

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Philology series

№ 3 (149)

Алматы
«Қазақ университеті»
2014

31992 жылдың 22 сәуірінен бастап шыға бастады

Тіркелу куәлігі № 766
Жылына 4 рет шығады

Редакциялық алқа:

Қ. Әбдезұлы (ғылыми редактор),
Ж.Д. Есімова, Б.У. Джолдасбекова (ғылыми редактордың орынбасарлары),
Н.Ю. Зуева (жауапты хатшы), О.Б. Алтынбекова, Г.Б. Мәдиева,
Б.К. Момынова, А. Салқынбай, А.С. Тарақ, А. Темірболат,
С.А. Кибальник (Ресей), А.И. Ковтун (Литва), В.А. Курдюмов (Ресей),
Гусман-Тирадо Рафаэль (Испания), Сойлемез Орхан (Түркия),
Хаяти Девели (Түркия), Хенрык Янковский (Польша), Жан Динг Жин (Қытай)

Ғылыми басылым

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

№3 (149)

Компьютерде беттеген А. Алдашевой
Шығарушы редакторлары: З. Усенова, Г. Рүстембекова

ИБ № 7312

Басуға 09.06.2014 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/8.
Көлемі 25,41 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 933.
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспаханасында басылды

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ӘОЖ 94 (574) 63.3 (5 қаз) Д 79

З.-Ғ. Қ. Бисенғали

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Қазақ әдебиетіндегі ғұмырнамалық роман тұңғышы

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың тарихи еңбегінің мазмұны мен тақырыбын, әдеби-көркемдік бөліктерінің баяндау, бейнелеу құралдарын зерттеу барысында ғалымдар қолданатын теориялық еңбектер мен әдіснама, түрлі әдіс-тәсілдер нақты әдеби-тарихи деректерді жан-жақты талдаудың қажеттілігін көрсетеді. «Тарих-и Рашидиді» тереңдей зерттеу үшін заман талабына сай жаңа тәсілдер мен технология қажет. Бүгінге дейінгі қол жеткізген табыстарымыз бен алдымызда тұрған мәселелер болашақ зерттеушілерге аса пайдалы болмақ. Бұлар болашақ зерттеулерге мықты іргетас болуға әбден жарайды. Бұл нәтижелер мен теориялық тұжырымдардың құндылығын, практикалық мәнін жоққа шығаруға, ескермеуге болмайды. Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінің құндылығын қазақ тарихына, әдебиетіне қатысты зерттеу еңбектер жазған Ш.Уәлиханов, С.Аспандияров, Ә.Марғұлан, т.б. ғалымдар айтқан. Олардың «Тарих-и Рашидиді» зерттеудегі басты еңбектері көпшілікке жақсы таныс. Сонымен қатар көрнекті шығыстанушы ғалым Ә.Дербісәлінің М.Дулаттануда атқарған еңбегіне де тиісті баға беруге міндеттіміз. Сол тәрізді осы еңбектің түркі әдебиеті мен тарихына қосқан үлесі туралы жазған ғалымдар: С.Қасқабасов, Р.Бердібай, Н.Келімбетов, Б.Қожабекұлы, Т.Омарбеков, Б.Көмеков, И.Жеменей т.б. еңбектерін де жоғары бағалауымыз керек. «Тарихи Рашидидегі» көркем әдебиетке тән баяндау тәсілдері мен стильді, поэтикалық бейнелеу құралдарын көрсету, талдау барысында қазақы ұлттық танымға байланысты түсінік, ұғымдарды айқындайтын сөздерді кездестіреміз. Бұлардың кейде орта ғасырлық терминдермен үндестігін де атап көрсетуге болады. Олардың қолданылу ерекшелігіне ретіне орай дәйекті салыстырулар жасап, тиянақты байламдар жасауға болатын тәрізді.

Түйін сөздер: Мұхаммад Хайдар Дулаты: «Тарих-и Рашиди», әдеби-тарихи деректер, заман талабына сай жаңа тәсілдер, «Тарих-и Рашиди» еңбегінің құндылығы, поэтикалық бейнелеу құралдарын көрсету.

Z.-G. K. Bisengali

The first biographical novel of Kazakh literature

Theoretical works and techniques, different techniques and methods that scientists use in the study of the content and subject matter, presentation of literary and artistic pieces and explore ways of describing in historical works of Mirza Muhammad Haidar Dughlat, indicate the need for a comprehensive analysis of specific literary and historical facts. For in-depth study of "Tarikh-i-Rashidi" requires modern new techniques and technologies. Our achievements so far and the challenges that lie ahead of us will be very useful for future researchers. This is enough to become a strong foundation for future researchers. One can not deny and not take into account the importance of the theoretical conclusions and practical values of these findings. The value of "Tarikh-i-Rashidi" of Mirza Muhammad Haidar Dughlat once told Sh.Valihanov, S.Aspandiyarov, A. Margulan and other research scientists of

Kazakh history and literature. Their main works on the study of "Tarikh-i-Rashidi" are well known to the general public. In addition, we must pay tribute to the outstanding scientist-orientalist A.Derbisali for his contribution to "Dulativedenie." We also need to appreciate the works of scientists: S.Kaskabasov, R.Berdibay, N.Kelimbetov, B.Kozhabekuly, T.Omarbekov, B.Komekov, I.Zhemeney and others who have written about the contribution of this work in Turkish literature and history.

In "Tarikh-i-Rashidi" we find the presentation, the methods and style inherent in literature, in determining the methods of poetic description and analysis see the words that define the ideas and concepts inherent in the Kazakh

national knowledge. Sometimes it is possible to note their accord with medieval terms. It seems, on the specifics of the order we can make their consistent comparison and make solid conclusions.

Key words: Mirza Muhammad Haidar Dughlat, historical facts, "Tarikh-i-Rashidi", useful for future researchers, the theoretical conclusions, the Kazakh national knowledge.

З.-Г. Қ. Бисенғали

Первый биографический роман казахской литературы

Теоретические труды и методики, различные приёмы и методы, которые применяют учёные в ходе изучения содержания и тематики, изложения литературно-художественных частей и изучения способов описания исторического произведения Мирзы Мухаммеда Хайдара Дулати, указывают на необходимость всестороннего анализа конкретных литературно-исторических фактов. Для углубленного изучения «Тарих-и Рашиди» необходимы современные новые методы и технологии. Успехи, достигнутые нами до сих пор и задачи, что стоят перед нами будут весьма полезны для будущих исследователей. Этого вполне достаточно, чтоб стать крепким фундаментом для будущих исследователей. Нельзя отрицать и не учесть важность теоретических заключений и практических значений этих выводов.

О ценности произведения «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммеда Хайдара Дулати в своё время сказали Ш. Валиханов, С. Аспандияров, А. Маргулан и др. учёные-исследователи казахской истории и литературы. Их главные труды по изучению «Тарих-и Рашиди» хорошо известны широкой публике. Кроме того, мы обязаны воздать должное видному учёному-востоковеду А. Дербисали за его вклад в «Дулативедение». Также мы должны высоко ценить труды таких учёных, как С. Каскабасов, Р. Бердибай, Н. Келимбетов, Б. Кожобекулы, Т. Омарбеков, Б. Комеков, И. Жеменей и др., писавших о вкладе этого произведения в тюркскую литературу и историю.

В «Тарихи Рашиди» мы встречаем изложение, способы и стиль, свойственные художественной литературе, при определении способов поэтического описания и их анализе видим слова, определяющие представления и понятия, присущие казахскому национальному познанию. Иногда можно отметить их созвучие со средневековыми терминами. По особенностям и порядку использования можно сделать их последовательное сопоставление и сделать основательные выводы.

Ключевые слова: Мирза Мухаммед Хайдар Дулати, конкретные литературно-исторические факты, «Тарих-и Рашиди», современные новые методы и технологии, полезны для будущих исследователей, вклад произведения в тюркскую литературу и историю.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты тарихы шығармасы - жарық көрген күннен бастап күні бүгінге дейін ғалымдар мен зиялы қауымның назарынан түспей келе жатқан белгілі туынды [1]. Мұның басты сыры ескерткіштің өз заманының ғана емес, орта ғасырларға дейін сауатты қауымды қызықтырған тарихи уақиғалар мен тұлғалар туралы деректер мен өзекті мәселелерге сәулесін түсіргендігінде. Оның авторы талай тарихи жайлардың куәгері болған және өз заманына дейінгі уақиғалар мен жазылған шежіре, кітаптарды жақсы білген. Сондықтан да Орта Азия мен Шығыс Түркістан, Индия, Ауғанстан (кейбір деректері), Тибет туралы зерттеу жүргізген ғалымдардың көпшілігі, тіпті 16-18 ғасырларда өмір сүрген замандастары да тарихи уақиғалар мен қажет географиялық мәліметтерді содан алады. Шығармада тарихи тұлғалар өмір сүрген кеңістік пен заманға қатысты деректер ғана емес, оның авторының философиялық ойлары мен толғамдары, сезімдерінің көркем суреттері бар.

Шығарма көшірмелерінің тізімдері адамзат руханияты мен тарихына мәдениеті мен әдебиетіне қатысты маңызды қолжазбаларды сақтайтын арнайы мұрағат орындарында бар.(2)

«Тарих-и Рашиди» бүгінге дейін талай тіл-

дерге: ағылшын, түрік, ұйғыр, орыс, өзбек, қазақ т.б. аударылса да зерттейтін мәселелер әлі де ұшан теңіз. Шын мәнінде жан-жақты кешенді зерттелген емес. Алайда соңғы жылдарда оған сүйенуші, сілтеме жасаушы ғалымдар көбейіп келеді. Өйткені, қазақ, түркі халықтарының көне дәуірлері мен орта ғасырлық мәдениеті, әдебиеті тарихына қатысты Монғолия мен Орта Азия мен Индия туралы зерттеулерде оның орны ала-бөтен.

Елімізде күн санап қарқын алып келе жатқан көне тарихымызды зерттеудің мемлекеттік бағдарламаларының аса бағалы табыстарының бірі де осы зерттеу материалдарымен байланысты.

«Тарих-и Рашиди»дің» Еуропа мен Ресей ғалымдарына белгілі болып әдеби айналымға түсуіне себепкер болған тұлғаны бірі хан Жәңгір (Бөкеев Жәңгір – Бөкей Ордасының ханы). «...кезінде Жәңгір Бөкеев тапқан қолжазба өзінің деректік құндылығымен Шоқан мен Вельяминов-Зерновқа кәдеге жараған. Әрине, жорамал, дегенмен көшірмесін, бәлкім, Жәңгірден алған нұсқасының өзін Қазымбек Лондонға жөнелткен десек – Росстің аудармасына да кірпіш болып қаланған. Петербург университетіндегі нұсқасы арқылы да, Росс аудармасы бойынша да – «Тарихи - Рашидидің» Таш-

кенттік басылымына түпдеректің бірі болған. Бұған кітапты әзірлеуші ғалымдардың Өзбек Ғылым академиясындағы, Петербург университетіндегі және ағылшын басылымындағы мәтіндердің о бастағы түпнұсқасы ортақ екенін анықтауы айқын дәлел.» [3]

Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди»ді жазу барысында тарихи деректер мен тұлғалар туралы қажетті мәліметтердің шынайы сипатын атап көрсету үшін 65 шығармаға сілтеме жасайды екен. Бұл тарихи, деректі көркем шығарма жазу барысында бүгінгі замандастарымыз үшін де үлгі алатын жай ғой.

Шығарма екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім - «бірінші дәптер» деп аталады, Шағатайлық хандардың ел басқару тарихы мен халықты билеуі жүйелі түрде баяндалады. Мұны кейде «тарихи бөлім» деп те атайды. Екінші бөлімде, шығармада «екінші дәптерде»- деп көрсеткен, Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати бастан кешкен, естіген уақиғалар мен тарихи тұлғалардың өмірі, іс-әрекеттері суреттеледі. Мұны кейде зерттеушілер мемуарлық бөлім немесе автордың мемуары деп те айтады. Бірінші дәптер екіншісінен кейін жазылған. Бірақ бұл бөлімдердің арасында тарихи тұрғыда алшақтық болғанмен тығыз байланыс бар. Оны автордың өзі: «бұл туралы екінші дәптерде толығырақ баяндалады» - деп ескертіп отырады.

«Тарих-и Рашидидің» екінші мемуарлық бөлігі біріншісіне қарағанда төрт еседей көп. Онда суреттелетін уақиғалар мен баяндалатын тарихтар - Мұхаммед Хайдар Дулатидің бастан кешкен немесе жақсы білетін жандардан естіген хикаялар. Замандастарының өмірін біршама толықтау баяндайтын тұстары да жоқ емес. Қаламгер қабылдаулары мен толғамдарын бірде суреттей, бірде баяндай отыра ойлары мен дүниетанымын көркем жеткізеді. Бұған тұрмыстық суреттемелер мен қаламгердің авторлық өлеңдері, «жалған өмір» туралы философиялық тоғаныстары қосылады. Барлығы метафоралар мен эпитеттер, теңеулер арқылы көркем жазылған.

Мұхаммед Дулатидің көркем әдебиетке деген таланты шығармасынан көрініп тұрады.. Талай ғасырлар артында қалған уақиғалардың шебер суреттелуі оқырманды бей-жай қалдырмайды. Бірақ, шығарма уақиғаларының баяндалу, суреттелу деңгейі біркелкі емес Қаламгер кейбір уақиғаларды дәл, ширақ баяндап жазса, кейде көбірек қиялдар мен бөгде көріністерге де орын береді, мұндайда ойын да, мазмұнды да бұлдыратып алады.

«Тарих-и Рашидидің» әдебиетіміз бен әдебиеттануға қатысы күні бүгінге дейін арнайы толық күйінде қарастырылған емес. Алайда еңбекті қай тілде болса да оқыған адам оның тіліндегі образды бейнелерді, түрлі деңгейдегі пернелеулерді бірден аңғарады. Шығармада тарихи тұлғалардың портреттері мен мінез-құлықтарын, іс-әрекеттерін, ойлары мен сезімдерін, суреттейтін тараулар аз емес. Оның үстіне жер-су атаулары мен елді мекендер, мемлекеттер туралы асқан шеберліктен жазылған баяндар, суреттемелер, тарихи сипаттаулар бар. Оларды қоғамдық санаға қатысы бар жандардың қызыға оқитыны айдан анық.

«Тарих-и Рашиди» көшірмелерінде өзге мәтіндердің ұшырасуы да кездеседі. Әрине әлденеше ғасырлар бұрын жазылған шығармалардың кейінгі көшірушілер тарапынан аз-кем болса да редакциялануы, сәл өзгерген тұстарының болуы кездесетін жай. Бұл әрине өкінішті, бірақ адамзат қоғамының болмысы солай. Алайда, автор мақсатын бөтен көрінетін кейінгі қоспалардан, әсіресе, идеологиялық жапсырмалардан аршып оқуға да болады.

Бүгінде Ресей ғылым академиясының Азия халықтары институтында сақталған 2 көшірмесі бар. Біздің ғалымдар көбіне осы нұсқалармен жұмыс істеген. Осы көшірмелерде төмендегідей қоспалардың кездесуін ғалымдар жазды. Мәселен, түсініксіз мәтіндерді қысқартып тастаған. Себебін: бұл мәтін авторлық текстен бөлек, алыс дейді??? Ташкенттік көшірме өзгелеу, бірақ, оны да тап таза деп айтуға болмайтын шығар.

«Тарих-и Рашиди»дің стилі біртекті емес. Автор бір уақиғаны, құбылысты суреттеуден екіншісіне көшкенде кейде мәтін өрнегі де өзгеріп отырады Мәселен, баяндаудан суреттеуге ауысқанда. Кейде, алғашқы уақиғаға, баяндауға қайта оралады. Сол сияқты ауысулар әлденеше қайталануы да мүмкін. Ауық-ауық ұшырасып отыратын қайталаулар Мұхамед Хайдар Дулати жазу өрнегіне тән тәрізді. Қаламгер шығармасын қайталап оқымай-ақ бірден жазып шыққандай әсер қалдырады. Бұл - ескертулер қолжазба туралы айтылып жүрген, зерттеушілерге мәлім деректер.

Шығарма бейнелі әдеби тілде жазылған, лексикасы бай, араб сөздері де мол кездеседі.

«Тарих-и Рашидиді» аударушылар оның тек қана тарихи шығарма емес, әдеби туынды екенін байқаған. Сондықтан аудармада шығарма стилін, авторының бейнелі сөйлемдерін, мәтінін сақтауға тырысқан. Ондағы Мұхаммед Хайдар Дулатидің сақталған өлеңдері, өмір,

тіршілік туралы философиялық толғамдары, қаламгердің замандастары туралы трактаттары бұған дәлел бола алады.

Алматы қаласындағы «Санат» баспасынан шыққан соңғы басылымында ғалымдар айтын жүргендей түп нұсқадан ауытқудың себептерін атайды: алдымен, көшірмеде кейде мазмұндауға ғана ұшыраған беттердің барлығы: олар: басқа авторлардың шығармаларынан енгізілген стилі тым ауыр, әдейі әлеміш өрнектерді көп қолдана жазылған үзінділер; бұлардың М.Хайдар шығармасына қосары жоқ; аударуға да оқуға да қиындық келтіреді - деп ескертеді зерттеушілер; шығарма соңындағы Аллаға алғысын білдіретін қортынды да қысқартылған.

Зерттеушілер М.Хайдар Дулати шығармасын қазақ, түркі әдебиеттеріндегі ғұмырнамалық (мемуарлық) шығармалардың бастауы ретінде

Қарастырады [4]. Оның әдебиетіміз бен өнерімізде ғана емес әлемдік әдебиет контесіндегі өзіндік орны туралы ғылыми негізді пікірлер де айтылды (Ш.Уалиханов, В.В.Вельяминов-Зернов, В.Бартольд, А.Н.Бернштам, Ә.Марғұлан, В.П.Юдин, К.А.Пищулина, М.К.Қозыбаев, М.Мырзахметұлы, И.Жеменей [5] т.б. Өйткені бұл шығарма көптеген халықтардың орта ғасырлық әдебиеті мен мәдениетіне белгілі деңгейде ықпал жасаған туынды. Сондықтан да бұл шығарманы парсы тілінен өзге тілдерге аудару, ондағы тарихи деректер мен адам өмірі, заман жайлы толғамдарды пайдалану үдей түсуде. Ағылшын, түрік, орыс, қазақ өзбек т.б. елдер ғалымдарының осы бағыттардағы аса маңызды жұмыстарында терендеуді қажетсініп тұрған талай құнды пікірлері бар.

Мырза Мұхамед Хайдар Дулатидің даңқты шығармасында шығыс өркениетінің аса көрнекті өкілдері Қ.Ясауи, Н.Кобра, Нәкшбанд, Атай, Жәми, Фердоуси, Сағди, Науаи т.б. туралы да тың ойлар кездеседі.

Ескерткіштің әдеби сипаты туралы еңбектерде шығарманың көркем әдебиетке қатысы – көркемдік сипаты, поэтикалық ерекшеліктері туралы кейде үстіртіндеу ғана пікірлер айтылады. Өйткені бұл шығарманы жан-жақты талдау үшін оны арнайы зерттейтін мамандар қажет.

«Тарих-и Рашиди» де кездесетін өлеңдер орта ғасырлардың поэзиясынан мол мәліметтер береді. Біздің орта ғасырлардағы әдебиетіміздің тарихы мен көркемдігі, жанрлары туралы айтып, жазып жүрген материалдары-

мызда жүйесіздік мол, үстіртін, дерексіз пікірлер аз емес. Оның көркемдік болмысын, бейнелеу құралдары мен жанрлық жүйесін талдау барысында осы тұстағы араб, парсы, түркі халықтарының туындыларымен салыстыра тексеру жаңа нәтижелерге жеткізері сөзсіз.

«Тарихи Рашиди» дің қай қай бөлімдерін алып қарасаңыз да, әсіресе екінші бөлімінде, қазақ, түркі халықтарының тарихына қатысты мәдени, әдеби деректер жеткілікті. Рухани құбылыстардың сан алуан үлгі, түрлері, бейтаныстау жанрада берілетін көркем қыстырмалар аз емес. Әдебиет пен өнер шеберлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы сирек кездесетін мәліметтер мен талдауларға негізделетін байымдаулар бар.

Ескерткішті зерттеуші ғалымдардың ғылыми тұжырымдары бүгінгі таңда қойылатын барша жоғары талап деңгейінен табылмаса да әлемге әйгілі шығарманың негізгі мазмұны мен мақсатын, құрылысы мен кейбір ерекшеліктерін көпшілік оқырманға танытты.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарихи еңбегінің мазмұны мен тақырыбын, баяндау, бейнелеу құралдарын зерттеу барысында ғалымдар кешенді, жан-жақты талдаудың қажеттілігін айтуда. Қолданылған теориялық еңбектер мен әдіснама, түрлі әдіс-тәсілдер нақты әдеби-тарихи деректерді жан-жақты салғастыра, салыстыра талдаудың нәтижелеріне негізделуі керек. «Тарих-и Рашидиді» тереңдей зерттеу үшін заман талабына сай жаңа тәсілдер мен технология қажет. Бүгінге дейінгі қол жеткізген табыстарымыз бен алдымызда тұрған мәселелер - болашақ зерттеушілерге аса пайдалы. Бұлар болашақ зерттеулерге мықты іргетас болуға әбден жарайды. Бұл нәтижелер мен теориялық тұжырымдардың құндылығын, практикалық мәнін жоққа шығаруға, ескермеуге болмайды.

Мырза Мұхаммад Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінің құндылығын қазақ тарихына, әдебиетіне қатысты зерттеу еңбектер жазған Ш.Уәлиханов [6], С.Аспандияров, Ә.Марғұлан [7] т.б. ғалымдар айтқан. Олардың «Тарихи Рашиди»ді зертеудегі басты еңбектері көпшілікке жақсы таныс. Сонымен қатар, көрнекті шығыстанушы ғалым Ә.Дербісәлінің Дулаттануда атқарған еңбегіне де тиісті баға беруге міндеттіміз [2, 259-287: 8]. Сол тәрізді осы еңбектің түркі әдебиеті мен тарихына қосқан үлесі туралы жазған ғалымдар: С.Қасқабасов, Р.Бердібай, Н.Келімбетов, Б.Қожабекұлы, Т.Омарбеков, Б.Көмеков, И.Жеменей т.б. еңбектерін де жоғары бағалауымыз керек.

«Тарихи Рашиди»дегі көркем әдебиетке тән баяндау, тәсілдері мен стиль, поэтикалық бейнелеу құралдары жүйелі, жан-жақты талдауды қажетсінеді. Қазақы ұлттық танымға байланысты түсінік, ұғымдарды айқындайтын сөздердің шығу тегін, қолданылу аясын айқындау керек. Бұлардың кейде орта ғасырлық терминдермен үндестігін де атап көрсетуге болады. Олардың қолданылу ерекшелігіне ретіне орай дәйекті салыстырулар жасап, тиянақты байламдар жасауға болады. Мұндай пікірлер кейде зерттеушіге ғана мәлім субъективті байлам болуы да мүмкін. Бірақ, дерек пен дәйекке қатысы байқалатын болжамдардан үрейленудің қажеті жоқ емес пе? Бұл нәтижелердің шынайылық дәрежесі зерттеу объектісіне сай таңдалған әдіс-тәсілдер мен әдеби-тарихи деректерді түрлі бағыттарда байқап көруден туындайтыны белгілі ғой. Осы жолда тек қана, орыс, не өзге тілдегі аудармаларға ғана сүйенген нағыз дұрыс нәтижелерге жеткізеді деп ойламаймыз.

М.Хайдар Дулати шығармасын сол дәуірдегі әдебиетті, тарихты жете білетін ғалымдардың еңбектерін мейлінше толық қолданғанда ғана байсалды нәтижелерге жеткізеді. Және зерттеулерді жүйелі түрде жүргізіп отыру қажет. Атап айтқанда, Хүсейін Рәзмжу, Ахмет Татави, Асевхан Кәзвини, Ахмет Рази, Сирус Шәмиси, Шарафеддин Әли Иазди, Хафиз Таныс әл-Бұхари, М.Хайруллаев, Азамат Зия, Аюпжан Илиюп, Рахметтола Жары, Р.Гроссе, В.Ерскин, Росс, В.Таксон, А.Текин, В.Бартольд, В. Вильяминов-Зернов, Т.Сұлтанов, Әзиз Мирәһмедов, М.Қ.Үндішах т.б.

Дұрыс таңдалған теориялық, әдіснамалық әдеби-тарихы талдауларға сүйенген зерттеулердің тұжырымдары мен қорытындыларында болашақ еңбектерге тиянақты негіз болатын дерекнамалақ мәліметтердің болатыны белгілі.

Тарихи-әдеби деректер қолданылу мақсатына орай түрі ман өрнектеріне байланысты өзара кірігіп тартымды және деректі шығармаға айналуы мүмкін. Түптеп келгенде бұл құбылыс қаламгердің талантына, өнерге қатысына тәуелді болады.

«Тарихи Рашиди» авторы Мырза Мұхамед. Хайдар Дулати - ақынжанды өнерпаз жан. Ол туралы мәліметтер жеткілікті. Оның қаламынан туындаған тарихи-әдеби жазбаларда шығарманы жазу кезіндегі уақыт пен ортаның автор сезімдеріне әсері де бейнеленеді. Қаламгер өз ойларын ірікпей жазып, өлеңдерден үзінділер келтіріп отырады. Кейде, оған өзінің дәйектемелері мен талдауларын да қосады.

Сондықтан шығармадағы әдеби тарихи деректерді бөле, даралай талдау тиісті нәтижеге жеткізбейді. Дұрысы тұтастықта қарастырған.

Тарихи деректі көзімен көрген адам қабылдауын қоса бейнелеу талай тарихи шындықты ашуы да мүмкін. Сондықтан да болашақ жұмыстарда жасалынған тұжырымдардың осындай ерекшеліктерін мұқият ескергені жөн. Бұл бағытта біраз жаңалықтардың да табылары даусыз.

«Тарихи Рашиди» ғұмырнамалық шығарма және осы жанрдағы туындылардың түркі, қазақ әдебиетіндегі басы болып табылады. Оны Захриддин Бабырдың «Бабырнамасымен» салыстыра талдау және көркемдік дамудағы сабақтастық ретінде көрсету де үлкен жаңалық. Бұл бағытта біраз пікірлер айтылып келеді [9].

Сөз болатын поэзия жанрлары туралы байымдауларда да жаңалық мол. Рубай жанрын нешінде қазақ, түркі әдебиетіне кірме ретінде есептеп келдік. «Тарихи Рашиди»дегі көптеген мысалдар салыстыра талдай қарағанда бұл туралы мүлде жаңа пікірлер айтуға негіз бола алады. Оны парсы әдебиетіне түріктерден келген өлең үлгісі деп көрсетуге де болатын тәрізді. Шығарманы қазақ тіліне парсы тілінен аударған, және үлкен зерттеулер жүргізген И.Жеменей өз еңбектерінде осы пікірлерді дәлелдейді.

М.Хайдар шығармасының көркемдік қуаты Шығыс халықтарының исламдық даналық қасиеттерінен бастау алатынын да дәйекті түрде дәлелдеуде.

М.Хайдар шығармасы - күрделі теңеулер мен метафораларға, ұтымды сөз тіркестеріне толы. Оларды түске, сапаға, қасиетке және сын-сипаттық т.б мағынасына қарай топтастыруға болады. Нақты ескеркіш тіліндегі поэтикалық өрнектердің пайда болуы мен танымдық қасиеттерін жіктей топтастыра талдау жаңа нәтижелерге жеткізеді.

М. Дулатидің «Тарихи Рашиди»ін әдеби жәдігер ретінде көрсету, талдау, дәйектеу біраздан бері сөз болып келеді. Бірақ, шығарма мәтіндерін түбегейлі, терендей, жан-жақты зерттеуге ұмтылу - тек қана тарихи жәдігер ретінде қарастыруға байланысты болды. Соңғы жылдарда бұл түсінік өзгерте бастады. Жаңа көзқарас ғылыми тұрғыда жан-жақты дәйекті пікірлермен әдеби тарихи деректермен негізделуде.

Тарихи деректер мен тұрмыстық жайлардың, адамдар арасындағы түрлі қарым қатынастардың сабақтастығы бірден көзге түседі.

Осы күнделікті жайлар мен адамдар тіршілігінің бейнеленуі шығармаға көркемдік сапа дарытқан. Мәселен, тараулар мен бөлімдердің бірінде басталып мақсатты түрде қолданылатын қыстырма тәрізді мәтіндер қаламгердің тиянақталған ойын ғана емес, сол уақиға мен тарихқа қатысты сезім сырларын да жеткізеді. Ал осы сырлар мен түрлі сезімдердің суреттелуі тарихи деректің қозғаушы күші, түрткісі немесе нақты тұлға әрекетінің басты себебі тәрізді. Сондықтан кейде қыстырма, еске алу тәрізді берілетін әдеби мәтін келесі тарауда жалғасып, М.Дулати ой-идеяларын жаңа сатыға, көркемдік сапаға көтереді. Мұны тараулар ман тараушалар аттарына көз жүгірту арқылы оңай көруге болады.

«Тарих-и Рашидиге» қатысты зерттеулердің бүгінгі таңдағы қол жеткізген басты нәтижелері қоғамдық – гуманитарлық ғылымдар алдында тұрған басты мәселелерді: қазақстан тарихы мен әдебиеті, өнері мен мәдениеті, философиясы мен әлеуметтануы т.б.

алдында тұрған көптеген мәселелерді ғылыми негізді шешуге жәрдемдеседі. Оқулықтар мен оқу құралдарын, монографиялар мен зерттеулер жазуда бұл деректердің аса құндылығы даусыз.

Аса көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, әдебиетші және тарихшы, қолбасшы, заманының озық ойшылы Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты шығармасы ХҮІ ғасырдан бізге жеткен Монғолия мен Орта Азия және Индия халықтарының мәдениеті мен әдебиетіне, этнографиясы мен тарихи мұраларына тікелей қатысы бар сирек кездесетін ескерткіш болып табылады. Аталған шығарманы жан-жақты зерттеу – бүгінгі таңда әлем халықтары болып назар аударып жатқан игілікті істердің бірі. Солардың арасында Қазақстан тарихы мен қазақ халқының рухани, әдеби мұраларына тура қатысы бар мәдени мұраны замана талабына сай деректі, дәйекті негізде түптей зерттеу біздің ең басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Дулати Мұхаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди. – Алматы: Санат, 1999. – 656 б.
- 2 Дербісәлі Ә. Жақсыдан қалған жәдігер // Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (Аяз) Жаһан наме. – Алматы: Білім, 2006. – 3-47 б.
- 3 Боранғалиұлы Т. Жәңгір хан. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 155-157 б.
- 4 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 321 б.
- 5 Жеменей И. Мұхаммед Хайдар Дулат. – Алматы: Зерде, 2007. – 360 б.
- 6 Уәлиханов Ш.Ш. 5 томдық шығармалар жинағы. – Т. 4. – Алматы, 1985. – 14-28 б.
- 7 Марғұлан Ә. Мұхаммед Хайдар Дулати – қазақтың тұңғыш тарихшысы // Әдебиет және искусство. – 1941. – №4. – 78-87 б.
- 8 Дербісәлі Ә. Мұхаммед Хайдар Дулат: Өмірбаяндық, библиографиялық анықтамалық. – Алматы, 1999. – 160 б.
- 9 Бабыр Захир ад-дин Мухаммед. – Алматы: Ататек, 1988. – 448 б.

References

- 1 Dulati Muhammed Haydar. Tarih-i Rashidi. – Almaty: Sanat, 1999. – 656 b.
- 2 Derbisoli Ä. Zhaksydan qalğan zhädiger // Myrza Mұhammed Haydar Dulati (Ayaz) Zhahan name. – Almaty: Bilim, 2006. – 3-47 b.
- 3 Boranǵaliyly T. Zhǵngir han. – Almaty: Abzal-Ay, 2014. – 155-157 b.
- 4 Kelimbetov N. Ezhelgi дәuir әdebieti. – Almaty: Atamұra, 2005. – 321 b.
- 5 Zhemenei I. Muhammed Haydar Dulat. – Almaty: Zerde, 2007. – 360 b.
- 6 Uәlihanov Sh.Sh. 5 tomdyk shyǵarmalar zhinaǵy. – T. 4. – Almaty, 1985. – B. 14-28.
- 7 Marǵulan Ä. Mұhammed Haydar Dulati – qazaqtuң tūngysh tarihsy // Әdebiet zhәne iskusstvo. – 1941. – №4. – 78-87 b.
- 8 Derbisoli Ä. Mұhammed Haydar Dulat: Ömirbayandyq, bibliografiyalық anyqtamalyқ. – Almaty, 1999. – 160 b.
- 9 Babyr Zahir ad-din Muhammed. – Almaty: Atatek, 1988. – 448 b.

УДК: 821.161.1

Н. А. Сыздыкбаев

к. ф. н. доцент Узбекского государственного университета мировых языков,
г. Ташкент, Узбекистан
E-mail: siznur@mail.ru

Специфика притчевого строения повести Ч. Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря» и романа А. Кима «Отец-лес»

В статье рассматривается специфика притчевого строения разножанровых произведений современной литературы. Выявляются специфические особенности использования притчи в структуре повести Ч. Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря» и романа А. Кима «Отец лес». В основе авторского анализа лежит гипотеза С.С. Аверинцева о притче как самостоятельном жанре и гипотеза А.Ф. Лосева о притче как содержательном приеме. Автор отмечает, что притчевое начало в произведениях выбранных писателей является не только качеством стиля, но и структурообразующим фактором. Подобное начало в произведениях писателей выступает как средоточие нравственно-философской проблематики с сильным оттенком учительства.

Ключевые слова: притча, самостоятельный жанр, Ч. Айтматов, А. Ким, нравственно-философская проблематика.

N. A. Syzdykbaev

Specificity parable story structure of Ch. Aitmatov "Spotted Dog Running Edge of the Sea" and the novel A. Kim "Father-forest"

The article deals with the specific structure of the parables in the different genres of works of modern literature. Identifies specific features of the using parables story structures by Ch. Aitmatov "Spotted Dog Running at the Edge of the Sea" and the novel by A. Kim "Father of the Forest". In the author's analysis based on the hypothesis of S.S. Averintsev the parable as an independent genre and A.F. Losev hypothesis about the parable as a meaningful reception. The author notes that, at the beginning of the parable of the selected works of writers is not only the quality of style, but also it is the structure but also the structure forming factor. Like at the beginning of the works by the writer acts as the center of moral and philosophical problems with a strong tinge of teaching.

Key words: parable, independent genre, Ch. Aitmatov, A. Kim, morally-philosophical range of problems.

Н. А. Сыздыкбаев

Ш. Айтматовтың «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» повесінің және А. Кимнің «Орман-әке» романының өсиет әңгімелік (притчалық) құрылысының ерекшеліктері

Мақалада жаңа заман әдебиетінің түрлі жанрлық шығармалардағы өсиет әңгімелік (притчалық) құрылыстың ерекшеліктері қарастырылады. Автор Ш. Айтматовтың «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» повесінің және А. Кимнің «Отец лес» атты романының құрылысындағы өсиет әңгімелердің (притчалардың) қолданылу ерекшеліктерін айқындайды. Авторлық талдаудың негізіне С.С. Аверинцевтің өсиет әңгіме (притча) өзіндік жанр және А.Ф. Лосевтің маңызды әдіс жанр жорамалдары жатады. Автордың пікірінше, талдауға алынған жазушылардың туындыларындағы өсиет әңгімелік (притчалық) бастаулар тек стильдік сапа ғана емес, сонымен бірге құрылым факторы болып келеді. Жазушылардың шығармаларындағы мұндай бастаулар өнегелі-философиялық проблематиканың түйіні болып табылады.

Түйін сөздер: тәмсіл, дербес жанр, Ш. Айтматов, А. Ким, адамдық-философиялық проблематика.

Взаимодействие и взаимовлияние литератур всегда были объектом исследования академика Н.И. Конрада, который отмечал: «Не следует думать, что существуют только две формы проникновения литературы одного народа в литературный мир другого народа – проникновение в подлиннике и переводе. Кроме них, существуют и другие формы как воспроизведение в творчестве одного народа содержания и мотивов произведения, созданного писате-

лем другого народа». Покажем одну из таких форм на примере произведений Ч. Айтматова и А. Кима. Оба писателя, являясь современниками, используют в структуре своих произведений такие условные художественные приемы, как притча, легенда, предание и т.д.

Несмотря на различие национально-этнических истоков, и Айтматов, и Ким сложились как художники на одной общественно-социальной почве, поэтому во многом опираются на

одни и те же традиции литературы, причем не только русской, но и разнонациональных литератур, существовавших на русском языке.

Для нас существенно определить специфику эстетики притчевости у Ч.Айтматова и типологически схожего с ним Анатолия Кима, исследовать структуру и особенности функционирования притчевой образности в творчестве обоих писателей. В основе анализа – гипотеза С.С.Аверинцева о притче как самостоятельном жанре и гипотеза А.Ф.Лосева о притче как содержательном приеме.

В ряде произведений Ч.Айтматова и А.Кима притча выступает в виде самостоятельных рассказов-вкраплений («гранул», по терминологии Бочарова), синтезирующих нравственную проблематику с философской, личностную с общечеловеческой, современную с «вечной». Таковы, например, притча о Филофее в «Тавро Кассандры» Ч.Айтматова, притча о лесе в романе «Отец-лес» и притча о чертике в повести «Соловьиное эхо» А.Кима.

Притчевое начало Ч.Айтматова и А.Кима является не только качеством стиля, но и структурообразующим фактором. Оно выступает как средоточие нравственно-философской проблематики с сильным оттенком учительства.

Попытаемся продемонстрировать это на примере повести «Пегий пес, бегущий краем моря» Ч.Айтматова и романа «Отец-лес» А.Кима.

Ч.Айтматов, как-то оценивая место повести «Белый пароход» в своем творчестве, писал: «Я не думаю заниматься самоотречением, я не отказываюсь от того, что было сделано до «Прощай, Гульсары!» и «Белого парохода», но и не собираюсь останавливаться на том, что есть уже пройденный этап. Литература должна самоотверженно нести свой крест, вторгаться в сложности жизни с тем, чтобы человек знал, любил все дорогое, лучшее, достойное в себе, в людях, в обществе. И не только любил, но и тревожился, боролся за него» [2, 299]. Вот о такой любви, вере и тревоге повесть Ч.Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря».

Если говорить о художественных особенностях повести, то это «крупный шаг в новом направлении, туда, где литература осваивает фольклорные формы (с характерной для него, в частности, категорией условного времени) с его мощной, образной системой, сконцентрированным в нем народным, национальным духовным опытом... И что особенно важно – эта повесть отражает многие важные тенденции нынешнего литературного процесса» [3, 260]. Мы считаем, что важным этапом в

развитии литературы того периода было открытие писателем иного принципа постижения реальности и современности, когда жанр романа и сказки, взаимодействуя и развиваясь в едином пространстве, образовали совершенно новую жанровую структуру – роман-сказку (например, М.Пришвин определил жанр «Осударева дороги» как роман-сказку). У таких писателей, как Ч.Айтматов, А.Ким, Т.Пулатов, Р.Сейсенбаев, У.Хамдам меняется сам способ повествования: реалистическое письмо органически срастается с притчей, мифом, сказкой, легендой.

После выхода в свет повести «Пегий пес, бегущий краем моря» многие исследователи (А.Бочаров, Р.Рахманалиев и др.) обратили внимание на близость этого произведения к повести Э.Хемингуэя «Старик и море». Представляется, что подобное сходство поэтических миров столь разных художников – не заимствование и даже не результат литературных влияний. Скорее всего, это единый отклик на проблему, ощущаемую как общечеловеческая. Но здесь особенно интересен еще один момент – сходство не только проблематики, но и источников и средств, избираемых для ее воплощения. Актуализация древних мифологических образов, стремление и умение восстановить чистоту и силу эпического начала в отношениях «человек-природа», высокая эмоциональная тональность – все это свойственно и классике современной американской литературы, и выходцу из древних киргизских земель, сложившемуся как писатель в условиях полиэтнизма русской литературы XX столетия.

Главным героем повести «Пегий пес, бегущий краем моря» выступает ребенок, ибо чистая душа ребенка, является для писателя точкой отсчета, ориентиром нравственного и духовного бытия. Сюжет повести организуется на основе двух самых важных типов мифа – этногенического и космогонического. Фактически эти две разновидности мифа составляют основу любой мифологии, поскольку они отвечают на два сверхважных вопроса, лежащих в основе любой формы познания и впервые получивших ответ именно в рамках мифологического сознания, – как устроен мир, окружающий человека, какое место занимает человек в этом мироустройстве и откуда он в нем взялся.

Вопрос о возникновении человека в мире тесно связан с вопросом о продолжении рода человеческого, вот почему этногенические мифы привлекают внимание писателей – создателей неомифа.

В плане способа повествования этногенический и космогонический миф наиболее адекватное и законченное воплощение получают в эпике. Не случайно Айтматов назвал свою повесть, в которой использован миф о происхождении нивхов, мифологической поэмой. Ее язык возвышен, ритмизирован, насыщен метафорикой и изысканными эпитетами: «Гудело и маялось море во тьме, набегая и расшибаясь на утесах. Надсадно ухала, отражая удары моря, каменнотвердая земля» [4, 418]. Хотя нельзя ее назвать песней в прозе в широком смысле слова, тем не менее, в финале она перерастает в эпическую песню Кириска о Пегом псе... Мифы Ч.Айтматова в «Пегом псе...» – сама реальность, и выступает он в ней в роли эпического повествователя.

Характер эпического художника слова А.Ф.Лосев определил так: «эпический художник – это тот, сознание которого тождественно с сознанием народа на общинно-родовой ступени его истории..., причем подобное сознание выбирает и соответствующие ему художественные формы» [5, 51]. Присутствующие в повести мифы проявляются как мироощущение писателя. Причем понятию «мироощущение» как бы возвращается его буквальный смысл – «ощущение, чувствование мира как самого себя». Ср.: «А утка Лувр, да-да, та самая, обыкновенная кряква-широконоска, что по сей день проносится в стаях над нашими головами, летала в ту пору над миром одна-одинешенька, и негде ей было снести яйцо. В целом свете не было ничего, кроме воды, даже тростиночки не было, чтобы гнездо смастерить.

С криком летала утка Лувр – боялась, не удержит, боялась, уронит яйцо в пучину бездонную. И куда бы ни отправлялась утка Лувр, куда бы ни долетала она – везде и повсюду плескались под крыльями волны, кругом лежала великая Вода – вода без берегов, без начала, без конца. Извелась утка Лувр, убедилась: в целом свете не было места, где бы устроить гнездо.

И тогда утка Лувр села на воду, надергала перьев из своей груди и свила гнездо. Вот с того-то гнезда плавучего и начала земля образовываться» [4, 419].

В повести использованы мифы нивхов, до сих пор живущие в сознании народа и многое определяющие в его культуре. Именно поэтому основную роль в понимании и истолковании идеи повести «Пегий пес, бегущий краем моря» играют образы-символы уходящие своими корнями в эту мифологическую

систему. Это не только образ утки Лувр – прародительницы всего человечества или образ Рыбы-женщины – прародительницы рода Руйфингун, живущего у моря. Это и образы основных стихий, которые в языческой культуре приравнивались к богам – Стихии Воды (море), Земли (суша) и Неба (птицы, звезды): «В непроглядной, насыщенной летучей влагой и холодом приморской ночи, на всем протяжении Охотского побережья, по всему фронту суши и моря шла извечная, неукротимая борьба двух стихий – суша препятствовала движению моря, море не уставало наступать на сушу...

И вот так они в противоборстве от сотворения – с тех пор, как день зачался днем, а ночь зачалась ночью, и впредь быть тому, все дни и все ночи, пока пребудут земля и вода в нескончаемом времени.

Все дни и все ночи...» [3, 418].

Вечная борьба стихий, остающаяся неизменным условием Жизни и Рода, отражает целый ряд антагонистических нравственно-философских коллизий, определяющих течение и развитие жизни как отдельного человека, так и всего народа в целом.

Для такого мироустройства абсолютно закономерно, что доминирующее значение в системе образов придается образу старика Органа (старость, закат жизни, ощущение приближения смерти) и образу мальчика Кириска (юность, начало жизни, надежда).

Противоборство стихий, положившее начало миру как основе жизни рода человеческого, предопределило существование человека, жизнь которого построена на вечной борьбе жизни и смерти, рождающей конфликт нравственных стихий. Этот вечный конфликт самим писателем понимается как трагический: «Меня часто спрашивают, почему в моем творчестве преобладает трагическое. И я всегда отвечаю: это зависит не только от меня. Человек сам по себе – существо глубоко трагическое. Как только он начинает осознавать жизнь вокруг себя, он понимает, что однажды должен уйти из жизни. В этом заключается его трагедия» [2, 424].

И чтобы трагическая судьба одного человека не стала трагедией рода, существует еще одна стихия – Небо, символизирующая ту Высшую Судьбу, которая и определяет Закон жизни, регулирующий борьбу всех других стихий. Поэтому так важен праздник, на котором шаман определит Звезду – охранительницу для Кириска: «Да-да, о нем будет говорить шаман с Землей и Водой, заклинать станет и просить, чтобы всегда добры были к нему Земля и Вода...

... И на празднике том для Кириска состоится еще одно важное действие. Судьбу его охотничью неистово пляшущий шаман поручит одной из звезд в небе. Ведь у каждого охотника есть своя звезда-охранительница. А какой звезде будет поручена его, Кириска, судьба, об этом никто никогда не узнает» [4, 425-426].

Но праздник этот может состояться лишь после охоты, которая по сути есть испытание на границе Стихий: человек должен сначала испытать свою судьбу, доказав ей свое право на существование, и только тогда она будет его хранительницей, только тогда он будет иметь право на продолжение свое и своего рода: «И еще заклинать и просить станет он, шаман многомудрый, чтобы дети родились у Кириска и все выжили, чтобы род Великой Рыбы-женщины умножался, и потомки к потомкам прибавлялись» [4, 425].

В этой повести Ч.Айтматова впервые появляется тема Судьбы-неба как условия продолжения жизни рода (помимо внутренних личностных законов), которая станет впоследствии основой общечеловеческой направленности в философии писателя.

Отсюда и выбор образа – люди в лодке среди бушующего моря и тумана. И хотя каждый элемент этой аллегорической картины привязан к конкретной мифологии – лодка-долбленка, нивхи-охотники, шторм на Охотском море, в целом образная структура универсальна – она имеется и в мифологии, и в риторике, и в поэзии как обозначение человеческого существования на земле. Спасение от трагичности и безысходности такого существования – некое небесное путеводное начало.

«Есть судьба, и есть судьба» – утверждает писатель. И наступил для Кириска такой спасительный случай, такой миг: над его головой пролетает долгожданная Агукук – полярная сова, спасительница мальчика, безошибочно указывающая путь к Земле; появляется попутный ветер, засветилась звезда, а морские волны покатались к берегу. «Агукук! – прокричал он вслед птице и уже держал в руках органовский руль, направляя лодку туда, куда улетаала Агукук.

Кириск весь напрягся, вцепившись в рулевое весло, он поднял в себе все силы, которые еще сохранились в нем, и ни о чем другом не думал, он помнил только ветер и только направление полета» [4, 508]. Кириск возвращается к родному Пегому псу, к могучей, неприступной сопке без старика Органа, отца Эмрайина, дяди Мылгуна. Они остались там, в море. Для него, оставшись там, они приобрели

другую суть – Вечность. Перед его глазами старик Орган, отец Эмрайин и дядя Мылгун совершили подвиг, ценою своей жизни спасли его, продолжателя их дела, их жизни. «Прощаясь с сыном, – пишет писатель, Эмрайин сделал для себя открытие – всю жизнь он был тем, кто он есть, чтобы до последнего вздоха продлить себя в сыне». Благодаря им, Кириск обретает свою песню, свидетельствующую о его возмужании после первого выхода к морю. Это – ветер Орган развеял Великий туман, это – звезда Эмрайина указала прямой путь к Пегому псу это волны аки-Мылгуны несли каяк Кириска к берегу жизни.

Ветер Орган, звезда Эмрайина, волны аки-Мылгуна – это символы неразрывного слияния Человека и Природы. Ни Орган, ни Эмрайин, ни Мылгун не исчезают для мальчика бесследно, они в нем, как сама Природа, как Вселенная, родившая человека и давшая ему способность жить. Кириск, оставшись один, голодный, обессиленный, хочет броситься в море. Но у мальчика нет сил. «Поднявшись на колени, повис на краю борта. И так висел, выпростав за борт, но не в силах выкинуть тело свое из лодки. Потом он обессилен настолько, что даже не пытался дотянуть остаток воды в бочонке» [4, 505]. Звезды возвращают к жизни измученного охотника Кириска. Морские волны выбрасывают его лодку на берег. Выход Кириска на сушу означает торжество жизни, продолжение рода человеческого.

В повести «Пегий пес, бегущий краем моря», как это характерно для неомифа, смысл выделяемых реалий постоянно двойится: погибшие ради спасения Кириска взрослые мужчины – это и реальные люди, и ветер, звезда и волны, пригнавшие его лодку к спасительному берегу; Агукук – и реальная полярная сова, и птица-Судьба; Лувр – и «обыкновенная кряква-широконоска», и создательница земли.

Само название повести «Пегий пес, бегущий краем моря», имея символический смысл, выполняет в композиции произведения определенную идейно-тематическую роль. Пегий пес – скала на берегу моря. По своему виду она напоминает пегого пса. Люди воспринимают его как существо, провожающее и встречающее их с охоты, бегущее по грани, разделяющей две стихии – Воду и Сушу. Скала, похожая на Пегого пса, предстает символом верности, добросердечности, вечной притягательности, надежности и спасительности, родного берега. Люди живут и умирают, но скала стоит вечно, пегий пес всегда показывает рыбакам верную дорогу к дому.

Художественное видение Ч.Айтматова за-

ставляет читателя мыслить объемно, широко, включая в круг ассоциаций универсальные смыслы. Так, образ тумана, приобретая свое символическое значение: «мутное, неясное пространство с нечеткими очертаниями», представляет собой параллель к образу изначальной тьмы в греческих мифах о разделении тьмы и света на два разных мира. «Туман обрушился, как обвал, погребая их в пучину безмерного мрака. Сразу, в мгновение ока, они попали из одного мира в другой. Все исчезло» [4, 460]. В соответствии с поэтикой мифа и в неомифологической повести Айтматова этногенический и космогонический элемент связываются не только в плане философском, но и с точки зрения природы самих образов.

Люди, по поверьям нивхов, ведут свой род от Рыбы-женщины. Уже сам тип образа соединяет человека (женщину) и стихию (воду); т.е. море – это одновременно и исток жизни людей, ибо для Рыбы-женщины стихия воды родная, и конец жизни, т.к. потомки Руйфингун, умирая, уходят в воду, покидая мир людей. Художественное построение повести логически соединяет все аспекты повествования в единое целое.

Образы утки Лувр и Великой Рыбы-женщины выступают и как сюжетобразующие элементы, определяющие идейную направленность произведения.

Мифологическая природа сюжета и стиля повести неотделима в «Пегом псе...» от реальности происходящего, от психологичности описания внутреннего состояния героев, от их поступков. Придаваемая притчевостью условность не становится абстрактной и отвлеченной, а, наоборот, высвечивает истинную философскую суть, обнаруживает этическую направленность происходящего. Эта тесная взаимообусловленность этического и философского и позволяет говорить о полифоничности айтматовских повестей вообще. В повести о взрослении Кирикса также исследуется целый ряд нравственно-философских проблем: добра, свободы, памяти, предательства, чести и т.д., образующих свою этическую систему. И огромную роль в этом играет миф, который, являясь идейным центром повести, определяет ее содержательную и стилистическую целостность.

Аналогичным использованием притчи как содержательной и стилиобразующей структуры отмечена и проза А.Кима. Наиболее интересным в этом плане представляется роман-притча «Отец-лес» [6, 100]. В нем фабульная основа притчи о лесе превращается в сюжетную основу всего романа, а дидактичность

стиля притчи становится основной характеристикой стиля романа. Притчевость здесь становится и эстетическим свойством, и идейным центром, и определяет основную проблематику романа, и обуславливает выбор названия произведения. Название «Отец-лес», отражая суть притчи, высвечивает и основную идею романа: первородные истоки и истинная основа жизни человека – природа. Человек живет и умирает по ее законам, она – мерило подлинной нравственности жизни.

Так же, как в повести Ч.Айтматова море и дает жизнь нивхам, и забирает ее, в романе «Отец-лес» подобной стихией является пространство леса, в котором жизнь и смерть сочетаются в едином круговороте: «Степаново сознание не ведало, что все в его существе, являющееся жизненностью, взято под защиту силы и власти Отца-леса, что-то временное и человеческое ... то малое и обессиленное, что было его вариантом человеческой жизни, теперь захвачено и растворено иной стихией, которая не ведает ни пощады, ни беспощадности и вечно пребывает в самой себе, отринув время, историю, смерть одинокого человека и всякие болезненные раны существ, чувствующих себя особями отдельными и одинокими перед лицом неминуемой гибели своей» [6, 14]. И происходит это на уровне личностного подсознания – не ведает, а точнее не осознает Степан (как не будет знать и Кирикс о своей звезде-судьбе), что лес не только дает и забирает жизнь, но и определяет судьбу человеческую, в зависимости от того, какую систему нравственных ценностей выбирает Человек. «И умирающий человек вдруг осознал со всей ясностью, что у него есть отец, и имя ему Лес» [6, 28].

Одиночество мыслится А.Кимом именно как одиночество сознания человека, не обретшего себя в жизни *реальной*. Это внутреннее одиночество, данное человеку Судьбой и позволяющее ему сохранять *сознание* своего рода, которое существует где-то в глубинах Памяти, вдруг обнаруживало себя в видениях: «Никому нельзя было объяснить, даже любимой дочери, почему он не может покинуть лесной кордон, где странные видения овладевали им и где прошла половина его жизни, которая казалась ему такою же странной, как и те видения – словно бы не он прожил множество земных лет, а кто-то другой» [6, 21].

Подобные видения, связанные с хранимой им Памятью рода, преследуют и старика Органа. И Орган – старейшина рода, и Степан – отец рода Тураевых не исчезают. Умирая фи-

зически, они передают свое *сознание рода* следующим поколениям и вступают в вечный круговорот стихии, принимающей тех, кто завершил свой земной путь, и дарующей «жизненность» тем, кто его начинает. И Ч.Айтматов, и А.Ким видят в такой преемственности действие закона «превращений».

«... Степан не выдал немца, он лишь молча простился взглядом с деревом и без особого удивления стал думать о том, как же просто, оказывается, устроено в этом мире: человек, умирая, превращается в дерево.

И стоило ему так подумать, как у его сына Глеба через множество лет продолжилась эта

мысль и перешла в новую: дерево после смерти своей становится человеком» [6, 35].

Каковы бы ни были религиозные источники концепции круга вечных превращений как условия продолжения жизни и у Ч.Айтматова, и у А.Кима человек не только возвращается в стихию, он становится частью ее: звездой, волной, ветром, деревом, воссоединившимся с Отцом-лесом. Подобное единство философского подхода находит отражение и в нравственно-этических позициях Айтматова и Кима, в их стремлении найти высшие связи между личностью, человечеством (человеческим родом) и природой.

Литература

- 1 Конрад Н.И. Избранные труды. – М.: Наука, 1978 // http://tlf.narod.ru/school/konrad_literatura_i_teatr.htm
- 2 Айтматов Ч. Точка присоединения // Собр. соч., 1998. – Т.7. – 544 с.
- 3 Руденко А., Санги В. М. Легенда, созданная заново // Дружба народов. – 1978. – № 1. – С. 256-261.
- 4 Айтматов Ч. Пегий пес, бегущий краем моря // Собр. соч. в 7 т. – Т. 2. – М., 1998. – С. 471-511.
- 5 Лосев А.Ф. Гомер. – М.: Учпедгиз, 1960. – 350 с.
- 6 Ким А. Отец-лес. – М.: Художественная литература, 1989. – 400 с.

References

- 1 Konrad N.I. Izbrannyye trudy. – M.: Nauka, 1978 // http://tlf.narod.ru/school/konrad_literatura_i_teatr.htm
- 2 Aytmatov Ch. Tochka prisoedineniya // Sobr. soch., 1998. – T.7. – 544 s.
- 3 Rudenko A., Sangi V. M. Legenda, sozdannaya zanovo // Druzhba narodov. – 1978. – № 1. – S. 256-261.
- 4 Aytmatov Ch. Pegiy pes, beguschiy kraem morya // Sobr. soch. v 7 t. – T. 2. – M., 1998. – S. 471-511.
- 5 Losev A.F. Gomer. – M.: Uchpedgiz, 1960. – 350 s.
- 6 Kim A. Otets-les. – M.: Hudozhestvennaya literatura, 1989. – 400 s.

ӘОЖ: 347.635.1 (574):894.342

С.Б. Бахтиярова, А.Қ. Әбдіразақова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің¹ ф. ғ. к. аға оқытушы, ² баспа ісінің магистрі, аға оқытушы, Қызылорда қ., Қазақстан
e-mail: ayakuz.abdrzakova@mail.ru

Қазақ балалар әдебиетінің негізін салушы Ы. Алтынсарин шығармаларының тәрбиелік мәні

Мақалада халық ағарту жұмысын бірінші рет қолға алған, сол жолда өмірінің ақырына дейін үздіксіз еңбек еткен жалынды патриот Ы.Алтынсариннің балалар әдебиетін қалыптастыруға қосқан үлесі талданады. Педагогикалық өмір жолы, қазақ мәдениетін дамытуы, ақындық және жазушылық қызметі қазақ әдебиеті тарихында өзіндік бағаға ие Ы.Алтынсариннің «Кел, балалар, оқылық!», «Өнер білім бар жұрттар», «Әке мен бала», «Таза бұлақ», «Бай баласы мен жарлы баласы» сияқты еңбектерінің тақырыптық, тәрбиелік ерекшеліктері айтылады.

Түйін сөздер: балалар әдебиеті, еңбек, достық, ағартушы, ұлттық тәрбие.

С.Б. Бахтиярова, А.К. Абдразақова

Воспитательное значение произведений основателя казахской детской литературы Ы. Алтынсарина

В данной статье проводится анализ вклада в формирование детской литературы патриота Ы. Алтынсарина, впервые взявшего в руки работу народного просвещения и на протяжении всей своей жизни непрерывно работавшего над этим вопросом. Рассматриваются педагогический путь жизни Ы.Алтынсарина, его вклад в развитие казахской культуры, деятельность как поэта и писателя, имеющего свое место в истории казахской литературы, тематические и воспитательные особенности таких его трудов, как «Кел, балалар, оқылық!», «Өнер білім бар жұрттар», «Әке мен бала», «Таза бұлақ», «Бай баласы мен жарлы баласы».

Ключевые слова: детская литература, труд, дружба, просветитель, национальное воспитание.

S.B. Bakhtiarova, A.K. Abdrazakova

Educationfl value of works of the founder of Kazakh children's literature

In this article the analysis of a contribution of children's literature of the patriot I. Altynsarin is carried out, for the first time taken in hand work of national education and throughout all the life continuously working over these questions. The pedagogical life of I.Altynsarin, his contribution to development of the Kazakh culture, activity as poet and the writer are considered, taking the place in stories of the Kazakh literature, thematic and educational feature of its such works, of: «Kel balalar okilik», «Oner bilim bar zhurttar», «Taza bulak», «bay balasi men zharli balasy».

Key words: Children's literature, labor, friendship, educator, national education.

Ұлттың негізгі рухани қуатының деңгейі қай заманда болмасын, оның көркемдік дәстүрі, сабақтастығы, сондай-ақ мұра болып келген рухани-эстетикалық, адамгершілік құндылықтары мен сөз өнеріндегі жаңа жетістіктері арқылы өлшеніп отыратындығы белгілі екендігі анық.

Ұлттың тұғырын биіктететін рухани негізін нәрлендіріп, абыройын асарытын арна – әдебиет. Кез келген халықтың өзіндік дүниетанымының өлшемі оның материалдық байлығымен, экономикалық жетістігімен емес, ұрпақтан ұрпаққа жетер әдебиеті мен өрелі өнері

болып саналады. Бұған тарихтан мысалдар көп екендігі де шындық. Бүкіл адамзат баласының өркениет бесігі саналатын ежелгі Грек, Рим мемлекеттерінің аса қымбат қазынасы - сол тұста ғалымдар мен қаламгерлер қаламынан туған еңбектер мен өнер туындылары.

Көркем әдебиеттің негізгі зерттеу объектісі – өмір шындығы болса, осы өмір шындығы, адам образы арқылы көрініс табады. Өйткені: «Адам – әдебиеттің жүрегі, адам өмірін бейнелеу – әдебиеттің түбегейлі мақсаты. Дүниежүзі әдебиетінің бұрын-соңды жасалған онды үлгілерінен реалистік көркем туындыға үнемі

өзек болған адам өмірін, адам образын көреміз. Сондықтан әдебиеттің дүниетанытқыш және тәрбиелік құны адам өмірін қаншалықты толық, терең, нәзік суреттеуімен өлшенбек» [1]. Бұндай ұдайы ізденіс, жүйелі еңбек балалар әдебиетіне де қатысты.

Балалар әдебиеті – сөз өнерінің өзекті саласы. Балаларға арналған дәуір талабынан туындаған шығармалардың жасөспірімдердің ой-өрісін, сана-сезімін дамыта отырып, оларға заман талабына сай білім-білік дағдыларын қалыптастырып және тәлім-тәрбие беруге бағытталуы – осы пәннің өзіне ғана тән басты ерекшелігі.

Әдебиет пәнін оқыту, соның негізінде балаларға жан-жақты тәрбие беру болашақ мұғалімдердің алдына балаларға арналған фольклор түрлерін, жазба әдебиет үлгілерін терең меңгертіп, іс жүзінде пайдалана білу мақсатын қояды.

Әдебиет – өнеріміздің үлкен бір арнасы, сүбелі бір саласы. Оның өн бойынан халқымыздың кешегі тарихы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпымен бірге шешендік өнері, даналығы, жалпы ұлттық болмысы айқын танылады.

«Шеберліктің ауқымы кең, ол бір ғана көркемдік құралды жете меңгеріп, тиімді пайдаланумен шындалмайды. Көркемдік құрал, әдіс-тәсіл атаулының бәрін табиғи түрде тұтастыра білгенде ғана шығармадағы адам характері, жан дүниесі жан-жақты, барынша терең ашыла түспек» [2,112].

Ғылымда қолдан жасалған шектеулерге, өтірік белсенділікке, саяси науқандыққа өзіндік пікірімен қарсы шығып, тек қана ғылыми шындыққа, нақты тарихи айғақтарға сүйенген зерттеушілердің бірегейі, ғалым Ә.Қоңыратбаевтың назарында XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиеттің тұлғалы өкілдерінің бірі Ы.Алтынсарин өмірі мен шығармаларының өзіндік ерекшеліктері, тақырыптары болғандығын білеміз. Шоқан Уәлихановтың 1861 жылғы реформа тұсында, Ыбырай Алтынсарин реформаның толық жүзеге асқан кезеңінде, ал Абай болса 1868 жылғы реформа тұсында өмір сүргендігін білеміз. Ә.Қоңыратбаев өз еңбектерінде әр ағартушының көзқарасына тән ерекшеліктерін ашып көрсетеді.

«Ыбырай 1861 жылғы реформаның толық жүзеге асқан кезеңінде жазған қаламгер. 70-жылдардағы Шортанбай мен дулат дәуірінде Қостанай мен Торғайда жүрген Ыбырай қазақ халқының экономикасы, тұрмысы мен мәдениетінің неғұрлым жылдам дамып, ілгері басуына бет бұрған. Ыбырай идеясының жаңашылдығы осында... Ыбырай өзінің өлеңдерін 60-жылдары, прозасын 70-80 –жылдары жаз-

ған деп шамалаймыз. Ол ақын, жазушы, әрі педагог болғандықтан, өзінің ағартушылық пікірлерін көбіне ғибрат түрінде үндеп, үгіттеп отырады» [3],-деп Ы.Алтынсариннің ескі қоғам мен жаңа қоғам арасындағы қайшылықты көргендігін, оның басты тақырыбы – еңбек болғандығын айтады.

Ы.Алтынсариннің ұдайы көтерген тақырыптарының бірі – еңбек. «Бай баласы мен жарлы баласы», «Өрмекші, құмырысқа, қарлығаш», «Әке мен бала» т.б. көптеген әңгімелері мен аудармалары еңбек ету арқылы бар ойлаған мақсатына жететіндігін дәлелдейді.

«Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесінде Асан мен Үсенді салыстыру арқылы көп еңбектенген кедей баласы Үсеннің үлкен ақыл-парасат иесі, сабырлы, пайымды бейнесін тіршілікке қыры жоқ болып өскен Асан образына қарама-қарсы қояды.

«Оқысаңыз, балалар, Шамнан шырақ жағылар»- деп салған ұран бүгінгі күнде де өзінің тәрбиелік мәнін жоғалтқан емес, керісінше айшықтана түскені де мойындайтын шындық.

«Бала – баршаның байлығы мен бақыты. Бүгінгі бала ертеңгі ер азамат болғандықтан да балаға қарап біз болашағымызды болжап, бағалаймыз, бағдарлаймыз» [4]. Тіршіліктің табалдырығынан енді аттаған сәбидің алдымен адам, жеке тұлға, саналы, парасатты азамат болып қалыптасуына берген тәрбиенің ықпалы зор. Мектеп қабырғасынан бастап бүлдіршін балаға Ы.Алтынсариннің шығармаларымен танысырып, қаһармандар образын санасына сіңірсек, еңбек ету арқылы оқу-білімге қол жеткізе алатындығын, кез-келген адамнан адамгершілікке толы іс-әрекет ету қолынан келетіндігін ұғындырсақ мақсатымызға жетеріміз анық.

Балаларға арналған шығармаларға қойылар талап жеңіл емес, әрбір баланың жүрегіне мейірімділік, сүйіспеншілік, адалдық, еңбекқорлық сезімдерін қалыптастыра алатын эмоциялық әсер қажет. Онда, ұлттық сипат, колорит, тағылымды тәрбие, танымдық білім т.б. басты назарда болуы шарт.

Ыбырай шығармалары балаларға арналғандықтан алдымен оның тілі жеңіл болуын қарастырған. Қарапайым тілмен, халықтың тілімен жазады. Баланың ұғымына қиын тиетін ауыр сөздер жоқ, сөйлемдері қысқа, әңгімелер көлемі шағын, оқиға желісі жинақы.

Ы.Алтынсарин шығармашылығының ерекшелігін танытуға арналған көптеген зерттеушілердің еңбектеріне сүйену арқылы жасалған сабақ жоспарын ұсынып көрелік.

Сабақтың тақырыбы: Педагог, ақын, жазушы – Ыбырай Алтынсарин 172 жаста

Білімділік: Педагогикалық өмір жолы, қазақ мәдениетін дамытуы, ақындық және жазушылық қызметі, сол дәуірдегі тарихи оқиғалар туралы білім-білік дағдысын қалыптастыру.

Дамытушылық: Педагог өмірі, қызметі жайлы ізденуге, логикалық ой еңбегіне тәрбиелеу, таным дағдысын қалыптастыру.

Тәрбиелік: Эстетикалық адамгершілік-имандылық, еңбек, білім тәрбиесіне баулу.

Әдісі: ой шақыру стратегиясы, топтастыру, эвристикалық сұрақтар, слайд шоулар, баяндау, түсіндіру.

Пәнаралық байланыс: Қазақстан тарихы, география, орыс тілі, қазақ тілі

Сабақтың барысы

I. Ұйымдастыру.

II. Оқытушының кіріспе сөзі.

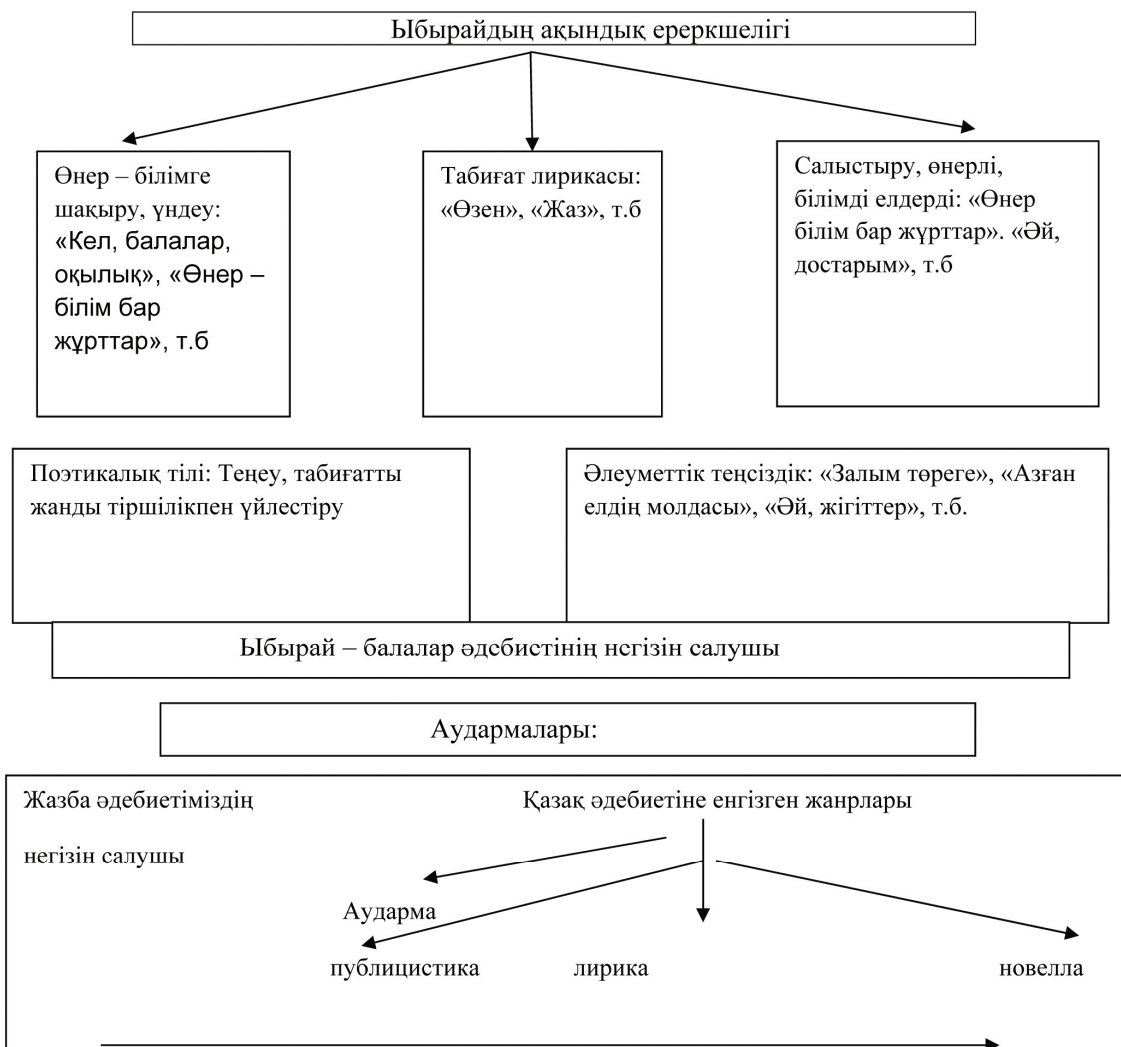
Қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар жазушының бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол – өз заманының ірі қоғам қайраткері, тұңғыш педагогі, жазушы, қазақ балалары үшін дүниелік ғылымдар негізін оқытатын тұңғыш қазақ мектебін ашушы.

Х.Сүйіншәлиев

III. Қызығушылығын ояту.

ЫБЫРАЙ КІМ?

☐ ақын	☐ философ
☐ жазушы	☐ ағартушы
☐ ғалым	☐ этнограф
☐ демократ	☐ аудармашы
☐ методист	☐ публицист
☐ тұңғыш педагог	☐ қоғам қайраткері

1. Паульсоннан:
 - Бір уыс мақта;
 - Алтын шеттеуік;
 - Тәкаппаршылық;
 - Әдеп.

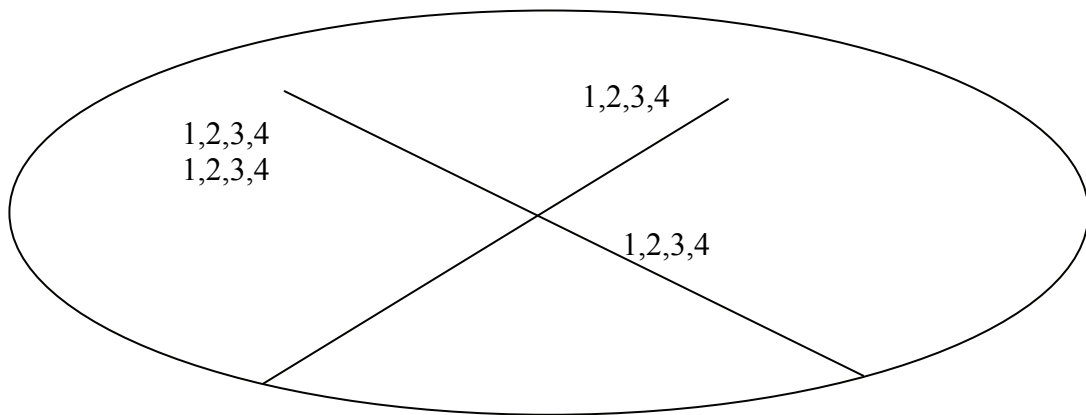
2. Л. Толстойдан:
 - Селинги ханым;
 - Мұңсыз адам;
 - Данышпан қазы;
 - Үш ұры;
 - Жаксылыққа жамандық;
 - Жаман жолдас

3. К. Ушинскийден
 - Түлкі мен ешкі;
 - Сауысқан мен қарға;

4. И. Крыловтан:
 - Қайырымды түлкі;
 - Егіннің бастары;
 - Қарға мен түлкі.

IV. Ой қорыту:

А. «Білім дөңгелегі» ойыны сұрақтары:

1. Ыбырай Алтынсарин өмірі:

- 1.1. Ыбырай Алтынсариннің туған жері, мерзімі.
- 1.2. 1850 жылы Ыбырай оқыған орыс-қазақ мектебі орналасқан қала
- 1.3. 1853 жылы Орынбордағы шекаралық комиссияда тілмаш қызметінде жүргенде танысқан Шығыс зерттеушісі, профессор.

1.4. Ыбырай алғаш мұғалім болған мектеп

2. Ыбырай Алтынсарин шығармалары:

- 2.1. Ыбырай аудармалары?
- 2.2. Педагогтің үндеуге айналған өлең жолдары?
- 2.3. Ыбырай әңгімелеріндегі басты тақырып?
- 2.4. Этнографиялық очерктері?

3. Ыбырай туралы ізденістер, көркем шығармалары:

- 3.1. «Дала қоңырауы» поэмасының авторы?
- 3.2. Н. Ильминский естелігінің тақырыбы?
- 3.3. Ә. Дербісалиннің Ы. Алтынсарин туралы зерттеу еңбегі, баспадан шыққан мерзімі?
- 3.4. 1884 жылы «Оренбургский листок» газетінде Ы. Алтынсариннің бүгінгі және болашақтағы қазақ мектебінің дамуына тигізер әсері туралы жазылған мақаланың авторы?

4. Ыбырайдың ұстаздық жолы:

- 4.1. Ы. Алтынсарин аштырған мектептер?
- 4.2. Ы. Алтынсариннің қазақ тарихы алдындағы еңбегі?
- 4.3. Ы. Алтынсариннің методикалық еңбектері?
- 4.4. Ы. Алтынсариннің қазақ әдебиетіне енгізген жанрлары?

Ә. Әр топ өз мәліметтерімен таныстыру:

- «Ыбырайтанушылар» (Ыбырай туралы мәлімет жинауы, Ы. Алтынсарин туралы жазылған материалдар негізінде педагогикалық әдістемелік еңбектері бойынша өз ізденістері негізінде педагогикалық әрекетіне, тарихи жағдайларға талдау, түсінік айту)

- «Зияткерлер» тобы (Ақындық, жазушылық, ғылыми еңбектері негізінде талдау, түсінік айту)

Б. «Дала қоңырауы» тақырыбында эссе жазу.

V. Қорыту. «Слайд шоу» арқылы

VI. Бағалау.

VII. Үйге тапсырма «Тарих және Ыбырай» тақырыбына 10 минуттық эссе жазу.

3 – өзіндік жұмыс

1. Балалар әдебиетінің талаптарына сәйкестендіріп: «Бала тілі – бал», «Балабақшада», «Он жасар чемпион», «Балалар үйінде» тақырыптарында эссе жазу.

2. «Білесің бе?» ойын тапсырмасының сұрақтары мен жауап үлгісін толықтыру.

а. Ыбырайдың этнографиялық тақырыптағы шығармасы...

б. Табиғатты жырлаған өлеңдері...

с. Әлпештеген ата-ана

Қартаятын күн болар.

Қартайғанда жабығып

Мал таятын күн болар...

Үзінді тақырыбы:

Жауап үлгісі

1. Ыбырайдың этнографиялық тақырыптағы шығармасы. «Өлген адамды жерлеу»

2. Табиғатты жырлаған өлеңдері: «Өзен», «Жаз»

3. Әлпештеген ата-ана

Қартаятын күн болар.

Қартайғанда жабығып,

Мал таятын күн болар.

Үзінді тақырыбы: «Кел, балалар, оқылық»

1. Ғылыми еңбектермен, естеліктермен жұмыс.

2. Ыбырайдың хаттары, үкіметке жазған есеп-мақалалары бойынша, оның демократтық ағартушылық көзқарасын білдіретін пікірлерін саралап ала білу.

3. Ыбырайдың білім беру, тәрбиелеу, оқушы-мұғалім-оқулық туралы пікірлерін жинақтап (хат, мақала, әдеби шығармалары бойынша), оның педагогика, әдістеме, тәрбие жайындағы ілімдеріне өзіндік пікір, баға беруге талпыну.

4. Бүгінгі, болашақтағы қазақ мектептеріне Ыбырай мұрасының ықпалы жайында айтысқа негізделген пікірталасын жүргізу, пікірлерін қорғай білу.

5. Ыбырайдың төл шығармасын, таза аудармасын, еркін аудармасын ажырату, жүйелеу, іздену.

6. Ыбырайдың «Өнер-білім бар жұрттар»

Мемлекет балалық шақты адам өмірінің маңызды кезеңі деп таниды және балалардың қоғамдағы толыққанды өмірдегі құқықтарының басымды ұстанымдарын көздейді. Адамзат баласының ұрпақ тәрбиесіне аса мән беріп, оның бойына жақсылық атаулыны жиятыны бесенеден белгілі. Қазіргі уақытта балаларға арналған көркем туындылардың бүгінгі заман талабына жауап бере алмайтындығы жиі сөз болып жүр. Балаларға арнап жазатын ақын-жазушыларымыздың өзі бұл тақырыпқа жиі соға бермейтіндігі оның тым күрделілігінен болса керек. Оның үстіне ақпарат тасқыны жүріп жатқан қоғамда балалардың өздігінен көркем туындыларды оқуының өзі қиынға соғып отыр.

Балалар тәрбиесіндегі кемшілікті біз көркем әдебиет оқымағандығынан немесе тек қоғамдық тәрбие беру орталықтарынан ғана емес,

ертегі айтар әже тәрбиесінің азайғанынан да байқауға болады.

Осыған орай, «Біздің балаларымыз – еліміздің және әлем азаматтарының ертеңгі болашағы. Олар тарихты жасайды. Біздің балаларымыз – болашақ аналар мен әкелер. Олар да өздерінің балаларын тәрбиелейтін болады. Балаларымыздың тамаша азамат болып өсулері қажет. Алайда, әңгіме мұнымен бітпейді, балаларымыз – бұл біздің ертеңгі қарттығымыз. Дұрыс тәрбие – бұл біздің бақытты кәрілігіміз, нашар тәрбие – бұл біздің болашақ қайғымыз, көз жасымыз: басқа адамдар алдындағы, ел алдындағы кінәмыз болып табылады» [5], – деген пікірмен келісуге де болады.

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басымды бағыты өскелең ұрпақты тәрбиелеу жүйесін дамыту болып табылады.

Ұрпақ тәрбиесінде әлем халықтары өзінің сан ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан тарихи тәжірибесін қолданады. Келешек иелерін тәрбиелеудің негізі - өздері әрқашанда өткен уақыттан қалған бай мұра болмақ. Жылдар өтіп, ел жаңарған сайын жаңғыра түсетін, қайта айналып соға беретін тақырып ұрпақ тәрбиесі. Кеңестер Одағы кезінде ұрпақ тәрбиесіне қатысты мәселелерде одақтағы әр ұлттың өз салт-дәстүрі, әдет-ғұрып, мәдени ерекше-

ліктері ескерілмеді. Бүгінгі тәрбие үрдісін халқымыздың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін ұлттық ерекшеліктерін ұстана отырып, жаңарту керек. Бала ең алдымен өз ұлтының мәдениетін бойына сіңіріп, сонан соң өзге халықтардың мәдениетінің игі мұрасын меңгергені дұрыс. Жалпы дүниежүзілік өркениет әр ұлттың рухани қазынасы арқылы дамып, байып отыратыны сөзсіз.

Әдебиеттер

- 1 Қаратаев М. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1974.
- 2 Мәмесейітов Т. Зерделілік айнасы. – Алматы: Жазушы, 1988. – 112 б.
- 3 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 128-130 б.
- 4 Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы: Өнер, 1995. – 102 б.
- 5 Күмісбайұлы Ш. Балалар әдебиетіне деген ықыласты күтемін// Қазақ әдебиеті. – 1 маусым, 2007.

References

- 1 Karataev M. Tandamaly shygarmalar. – Almaty: Zhazushy, 1974.
- 2 Mameseyitov T. Zerdelilik aynasy. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 112 b.
- 3 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 128-130 б.
- 4 Balasagyn Zh. Kutty bilik. – Almaty: Oner, 1995. – 102 b.
- 5 Kymisbayuly Sh. Balalar adebietine degen ukylasty kytemin// Kazak adebieti. – 1 mausym, 2007.

ӘОЖ 82-9

Н. Дәулеткелдіұлы

Шинзяң Іле педагогикалық институтының аға оқытушысы,

Үрімжі қ., Қытай

Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. к. доценті А. Бабашов

e-mail: nurjanxakelyn@hotmail.com**«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының жазба нұсқасындағы
мазмұндық ерекшеліктер**

Мақалада қазақтың ғашықтық жыры «Қозы Көрпеш-Баян сұлудың» таралу кезеңі, таралған аймақтар, ел ішіндегі қабылдану кеңістігі, соншама көп нұсқалық өзгеріске енуі, алғаш хатқа түсіп жиналып, жарық көру барысы іздену бағытына алынады. Бұл ғашықтық жырдың Қазақстан жеріне тараған нұсқаларын түгендеп, әлем қазақтарына жеткендегі өзгерістері түйінделеді. Қытай қазақтарына тарап жүрген «Ғашықтық ғаламаты» деген жыр нұсқасының өзге 32 нұсқасынан көп парықты болуындағы мазмұндарға талдау жасалады. Қытай қазақтарындағы нұсқаның ауызша таралған нұсқа емес, жазба поэмаға жақын екеніне ғылыми кесім жасалады. Сол жазба нұсқасының мазмұндық бөліктері, ұқсамаған кейіпкерлер есімі, сюжеттің алмасуы, трагедиялық тартыстың жаңа дәуір шындығына бейім сипатпен жасалуы, көркемдік деңгейінің көтерілуі қатарлы нұсқалық жаңалығының артықшылығы мен ағаттықтары түгенделеді. Негізі Қазақстан жерінде табылған ғашықтық жыр нұсқалары мен Қытай қазақтарында таралған нұсқасындағы елеулі парықтар мен өзгерістердің фольклорлық негізі сын таразысына салынады. «Ғашықтық ғаламаты» атты жыр нұсқасына ғылыми талдау жасалады.

Түйін сөздер: Қазақтың ғашықтық жыры, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры, «Ғашықтық ғаламаты» нұсқасы, нұсқалық парық және ұқсастық, жазба поэма, авторлы эпос.

Н. Даулеткелдіұлы

**О некоторых особенностях содержательной стороны письменных вариантов
поэмы «Козы Көрпеш – Баян сулу»**

В статье рассматриваются время и территория распространения, вариативность поэмы «Козы Көрпеш-Баян сулу» и исследуется одна из 32 вариантов лиро-эпической поэмы известной и сохранившейся у китайских казахов как «Мир любви». Также в ней рассмотрены жанровые, сюжетные различия и языковые особенности эпоса и дается полный анализ варианта «Мир любви». Эпос по своей структуре делится на несколько разновидностей и повествуется там о событиях глубокой древности. В древности на тюркских памятниках и надгробных эпитафиях увековечены ратные подвиги батыров и родоправителей. Социальная-бытовая поэма посвящена любви молодых людей, в которых большое место отводится описанию быта, обычаев, традиций народа. Наиболее популярной является лиро-эпическая поэма "Козы Көрпеш-Баян сулу". В поэме «Козы Көрпеш-Баян сулу» все явления жизни и быта тогдашнего казахского общества изображаются реально, без особой гиперболичности. Рассмотренные примеры показывают, что лирический эпос современных тюркских народов в первоначальных своих формах сложился в эпоху ранних кочевников. И предполагается, что уже в то далекое время он обладал всеми характерными для лирического эпоса чертами.

Ключевые слова: поэма «Козы Көрпеш-Баян сулу», поэма «Мир любви», вариативность, сходство, письменная поэма, авторский эпос.

N. Dauletkelediuly

**On some peculiarities of the substantive aspects of the
"Kozi Korpesh - Bayan sulu" poem written options**

The article deals with the time and the area of application, the variability of the poem "Kozi Korpesh-Bayan Sulu" and examines one of the 32 kinds of lyric- epic poem known and preserved by Chinese Kazakhs as "World of Love." It also considers genre, plot differences and linguistic characteristics of the epic and provides a complete analysis of embodiment of "World of Love." Epic in its structure is divided into several varieties and tells about the events of antiquity. In ancient Turkic monuments and tombstones epitaphs the brave and heroic feats of tribe heads are immortalized. Social - home poem is about love of young people, in which a large place is given to the description of life, customs and traditions of the people. The most popular is the lyric- epic poem " Kozi Korpesh-Bayan Sulu". In the poem "Kozi Korpesh-Bayan Sulu" all phenomena of everyday life then the Kazakh society portrayed realistically, without much hyperbolic. These examples show that the lyrical epic of modern Türkic peoples in their original forms emerged in the era of early nomads . And it is assumed that in that distant time, it possessed all the characteristic features of the lyrical epic.

Key words: poem "Kozi Korpesh-Bayan sulu", the poem "The World of Love" variability, similarity, written poem, the author's epic.

Қазақ даласындағы еркін өмірдің еркесі, сұлу табиғаттың сұмбылы, ақжал өзеннің арыны, ақбас таулардың жалыны бар, аңқылдаған адамдардың ақ көңілі сіңген қазақ жастарының жан дүниесі де тұнық. Сахарада көшіп жүрген, өмірі кең далада, төңкерілген ашық аспан астында, өзен, судың жағасында өтетін елдің елік мүсіндей ұлдары мен құралай көзді қыздары адалдығын жоғалтпай, таза арын алтын жүзікке сидырып сағыныштың шыңырауына батқан, ақ махаббатын ардақтай білген асыл жандар. Сан ғасырлық аумалы-төкпелі заманда ғашықтықтың еркіндігін қалаған, қиын-қыстау тосқауылдардан өтуге өмірін арнаған ғашықтардың азатшыл идеясы жан жылулығын аңсаған қазақ жастарының ғана жан жүрегімен мүсінделді. Ғашықтық оқиғалар аңыздан-аңызға айналып, сайын даланың түкпір-түкпірін шарлап ең соңында рухани мұра ғашықтар жыры болып ел есінде қалды. Әр дәуірдегі жастар ғашықтар әңгімесінен өз қалағанын тауып алып, өміріне еске түсіріп келеді. Сондай жырлардың тамаша үлгісі- «Қозы Көрпеш- Баян сұлу».

Қозы Көрпеш пен Баянның махаббат әңгімесі жалғыз қазақ емес, түркі текті ұлттардың фольклорында ортақ ұшырайды. Қазақ елінде бұл жырдың неше алуан нұсқасы әр аймақта өзгеше сақталғаны белгілі. Таралған өңірлерінде төтенше кең. Іле өзені, Жетісу аймағының тартып қазақ жасаған елді мекендерде жырдың тартымды нұсқалары табылып келеді. Әлем қазақтары да бұл жырдың түрлі нұсқаларын фольклорлық қорынан өшірген емес, жаттап құнды қасиетін ғылыми бағалап келеді.

Қос ғашық жөніндегі аңыз-бұл ғашықтық жырдың ең байырғы кезеңдегі өңделмеген ескі материал көзі. Оның сюжеті біздің заманымыздан неше ғасыр бұрын пайда болғаны анық. Алтай, Ертіс, Тарбағатай, Алатауда қоныстанған тайпалар ортасында кең таралған жыр. Ел аузынан екшеліп, сұрыпталып, неше рет өзгеріске түскен ғашықтық жырлардың түріне жатады. Бұл жырдың қазіргі күнге дейін 33 варианты табылып, ғылыми кеңістікте мойындалды [1, 36]. Аталған жыр нұсқалары қазақ даласына неодалдық қоғам орнаған кездің тірліктерін жырлайды. неодалдық қоғамға сәйкес салт- сана мен әдет-ғұрып кемістігін сынап, әйелдердің бас бостандығын тілеген азат идеясын дәріптеу басты мақсат етіледі. Неодал шонжарлар, бай-манаптар әйелді малға сатып алып, қалаған жұмысқа шегетін, бас еркіндігін бермей қорлайтын, жастарға махаббат жолын өзі талдауға жол қоймайтын ауыр қысымдар жасады. Бұл жыр сол қоғамдық ауқымды көтеріп, Қозы мен Баянның тағдырын жырлап, ашық қарсылық білдірді. Бұл жыр таралғаннан бас-

тап, неше өңдеуге ұшырап бүгінгі әдеби мұраға айналу барысына дейін сан ғасырдың қоспасы қосылып отырды. Әр дәуірдің қоғамдық ауқымы, адамдарының жарқын идеясы сіңдіріле бастады. Ғашықтық жыр ел қолына теңдік алғаннан соң, қайтадан дәріптелді әрі құнын тани біліп, бір бөлім вариантын жинастырып баспа сөзде жариялауға мүмкіндік туды. Бұл варианттардың жиналу барысы өте ұзақ мерзімді қамтиды. Жиналуы да бір келкі емес.

Ең алғаш «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» жырының башкұрт тіліндегі бір нұсқасын 1812 жылы Т.Белияев жазып алып, Қазан баспасында басып шығып жариялайды [2, 196]. Жырдың қазақ даласына тарған нұсқаларын 1830-жылдардан бастап белгілі шығыстанушы Г. Саблоков, орыс халқының ұлы ақыны А.С.Пушкин жазып алады. Бұл нұсқалар Шөже жырына жақын келеді. Одан кейін қазақтың ұлы ағартушысы, демократы Шоқан Валиханов Жанәк ақынның аузынан 1842-жылы жазып алса, Шөже ақынның аузынан 1864-жылы жазып алып, кейін есіне түсіріп отырады. Бұл жырға өте қызыққан дәншіпан Абай Жанәктың жазуынан, Сыбанбайдың, Найман баланың, Айтпай ақынның жырлауынан естіп біледі. Жанәк нұсқасын Абай 1884-жылы жазып алып, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры деп атайды [3, 3-4].

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының қазақ, ұйғыр, барабы татарларының арасындағы түрлі нұсқаларын халық аузынан жазып алып, сол елдердің өз тілінде тұңғыш рет жариялаған, айрықша еңбек сіңірген зерттеуші- академик В. В. Радлов [4, 253]. Ол бұл ғашықтық жырды кең байтақ сахараны шарлау барысында кезіктіруші әрі арнайы тоқталып зерттеу алып барушы. «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» жырының қазақша нұсқасын В.В. Радлов 1865-жылы Аягөз бойынан жазып алып, кітабына енгізеді. Радловтан соң, Й.Н. Березин, П. Мелиорански, Н. Катанов, Е. Баранов, Й.А. Каспане қатарлы фольклортанушылар да жинап, пікір айтады.

Орыс фольклористерінің назарын аударған танымалы ғашықтық жырды қазақ көрегендері көрмей қалған жоқ. Жатқа айтылып келген жаһұт жырды қазақ оқымыстыларға хатқа түсіріп, қатталған бетін ашып қадағалай зерттеуге қадам тастады. Бұрын тек Шоқан мен Абайдың жинаған нұсқаларына ғана назар аударып келсе, енді жаңа варианттарын тауып, таныса бастады. Жинау, реттеуге көңіл бөлді. Октябрь төңкерісінен кейін Совет одағы қазақ топырағында жырдың түрліше варианттары мол жиналып, кейбір нұсқалары бірнеше рет

басылым көрді. Шөже нұсқасы да революциядан кейін жазылып алынды. Әдебиет институтының қолжазбалар қорында Шөже ақынның тағы бір үлгісі сақталуда. Айтушысы-Мұхан машанов. Жазып алған 1905- бозтай жақіпбайев. Жырдың тағы басқа вариантын ы. Дүйсенбаев. Тапқан Абдырахманов. Сосын фыролов, Батырханов нұсқаларында қосуға болады. Жанак ақын жырлаған нұсқасын кейде Бейсенбай нұсқасы деп те атайды. Бірақ Бейсенбай жырлаған жырдың соңы трагедиялық күймен аяқталмайды.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының басты айтушылары-Жанак, Шөже, Бекбау және Бейсенбай [5, 118]. Ал аталмыш жырдың көне ауыз екі сақталған нұсқаларынан басқа төл жазба туындыға айналдырған және азырақ өзгертіп жаңғыртып жырлаған ақындардың варианттық дәстүрін кезіктіруге болады. Олар жыр сюжетін түбегейлі өзгертпей, белгілі заманалық жаңалықтар қосып жырлаған ақындар туверчеуасы есептеледі. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры орыс ғалымдары мен ақындарының да назарын аударады. Көкшетау ақыны Г.Н. Туеритин (1889-1921) бұл жырдың бір нұсқасын поэма түрінде жырлап кетеді. Бұл поема еркін аударма. Түрліше шегіністері көбірек суреттелген (Ә.Қоңыратбаев). Қазақтың халық ақындары ішінен Қозы мен Баян әңгімесін Қазақстан республикасы Семей облысы Абай ауданында өткен Шәкір Әбенев жаңғырта жырлады. Шәкір эырдаған жазба поэма 1936- жылы басылым көрді.

Қытай қазақтарында жырдың Жанак нұсқасы мен Шөже нұсқасы жаппай таралумен бірге, жаңа варианты баспа бетін көріп отыр. Бұл жөнінде «қазақтың ғашықтық жырлары» деген кітаптың алғы сөзінде мынандай сілтеме беріледі.

Бұл дастандардың ішіндегі «ғашықтық ғаламаты» жарияланып кеткен «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» дастанының жаңа бір варианты. «Ғашықтық ғаламаты» дастаны Шинжияң Іле ақыны Дәуіт отарбай ұлының 1915-жылы жазып қалдырған нұсқасы бойынша тұңғыш рет жарияланды [6, 75].

Бұл нұсқа Қытай қазақтарына тарап кеткен жырдың жаңа бір нұсқасы. Десе де дастанды оқып көргеннен кейін бұл дастанның жаңғыртып, жаңалап жырлаған нұсқасы екенін байқауға болады. Ғашықтық жырдың көне тілдерін көріктендіріп көркем тілге айналдырып, кейіпкер есімдерін өзгертіп алуы жазба поэмаға тіптен ұқсап кетеді. Оқиғалығында да қызықты қыстырма сюжеттер қосылған. Іленің халық ақыны Дәуіт Отарбай ұлы өз қолымен

қайталай жазып шыққан нұсқаға бейім келеді. Ақын жыр басында да айқын ескертеді.

Кім туар дүниеде тактан аума,
Неше хан өтіп кеткен ала таудай.
Дүниеде неше түрлі ғашық өткен,
Сырты бүтін, іші түтін лаулай алмай.

Ал, Дәуіт, қалам ұста, ұшын тежеп,
Көңілге бір пазылды қойма кезеп.
Бұрынғы Ноғайлының заманында,
Сөйлейтін бір хиссадан келді кезек [7, 1]

деген тіркестер бар. «Ал, Дәуіт, қалам ұста, ұшын тежеп» дейтін тіркес Дәуіт ақынның жырды қаламмен жазып қалдырғанын бейнелеп тұрады. Бірақ бұл дастан жазба поэманың көркем үлгісін ұстанбаған. Мазмұны фольклордың ерекшеліктерімен көрінеді. Бұл мақалада еліміз қазақтарына тараған жаңа вариантты таныстыруға, басқа нұсқаларымен парқын айқындауға арнайы зерттеу жүргізу мақсат етіледі.

«Ғашықтық ғаламаты»-он бір буынды қара өлең үйқасымен жазылған махаббат жыры. Қытай халық республикасы Шинжияң өлкесі Үрімжі қаласы «жастар-өрендер баспасынан» шыққан «қазақтың ғашықтық жырлары» дейтін алманақтың №7- томында жарық көрген. Көлемі 88 бет (80-беттен 188- бетке дейін), 635 шумақ, 2540 жол. Дәуіт Отарбай ұлы жырлаған. Дәуіт ақынның немересі берген нұсқадан Мәулет Құрманбек ұлы жазып алған. Қ. Нұртаза ұлы реттеген. 1915- жылы жазылып алынады. Жырдың таралған территориясы Іленің Құлжа ауданына дерлік таралумен бірге, Іленің басқа аудандарына да тараған. Көрші аймақ Тарбағатай жеріндегі қазақтар арасына да жетеді. Алтайға да бұл нұсқа бейтаныс емес.

Ескіліктің күпиясын жамылған жалынды, тынысты жыр «Қозы Көрпеш-Баян сұлу»-бір дәуірдің ғана туындысы емес. Жырдың туған заманы туралы тұрақтанған пікір жоқ. Кейбір зерттеушілер бұл ғашықтық жырды VIII-X ғасырлардағы түркеш- қарлық дәуірінің ескерткіші деп ұйғарады. М.Силченко феодализмнің алғашқы кезеңінде (X ғасыр) туған дейді. Қазақ айтушылары жырдың сюжетін Ноғайлы дәуірімен байланыстырады. Аталмыш жыр тек 19-ғасырдың келгенде ғана баспа бетін көріп, жұртшылыққа таныс болғандықтан, оның көптеген тарихи белгілері өшкіндеп, дәуірлік түсі жаңаланып отырған.

Жырдың сюжеті өзге ұлттар башқұрт, моңғұл, яқұт, ұйғыр, Сібір татарларында болғандықтан тарихын арыдан іздеуге тура келеді. Жырдың ертегілік мазмұны берілген нұсқалар Алтай, Жетісу жағында, Оғыз тайпалар дәуі-

рінде туған деп қаралады. Ал 2002-жылы Қазақстан халқы Юнеско көлемінде «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының 1500 жылдығын атап өтті. Жыр тарихы феодализмнің ең бас-тапқы сатысы патриархалдық-феодалдық қарым-қатынас үстем орында тұрған дәуірдегі қазақ қоғамындағы қайшылықтарды жеріне жете әшкерлейді. Ғашық жарлардың теңдік ала алмаған қайғы-қасіретін, мұң-зарын толғап, бас бостандығын аңсауды басты тақырып етеді. Феодал шонжарлардың жеке сұрын қылықтарына қамшы сілтейді.

Қытай қазақтарына таныс болған «ғашықтық ғаламаты» деген вариантында дәуірлік корініс айқын суреттеледі. Ол жырда феодалдық қоғамның қатал заңдарының құрбаны болған жастардың аянышты тағдырын ашына жырлауды басты орынға қояды.

«Ғашықтық ғаламаты» өзге варианттарға ұқсамайтын мазмұндармен көріледі. Қарабайдың сараңдығын емес, алмастырып Сарыбайдың сараңдығын келеке етеді. Байлық үшін барын салып, пасық күйде жүретін байлар типі Сарыбай болады. Бұрынғы Ноғайлының заманында өткен қазақ қауымының тірлігінен сыр ашады.

Он екі ру өзбек деген ел бар екен,
Дейтұғын Алтай, Қаңғай жер бар екен.
Қаңғайды сансыз моңғол мекен еткен,
Атақты моңғол шенгел бел бар екен [7, 45].

Қалмақпен қоныстас отырған мұсылман еліне қарайтын екі бай Қарабайдың Қалтайдан тарағанын, Сарыбайдың Бағыс елінен өсіп өнгенін руларына дейін анық атайды. Ескі замандағы Естек пен моңғұлдардың көрші отырғанын дастанның басында баяндайды. Алтай мен Қаңғай жерінде көшіп-қонып жүрген көшпелі елдің еркін өмірінен елес беріп, олардың дарқан мекенін, аңқылдаған елін жырға қосады. Жыр осылай басталғанымен сюжет құрылымында қазақ қауымының ислам дініне сеніп, бір алланың құдыретіне табынатын бүгінгі дәуірдің болмысын да қосып отырады. Жыр соңында Қарабай елінің Шинжияң топырағында қазіргі күнге дейін бар екенін, ұрпақтарға олардың іздерін жалғап келе жатқанын айтып жаңа қоғамға дейін жалғастырады.

Сол жігіт Лобнұрға барған екен,
Хотан дейтін шөриден арман екен.
Үндістанның жеріне таяуырақ,
Соған да сауда жолын салған екен.

Жүздей-ақ ауғанында түтін екен,
Бұзылмаған шаруасы бүтін екен.
Қазақта естек деген елміз дейді,
Әйтеуір діні кетпей күтулі екен [7, 50].

Міне бұл шумақтарда Қарабай мен Сарыбайдың ұрпағы оңтүстік Шинжиянда жасаған

ұйғырлармен бірге қазірде өмір сүріп келеді деген болжам айтады. Жырдың жазба үлгісі осы жағынан ұқсастық танытады.

Айтыскер, қаламгер Дәуіт өткен мен бүгінді жалғап дәуірлік тынысты жаңалап көрсетуге барынша назар аударады. Осы арқылы ғашықтық жырға бүгіннің таңбасын баса көрсетуге талпыныс жасайды. Ескі жырды електен өткізіп сюжетіндегі қалаулысын алып, қалған деталдарды толық қамтуды мақсат етпейді.

Дәуіт жырдың сюжетіне де өзгеріс енгізіп жырлайды. Бұрын айтылатын балталы, бағаналы елден келген немесе Абай айтатын салталы, сақалы елден келген Қарабай мен Сарыбайдың орнын ауыстырып, естек дейтін елдің ұрпағы деп түсіндіреді. Аңшылықта табысып достасқан екі бай, ежеқабыл құдалық өткізеді. Құдандалық қатынастың бодауына Сарыбай Қарабайға буаз малдарды атқызып, дүниеден ерте жөнелтеді. Ал олардың балалары сегіз жасқа келгенде Сарыбай бөліне көшеді. Алдымен Жандос, одан соң Қозы Сарыбай қоныстарына іздеу салады. Іздеп тауып Баянды алып қашып қосылады. Өз елінде ұлан-асыр той жасап алғашқы күндерін көңілді өткізсе де, қайыншылап барған күйеу бала арақ ішіп отырған жерінде қодардың байқаусызда жүрекке пышақ салуымен өмірі трагедияға жолығады. Ал Баян басына төнген ауыр қасыретті ернін ерніне тістеп жүріп көтеріп Қозының қырқын өткізіп, басына өте айбынды күмбез орнатып барып өзі де көрге кіріп жарық дүниемен қоштасады. Бұндай бейнелеу өзге вариантта сирек кездеседі. Қозы мен Баянның 8 жасқа келгенше балалықпен бірге ойнауы, Қозының ержеткен соң Баянды іздеп барып алып қашуы, еліне аман жетіп қуанышты той өткізуі, ауыл-аймағын тегіс шақыруы, Қозының Сарыбай еліне қайындап баруы, Қодармен бірге отырып бүгінгі күннің ашты сусыны арақты сылқита ішуі, Қозы өлген соң Баянның қырқын өткізіп, басына күмбез орнатуы, оның Қарабай ұрпақтарының елді мекенінен табылуы өзге Жанақ және Шөже нұсқасында кездеспейтін оқиғалықтар есептеледі. Жыршы Дәуіт жыр сюжетін шытырман оқиғалықтарға құру үшін, осы деталдарды пайдалануға батылдық жасайды. Ал жырдағы басқа варианттарда мүлде ұқсамайтын мазмұн-Қодардың Дюана кейіпке енуі. Қозымен тосыт соғыстырып арақты сылқылдата жұтуы, бұл ескі мен бүгінгінің қоспасы.

Бір Дюана ел шетін ақтап жүрді,
Анада мынау бар деп қақсап жүрді.
Садақа қайыр жиған нәрсені алып,

Қасында Шағатай ит жақтап жүрді.
Ел еркін, ауыл йесіз болған кезде,
Барсам деп ақ отауға шақтап жүрді [7, 56].

Мінеки Қозының қас дұшпаны Қодар дюана болып жасанып, елден қайыр- садақа жиып жүріп Қозыға серік болады. Оның болашағынан болжамдар айтып, бірге арақ ішуге дейін барады. Бұрынғы варианттарда Қозы у ішіп жан тәсілім болса, бұл жырда Қозы арақтан удай мас болып қодардың пышағынан шыбын жанынан айырылады. Бұл жырды жана дәуірге сәйкесітіріп алған қыстырма оқиға есептеледі.

«Ғашықтық ғаламаты» жырының соңғы сөзінде дүниені шарлап сауда жасап жүрген кезбе саудагер Тұрсынбайдың баласы Әбділ Ләтіптің ауызынан берілген әңгіме мүлде тыңнан кірістіріледі. Ол сюжеттік оқиға екі ғашыққа қамқор болған елдің соңғы ұрпағын іздеу үшін алынған қортындыдай сезіледі. Сол ұрпақтардың Қытайға келіп қазіргі күнде тірлік етіп жатқанын да айтады. Жырдың дәуірлік өзгерісі, оған қосылған қоспалар Дәуіттің ауызынан ғана беріледі. Ал бұрынғы жыршылар қазақтың ежелгі өмір- тынысын баса жырлайды. Ертедегі көне салт- сана, шілдехана, той салты, өлім- жітім жөнелту салты, аударыспақ, көкпар тарту қатарлы салттар айна қатесіз беріледі. Дәуіт жырлаған жыр варианттарында бұл дәстүрлі ойын, салттар жойылып кетпейді. Қайта, түрлендіріліп барынша шеберлікпен жырланады.

«Ғашықтық ғаламаты» атты жазба нұсқасынла сюжеттік парық кездесіп қоймай жер-су аттары мен адам аттары жөнінде де ұқсамаған мазмұндер беріледі. Жыршы Дәуіт өткен ғашықтар трагедиясынан мүлде хабарсыз фольклорис емес. Ол Қозы мен Баянның жасаған ортасынан, қатысқан адамдардың есімдерінен, жасаған жердің территориялық бөлінісінен, табиғат көрінісінен белгілі сауатқа йе оқымысты. Солай бола тұрса да дастанның мазмұнына жаңалау алып барып, жақсы нұсқа шығаруға барынша күш шығарады. Сарыбайды сараң, қарабайды қайсар, адал жан ретінде бағалайды. Жырда аты өзгерген кейіпкерлер: ноғайлының бір бегі Қодардың есімі-Әбдыжапар, Тайлақ бидің немересі Айбастың аты- Жандос, жаңадан сайланған қалмақтың ханы Уаң хан, Тауасар шешен, ақсақ кемпір, Баянның ағасы Сағымбай мен жеңгесі Айсұлу, Қоған, Мысжан, қас қараубайдың тойы, Майлыбай би (Тайлақ бидің орнына алынған), Қодардың серігі Шағатай, Әбдүлләтіп, Қалтай, Бағыс (ру аттары) қатарлы өзгеше аталады.

Ғашықтық жырдағы адам аттарының өзгеше аталуы айтушының жырды басқа формамен жаңаша тудыруымен байланысты. Бірақ, сол адамдардың істеген істері бұрынғы кейіпкерлердің іс-әрекетінен шеттеп кетпейді. Тек аттары өзгереді. Бұрын мүлде кезікпейтін Мысжан, Сағымбай және Айсұлу қатарлы кейіпкерлерде ұшырасыды. Тіпті дастанның соңында бүгінгі саудагер жігіт Әбдүл Ләтіп те дастанда жаңаша характерлермен ортаға шығады. Міне бұлар адам аттарындағы айқын өзгеріс.

«Ғашықтық ғаламаты» атты жыр нұсқасында жер- суаттары көп жаңаланады.

Сарыбай бастап көшті елден ауып,
Көңілін көтермекке қылар сауық.
Өзенге қырат асып қона қалса,
Қыран құсы қашыпты ебін тауып.

Ол жердің атын содан қыран қойды,
Үріккен ел үрей қумай жыяр ма ойды.
Оған да байыз таппай көшіп еді,
Зорығып бір бурасы жолда өледі.
Ол жердің атын қойып бура асуы
Тоқтамай толғанғандай жөнеледі.

Қонады онан өтіп бақын суға,
Үржардың маңайына жақын суға.
Тегінде үйғыр тұрған мекен етіп,
Маңғолдар атайды оны қатын суда [7, 61].

Жырда Сарыбай көшкен мекендер мынадай жерлермен тектеледі: Қыран өзені, Бура асуы, Бақын су, Үржар, сосын елсіз мекеннен өтіп, Жеменейге жеткені айтылады. Ал жырдың өзге нұсқаларында көш батыстан шығысқа қарай жол тартады. Ертісті өрлейді, қара су көліне жетеді. Одан кері бұрылып, Алатау жағалап, Ілені баса Құлжаға бет түзейді. Іледен көшіп Шыршыққа, одан кейін Сыр бойына ат шалдырады. Қоқанға да қаңғырып барады. Сарыарқаның бетбақ даланың бетбақ даласын басып өтеді. Ал «ғашықтық ғаламаты» атты нұсқада бұл мекендер басқаша аталады. Алтай және Қаңқай деген екі жердің есімі ғана таныс. Қалған өңірлер бейтаныс сезіледі. Қазіргі Қытай жеріндегі қалалар мен аудандар қамтылып жүреді. Мәселен, Құлжа, Үрімжі, Бижиң, Қотан, Жеменей қатарлы жаңа қалалар араласаып жүреді. Жырау Дәуіт аталмыш жырды бүгінгі күнге барынша бейімдеп жіберген.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры-романтикалық және психологиялық негізге құрылған аса көркем лирикалық жыр. Оның әрбір вариантынан қазақтың он бір буынды қара өлең өлшемін, өлең жүйесін байқауға болады. Халықтық тілдің қаймағы бұзылмаған қайнар көзін, жырдың жібек баулы жіңішке шашақтарын тағып, әуезділігімен, саздылығымен, тартымдылығымен ойға көркем эстетика бағыштайды. Кейіпкерлердің жүрек түкпіріндегі

терең сырларға үніліп, саңлаусыз қалтарыстарына бара алады. Жыр геройы болған Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың ауызынан сүзілген сұлу сөздерді шымыр ұйқастарға бағынады. Қазақтың бай сөздік қорынан молынан пайдаланады. Көнеріп кеткен архаизим сөздерді жандандырып, шешендік толғамдарды толық пайдаланады. Екі ғашықтың айналасындағы адамдардың да портыретін жасаумен бірге, табиғат сұлулығын суреттеуге көп күш шығарады.

«Ғашықтық ғаламаты» атты бұл нұсқада көркем суреттеулер, параллелдік салыстырулар, ритімді ырғақтар шебер құрылыстырылады. Бейне жазба поэмадағы төрт тармақ ұйқастың жіңішкелігіне аса назар аударады. Жыраулық дәстүрге тән естірту, жоқтау, жар-жар өлеңдері де дастан сюжетіне кіріп, фольклорлық түсін де қоюлатады. Өлеңге тән көркемдік бейнелеу амалдарын молынан пайдаланады.

Жырда Баян қыздың сыртқы көркін суреттейтін теңеу, балу сынды әдеби тілдердің бәр-бәрі ескі эпикалық поэзияның қорынан ауысқан, ескі өмірдің салт жырларынан қайталанған суреттеулермен беріледі.

Баян қыз сұлу екен мақтағандай,
Қара қасы қағазға қақтағандай.
Сұңқардың форымындай мойны бар,
Көзіне гауһар отын жақтағандай.
Өзі ашылып біреуге сөйлемесе,
Аузынан ешкім ләззат таппағандай [7,70].

деп келеді. Баянның бойындағы басқаларда жоқ қасиетті Сұңқардың сұлу түріне, асыл заттардың құнына балап көрсетеді. Жырдың әрбір шумақтарында көркемдік бейнелеу амалдарындағы эфитет, метафора, теңеу, кейіптеу, ұқсатулардың әрбір түрі толық табылады.

«Ғашықтық ғаламаты» атты жыр нұсқасында романдық немесе лиро-эпосқа тән түс-

тік бейнелеу тәсілдері өте тартымды алынады. Қозының, Баянның алуан түрлі көрген түстерін көркемдік суретке көтеріп, алдын ала болжай алатын адамның түйсік-ерікінен іздейді. Осы арқылы жырның мазмұндық көркемдігін халықтық терең идеяға көтереді.

Өмірің қысқа десе ұзын болар,
Көңілі надандардың бұзыл болар.
Түс түлкінің боғы деп жорушы айтар,
Түлкі жүні құбылған қызыл болар.

Жоруым жора болсын қызыр дарып,
Оминға қолыңды жәй жетім ғарып.
Жағың түспей жамандық сірә көрме,
Қосағыңмен қоса ағар жарыңды алып [7, 123].

Мұнда түсті айта келіп, түс жорушының шар патшаға сыйынып, қызырдың айтқаны келіп жақсылыққа жетуіне жалбарынады. Түс-эпосағы негізгі желі. Жыр осы желіні дамытып, жұтындырып жеткізеді. Адам өміріндегі жақсылық пен жамандықтың пайда болуында берілетін түйсікті түстен сезіп, түстен жоруға болады.

«Ғашықтық ғаламаты» – ғашықтардың қайғысын биік дәрежеге көтерген көркем жыр. Оның құны Қытай қазақтарына ғана емес, өзге ел фольклористерінің де назарын аударған. Қытай жерінде ғашықтардың махаббатына куа болатын жер аттары, ел аттары, ескерткіш орындар, көне мұрағаттардың байқалуы ойымызды растай түседі. Бұл жыр Қытай қазақтарының қолынан қайта толғанып, ұлы махаббаттың алтын тұғырын толғауға құрылады. Ежелгі феодалдық түзімнің қара лағы болған екі жастың тауқыметті тағдырын осы жыр арқылы ұғып алуға болады. Жыр сюжеті шындыққа сүйеніп, бұрынғы үлгісін жоғалтпай бұдан кейін де сақтала берсе деген үлкен үмітті айтқымыз келеді.

Әдебиеттер

- 1 Жолдасбеков М., Қасқабасов С. Қозы Көрпеш-Баян сұлу. – Астана: Фолиант, 2002. – 353 б.
- 2 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 271 б.
- 3 Садырбаев С. Қозы Көрпеш-Баян сұлу жырының нұсқалары. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 189 б.
- 4 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974. – 234 б.
- 5 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 349 б.
- 6 Қазақтың ғашықтық жырлары. – ҚХР. – Үрімжі: Шыңжаң, 1981. – 2 т. – 538 б.
- 7 Қазақ хиссалары. – ҚХР. – Пекин: Ұлттар, 1982. – 1 т. – 437 б.

References

- 1 Zholdasbekov M., Qasqabasov S. Qozy Korpesh-Bayan sulu. – Astana: Foliyant, 2002. – 353 b.
- 2 Konyratbaev A. Kazak fol'kloristikasynyn tarihy. – Almaty: Ana tili, 1991. – 271 b.
- 3 Sadyrbaev S. Qozy Korpesh-Bayan sulu zhyrynyn nyskalary. – Almaty: Kazak universiteti, 2005. – 189 b.
- 4 Gabdullin M. Kazak halkynyn auyz adebieti. – Almaty: Mektep, 1974. – 234 b.
- 5 Auevov M. Adebiet tarihy. – Almaty: Ana tili, 1991. – 349 b.
- 6 Kazaktyn gashykytk zhylary. – KHR. – Yrimzhi: Shynzhan, 1981. – 2 t. – 538 b.
- 7 Kazak hissalary. – KHR. – Pekin: Ulttar, 1982. – 1 t. – 437 b.

ӘОЖ: 894.342:82-1 (574)

Ү. Н. Жанбершиева¹, А. Е. Айтбаева²

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
¹профессор, ф. ф. к., ²доценті, ф. ф. к., Қызылорда қ., Қазақстан
 e-mail: ulzhan1954@mail.ru

Қазақ поэзиясындағы М. Әуезов бейнесі

Мақалада заманымыздың заңғар жазушысы М. Әуезов бейнесінің қазақ поэзиясындағы тұлғалануы сөз болады. Қазақ әдебиетінде ұлы тұлғалар мен тарихи адамдардың бейнесін жырлау үрдісі қалыптасқан. Жазушының дара тұлғасын, бекзат болмысын, бүтін бітімін өздеріне тән суреткерлікпен жырлаған бірнеше ақындарымыздың өлеңдеріне ғылыми тұрғыда талдамалар жасалады. Ақын Ә. Тәжібаев «Портреттер» поэмасының бір бөлігін М. Әуезовке арнап, рухани ұстаз тұтып, араларындағы достық баяндалады. А. Егеубаевтың «Қыран гүмыр» дастанындағы ғұлама суреткердің өмірінің соңғы бір сәттері сөз болады. І. Есенберлиннің «Көңіл дастан» поэмасындағы жазушының ұлт руханиятындағы орны ашылады. Сонымен бірге, Қ. Аманжоловтың «Мұхтар ағаға», С. Мәуленовтің «Мұхтарға», Жарасқан Әбдіраштың «Тарих заңы», М. Шахановтың «Менің атымды неге Мұхтар қойған?» атты өлеңдеріндегі жазушының қазақ поэзиясындағы көркем бейнесі әдеби теориялық тұрғыдан талданады. Әуезовтің поэзиядағы көркем бейнесі толыққанды деректер арқылы дәлелденген.

Түйін сөздер: алтын ғасыр, жомарт көңіл, қазақ даласы, киелі есім, рухани ұстаз, кемеңгер ғұлама, бекзат болмыс.

У. Н. Жанбершиева, А. Е. Айтбаева
Образ М. Ауэзова в казахской поэзии

В данной статье рассматривается образ М. Ауэзова, созданный в художественных произведениях ряда писателей. Целая глава поэмы А. Тажибаяева «Портреты» посвящена раскрытию облика М. Ауэзова как духовного наставника. В поэме А. Егеубаева «Қыран дала» приводятся сведения о последних днях жизни писателя. Вместе с тем художественный образ М. Ауэзова нашёл отражение в стихотворениях К. Аманжолова «Брату Мухтару», С. Мауленова «Мухтару», Ж. Абдрашева «Закон истории», М. Шаханова «Почему меня назвали Мухтаром». Образ Ауэзова нашёл достойное отражение в казахской поэзии.

Ключевые слова: золотой век, щедрая душа, казахская степь, святое имя, духовный наставник, великий наставник, духовный уровень.

U. N. Zhanbershiyeva, A. E. Aitbayeva
Image of M. Auezov in the Kazakh poetry

This article deals with the great writer personality description poesy of the current time M. Auezov in Kazakh. There are analysed compositions of several poets' works those who wrote about specialty of the writer, his generous nature and described the buoyant image of the writer. It is also written that the poet A. Tazhibayev in his poem "Portraits" devoted some passages of the poem to Mukhtar Auezov, used to accept him as his trainer thus showing the friendly relationship between two poets. In the highly artistic poetic work of A. Yegeubayev called "Kyrangumir" it is written about the last moments of the life of the great word artist. It is also identified the place of the writer's national spirituality in the poem of E. Yesenberlin "Konil dastan". Also in the poesies of K. Amanzholov "To the brother Mukhtar", S. Maulenov's "To Mukhtar", Zharaskan Abdirash's "Tarihi zani" M. Shakhanov's "Why I am called Mukhtar?" the literary image of the writer is analysed from the theoretical point of view. Auezov's literary image in the poesy is entirely approved by the facts.

Key words: golden age, kind being, the Kazakh land, holy name, spiritual trainer, great wise man, generous nature.

Қазақ поэзиясында белгілі тұлғалар мен тарихи адамдардың бейнесін жырлау үрдісі кеңінен өрістеген. Ақындар қазақ тарихының елеулі оқиғаларын, көрнекті өкілдерін шығармаларына арқау етіп, көлемді поэма нәрлі өлеңдер аясында дамыта жырлаған. Қазақ әдебиетінде тарихи тұлғалар бейнеленген шы-

ғармалар мол десек те, М. Әуезовтің бейнесін жасау бір кісінің, не бір кезеңнің емес, бүкіл бір елдің тарихы, тынысы, өскелең бейнесінің тұтас көрінісі. М. Әуезов заманымыздың заңғар шыңы десек, оның бейнесін жасау ұлт өмірімен, ұлттық ой-санамен үндесіп жатыр.

Туған халқын төрткүл дүниеге мәшһүр ет-

кен ұлы суреткер Мұхтар Әуезов - кемел ойдың кеніші, кенен сөздің өрісі. Қазақ әдебиетінің барлық жанрына тұңғыш рет қалам тартып, сол арқылы тіліміздің шұрайын, еліміздің шырайын танытқан кемел ойлы кемеңгер жазушы.

Ол талай жер теңселтіп, ел сенделткен әлеуметтік сілкіністердің, қиялды қысыратып, сананы тоқыратқан түбегейлі өзгерістердің жаппай теңдікке ұмтылып, елдікке құлшынған рухани буырқаныстар кезеңі болып, тарих қойнауына аттанғалы отырған жиырмасыншы ғасырмен жарық дүниеге бірге келді. Әуезов өмірі мен еңбегінің халық үшін қаншалықты маңызды екені бізге аян. Ол ұлттың сана-сезімінің оянуына дәнекер болып, кешегі күннен бүгінгі күнге аман жетуіне себепкер болды.

Замандасын, сүйікті жазушысын, үлгі тұтқан ұстазын жырларына арқау еткен ақындар біршама. Олар мүмкіндігінше Әуезов бейнесін өз поэзиясының биік шыңына көтере білді. Әуезов бейнесін өзіндік шығармашылық көркемдік шешім болмысымен суреттеген ақынның бірі - Ә.Тәжібаев. Осы орайда Ә.Тәжібаевтың «Өнер иесі өнерді жасай келе сол өнердің машығына жетіледі. Ол дүниені ақынша қабылдаумен бірге олар туралы өзгшелерге де ақынша мәлімдеген болады», [1, 23] деп сөз өнерінің негізгі танымы адам да, эстетикалық мұраты адамзаттың рухани әлемі екеніне осылай сипаттама береді. Мұхтар Әуезовпен достық қарым-қатынаста болған көрнекті ақын Әбділдә Тәжібаев өзінің атақты «Портреттер» деп аталатын поэмасының бір бөлімін Әуезовке арнаған. Әрбір шоң таланттың әрқашан ұлттық мақтаныш болып келетіні ежелден мәлім. Әбділда Мұхтарды алғаш көргенде ол 37 жаста ғана екен. «...Бірақ ол маған ғасырлар бойы жасап келе жатқан, өмірі қартаймайтын адам тәрізді көрінді. Біздер «Еңлік -Кебекті», «Бәйбіше тоқалды» оқығанымыз қашан, ал бұл кісі әлі ақсыз, дақсыз күйінде тұр деймін ішімнен. Жас достары Әлібек пен мен үшін арнайы тілек айтып, тост көтерді. Мінекей, содан бастап Мұхтармен біз достастық, ол қашан көзін жұмғанша дастархан дәміміз ортақ, ойымыз, мәжілісіміз ортақ туысқа айналдық. Арзан күліп, жалған сөйлейтін, екі жақынның татулығын қызғанатын, аңдыстыруға, айыруға себеп тапқышқыштар аз ба? Бірақ, үлкен достығымыздың оты қандай тұман қоршаса да жоғалған жоқ. Әсіресе, бұл достықтың маған бергені көп болды» деп өнер иесінің бекзат болмысын ақын Әбділда:

Қарашы, өне, Омарханұлы Мұхтарға,
Емендер ғана осылай өсіп шықпай ма?
Айта қойшы өзің, білмейтін оны жұрт бар ма?

Тимесін көзің, тек, жаным, оған сұқтанба.
Қызығын кара, қызғанбай кара, сұқтанба!
Не пайда саған, сұқтанып оны жыққанда?
Болмасаң өзің, бола алмадым деп жата бер,
Біреуді соғып, біреуді жығып, шықса алға!,
-деп жырлайды [1].

Поэманьы оқи отырып, екеуінің арасындағы айнымас достыққа куә боламыз. «Орысша оқымаған, дүние классиктерінің тереңінен қанып ішпеген, күрделі құбылыстарды үстірт білетін, көбінесе ұранға шауып үйренген көр бала жасқа кезінде ақылшы болатын, оның көркем тәрбие көрмеген дөрекілігін асқындырмай тоқтататын, ұстаз керек екен. Сол көр бала мен болдым, сол ұстаз Мұхтар болатын» [2,62]. Рухани ұстаз Мұхтар бойындағы ізгі қасиеттерді ақын тебірене жырлайды. Сырын жасыра алмайтын жарқын, көңіліне күнсіз бұлтты ойлар түсе қалса, достарын іздейтін, үйіне қонаққа барғанда сәл кешігіп қалса, ұрсып алып, артынан барлығын ұмытып, кешірім сұрайтын жайдары мінезін, кейде бір сөйлесе, тоқтамай көсіліп кететіндігін, қыран құстың ұшқанына қараса бір ләззат алатынын, әйгілі «Абай жолы» роман-эпопеясын жазып жатқан тұста, туынды туралы досының пікірін сұрайтындығын, шаршауды тіпті білмейтін қуатты жан екендігін Әбділдә ақын аса шеберлікпен суреттеген.

Мұхтар Әуезов туралы «Қатар тізе қосып» атты естелігінде поэмадағы кейбір жайттардың жазылуына Мұхтар екеуінің басынан кешірген оқиғаларының арқау болғандығын айтады.

Қазақтың дауылпаз ақыны атанған, өршіл рухты жырларымен халқын қанаттандырған Қасым Аманжоловтың «Мұхтар аға» деп аталатын арнау өлеңі Мұхтар Әуезов СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты болған жылы жазылған. Таланттың танылу процесі ұзақ болғанымен, қалтқысыз мойындалуы, мэтрлер санатына қосылу барысының кешеуілдеуі шындық. Дегенмен ғұлама суреткер Әуезов ол биіктікке тым ерте көтерілді. Ол көзі тірісінде-ақ аңызға айналып кетті. Мың-мың оқырмандарының көңіл іңкәрінің төрінен орын ала білді, талантына табындырды. Қасым Аманжолов өзінің ойын да, бойын да ұлы суреткерге қарап түзегенін жасырмайды.

Мұхтарды ақындардың ағасына балап, топтан озған жүйрік деп баға береді.

Кеудеңізде алтын ғасыр суреті,
Тұлғаңызға бір қарасын жер беті.
Ұқсын әлем қандай екен жанымыз
Рахмет сізге, дана халық перзенті [3].

Бұл жыр жолдары арқылы ақын жер беті қазақ халқының бүкіл болмысын Мұхтар Әуезовтің тұлғасы арқылы тани алатынын ақиқат етеді. Бір кездері ғұлама Қ.Сәтбаевтың шетел

саясаткерлерінің сұрағына: «Менің халқым менен де биік» деп жауап бергеніндей, шындығында, Әуезов өз халқының ұлылығын әлемге танытты емес пе? Қасымның арнау өлең арқылы Әуезовтің артынан ерген қазақ баласына ардың ісі болған әдебиет атты әлемде қалайша ықпал жасағандығын біле аламыз. Лирик ақынымыз Сырбай Мәуленов 1957 жылы жазылған «Мұқаңа» деген өлеңі Әуезовтің 60 жылдығына арнап шығарылса керек. Ол жазушы парасатын ашу үшін поэзиялық суреттерді кейіпкердің мінез-құлқынан, бітім-болмысынан іздейді.

Биіктеп Алатаудың Талғарындай,
Тереңдеп Атыраудың аңғарындай,
Аңқылдап жомарт көңіл келе жатыр,
Қазақтың даласының аумағындай.
Тәтті сөз тамылжыған таңдайында,
Бұлақтай атқылаған әрдайымда.
Тоғысып толқын ойдың тораптары,
Жатқандай оның жалпақ мандайында,-

деп ой түйеді. Әрине, Әуезов бейнесін көркем тілде кестелеу үшін ақынға кең құлашты туынды жазу оңай оңай емес.

Сонымен қатар, өлеңде Абайды қазақ өлеңінің қаршығасына теңеп, сол заманның тарихын, Абайдың ұлы тұлғасын сомдаған Әуезовтің әдебиет биігіндегі орнына құрмет етеді. Ұлт әдебиеті төрінен орын алуға лайық, саңлақ суреткер екенін былайша береді;

Кеудесін кернеп зілді бір уайым,
Теңселген Сарыарқада сырлы қайың.
Даланың мұңлы аспаны, мөлдір көлі,
Құшақтап құба жонда түр Абайын.
Жапанда жапа шеккен жан сырласы
Домалап омырауында тамшы жасы.
Жым-жырт түн жыр аспанын барлағандай
Қазақтың өлеңінің қаршығасы.
Тағы да ол ойға шомған шың басында,
Сол шындай алып оның тұлғасы да.

Қазақ өмірінің ұлттық тіршілік тынысының суретшісі Мұхтар аға деп, Әуезовтің даңқын көкке көтереді.

І.Есенберлин о дүниеге озарынан бес жыл бұрын, 1978 жылы «Көңіл – дастан» поэмасын жазды. Жанрлық пішінін поэма реквием десе ләзім. Күні кеше қасында жүрген қаламдас, достас замандастарының мазаратына зират етіп қайтқандағы ақын толғаныстары. Кешегі қасқа жайсаңдарды еске алу. Поэма авторы очерк-портрет түрінде әрқайсысының ел тарихындағы, әдебиетіміз бен мәдениетіміздегі орнын еске алып тебіренеді. Әрқайсысының дара тұлғасын мүсіндейді. Көңіліндегі ойын деп басатын тіл табады.

Тұрдым мен пырағына басымды иіп,
Толқиды ақыл-ойым жанып күйіп.
Тайпа елдің құшағына сыймас тарлан,
Үш құлаш жерге қалай жатыр сыйып?! [5].
Бұл – Мұхрат Әуезов туралы ақынның ой-

толғанысы болатын. Заманмен бірге тебіреніп, мәңгілікпен үндесе білудің айқын өнегесі екендігін І.Есенберлин осылайша жырлаған болатын.

Алдыңғы аға буын өкілдерінің жолын жалғап, ұлт мүддесін қорғап келе жатқан қайсар ақын Мұхтар Шаханов есімінің қойылу себебі жайлы: «Менің есімімді неге Мұхтар деп қойған?» деп аталатын өлеңінде сөз қозғайды. Атам қазақ перзентіне ат қоярда ұзақ ойланып, болашағынан үлкен үміт етіп, азан шақырып кәделеп, жақсы адамға ат қойғызып ырымдаған. Әкесі Мұхтар туылғанда «ұлым Мұхтар Әуезов секілді алып тұлға болсын» деген ниетпен есімін қойған екен. Сонда ауыл адамдары оны күлкіге айналдырған. Әкесі болса мән бермей, сәл ғана жымып, оларға таба қылмауын тілек еткен. Бала Мұхтар да әлгілерге әкесін таба етпегендей, Жаратушы қолдап Абай, Мұхтар жалғаған көштің соңынан ерген еді. Міне, адам баласының атын біреулер қояды, ал тағдырын өзі қалыптастырады деген осы емес пе?! Ақын М.Шаханов:

Мұхтар деген – киелі ат, марқұм өкем
Маған тегін қоймаған бұл есімді [6]-

дей келе, алдағы уақытта елінің мақтан тұтар азаматы болып, айналасына өзінің мықтылығын мойындататынын айтып, ойын аяқтайды. Тарих куә: М.Әуезов заманымыздың заңғар жазушысы, ғұлама суреткері, тарлан талант деген рухани тәжі мен тағына лайықты ғұмыр кешті.

Айтулы ақын Әбдіраштың Жарасқаны «Тарих заңы» атты өлеңінде:

Абай орнын баса алады күн ғана,
Таудың орнын баса алады шың ғана.
Ұлы Абайды жырлау үшін қазаққа
Керек болды Мұқаң сынды бір дана.
Көкірегін шабыт кернеп, шаттанып,
Шартарапқа сәуле шашып мақтанып
Мұқаң өтті...

Мың ақынның міндетін

Мыңқ етпестен жалғыз өзі атқарып, -

деп әлем әдебиетіне «Абай жолын» сыйлаған, Абайдай ақыны арқылы елін танытқан дарын иесін, бүкіл рухани өміріміздің қалыптасуында зор еңбек еткен ғұлама суреткер бейнесін беруде өз талантын көрсетеді.

Жазушының ғұмыры туралы жазылған тағы да бір поэма – Асқар Егеубаевтың «Қыран ғұмыр» атты поэмасы. Автор осы шығармасы үшін 1975 жылы Қазақстан Жазушылар Одағы мен Қазақстан ЛКСМ Орталық комитетінің, Қазақ ССР Баспа Комитетінің жабық бәйгесінің бас жүлдесін алған. Поэма автор мен лирикалық кейіпкер Ораздың диалогынан құрылған. Бала күнінен ән-күйге құмар болып, Абайдың әндерін айтып өскен бала

Оразды жаздың мамыражай бір күнінде жиынтойға келген Мұхтардың сөзі қуаттап жібереді. Ол Оразға «болашағыңнан көп үміт күтетін ер жігіт боласың», - деп батасын берген. Арада біраз жылдар өткенде, бала менен Мұхтар қайта кездесіп қалады. Немересінің үлгі тұтып, ұстаз санаған адамына тәнті болған Үркер қарт жазушыға «Көксемсер» деген қыран бүркітін сыйға тартады. Қыранды қайта келгенімде алып кетем деген Мұхтарды қарт екінші рет көре алмайды. Жазушы о дүниеге аттанып кеткен екен. Үркер қарт шың басына шығып, қыранның томағасын шешіп, еркіндікке жібереді. Мұхтардың өмірі де қырандай биікте еді, құсы да биікте, еркіндікте болуын қалайды. Поэмада автор психологиялық параллелизмді Мұхтар дүниеден өткен кезде «табиғат та түнеріп, дала мүлгіп, орман қалғып, жел тынды» деп шебер қолданған.

Түнерді қарт, түнерді көк, сар жайлау,
Жұтағандай киіз үйлі тар қойнау.
Күміс жалды құлын-бұлақтардан да,
Сылаң қағып еркелеу мен қалды ойнау.

Дала мүлгіп, Орман қалғып, Жер тынды.
Жусандардың шайқап басын жел тұрды.
Қурай біткен сыбызғыдай ызындап,
Қара судай сапырады сел құмды... [7].

Қорыта келгенде, Алаш ардақтысы М.Әуе-

зовке қазақ әдебиетінде талай ақын-жазушыларымыз кемеңгер жазушы бейнесін, азаматтық тұлғасын ашуда жырлары мен әңгіме, повестерін, романдарын арнады. Бұл - оның қазақ әдебиетінде, өнері мен мәдениетінде өшпес із қалдырғанының белгісі. Дүниеге қазақ перзенті болып туып, адамзат перзенті болып аттанған Әуезов тағдыры – талай ақиқатқа қапысыз көз жеткізетін тағылым мектебі.

Қаламгердің қазақ поэзиясындағы тұлғалануы бұрын соңды көп зерттеле қоймаған мәселелердің бірі болды. Әлемге қазақ атын танытқан Мұхтар бейнесіне мән бере жырлауда, образ жасауда ақындарға оңай емес. Десек те, жоғарыда талданған өлең авторлары Әуезов бейнесін бейнелі, бояулы суреттер арқылы жасауға күш салған.

Академик З.Қабдолов: «Өнердің көусар туындысы халық өмірінің терең және мөлдір қайнарынан шымырлап шығады да, сол халықтың өзінің рухани сусынына айналады» [8, 29],- дегеніндей, бүгінгі таңда ұлттың рухани қазынасына айналып отырған ғұлама бейнесі жасалған қазақ поэзиясын білу, тереңіне бойлай зерделеу басты назарда болатын кезек күттірмейтін іс деп білеміз.

Әдебиеттер

- 1 Тәжібаев Ә. Шығармалар. Бес томдық. – Алматы, 1983.
- 2 Тәжібаев Ә. Жылдар, ойлар. – Алматы: Жазушы, 1976.
- 3 Аманжолов Қ. Дариға, сол қыз. – Алматы: Атамұра, 2002. – 43 б.
- 4 Мәуленов С. «Өлеңдер» жинағы. – Алматы, 1948. – 19 б.
- 5 Есенберлин І. Шығармалар. 10 томдық. – 5 т. – Алматы, 1979.
- 6 Егеубаев А. Мөлдір тұма. – Алматы: Жалын, 1977. – 37298 б.
- 7 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Жазушы, 1992. – 29 б.

References

- 1 Tazhibayev A. Shyfarmalar. Bes tomдық. – Almaty, 1983.
- 2 Tazhibayev A. Zhyldar, oylar. – Almaty: Zhazushy, 1976.
- 3 Amanzholov Q. Darifa, sol qyz. – Almaty: Atamyra, 2002. – 43 b.
- 4 Mawlenov S. «Oleñder» zhinary. – Almaty, 1948. – 19 b.
- 5 Esenberlin I. Shyfarmalar. 10 tomдық. – 5 t. – Almaty, 1979.
- 6 Egeubaev A. Moldir tuma. – Almaty: Zhalyñ, 1977. – 37298 b.
- 7 Qabdolov Z. Söz öneri. – Almaty: Zhazushy, 1992. – 29 b.

ӘОЖ 81' 42; 801. 7

К. Ә. Құсманова¹, А. Б. Абилмажинова²

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті,

¹доценті, ф. ф. д., ²оқытушысы, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: Kusmanova_2014@mail.ru; abilmazhinova1983@mail.ru

Айтыс өлеңдерінің текстологиялық зерттелуі

Ақындар айтысы – өнердің бірнешеуін бір жерге тоғыстырып, ерекше өтетін сөз сайысы, өнер таласы. Мақалада 1898, 1899 жылдары жарық көрген «Біржан-Сара» айтысының екі нұсқасына текстологиялық салыстырулар жасалған. Зерттеушілеріміз Қазан қаласынан шыққан «Жүсіпбек қожа нұсқасы» мен «Зайсан нұсқасын» ең негізгі, дұрыс нұсқа ретінде атап келеді. Текстологиялық салыстырулар кезінде екі нұсқада да оқиға желісі, түптігі бір екенін анықтайды. Айтыстағы өлең жолдарының шумақтары ауысып, тіпті, араласып кеткендігі нақты мысалдармен дәлелдеген. Сондай-ақ екі нұсқада да кейбір сөздер мен сөз оралымдары, бүтін тармақтар өзгертіліп, лексикалық және стилистикалық алшақтықтарға жол берілетіндігін саралап көрсетеді. Айтыстың екі нұсқаларындағы кездесетін сапалық өзгерістер де назардан тыс қалмаған.

Түйін сөздер: текстология, стилистика, лексикология, айтыс, нұсқа, экспромт.

К. А. Құсманова, А. Б. Абилмажинова

Исследование текстологии айтыса

Айтыс ақынов – это поединок слова, искусство импровизации, которое проходит в форме словесного состязания между двумя акынами.

В данной статье рассматриваются варианты текстологии айтыса «Біржан-Сара», изданные в 1898, 1899-е годы. Исследователи отмечают, что изданные в городе Казани варианты айтыса «вариант Жүсіпбек қожа» и «вариант Зайсан» считаются правильными. Во время текстологических сравнений замечаются сходства и различия двух вариантов, акцентируется внимание на стилистических и лексических разницеях текстов. Не осталось без внимания и качественные изменения, произошедшие в обоих вариантах айтыса.

Ключевые слова: текстология, стилистика, лексикология, айтыс, вариант, экспромт.

К. А. Kusmanova, A. B. Abilmazhinova

Research textology of aitys

Aitys Akins is a match expression, the art of improvisation, which takes place in the form of a verbal contest between two akyns.

This article discusses options for textual criticism aitys "Birzhan-Sara", published in 1898, 1899. The researchers note that published in the city of Kazan options aitys «Zhysipbek kozha» and "variant of the Zaisan" are correct. While textual comparisons ignored the similarities and differences between the two versions, focuses on the stylistic and lexical differences. Does not remain without attention and qualitative changes have occurred in both options, the aitys.

Key words: textology, styles, lexicology, aitys, version, extempore.

Текстология жайында жазылған әдебиетші, тілші ғалымдардың зерттеулерінің ішінен З. Ахметовтің, Қ. Мұхамедхановтың, Р. Сыздықованың Абай, Махамбет өлеңдерінің текстологиясы жайындағы мақалаларымен, Т. Абдрахмановтың Абай және Сұлтанмахмұт шығармалары текстологиясы жайындағы бірнеше мақаласын, М. Жармұхамедовтің айтыс өлеңдерінің текстологиясы, Қ. Өмірәлиевтің Бұхар өлеңдерінің текстологиясы және “Иә, терең зерттеу қажет” мақаласы, С.Қасқабасовтың қазақ ертегілерінің текстологиясы жайында,

Ш.Ш. Сарыбаев пен Ә.Құрышжановтың эпос шығармалары мен халық жырларының текстологиясына арнап жазған мақала, зерттеулеріне көңіл аудардық. Е. Жұбанов пен М. Малбақовтың “Қозы Көрпеш-Баян сұлу эпосының текстологиясы” деген көлемді зерттеу еңбегін атап өткен жөн.

Ал ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы айтыс өлеңдерінің текстологиясына келсек, бүкіл айтыс өлеңдеріне текстологиялық талдаулар жасау мүмкін емес. Біз 1942, 1964, 1965, 1988 жылдардағы жарық көрген айтыс жинақтарын

негізге ала отырып, ондағы тілдік жағынан ерекшелік танытып тұрған сөз, сөз тізбегі, сөйлем, жекелеген шумақтарды ғана салыстырдық. Өйткені бір айтыс бірнеше рет қайталанып басылған.

Жамбылдың айтыстарына келсек, ақынның 150 жылдық мерейтойына байланысты айтыстар мен өлеңдеріне текстологиялық салыстырулар жасалып, 1996 жылы I, II том болып, шығармаларының толық жинағы жарық көрді. Ал “Біржан — Сара айтысының” текстологиясын сөз еткенде, атап айтатын үлкен екі еңбек бар. Оның бірі — “Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері” атты кітаптағы белгілі әдебиетші-ғалым М. Жармұхамедовтің (Айтыс өлеңдерінің текстологиясы жайында) зерттеу еңбегі [1, 75-100]. Екіншісі — “Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі” атты жинақтағы Ш. Ахметов пен Т.Қанағатовтың (“Біржан — Сара айтысының” текстологиясы) зерттеулері [2, 149-172]. Және М. Имашевтың “Біржан — Сара айтысындағы” өмір шындығы және оның көркемдік, текстологиялық ерекшеліктері” атты ғылыми зерттеу еңбегі [3, 124-147].

Осы уақытқа дейін “Біржан — Сара айтысы” бірнеше рет жарық көріп келді. Біз білетін бұл айтыстың екі нұсқасы бар. Оның бірі — “Қисса Біржан сал менен Сара қыздың айтысқаны” деген атпен 1898 жылы Қазан қаласындағы императорлық университеттің типолитографиясынан басылып шықса, екінші нұсқасы 1899 жылы осы қаладағы “М.Чиркова мұрагерлері” баспаханасынан “Қисса Біржан сал менен ақын Сараның айтысқаны” деген атпен жарық көрді. Ғылымда осы екеуінің 1898 жылы басылып шыққанын ең негізгі нұсқа ретінде атап келеді. Осы нұсқаның екінші бетінде: “әлқисса, Жүсіпбек қожаға Сара қыздың Біржан менен айтысқанын қыздың өзі аузынан осылай деп бастан-аяқ баян қылғаны, айтысқанның келер жылында” деген ескертуді оқимыз. Көріп отырғанымыздай, ғалымдарымыз бұрыннан айтып келе жатқандай, 1898 жылы “Біржан — Сара айтысын” тұңғыш бастырып шығарушы ескіше оқыған жоғары білімді Жүсіпбек қожа Шайхисламұлы екені даусыз. Ендеше “Біржан — Сара айтысының” негізгі нұсқасы тек осы басылым болатынын біз де құптаймыз.

Соның артынша-ақ 1899 жылы белгісіз бір адамның осы айтысқа қайыра оралып, өз ойынан өлең жолдарын қосып, толықтырып, өңдеп жарыққа шығарғаны белгілі. Бұл екінші кітапшаны кімнің жазғаны белгісіз, жазған адам аты-жөнін айтпаған. Ал соңындағы 26

жолдан тұратын “Айтушының сөзі” бөлімінде:
Бұл өлең шыққан екен бірталайдан.
Сөйтсе де хат болмайды, басылмайды...
Зайсанның жіберілді қаласынан,
Кімнің кім зиян шегер данасынан? [4, 24].—

деп келетінін ескертуге орай ғылымда бұл басылым “Әріп нұсқасы” немесе “Зайсан нұсқасы” деп аталады.

“Біржан — Сара айтысын” зерттеуде халқымыздың ғалым әдебиетшілері үлкенді-кішілі ғылыми еңбектер жазса, ал тілші ғалымдардан С.М. Исаевтың зерттеулері бар. “Біржан — Сара айтысы” туралы алғаш пікір айтқан академик С. Мұқанов демекпіз: “Айтыстың мазмұны — халықтың ойын толғандыратын тақырыпқа құрылғандықтан түсінікті болса, түр жағынан оның түсініктілігі, тілінің таза халық тілімен және халықтың көркем тілімен құрылғандығында” [5, 33]. Осы орайда Қ.Жұмалиевтің еңбегі де баршылық. Ол “Қазақ әдебиеті” оқулығында Біржан сал творчествосына арнайы тоқталып, талдаулар жасаған. Одан кейінгі пікір айтқан ғалымдар: Е. Ысмайылов пен М. Ғабдуллин. Е. Ысмайылов “Жазушы” баспасынан 1967 жылы шыққан “Біржан сал Қожағұлұлы” атты кітапқа жазған “Біржан салдың ақындығы” деген алғы сөзінде, М.Ғабдуллин “Қазақ халқының ауыз әдебиеті” деп аталатын еңбегінің “Біржан — Сара айтысын” талдайтын тарауында — ақындар айтысының ішіндегі аса көркемі, мазмұн, түр жағынан ерекше орын алатынын айтады. Келесі пікір айтып, талдау жасаған — Б. Кенжебаев. Ол айтысты әріп Тәңібергеновтің шығармасы ретінде қарастырып, былай дейді: “әріптің бұрынғы қиссаларына қарағанда “Біржан — Сара айтысында” тақырып идеясы жағынан болсын, ақындық-шеберлігі жағынан болсын көп ілгерілегенін, көп өскенін көрсетеді.

“Біржан сал мен ақын Сара айтысы” — әріп шығармаларының биік шыңы” [6, 214]. Керісінше, бізді академиктер: С. Мұқанов, М. Әуезов, А. Жұбанов, профессор Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов және т.б. ғалымдардың Біржан мен Сараның кездесіп айтысқанын дәлелдеген сөз қорытындылары иландырады. Осы тұста ұлы ғалым М. Әуезов тұжырымын еске алалық: “Біржан мен Сараның айтысы” болған жоқ, болса сақталмай қалып қойған. Бұл айтысты шығарушы әріп ақын деген де пікірлер бар. Бұл — қате пікір. Анығында Біржан — Сараның айтысы болған. Бірақ дәл қалпында, толық күйінде, алғашқы айтысқан жердегі қалпымен түгел сақталған жоқ. Кейін көпшілікке өз редакциясымен айтып беруші Сара болады... Ал, кейін сол Сараның айтқаны

да көпке шейін ауызда жүреді. Көп айтушы ақындардың аузынан өтеді. Сол тірлігінде, хатқа түскенше бұл айтыс көп өзгерістер көреді. Осындай айтушының, ең алғаш хатқа түсірушінің бірі әріп болады”, — деген ғылыми пікірін негізге аламыз [7, 313-314]. Ал текстология мәселесін сөз еткенде, текстологтың міндеті жайында айтқан Д.С.Лихачевтың мына пікірін ескерелік: “Задача текстолога заключается в том, чтобы по возможности во всех деталях воспроизвести ход работы автора над произведением, восстановить в воображении весь творческий процесс” [8, 43].

Біз айтыстың 1898, 1899 жылдардағы Қазан қаласынан шыққан “Жүсіпбек қожа нұсқасы” мен “Зайсан нұсқасына” текстологиялық салыстырулар жасадық. Қазан типографиясы татар баспасына арналғандықтан, көне араб әрпінде шыққан екі нұсқаны оқу қиындық келтірді. Айта кететін болсақ, араб әріптерінің белгілері көрінбей, көмескі тартып қалған дыбыстарды оқуда қиындық туғызды. Және де о, ө, у, ү, ү әріптерінің орнына бір ғана “о” әрпі қолданылған. Кітапханашылар тарапынан 1898 жылы жарық көрген нұсқаға қайта өңдеу жасалғандықтан, тармақтың басындағы не тармақ соңындағы сөздердің басқы екі не үш дыбысы ғана бар. Соңғы әріптерді қайта өңдеу кезінде желімдеп тастаған. Сондықтан лентаға түсірілген микро жазуларды оқуға тура келді. Ал 1899 жылғы “Зайсан нұсқасын” оқу кезінде 20, 21 — беттер жоқ. Оны 1902 жылы жарық көрген вариантымен толықтырдық. Көбінесе 1912 жылғы вариантына жоғарыда аталып кеткен әдебиетші ғалымдар текстологиялық салыстырулар жасағандықтан, көмескі көрінбей қалған дыбыстар мен сөздерді 1902 жылғы вариантымен салыстырдық, кейбір түсініксіз сөз тізбектерін анықтауда 1912 жылғы вариантын да пайдаландық.

Екі нұсқаны да оқып шыққанда алдымен айтарымыз, айтыстағы негізгі уақиға желісін сақтап тұрған бөлімдер бір, яғни түптөркіні бір екенін аңғарамыз. Дегенмен де мынадай айырмашалықтарды айта кету керек. Зайсан нұсқасында Жетісу өлкесінің бұлбұлы ақын Сараны “Арқадан ат сабылтып” іздеп келе жатқан Біржан сал мен “Қасында алты жігіт жолдасы бар, Аулына Тастанбектің келіп жетті” дейді де, сол жерде Біржан сал алдымен ақын қыздың шешесімен, соңынан сіңілісімен сөз қағыстырып, “Аттанып бір ауылға бұлар келді, Бұлардың құлағына дауыс келді” деп айтыс басталып кетеді. Ара-арасында айтушының сөзі бар және жиылған жұрттың бұларға берген сыйы деген ескертпемен 20 жол сыйлық

туралы айтылып, “Сал Біржан осы сөзбен тоқтайды енді” деген айтушының сөзімен басталып, “Жігіттер, тәмәт-тамам болсын бұл сөз” деген тармақпен аяқталады.

1898 жылғы “Жүсіпбек қожа нұсқасында” “Қыз көріспеген соң ұялғаннан Біржанның айтысқаны”:

Найманның болады екен қызы надан,
Үлгісіз қандай халық түрі жаман.
Ағаға іні келер біздің елде,
Көп боп па сұрауға есен-аман [9, 4].

Сонда қыздың берген жауабы: “Ей, Біржан, кімге дәрі амандығың” деп аузын аштырмай бастырмалатып былай дейді:

Хауа анаға бұрын барған адам ата,
Есіткенің жоқ па еді мұны да ақымақ.
Данышпан білгіш қой деп ойлаушы едім
Арғын да танғиды екен жоқты мақтап [9, 4],—

деп кете береді де, жынды, антұрған, делбе, ит сөздерімен жауабын аяқтайды. Әрине, арғынның ақтанкер ақыны мұндай мазақ сөзді жауапсыз қалдырмайтыны белгілі. Біз бұл жауапты “Зайсан нұсқасынан” табамыз. Бұл кітапшаның 8 — бетінде “Біржан салдың айтқаны” деп былай беріледі:

Қараңдар, ақын қыздың сөзге ұстасын,
Келтірді Адам — Хауа бір нұсқасын.
Артың таяз кісіше ашуланып,
Мұнша неге ұстайсың сөз қысқасын?.. [10, 8].

Бұл 12 жолдан тұратын шумақтар 1898 жылы жарық көрген “Жүсіпбек қожа нұсқасынан”, 1964, 1965 (I том) жылдардағы айтыс және т.б. жинақтардан түсіп қалған. Ал 1899 жылғы “Зайсан нұсқасында” осы 12 жол өлеңнен кейін барып мынадай жолдар берілген:

Көтерді домбырасын көкке сермеп,
Салады түрлендіріп әннен өрнек.
Бұл сөзге ызаланып алғаннан соң,
Дауысқа салды Біржан аспанға өрлеп [10, 8].

1898 жылғы басылымда “Сонда Біржан сөйледі” деген ескертпемен былай беріледі:

Біржан сал домбырасын көкке сермеп,
Жіберді түрлендіріп әннен өрнек.
Сөзіме ызаланып алғаннан соң,
Дауысқа салды Біржан аспанға өрлеп [9, 5],—

деген бір шумақ “Мың жарым жылқы біткен Қожағұлға” деп басталатын жолға қосылып кетеді. Ал “Ақын Сара” деп аталатын кітапта “Айтушының сөзі” ретінде жеке берілген. Осы жайында М. Жармұхамедов: “Соның нәтижесінде айтыс тәртібі амалсыз бұзылып, кейінгі Біржан атынан берілетін екі кезек бір-біріне әдейі қосылып, сапырылысып кеткен”, — дейді /13, 92/. 1898 жылғы шыққан кітапшаның 6 — бетінде “Сонда Сараның айтқан жауабы” деген ескертпемен берілетін 64 жол ұзақ сүре жауабы,

“Зайсан нұсқасында” үшке бөлініп берілген. 1899 жылғы кітапшада 24-ақ жол болып, “Тірілсең ертең кешке, бүгін өліп” (10 — бет) деген жолдармен аяқталады.

“Жүсіпбек қожа нұсқасындағы” “Арғынның тантықтығы міне осындай” (6 — бет) деген жолдар “Зайсан нұсқасында” “Арғынның сөзі”, “Қыз иттің” деп беріліп, Біржан сөзі қылып өзгертіліп (10 — бет), “Қыз иттің тантықтығы міне осындай” деп басталады да:

Мен, Біржан, әрбір жерде болмайтұғын
Жылан боп жеті басты арбасаң да [10, 10],—

деген жолдармен аяқталады. Бұл екі тармақ “Жүсіпбек қожа нұсқасында” берілмеген. “Зайсан нұсқасындағы” осы жауапта “Озармын қуып жетіп “Қарқабаттап” деп өзгертіпті. 1898 жылғы кітапшада “Қуып жетіп озамын найман

шалдап (найманшылап)” деп берілген. Сондай-ақ, “Зайсан нұсқасындағы” (15, 16 — беттер) кітапшада “Ыбырайға тамам елің найман жетпес” деп басталып, “Сен түгіл жеткен емес еркек қуып” деген жолдарға дейінгі шумақтардың кейбір тармақтары болмаса, түгелімен “Жүсіпбек қожа нұсқасында” жоқ. Тағы бір айта кететін жағдай — 1898 жылғы кітапшадағы өлең шумақтары “Зайсан нұсқасында” ауыстырылып берілуімен бірге Біржан жауабында жалпы ой сол қалпында қалады да, кейбір сөздер мен сөз оралымдары, тіпті бүтін тармақтары өзгертіліп, лексикалық және стилистикалық алшақтықтарға жол беріледі. Ілгеріде келтірілген өлең жолдары 1898, 1899 жылдардағы Қазан қаласынан шыққан кітапшалардан алынды.

Қорытындылай келгенде, айтыстың сыни мәтінін жариялау керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. — Алматы: Ғылым, 1976. — 168 б.
- 2 Ахметов Ш., Қанағатов Т. “Біржан — Сара айтысының” текстологиясы // Жинақ: Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. — Алматы, 1983. — 264 б.
- 3 Имашев М. “Біржан — Сара айтысындағы” өмір шындығы және оның көркемдік, текстологиялық ерекшеліктері // Кандидаттық диссертацияның қолжазбасы. — Алматы, 1992. — 157 б.
- 4 Жүсіпбек қожа Шайхисламұлы. Қисса Біржан сал менен ақын Сара қыздың айтысқаны. — Қазан, 1898. — 18 б.
- 5 Мұқанов С. Халық мұрасы. Тарихи — этнографиялық шолу. — Алматы: Жазушы, XV т., 1979. — 380 б.
- 6 Лихачев Д.С. Текстология на материале русской литературы X-XVII веков. — Ленинград: Наука, 1983. — 640 с.
- 7 Әуезов М. Абай жолы. Екінші кітап. — Алматы: Жазушы, 1989. — 616 б.
- 8 Лихачев Д.С. Текстология на материале русской литературы X-XVII веков. — Ленинград: Наука, 1983. — 640 с.
- 9 Жүсіпбек қожа Шайхисламұлы. Қисса Біржан сал менен ақын Сара қыздың айтысқаны. — Қазан, 1898. — 18 б.
- 10 Қосбасаров Е. Бүркітшілік терминдері жайында // Жинақ: Жауапты редакторы Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. — Алматы: Ғылым, 1988. — 200 б.
- 11 Қисса Біржан сал менен ақын Сараның айтысқаны. — Қазан, 1899. — 24 б.

References

- 1 Zharmyhamedov M. Aytystyń damy zholdary. — Almaty: Fylym, 1976. — 168 b.
- 2 Ahmetov Sh., Kanagatov T. “Birzhan — Sara aytysynyń” tekstologiyasy // Zhinaq: Qazaq fol'klory men әdәbiәt shyғarmalarynyń tekstologiyalyq zerttelui. — Almaty, 1983. — 264 b.
- 3 Imashev M. “Birzhan — Sara aytysyndary” әmәir shyndyғy zhәne onyń kәrkemdik, tekstologiyalyk erekshelektәri // Kandidatтыq dissertatsiyanың qolzhazbasy. — Almaty, 1992. — 157 b.
- 4 Zhysipbek qozha Shayhislamuly. Qissa Birzhan sal menen aqyn Sara qyzdyń aytysqany. — Qazan, 1898. — 18 b.
- 5 Mukanov S. Halыq mұrasy. Tarihi — etnografiyalыq sholu. — Almaty: Zhazushy, XV t., 1979. — 380 b.
- 6 Lihachev D.S. Tekstologiya na materiale russkoy literatury X-XVII vekov. — Leningrad: Nauka, 1983. — 640 s.
- 7 Auezov M. Abay zholy. Ekinshi kitap. — Almaty: Zhazushy, 1989. — 616 b.
- 8 Lihachev D.S. Tekstologiya na materiale russkoy literatury X-XVII vekov. — Leningrad: Nauka, 1983. — 640 s.
- 9 Zhysipbek qozha Shayhislamuly. Qissa Birzhan sal menen aqyn Sara qyzdyń aytysqany. — Qazan, 1898. — 18 b.
- 10 Kosbasarov E. Byrkitshilik termindәri zhayynda // Zhinaq: Zhauapty redaktory Qaydarov Ә.T. Qazaq tili tarihi leksikologiyasynың mәseleleri. — Almaty: Fylym, 1988. — 200 b.
- 11 Qissa Birzhan sal menen aqyn Saranyń aytysqany. — Qazan, 1899. — 24 b.

ӘОЖ: 398.1

Қ. Б. Молдатаев

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы,
Түркістан қ., Қазақстан
e-mail: mkant06@mail.ru

Алдар Көсе жайлы зерттеулер

Бұл мақалада қазақ халық әдебиетіндегі белгілі мифтік кейіпкері Алдар көсе бейнесі жайында сөз қозғалады. Алдар Көсе – халықтың еңсесін көтеру үшін дүниеге келген кейіпкерлердің бірі. Алдар көсе халықты рухани тұрғыдан аздырмайды, ол туралы әңгімелердің сюжеті де күрделі және философиялық мәні зор екендігі бәрімізге белгілі. Алдар Көсе өзінің ақылы мен тапқырлығы арқылы сараң байларды, жалқауларды, ақымақ қазыларды алдап, олардың сыбағасын береді.

Мақалада Алдар көсе туралы қазақ ғылымында жасалған фундаменталды зерттеулерге сүйене отырып, автор өзінің көзқарасын нақты айтып өткен. Сонымен қатар автор өзбек, түрік, түрікмен ғалымдарының Алдар Көсе бейнесіне қатысты көзқарастарына шолу жасаған. Алдар көсе туралы кейбір аңыз-әңгімелерге тоқталып, әдеби көркемдігі мен мазмұны туралы талдау жүргізген. Алдар көсе бейнесінің тарихтағы орны, ұлттық кейіпкердің ұрпаққа рухани нәр берер тұлға ретінде қарастырылатыны атап көрсетілген. Алдар көсе бейнесі қазақ тарихында түркілік дәуірлерден бері қарай созылып жатқан аңыздың кейіпкері ретінде, нақты өмірде болған адам немесе жиынтық бейне етіп қарастырылады.

Түйін сөздер: Алдар Көсе, қазақ фольклоры, өзбек әдебиеті, түрік халық әдебиеті, жиынтық бейне, аңыз кейіпкері, зерделі ку, айлакерлік.

К. Б. Молдатаев

О научных исследованиях образа Алдара Косе

В данной статье рассматривается образ Алдара Косе, который является одним из известнейших мифологических образов казахского фольклора. Образ Алдара Косе с древнейших времен служит для народа символом правды и честности, юмора и сатиры. Рассказы Алдара Косе духовно обогащают своих читателей своим глубоким философским и нравоучительным содержанием. Существует множество популярных сказок и анекдотов об Алдаре Косе. Сын бедняка, находчивый и хитрый Алдар Косе защищает бедных и, с помощью ума и ловкости, обманывает и наказывает жадных богачей, лентяев, глупцов и даже чертей. Фигурирует также в фольклоре **киргизов, туркмен, узбеков и татар**.

Автор делает обзор фундаментальных научных исследований образа Алдара Косе в казахстанской науке, а также высказывает свою точку зрения на данный вопрос. Кроме того, автор делает художественный анализ некоторых наиболее известных рассказов об Алдаре Косе и дает оценку системы художественных средств. В статье определено место и роль образа Алдара Косе не только в казахской, но и во всей тюркоязычной литературе. Образ Алдара Косе описан как реально живший человек и как собирательный сатирический образ устного народного творчества.

Ключевые слова: Алдар Косе, казахский фольклор, узбекская литература, турецкая литература, собирательный образ, сатира, юмор, обманщик, хитрец.

К. В. Moldataev

About scientific researches of the image of Aldar Kose

This article deals with the image of Aldar Kose, one of the most famous mythological images of Kazakh folklore. From ancient times the image of Aldar Kose is the symbol of truth and ambition, humor and satire. Stories about him spiritually enrich people by their deep philosophical and didactic content.

The author provides an overview of basic researches of Aldar's image in the Kazakh science and expresses his point of view on this issue. Besides, the author makes the analysis of some well-known stories about Aldar Kose and evaluates the system of artistic means. The place and the role of Aldar Kose's image not only in Kazakh, but also in the whole Turkic literature are defined in this article. Image of Aldar Kose is described as a really - lived man and as a collective satirical image of folklore.

Key words: Aldar Kose, Kazakh folklore, Uzbek literature, Turkish literature, collective image, satire, humor, cheater, trickster.

Алдар—ең көне, ертеден келе жатқан образ.
Бұл жайлы Е.Тұрсынов: "... путь формирова-

ния образа Алдар Косе как героя бытовой
сказки куда более долог и сложен: истоки его

коренятся в дуалистическом мифе и первобытном бытовом рассказе, свой вклад в создание этого образа внесли также смежные фольклорные жанры”, - дейді [1, 153].

Ғалымның пікірінше, Алдар көсе алдымен қазақ жерінде, қазақтар арасында пайда болып, сонан соң басқа түркі тілдес халықтарға ауысқан: “Подобные циклы имеются и у туркмен и киргизов, хотя по объему циклы сказок об Алдаре у этих народов далеко уступают казахскому циклу. У туркмен, например, Алдар косе уступает место Насреддину... У киргизов же с именем Алдара связано всего несколько сюжетов. У других тюрков (татар, тюрков, азербайджан, крымских татар, ногайцев, кумыков) такого цикла нет вообще. У тюрков, крымских татар и азербайджан герой фигурирует просто как Косе, без прибавления к этому имени второго-Алдар. У сибирских тюрков и монгольских народов героя Алдара или Косе нет вообще.

Следовательно, тип сказочного персонажа Алдар косе и цикл сказок и анекдотов, связанных с его именем, сложились вначале у казахов, а уже потом этот герой в составе ряда сюжетов перекочевал к туркменам, киргизам и татарам (у последних имя Алдар тоже изредка встречается в бытовых сказках). К такому выводу на основе других данных пришел в свое время А.Маргулан” [1, 159].

Расында да, Е.Тұрсыновтың айтып отырғанындай, ғалым Ә.Марғұлан Алдар көсе бейнесінің қазақ даласында жақсы сақталғандығын айтып кеткен болатын.

“... Отсюда ясно, что многие легенды и сказания, возникшие в период гузов и кипчаков, органически вошли в казахский эпос, вместе с племенами, вошедшие в казахский союз. Кроме того, этот факт дает нам основание заключить, что героический эпос, легенды и предания, относящиеся к периоду гузов и кипчаков, в основном складывались на территории Казахстана и в тот период, когда они кочевали между степями Центрального Казахстана и Сыр-Дарьей (VII-IX). И не случайно, что такие легендарные образы, как “Коркуд” и “Алпамыш”, “Алдар-Косе” ярче всего сохранились в степях Казахстана” [2, 80].

Ә.Марғұланның Алдар көсе жайындағы әңгімелердің шыққан тегі қазақ топырағы деген пікірінің өте дәлелді айтылғанын мойындамасқа болмайды.

Белгілі ғалым Б.Адамбаевтың пікірі де жоғарыда айтылған пікірді құптайтындай: “...Алдар көсе негізінде қазаққа тән кейіпкер” [3, 108].

Алдар көсенің ертеден бері келе жатқан кейіпкер екенін М.Әуезов та айтады: “Алдар

көсе жайындағы қазақ айтатын әңгімелер көпке мәлім, көп қызықтаған, алыс заманнан келе жатқан әңгімелер. Ол жайындағы әңгімелер жалғыз қазақ елінде ғана емес, сыбайлас, туыстас қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен елдерінде де бар. Онда да Алдар бір пішінді күлдіргі алдағыш, мазақшы болып көрінеді...” [4, 32-33].

Өзбек әдебиетінде “*Бой билен қуса*” (Бай мен көсе) атты ертегі сюжеті түрікмендерде “*Дехкон билан қуса*” (Дикан мен көсе), ирандарда “*Ёлгончи*” (Өтірікші) аттарымен мәлім. Бұлардың ішінде иран сюжеті өзінің қойылған дәуірі, орны, образдары жағынан ерекшеленеді. Кейіпкер, иран ертегілерінде бірде “*Қуса*” (Көсе) [5, 198], бірде “*Айёр*” (Аяр) [5, 194] аттарымен ортаға шығады, алайда екі лақап бірге қолданылмайды. Әрқайсысының өзі әр түрлі жағдай мен мазмұнды білдіреді; кейде диуана түрінде әңгімеленгенде мейірімді ұлы данышпан, мінсіз қаһарман сипатында берілсе; кейде залым, сехрғар - жағымсыз образ түрінде әрекет қылады. Сол себепті қаһарман “*Алдар қуса*” емес, “*Ёлгончи*” немесе “*Қуса*” деп жүргізіледі.

Көріп тұрғандай, Шығыс ертегілеріне ортақ болған кейіпкеріміз жалпыға бірдей көркем образ сипатында айтылып, оның шынайы аты ауызға алынбайды. Көсе болса, оның сипатының белгісін - лақап атын білдіреді.

Зерттеуші ғалымдар, Алдар көсенің тарихта болған кейіпкер еместігін алға тартады. Оның аты өзбек, қырғыз, қарақалпақ, моңғол, татар, дағыстан ертегілерінде мол сақталған. “*Алдар билен юблар*” (Алдар мен Юблар) дейтін аңыздар ерте замандардан бері бар. Бұлардың барлығында Алдар көсе халық өкілі ретінде белсене араласып жүреді. Алдар көсенің аты көбінесе ертегілерде көрінеді. Оның тарихи-этногенездік белгісінен гөрі анекдоттық, күлдіргі сипаты басым. Көсе хандар дүниесін, феодализмді қатты сынады. Бұл белгі оны Қорқыт пен Асан бейнелеріне жақындатады. Мұның өзі осы Алдар жайындағы күлдіргі әңгімелердің анық фольклорға жататынын, сол үшін ел аузында сақталып, бүгінге дейін жеткенін көрсетеді.

Алдар көсенің өз туысы, өмірбаяны туралы ешбір дерек жоқ. Өйткені, Қазан төңкерісіне дейінгі тапқа бөлінген, рушылдық, феодалдық қоғамды алсақ, соның қай дәуірі, қай кезі болсын, барлығына да Алдар көсе әңгімелері, оқиға тақырыптары қона кетеді. Алдар көсе әңгімелерінің шындығын сол заманның қайсысынан да болса табуға болады.

Алайда осы күнге дейін кейбір ғалымдар Алдар көсе туралы деректерді аңыз-әңгіме-

лерден табуға тырысқан. Мәселен, қазақ ауыз әдебиетінде Алдардың ата-анадан туылуы жайлы аңыз-әңгімелер көп кездеседі. “Қазақ ертегілері” жинағының үшінші томында “Алдардың тууы” атты аңыз-ертегіде Алдардың әкесі Алдан деген момын адам болған дейді.

“Алдардың әкесі Алдан момын адам болыпты. Оның өмір бойы кәсібі қой бағу екен. Баққан қойы байдікі болған”,-деп басталады аңыз. Бай Алданды жалдағанда:“Асты жатып ішесің... Бардан ауысады, балдан жұғысады, жүзді айдап, бірді жетелейсің”,-деп алдайды. Алдан малын жылдап бағып ақысын сұрағанда “есің кетсе ешкі жый” деген деп жалғыз ешкі жетектетеді. Алдан ақысын даулап алдына барса, оны хан да алдайды, “шариғат солай” деп қазы да алдайды. Басы ауырып барса, бақсы да алдайды. Базарға барса, саудагер де алдайды. “Көзіңді жұмсаң керемет көресің”,-деп ұры да алдайды. Сөйтіп Алдан ешкімен әділдік, теңдік таппай зарығып, торығып жүргенде Алдар туады. Алдарды әлдилеп отырып әкесі:

Алдаушы арсыз көбейіп
Ардан тойдым, қарағым.
Әділеттік таба алмай,
Заңнан тойдым, қарағым.
Арсыз заман-азаптап,
Жаннан тойдым, қарағым.
Арашашы болсын деп,
Алдар қойдым, қарағым...-

деп жауыздықтан көрген қорлығын, ызасын баласының бойына ана сүтімен, бесік жырымен бірге сіңіреді. Алдар есі кіріп, тілі шығысымен-ақ әкесіне:

- Ержетейін, ел аралайын. Алдаушылармен арбасып көрейін!- деп уәде береді, уәдесін артығымен орындайды.

“Баяғыда хан Жәнібек тұсында Қожыр деген бір шал болыпты, шалдың үш баласы болыпты”,-деп басталатын “Алдар атануы” дейтін екінші бір аңызда ғалымдар оның қалай Алдар атанғандығын көрсететін мәліметтерге жүгінеді.

- Кәні, қайсың қандай кәсіппен мен асырайсындар? - дейді шал балаларына.

Ей, ата, мен алдасам,
Жын болса арбасам.
Жұрт істейтін кәсіп көп,
Алдауды бер қаласам,

дейді сонда кенжесі.

- Кенжем, сенің қалағаның алдау болса... бұл бір өзгеше кәсіп екен. Сенің де алдыңнан жарылқасын, Алдар бол!-деп қолын жайып батасын береді [6, 434-435].

Алдар көсенің туған, өлген уақыты жөнінде ауызша да, жазбаша да дерек жоқ. Тек қана

өмір сүрген ортасын, дәуірін жорамалдайтын жанама мәліметтер ұшырасады. Мәселен, Өзбек ауыз әдебиетінде “Алдар қуса хикояси” [7, 4-5] атты кітап, 1911-1912 жылдары монография үлгісімен Бұқара баспасында жарық көрді. Осы кітапта Алдар көсенің қай рудан шыққандығы жайлы дерек бар:“Тарих минг олти юз туксон биринчисида Самарқанд улкасида Жонибек ... замонида Рамадан элидан Шумрай деган киши (оиласи) дан Қурай деган уғил туғилди. Қурай балоғатга етиб, хотин олиб, ундан яна бир бола Золи жахонга пайдо булиб, бу боланинг макрига барча таажжуб бармоғини тишлаб, тафаккур бахрига узини урар эди... ”

Шу вақтта Жайронча номли бир донишманд булиб, у хар бир сузига хондан минг танга олар эди. Унинг сузи хам бир китоб булади.

Бир куни Жайронча тангаларини хуржунга солиб, отга ортиб, миниб борар эди. Ногох, у Қурайнинг боласига йуликиб қолди. Иккови сузлашиб, охирида Жайронча донишманд була туриб, бу боланинг сузига жавоб топиб беролмай, истихолага кетиб, ёрилиб улди. Унинг хуржундаги тилла ва оти бунга қолди.

Бора-бора бунинг шухрати, донғи оламга кетди. У балоғатга етиб, ёши уттизга етиб борган булса хам юзида бир туки йук, ияги сартарошларнинг қайроғидан хам силлик, юзига чибин қунса, оёғи тирғаниб тура олмас эди. У эл орасида Алдаркуса атанди ...”

(1961 жылы Самарқанд өлкесінде Жәнібек заманында ... Рамадан елінде Шумрай атты кісінің отбасында Құрай есімді бала дүниеге келеді. Құрай ер жетіп, әйел алады. Зали есімді ұлы дүниеге келеді. Баланың айлакерлігіне барша жұрт таң қалады.

Сол уақытта Жиренше шешен атты бір данышпан өмір сүріпті. Ол әрбір сөзі үшін ханнан мың теңге алатын еді. Оның сөзі бір кітап болатын.

Бір күні Жиренше ақшаларын қоржынына салып, атқа мініп, кетіп бара жатады. Жолда кездейсоқ ол Құрайдың баласына жолығады. Екеуі сөйлесіп, ақырында Жиренше, шешен бола тұра, баланың сөзіне жауап таба алмай жарылып өледі. Осылайша Жиреншенің аты мен барлық ақшасы балаға қалады.

Кейіннен оның аты даңққа айналып, бүкіл әлемге тарайды. Ер жетіп, отызға келсе де, бетінде түгі жоқ, иегі шаштараздардың қайрағынан да тегіс болатын, бетіне шыбын қонса, аяғы тайып, тұра алмайтындай еді. Осылайша ол ел арасында Алдар көсе атанады), -деген пікір қазақ халқының тарихында өмір сүрген Жәнібек ханның заманына тура келеді.

Осы кітаптың екінші бір жерінде:

“Подшо сурадиким, қайси шахар одами, кай элдан экан деб.

Бойваччалар айдилар:

-Узи узбек, қозоқ элиндан булур,-дедилар. Андин сунг, Қозоғистон элин барчасига одам юбориб, ахтардилар. Андин Урганч чулида Рамадан элинда Алдаркусанинг овулини топдилар” (Патша оның қай қаладан, қай елден келгендігін сұрапты. Байлар:“Өзі өзбек, қазақ елінен болады”,-деп жауап беріпті. Одан кейін Қазақ еліне адам жіберіп, іздестіріп, Үргеніш шөлінде Рамадан елінде Алдар көсенің ауылын тауыпты), - деп айтылған пікірде Алдар көсенің қазақ арасынан, Рамадан руынан, Кіші жүздің мекендеген жері Үргеніш шөлінен табылғандығы айтылады [7, 10]. Берілген мысалдарға қарап, Алдар көсе образының өзбек және қазақ халықтарының фольклорында ортақ кейіпкер екендігін көруге болады. Алайда аңыз-әңгімелер ғылыми еңбек болып саналмағандықтан, бұлар ғылыми дәлел бола алмайды.

Сонымен бірге Алдар көсе тарихта болған, өмір сүрген Жәнібек хан, Майқы, Төле бидің атына байланысты деректерде кездесетіндігін айтатын ғалымдар да болған. Қазақ ауыз әдебиетіндегі тарихи аңыз-әңгімелерді зерттеген ғалым Б.Адамбаев:“Тарихи адамдар қазақтың аңыз-әңгімелерінің екінші бөлегі XIV-XVI ғасырларда өмір сүрген Асанқайғы, Алдаркөсе және Жиренше шешен төңірегіне топталған”,-дей отырып, Алдар көсені XIV-XVI ғасырларда өмір сүрген деп көрсетеді [3, 102]. Ғалым:“...Шағатай нәсілінен шыққан Алаша ханды Жошы нәсілінен шыққан Шайбақ деген хан соғысып Ортатөбеде өлтіріп, қазақ хандығын өзіне қосып алады. Кейін Жәнібек, Керей бастаған қазақ хандығы осының орнына құрылады. Демек, Алаша хан мен Жәнібек арасында мирастық, жалғастық бар. Нақтылы туған, өлген уақыттары мәлім болмағанымен Алдар көсе ... Алаша мен Жәнібек хандардың тұсында өмір сүрген тарихи адамдар деуге негіз бар”,-деп, сөзін жалғастырады [3, 113].

Алайда Дулат тайпасының билеушілері отбасында дүниеге келген М.Х.Дулатидің “*Тарих-и Рашиди*” деп аталатын тарихи-мемуарлық шығармасының 72-шы және 73-ші тарауларында берілген мәліметтерге сүйенетін болсақ, жоғарыда айтып кеткен ғалымның пікірінің қате екендігіне көз жеткізуге болады [8, 412, 413-414].

Ертегі жанрын зерттеген өзбек ғалымы Комил Имомов:“Куса номи билан машхур булган эртак қахромонинг тарихий шахс ёки туқима бадий образ эканлигини аниқлаб, юзага

келган урнини белгилаш нихоятда мушкул (Көсе атымен атақты болған осы бір ертегі кейіпкерінің тарихи тұлға немесе ойдан шыққан әдеби образ екендігін анықтап, оның ортаға шыққан жерін табу өте қиын)”,-деген пікірі арқылы Алдар көсенің өмірде болған кісі ма яки халық өзі ойлап шығарған кейіпкер ме?-деген сұрақты шүбәланып сенімсіздікпен айтады [9, 78].

Бұл жайлы өзбек фольклористикасында әр түрлі пікірлер бар. Х.Раззоқов:“...қаһарман кәдімгі көшпенді тайпалар арасында ортаға шыққан”,-деп айтса [10, 34], К.А.Иностранцев бұл мәселені сосонийлер дәуірімен байланыстырады. Оның айтуынша, сосонийлер дәуірінде халықтың тойлайтын “*Куса мейрамы*” (Көсе мейрамы) болған. Мұны “*Куса сайли*” (Көсенің саяхаты) деп те атаған. Қыстың күні өткізілетін бұл мейрамның алдында халық көсені құрметтеп, қонақ еткен. Оған жақсы матадан әдемі тігілген көйлек кигізген. Одан кейін сиырға міңгізіп, көше-көше аралатып, оның үстіне мұздай су құйған, ұсақ май бөлшектерін жаққан. Сол кезде көсенің “үсіп кеттім”, “үсіп кеттім” деп айқайлаған. Көріп тұрғандай, кәдімгі екі құдайылық (дуалистік) сеніммен байланысты болған бұл мейрамда, үстем тап қарсысында жеңіске жеткен халық идеалі суреттелген. Бұл деген, фольклор қаһарманы болған көсенің жоғарыда айтып кеткен рәсіммен бірге туылды мағынасын бермейді. К.А. Иностранцевтің пікірін негізге алған С.Маъдиев болса:“Көсе образы кәдімгі кейбір салт-дәстүрлермен бірге ортаға шыққан”,-деп талқылай келе, “осы рәсім ұмытылып, образ сақталып қалған” деген нәтижеге келіп тоқтайды [11, 27]. Алайда бұл образдың ортаға шығу жолын тек осындай рәсімдерге байланыстырып қойғанымыз дұрыс болмас. Керісінше, ел арасындағы осындай рәсімдерден кейін үлкен беделге ие болып, жұлдызы жанған тұлғалар жайлы - әрі көсемен байланысты – ертегілер, аңыздар болған және осы шығарма кейіпкерлерінің шынайы образы дәстүрлі мерекелік рәсімдермен араласып кеткен. Ал бұл жақсылықты ұлықтау, жамандықты қаралау мақсатында келіп шыққандар. Жоғарыда берілген рәсімнің “Куса сайли” деп аталуының себебі де осы.

Түрікменстандық фольклорист М.А.Сакали [12] мен ұйғыр әдебиеттанушысы М. Хамраев, Алдар көсе образын жағымды кейіпкер сипатында қолға алып: “Ол әрқашан халық тарапына шығып, зұлымдық пен зорлықты әшкерелеген”, - деп бағалаған болатын [13, 56].

Егер де Қазан төңкерісінен бұрын және одан кейін жазылып алынған халық ертегі-

лерін назарға алсақ, олардың кейбіреулерінде көсе жағымсыз кейіпкер сипатында суреттеледі. Мұны біз иран, өзбек [14], тіпті қазақ халық ертегілерінде [15] көре аламыз.

“Алдар көсе” атты ертегілердің алғашқылары осы күнге дейін жарияланбаған. Алайда Шукур Саъдулла өз кітабында [16] Алдар көсе ертегілерінің кейбіреулерін қайта зерттеп, жариялаған болатын. Бірақ бұл ертегілердің ешқандай ғылыми құндылығы жоқ. Бұдан басқа И.Муслимнің 1938 жылы қазақшадан аударған бір кітабы бар.

Қырғыз ауыз әдебиетінде де Алдар көсе атымен аталатын аңыз-әңгімелер бар. Аздықөпті бірер жарым болса да орыс тілінде Москвада шыққан “*Киргизские сказки*” [17] атты кітапта қазақ тұрмысымен өмір сүрген адамдардың атымен байланысты аңыз-әңгімелер бар.

Қырғыз халық поэзиясында кездесетін Алдар көсе бейнесі зерттелмеген тақырып. Алдар көсенің шыққан тегі туралы “*Проделки Алдаркөсе*” [17, 57] атты аңызда Алдардың бала күнгі есімі Шағатай екен, алдамшы және сақал-мұртсыз болғандықтан жұрт кейін Алдар көсе деп кетіпті: “Скоро люди увидели, что Чагатай ловкий обманщик. Но обманывал он всегда только богатых и скупых баев, злых и жестоких ханов. У бедных он не брал ни гроша, раздвал и то что добывал. Любил он подшутить над богачами, проделкам его не было конца. И всегда так изловчался, что смеялись все.

Стал Чагатай джигитом, но вот беда: не было у него ни бороды, ни усов. И стали называть его “Алдар көсе”, что значило “безбороды хитрец.”

Қырғыз ауыз әдебиетінде айтылып жүрген

Әдебиеттер

- 1 Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 192 с.
- 2 Марғұлан Ә. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Казахского филиала АН СССР, серия историческая. – 1946. – №2. – С.80.
- 3 Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Қазақ ССР-інің: Ғылым, 1981. – 308 б.
- 4 Әуезов М.О. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 559 б.
- 5 Персидские сказки. – М., 1956. – 307 с.
- 6 Қазақ ертегілері. III том. – Алматы: Жазушы, 1964. – 495 б.
- 7 Алдар куса хикояси. – Тошкент: Бухора басмоси, 1911-1912. – 95 б.
- 8 Дулати М.Х. Тар – их-и Рашиди. – Алматы: Тұран баспасы, 2003. – 616 б.
- 9 Имомов К. Узбек сатирик эртаклари. Монография. – Тошкент: Узбекистон ССР: «Фан» нашриети, 1974. – 316 б.
- 10 Раззоков Х. Латифалар ва уларнинг қахрамони Насриддин Афанди. – Тошкент: «Фан ва турмуш» журн. – №2. – 1972. – 57 б.
- 11 Иностранцев К.А. Материалы из арабских источников для культурной истории сасанидской персии. – С.-Петербург, 1907. – 212 с.
- 12 Сакали М.А. Туркменский сказочный эпос. – Ашхабад, 1956. – 237 с.
- 13 Хамраев М. Уйгурские юморески. – Алма-Ата, 1969. – 172 б.
- 14 АН.ФА. инв. – №58, 63, 65.
- 15 Потавин. Живая старина. – 1916, выпуск II-III, запись.
- 16 Қайта ишлаб нашрга тайёрловчи Саъдулла Ш. Узбек халқ эртаклари. – Тошкент, 1955. – 194 б.
- 17 Қауа ishlab nashrga tayerlovchi Sadulla Sh // Uzbek halk ertaklari. – Toshkent, 1955. – 194 б.
- 18 Киргизские сказки. – М., 1968. – 241 с.

Алдар көсе аңыздары қазақ ауыз әдебиетінің ықпалы арқылы ауысып өткен. Себебі көптеген ғасырлар бойы көрші, төскейде малы, төсекте жаны қосылған тілі, діні жақын туыс қырғыз халқының ауыз әдебиеті үлгілері бір-біріне ауысып, ықпал жасап отыруы заңды құбылыс.

Қазақ арасында туылып өскен Алдар көсе бейнесі туысқан өзбек, түрікмен ауыз әдебиеті арқылы ертегідегі Жібек жолымен тілі бөлек, Иран мемлекетіндегі парсы тіліне қосылатын халықтар ауыз әдебиетіне “Алдар”, “Көсе”, кейде “Аяр”, “Шум бала” (Тентек бала) атымен жетіп барғанын көруге болады. Мысалы, “*Персидские сказки*” [5, 196] де Алдар мен Көсенің аты бір қолданбай, жеке-жеке кейіпкер есебінде аталынатынын көреміз. Алдар да, Көсе де, Аяр, Қу бала да өзінше түрлі-түрлі мазмұн мен пішінді бейнелейді. Бірде өмірден безіп дуана, дервиш пішінінде, кейде ақылды, данышпан, мәртебелі ұлы адам бейнесінде көрінсе, “*Қырық көсе*” аңызында сиқырлы, залым кісі, жағымсыз кейіпкер бейнесінде беріледі.

Қорыта айтсақ, қазақ фольклорында бұл кейіпкерге де Қожанасыр секілді тарихи тұлғалық сипат берілгендігі байқалады. Кейбір ғалымдар осы күнге дейін бізге жеткен аңыз-әңгімелерге жүгіне отырып, Алдар көсенің өмір сүрген дәуірін анықтауға тырысқан. Тіпті қай рудан шыққандығын да айтып көрсеткен [7]. Алайда аңыз-әңгімелер ғылыми дәйек бола алмайды. Сол себепті бұл жөнінде нақты, дәлелді дерек көздерінің болмауына байланысты Алдар көсені тарихи тұлға деп дөп басып айту, әлі ерте.

References

- 1 Tursunov E.D. Genezis kazahskoy bytovoy skazki. – Almaty: Dayk-Press, 2004. – 192 s.
- 2 Марғұлан Ә. О характере і исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Казахского филиала АН СССР, серия историческая. – 1946. – №2. – С. 80.
- 3 Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Қазақ ССР-інің: Ғылым, 1981. – 308 б.
- 4 Әуезов М.О. Әр зһылдар ойлary. – Алматы: Қазақтһн мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 559 б.
- 5 Persidskie skazki. – М., 1956. – 307 s.
- 6 Қазақ ертегилери. III том. – Алматы: Zhazushy, 1964. – 495 б.
- 7 Aldar kusa hikoyasi. – Toshkent: Buhora basmosi, 1911-1912. – 95 б.
- 8 Dulati M.H. Tar – ih-i Rashidi. – Almaty: Тһран баспасы, 2003. – 616 б.
- 9 Imomov K. Uzbek satirik ertaklari. Monografiya. – Toshkent: Uzbekiston SSR: «Fan» nashrieti, 1974. – 316 б.
- 10 Razzoқov X. Latifalar va ularning қаһрамони Nasriddin Afandi. – Toshkent: «Fan va turmush» zhurn. – №2. – 1972. – 57 б.
- 11 Inostrantsev K.A. Materialy iz arabskih istochnikov dlya kul'turnoy istorii sasanidskoy persii. – S.-Peterburg, 1907. – 212 s.
- 12 Sakali M.A. Turkmenskiy skazochnyj epos. – Ashhabad, 1956. – 237 s.
- 13 Hamraev M. Uygurskie yumoreski. – Alma-Ata, 1969. – 172 б.
- 14 AN.FA. inv. – №58, 63, 65.
- 15 Potavin. Zhivaya starina. – 1916, vypusk II-III, zapis'.
- 16 Қayta ishlab nashrga tayёрlovchi Sadulla Sh. Uzbek halk ertaklari. – Toshkent, 1955. – 194 б.
- 17 Kayta ishlab nashrga tayerlovchi Sadulla Sh // Uzbek halk ertaklari. – Toshkent, 1955. – 194 б.
- 18 Kirgizskie skazki. – М., 1968. – 241 s.

УДК 811.161.1

А. А. Раимбекова¹, А. С. Казмагамбетова²

¹к. ф. н. доцент, ²к. ф. н. доцент Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
e-mail: raimbekova@yandex.ru; alma_kaz70@mail.ru

Антропологические воззрения Н. В. Гоголя

В статье рассматриваются возможности использования метода художественной антропологии в творчестве Н.В. Гоголя, представлены понятия художественной антропологии с позиции научного направления и метода научного исследования как синтеза авторской концепции человека и особого типа художественности. Рассмотренная с этой точки зрения художественная антропология Гоголя выявила, с одной стороны, влияние христианства, с другой стороны, как следствие этого влияния, две доминирующие тенденции-антиномии.

Ключевые слова: художественная антропология, особый тип художественности, научное направление, философская антропология, эпистолярное наследие, мистицизм, сверхъестественный мир, духовное бытие.

А. А. Райымбекова, А. С. Қазмағамбетова

Н.В. Гогольдің антропологиялық көзқарасы

Мақалада Н.В. Гогольдің шығармашылығында антропологияның көркемдік әдісін қолданудың мүмкіндіктері қарастырылып, көркемдік антропология ұғымы ғылыми бағыт және адам концепциясының авторлық синтезі ретінде зерттеудің ғылыми әдісі және көркемдіктің ерекше түрі тұрғысынан көрсетілген. Осы көзқарас тұрғысынан қарастырылған Гогольдің көркемдік антропологиясы, біріншіден, оған христиан дінінің ықпалының, екіншіден, өзара қайшылық тудыратын екі басымдықтың әсер етуінің салдары екендігі айқындалды.

Түйін сөздер: көркемдік антропология, көркемдіктің ерекше түрі, ғылыми бағыт, философиялық антропология, эпистолярлық мұра, мистицизм, табиғаттан тыс әлем, рухани болмыс.

А. А. Raimbekova, A. S. Kazmagambetova

Anthropological views of N.V. Gogol

This article discusses the possibility of using the method of art anthropology in the literary works of N.V. Gogol; artistic concepts are presented from the perspective of anthropology as a research direction and method of scientific investigation as a synthesis of the author's concept of human rights and a special type of artistry. Viewed from this perspective, art anthropology of Gogol revealed, on the one hand, the influence of Christianity, on the other hand, as a consequence of this effect, the two dominant trends - antinomy.

Key words: art anthropology, a special type of artistry, science direction, philosophical anthropology, epistolary heritage, mysticism, the supernatural world, the spiritual being.

Антропологические воззрения Н.В. Гоголя характеризуются двойственностью и противоречивостью. С одной стороны, эволюция писателя определялась поисками *идеального* человека. Отсюда, согласно канонам христианской аксиологии, отображение его духовной чистоты в мире. Вместе с тем Гоголя никогда не покидало осознание неминуемой духовной катастрофы. Отсюда его ощущение времени, когда главными признаками эпохи отмечены меркантильность и отсутствие веры.

Формирование гоголевской концепции «идеального» человека произошло в недрах эпистолярного наследия: переписке с друзьями, родными и сподвижниками, в книге «Выбранные места из переписки с друзьями». Основное

настроение эпистолярного наследия - острое ощущение неблагополучия современной жизни. Однако уже здесь писатель развивает программу действий по ее переустройству. Путь такого переустройства, по Гоголю, – моральное воспитание каждого отдельного человека при сохранении всех существующих в России социально-политических и религиозных институтов. Сформировавшаяся в эпистолярном наследии философская антропология стала истоком художественной антропологии. Она дала начало трем циклам произведений: «Вечерам», «Миргороду», «Петербургским повестям».

История трех циклов отражает эволюцию вопросов веры и безверия. На разных этапах художественного и мировоззренческого ста-

новления писатель видел угрозу вере в разных явлениях: в чужеземном влиянии (в «Тарасе Бульбе»), в отходе от евангельских заповедей (в «Старосветских помещиках»), в цивилизации (в «Петербургских повестях»). Все это получило в науке название *апостасии* (*отпадения от Бога*).

«Вечера» – произведение, создавшее Гоголю репутацию комического писателя. Однако уже в первом цикле произведений, сохранявшем сильное влияние малороссийского фольклора, уже наметилась главная черта гоголевской поэтики, отмеченная В. Набоковым – иррациональная природа образной системы, когда главным в искусстве представляется игра словом и проникновение в потусторонний мир, чаще всего «болезненно придуманный» [1]. Ранние гоголевские повести, с их «оперной романтикой» и «старомодным фарсом» нашли у писателя XX века невысокую оценку. «На мой вкус, – пишет Набоков, – нет ничего смешнее и тошнотворней романтического фольклора и потешных баек про лесорубов, французских крестьян или украинских парубков» [1, 57].

Традиционно поэтику «Вечеров» прочитывали в ключе малороссийского фольклора. Не случаен в этом отношении активно обсуждаемый украинскими исследователями вопрос о принадлежности Гоголя украинской литературе [2–3]. Это тем более актуально, что в гоголеведении более разработаны вопросы влияния на художественный мир «Вечеров» традиций Т.А. Гофмана, украинского философа Сковороды [4–6].

Применение метода художественной антропологии позволяет уточнить сущность и границы национального своеобразия. Длительное время мнение о преобладающем влиянии малороссийского фольклора существовало в связи с упоминанием о замысле создания цикла в 1847 году в «Авторской исповеди». Писатель объяснял происхождение первых повестей желанием «развлечь себя самого» и развеять «припадки тоски», ему самому необъяснимые.

Выход писателя за границы простого развлечения подтверждается постановкой вопросов веры и безверия. Анализ стиля «Вечеров» позволил дифференцировать традиции фольклора и переосмысление их авторским сознанием. Так, были выделены славянская мифология, фольклорная сказка, христианская мистика. Именно они позволили выявить разнобразие художественных образов, сюжетных механизмов, композиционных решений.

Влияние фольклорной поэтики прослеживается в сложном взаимодействии язычества и христианства. Это взаимодействие прослеживается на разных уровнях. Во-первых, повествователь совмещает две ипостаси: народного сказителя и христианского мистика. Традиционно роль автора в «Вечерах» рассматривалась несколько односторонне: как знатока народного быта и традиций, неподражаемого исполнителя малороссийских песен, искусно сочетающего фольклорные и литературные стили. Однако функция автора гораздо шире. Автор выступает в роли рассказчика и вместе с тем передоверяет повествование свидетелям происходящих событий. Автор выступает и как наблюдатель, и как герой лирических отступлений. Для автора принципиален мотив личной причастности к описываемому.

Сочетание язычества и христианства особенно явно проступает в хронотопе религиозного праздника. Исследователи обратили внимание на то, что сюжетным ядром каждой повести является праздник, будь-то Рождество, день Ивана Купалы или свадьба.

Художественная антропология «Вечеров» – это творческое переосмысление славянской мифологии и мистико-религиозной пророческой литературы и преданий о нечистой силе. Сущность переосмысления проясняется, если выявить значение символов в художественном мире Гоголя. Именно они позволяют понять логику духовного бытия героев. Видимое, изображенное у Гоголя – символ скрытых состояний в душе человека.

Среди символов выделяются типично гоголевские символы, порожденные постижением идеала человека в христианском ключе, и антропные символы, рожденные архетипическими моделями. Архетипы, активно используемые писателем: конь, глаза, дорога, сон, смерть. Выявление повторяющихся в поэтике Гоголя образов-символов позволило ученым выделить основные семантические группы символов [7]. Так, река символизирует дорогу в иной мир, течение времени, вечность, забвение. Река связана с идеями судьбы, смерти, страха перед неведомым. Вода – граница между мирами, путь в загробное царство, место обитания душ умерших и нечистой силы. Днепр – жизнь, судьба, середина Днепра – середина жизни. Дуб – мужское начало. В гоголеведении получила разработку идея о том, что писатель применяет понятие праздника в широком смысле – как определенное состояние мира [8, 229].

Глубоко мифологическую основу имеет в «Вечерах» изображение персонажей. «Вечера» вскрыли такую особенность гоголевской художественной антропологии, которая станет сквозной для творчества писателя. Это изображение разорванного сознания героев.

Гоголь создает мировоззрение человека эпохи, допускавшей свободное существование злых духов и добрых фей, сказочных волшебников и дьявольской темной силы [9]. Не случайно изображение человека в борьбе со злыми силами из фантастического мира не предусматривают ответа на вопрос об их появлении – внутренним страхом героя, сказочным вымыслом и богатым воображением, или гоголевской фантастикой, получившей свое широкое развитие позднее в «Петербургских повестях». Преимущественное деление персонажей на мужские и женские персонажи (хотя встречается и андрогинный образ – ведьма Солоха), а не на положительных и отрицательных героев, также выдержано в лоне архаической традиции. Вместе с тем уже здесь находит развитие типично гоголевский прием введения «пограничных ситуаций», когда происходит смещение пространства и времени, возникает возможность появления иной, параллельной реальности. Символы и знаки становятся атрибутами сверхъестественного мира. Мистика создается картинами загадочных происшествий, первопричины которых человеку не суждено знать, но таким образом формируется своего рода рекомендация к поведению в определенной ситуации. Такова логика архаического мира.

Художественная антропология Гоголя – это особая природа художественности. Изучение А. Белым цветописни «Вечеров» позволило выявить в гоголевском герое, несмотря на пошлую таинственную действительность, необычайное, поэтическое, героическое начало [10]. Создание необычной, неправдоподобной ситуации взрывает бытовое течение жизни и дает возможность персонажам показать себя с позиции их внутренних сущностей, глубоко запрятанных и не могущих проявиться в ру-

тинной обыденности каждодневного существования. Так, встреча с ведьмой-панночкой проявила в Хоме Бруте не только пошлую, но и героическую сторону натуры.

Особая природа художественности Гоголя создается сказочной поэтикой и мистификацией с ее двойственностью. С одной стороны, автор вводит читателя в круг вопросов, требующих разгадки: «Это что за невидаль: Вечера на хуторе близ Диканьки? Что за вечера?». Вместе с тем писатель использует прием рассуждений, риторических вопросов, сохраняет стиль обучения, дидактического, наставительного пафоса, тяготеющих к сказочному зачину. Сказочное повествование, поэтика былин, быличек, исторических песен, сказок и легенд обнаруживает роль повествователя – не только «развлечь», «рассмешить», но и научить.

Анализ сказочной поэтики «Вечеров» выявил ее значение в природе мистификации. Прежде всего, это разрушение иллюзии о развлечении читателя при помощи приемов мало-российского и украинского фольклора. Задача автора заключалась в использовании архетипических моделей, привлечении образов низшей мистики, сказочной поэтики с ее гротеском, контраста для достижения психологической достоверности в изображении пороков человека, выявления душевных противоречий и терзаний героев в борьбе с нечистой силой. Сказочная поэтика обусловила приемы романтического стиля: интригу в разрешении сюжета, мотивы сна, тайны, загадки, характер тотального противостояния героя силам тьмы, введение лирических отступлений.

Художественная антропология Гоголя периода «Вечеров» характеризуется своеобразием реализма. Внешне занимательный сюжет о борьбе потусторонних сил скрывает за собой вражду людей между собой. С одной стороны, писатель склонен к передаче мистического ощущения действительности, через описание воздействия темных сил на людей, inferнальных по своей природе. С другой стороны, борьба добра и зла за души людей приобретает в поэтике Гоголя вполне реалистические очертания [11, 31].

Литература

- 1 Набоков В.В. Предисловие И. Толстого // Лекции по русской литературе. Пер. с англ. – М.: Независимая газета, 1996. – 438 с.
- 2 Литературная компаративистика. Выпуск 1. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. – 364 с.
- 3 Литературная компаративистика. Выпуск 2. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. – 372 с.
- 4 Гончаров С.А. Творчество Н.В. Гоголя и традиции религиозно-учительной культуры: дис. д-ра филол. наук. – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 1997. – 311 с.

- 5 Белявская Л.Н. Эволюция философского мировоззрения Гоголя: дис. канд. философ. наук. – М.: АПКППРО МОН РФ, 2005. – 153 с.
- 6 Гончаров С.А. Сон – душа, любовь – семья, мужское – женское в раннем творчестве Гоголя // Гоголевский сборник. – СПб.: Изд-во РГПУ им. Герцена, 1993. – С. 4-29.
- 7 Минц З.Г. Александр Блок и русские писатели. – СПб.: Искусство, 2000. – 784 с.
- 8 Шульц С.А. Хронотоп религиозного праздника в творчестве Н.В. Гоголя // Русская литература XIX века и христианство / под ред. В.И. Кулешова. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – С. 229-232.
- 9 Виноградов И.А. Гоголь – художник и мыслитель: Христианские основы мирозерцания. – М.: ИМЛИ РАН Наследие, 2000. – 448 с.
- 10 Белый А. Мастерство Гоголя. – М.: МАЛП, 1996. – 351 с.
- 11 Виноградов И.А. Сказки Николая Гоголя // Н.В. Гоголь. Вечера на хуторе близ Диканьки. – М.: Наука, 1998. – 317 с.

References

- 1 Nabokov V.V. Predislovie I. Tolstogo // Lektsii po russkoy literature. Per. s angl. – М.: Nezavisimaya gazeta, 1996. – 438 s.
- 2 Literaturnaya komparativistika. Vypusk 1. Kiiv: Poligrafichniy tsentr «Foliant», 2005. – 364 s.
- 3 Literaturnaya komparativistika. Vypusk 2. Kiiv: Poligrafichniy tsentr «Foliant», 2005. – 372 s.
- 4 Goncharov S.A. Tvorchestvo N.V. Gogolya i traditsii religiozno-uchitel'noy kul'tury: Dis. d-ra filol. nauk. – SPb.: RGPU im. A.I. Gertsena, 1997. – 311 s.
- 5 Belyavskaya L.N. Evolyutsiya filosofskogo mirovozzreniya Gogolya: Dis. kand. filo-sof. nauk. – М.: АПКППРО МОН РФ, 2005. – 153 s.
- 6 Goncharov S.A. Son – dusha, lyubov' – sem'ya, muzhskoe – zhenskoe v rannem tvorche-stve Gogolya // Gogolevskiy sbornik. – SPb.: Izd-vo RGPU im. Gertsena, 1993. – S. 4-29.
- 7 Mints Z.G. Aleksandr Blok i russkie pisateli. – SPb.: Iskusstvo, 2000. – 784 s.
- 8 Shul'ts S.A. Hronotop religiozno go prazdnika v tvorchestve N.V. Gogolya // Russkaya literatura XIX veka i hristianstvo / pod red. V.I. Kuleshova. – М.: Izd-vo MGU, 1997. – S. 229-232.
- 9 Vinogradov I.A. Gogol' – hudozhnik i myslitel': Hristianskie osnovy miro-sozertsaniya. – М.: IMLI RAN Nasledie, 2000. – 448 s.
- 10 Belyj A. Masterstvo Gogolya. – М.: MALP, 1996. – 351 s.
- 11 Vinogradov I.A. Skazki Nikolaya Gogolya // N.V. Gogol'. Vechera na hutore bliz Dikan'ki. – М.: Nauka, 1998. – 317 s.

УДК 82.0(091); 82.09(091); 82.0(092); 82.09(092)

С. У. Такиров¹, А. Р. Акеева²Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің¹ доценті, ф. ф. к.,² II курс магистранты, Қарағанды қ., Қазақстанe-mail: ayko.91@list.ru**Қазақ сөз өнерінің асыл арнасы (Қытайдағы қазақ әдебиеті жайында)**

Мақалада бүгінде қазақ сөз өнерінің асыл арнасын құрап отырған шетел қазақ әдебиетінің даму барысы мен зерттелу үрдісі қарастырылады. Атамекеннен тыс жерлерде ғұмыр кешіп жатқан қандастардың әдеби-мәдени жетістіктерінің ерекшеліктері мен көріністеріне сипат беріледі. Қазақ әдебиеті игілігіне жұмыс атқарушы қайраткерлердің бірқатар еңбектері басшылыққа алынды. Қытайдағы қазақ әдебиетінің көркемдік-эстетикалық даму бағытын, тақырыптық-идеялық өзегін еске алуға ғылыми еңбектер талданады. Соның ішінде мақалада Ақыт Үлімжіұлы, Танжарық Жолдыұлы сияқты ұлт игілігі үшін ғұмыр кешіп, әдебиетімізде өшпес із қалдырған ақындардың шығармалары талданып, алты томдық «Қылмыс» романын жазған Қытайдағы қазақ әдебиетінің негізін салушылардың бірі Қажығұмар Шабданұлының шығармашылығы мен өмірінің кейбір тұстары жайлы айтылады. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік өркендеуіне айрықша үлес қосып отырған шетелдегі қазақ әдебиетінің өзіндік сипаты екселеді.

Түйін сөздер: қазақ халқы, қазақ диаспорасы, шетелдегі қазақ әдебиеті, Шынжаң қазақ әдебиеті, Ақыт Үлімжіұлы, Танжарық Жолдыұлы, Қажығұмар Шабданұлы.

С. У. Такиров, А. Р. Акеева

Сокровенное направление казахского словесного искусства (о казахской литературе в Китае)

В статье рассматривается процесс развития и исследования казахской литературы зарубежья как важной части нынешней казахской литературы. Дается описание особенностям и проявлениям литературно-культурных достижений казахов проживающих в чужих странах. Взятые под руководство ряд трудов исследователей, работающих во благо казахской литературы. Исследуются научные труды в которых рассматриваются направления художественно-эстетического развития и тематическо-идейной основы казахской литературы в Китае. В том числе в статье анализировались произведения таких поэтов как Ақыт Улимжиұлы, Танжарық Жолдыұлы которые оставили неизгладимый след в казахской литературе, говорится о некоторых моментах жизни и творчества Кажыгумара Шабданулы, который написал шеститомный роман «Қылмыс», также основал казахскую литературу в Китае. Выделены своеобразия казахской литературы зарубежья, который вносит свою долю в художественное развитие нынешней казахской литературы.

Ключевые слова: казахский народ, казахская диаспора, казахская литература в зарубежье, казахская литература в Шынжане, Ақыт Улимжиұлы, Танжарық Жолдыұлы, Кажыгумар Шабданулы.

Sarzhan U. Takirov, Ainur R. Akeeva

Most Sacred direction of the Kazakh literary art (about the Kazakh literature in China)

The article deals with the process of research and development of Kazakh literature abroad, as an important part of modern Kazakh literature. We give a description of the features and manifestations of literary and cultural achievements of Kazakhs abroad. Taken under the guidance of a number of works of researchers who work for the benefit of Kazakh literature. Studied scholarly works that examine the direction of artistic and aesthetic development and thematic and ideological foundations of Kazakh literature in China. Including in article analyzed the works of such poets as Akyt Ulimzhiuly, Tanzharyk Zholdyuly who left an indelible mark in the Kazakh literature, describes some of the moments of life and creativity Kazhygumara Shabdanuly who wrote a six-volume novel "Kylmys" also founded the Kazakh literature in China. Marked peculiarity of Kazakh literature abroad, which is making its share in the artistic development of the current Kazakh literature.

Key words: Kazakh nation, Kazakh diaspora, Kazakh literature in abroad, Kazakh literature in Shynzhan, Akyt Ulimzhiuly, Tanzharyk Zholdyuly, Kazhygumar Shabdanuly.

Тарихи отанынан тыс жерлерде ғұмыр кешіп жатқан ұлт өкілдерінің бір бөлігі ирредента, ал екінші бөлігі диаспора деп аталады. Бұл жағдай қазіргі қазақ ұлтының да басын-

дағы жағдайлардың бірі саналады. Ирредента деп – өздерінің ежелгі атамекенінде өз дәстүрлерін сақтап өмір сүріп отырған біртұтас халықтың бір бөлігін айтады. Алайда өкінішке

қарай, отарлаушы империялардың өзара келісімдерінің салдарынан, қазақ халқының атабабадан қалған біртұтас жерлері басқа мемлекеттің құрамына өтіп кетті.

Ал халықтың бір елден екінші елге еріктен тыс қоныс аударып, өзге халықпен бірге тұруы диаспора атауымен аталады. Осы орайда, халықтың өсу динамикасына қатысты зерттеулер жүргізуші, көші-қон саясатын талдап жасаушылардың бірі, сондай-ақ шет елдегі қазақтардың ата мекенге оралуын алғаш ұйымдастырушылардың бірі болып табылатын, әрі Қазақстанда демография туралы білімнің негізін қалаушы, қоғам қайраткері, профессор Мақаш Байғалиұлы Тәтiмовтің аталған терминдер сияқты бірқатар атаулардың ел арасында қолданысқа еніп кетуіне зор еңбегі сіңгендігін атап кеткен жөн. Бүгінгі таңда еуразиялық кеңістікте орын алып жатқан күрделі үрдістердің әлемнің тағдыры үшін үлкен маңызы бар.

Әрбір халықтың өмір сүру салтындағы өзгешеліктер жалпы дүниежүзілік тарихтың даму үрдісін, ішкі тұтастығын, жалпы жүйесін бұзбайды. Қайта тереңдеп қараған сайын, ол ерекшеліктер жалпы тарихи санамызды гүлдендіре түсері анық. Міне, қазақ диаспорасы мәселесіне деген қызығушылық осы қырларды айқындай түсуге бағыттайды [1, 4]. Қазақтардың екі мемлекетке бөлініп қоныстануы 1864 жылғы “Қытай-Ресей батыс солтүстік шекараны өлшеп айыру тоқтамынан” басталған. Бұл мәселе тарихтан белгілі Шәуешек келісімі деген атқа ие. Аталған келісім – патшалық Ресей мен Қытайдың Цинь империясы арасында 1864 жылдың 7 қазанында Шәуешек қаласында қол қойылған мемлекеттік шекара келісімі. Ол «Қытай-Ресей солтүстік-батыс шекараны белгілеу келісімі» деп те аталады. Келісім онт тараудан тұрады. Онда шекара сызығын белгілеудің принциптері белгіленген. Онда “Шекара сызығы тау шоқылары, үлкен өзендер және қазіргі Қытайдың тұрақты қарауылдарын жағалай тартылады” деп көрсетілген. Шекара сызығы қазақ жері арқылы өтетіндіктен онда отырған қазақтар жөнінде келісімнің бесінші тарауында «Қазір шекараны ақылдасып белгіледік, Екі ел мәңгі тату болады. Осыдан кейін екі мемлекет осы белгіленген шекара маңындағы өңірлерде отырған малшыларға таласпау үшін, осы келісім құжаттар бір-біріне тапсырған (күшіне енген) күннен бастап, олар бұрыннан бері қай жерде мал бағып отырған болса, сол жерлерде малдарын бағып отыра берулері керек.

Олар сол ежелгі қоныстарда орнығып отырып, шаруашылықтарымен шұғылдана берулері үшін, жер қай мемлекетке бөлінсе, онда отырған адамдар жерімен қоса сол мемлекеттің басқаруында болады» деп жазылған. Осы келісім негізінде Қытай-Ресей мемлекеттік шекара сызығының арғы бетінде қалған қазақтар Қытай азаматы болды да, бергі жағындағылар Ресей құрамындағы қазақтар болып саналды. Екі жақтық келісім бойынша Ертіс өзенінен көлденеңдеп Памирге дейін тартылған бұл шекара сызығы қазақ жері мен елін алғаш рет екіге бөлді. Содан бастап, Ресей империясы мен Қытай империясының шекараны бөлісу келісіміне байланысты ерте дәуірлерден іргесі бөлінбей, ауылы аралас, қойы қоралас болып келген қазақ халқы екіге жарылып, Қытайдағы қазақ диаспорасы мен Ресейдегі қазақ диаспорасы қалыптасты [2, 3].

XX ғасырдың басында болған көптеген тарихи төңкерістер мен оқиғалардың салдарынан қазақтардың біраз бөлігі туып өскен ата-мекендерінен ауып кетті. Әсіресе империялық министр Столыпиннің Қазақстандағы аграрлық реформасы, 1914 жылғы бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуынан туындаған 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы, 1917 жылғы Ақпан төңкерісі мен Қазан төңкерістері, 1918-1920 жылдардағы азамат соғысы, 1921 жылғы ашаршылық пен қазақ ұлтының басына өте қатты ауыртпашылық әкелген 1931 жылғы ашаршылық, атап айтқанда ұлтқа қарсы жүргізілген геноцид осы оқиғалардың қатарында жатады. Қазақ ұлтынан екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқандардың тұтқынға түскендері, отанына оралмай қалып қойғандары шет елдердегі қазақ диаспорасы өкілдерінің қатарын толықтырған.

XX ғасырдың алпысыншы-тоқсаныншы жылдарындағы Батыс Еуропа, Америка сияқты елдерге еңбек көші-қонның жасалуы; кеңестік жүйе жойылғаннан кейінгі өтпелі кезеңде Қазақстан экономикасында орын алған уақытша тұрақсыздық; діни себептер: патшалық және кеңестік билік кезеңдерінде мұсылмандардың қасиетті жерлері саналатын Мекке мен Мәдинаға діндарлардың қажылық сапармен баруының қиындауы, дінге сенушілердің қыспаққа алынуы сияқты жағдайлар белең алып, халықтың өз жерінде өз елімен тыныш өмір сүруіне мүмкіндік болмады. Осы уақытта да қазақтардың көбісі жер аударуға, шет елге көшіп, тұрақ табуға мәжбүр болған. Ата жұрттан кетіп, сыртқа кете бастаған қазақ ұлтының көші “ақтабан шұбырынды” кезіндегі жаугершілік

пен шапқыншылық салдарынан да басталған.

Ал 1723 жылы солтүстік-шығыстан шабуыл жасаған жоңғарлардан шегінген көшпенді халықтың оңтүстік-батысқа қарай ауып, қазіргі Орта Азия жеріне тереңдей енуден басқа амалы қалмаған. Шапқыншылықтан қатты күйзелген қазақтың шашырап не бірігіп кеткен ру-тайпалары Ташкент маңында жасанды құрамалар түрінде қайта құрылып, сол аймақтарда қалып қойған. Олар бүгінде қазақ-өзбек арасында қалған ирредент-маргиналдар саналады. Тамды аймағында, Мырзашөлде, Шыршық бойында қазақтар ертеден тұрып келген. Қазақ даласының одан әрі кең жайылуына отаршылдық тікелей әсер еткенін тарихтан білеміз. Алдымен, Еділ мен Жайықтың жағасынан, кейін Есіл мен Тобылдың бойынан және Ертіс өңірінен зорлықпен қуылған көшпенді қазақ тайпалары солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай үдере көшкен. Отаршылдық тудырған тауқыметті кезең шамамен алғанда 1650 жылдан 1916 жылға дейін жалғасып келді. Азамат соғысы жылдары Қазақ жұртының Қытай мен Моңғолияға қарай көшуі кең өріс алды. Себебі бұл кез саясаттан хабары жоқ момын халық шетке қарай ақ гвардияшылар келгенде бір ығысып, қызыл әскерлер келгенде тағы да жөңкілген кезең болған. Ұлт-азаттық көтеріліс пен азамат соғысы жылдарында атамекеннен екі жүз мың адам жер ауып кеткен. Ал кеңестік дәуірдегі әкімшіл-әміршілдіктен туған асыра сілтеу жылдары (1930-1934) екі миллионға таяу қазақтар шет елге үдере көшкен екен. Ирандағы қазақтар қазіргі Маңғыстаудан ауып келсе, Моңғолиядағы қазақтардың соңғы көші Сібірге барып паналағандар. Қазақстанның солтүстігінде қызылтабан болған қазақ жұрты екінші рет бас сауғалап Қытайға бет алған. Қызыл қырғыннан қашқан қазақтардың ұрпақтары Қарақалпақстан, Түрікменстан, Өзбекстан, Тәжікстанға, Иран мен Ауғанстанды паналаған [3, 674-679].

Қазақтың еріксіз туған жерден тыс жерлерге қоныс аударуы XIX-XX ғасырлар аралығында да жиі орын алған. Ол кезде қазақ даласын Ресейдің еуропалық бөлігінен қоныс аударып келген шаруалар арқылы жаппай отарлау жүріп жатқаны тарихтан белгілі жайт. Қазақтардың ең жақсы, құнарлы да шұрайлы жерлерін күшпен тартып алу жайы осы тұста орын алған. Міне, мұндай жағдайда қазақтардың өздерінің ежелден мекен еткен, дәстүрлі көшіп-қонып жүрген жерлерін тастап, сусыз, құнарсыз жерлерге қоныс аударудан өзге

амалы қалмаған. Көптеген ұлт-азаттық көтерілістердің салдарынан аяусыз басып-жаншылған қазақтар басқа мемлекеттердің аумағына көшіп кетуге мәжбүр болған. Мәселен, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістен соң 300 мыңға тарта қазақ Қазақстан аумағын тастап Қытайға көшіп кеткен [3, 670-671]. Бүгінде Қытайда қазақ ирредентасы, яғни өзінің тарихи аумағында қоныстанып, тіршілік жасап жатқан этникалық қазақтар да тұрады. Қытайда барлығы 56 ұлт өмір сүретіні белгілі болса, солардың ішіндегі ең көбін біздің шетелдегі отандастарымыз құрауда екен. Қазақстан Республикасы егемендігін алғаннан кейін, қазақ диаспорасына байланысты мақсат-мүдделер де айқындала түсті. Оның дәлелі дүниежүзі қазақтары Құрылтайының 1992 жылдың 29 қыркүйегінде Алматы қаласында Абай атындағы академиялық опера және балет театрында тұңғыш бас қосу жасағаны болмақ. Бұл құрылтайға Түркия, Германия, Франция, Швеция, Норвегия, Монғолия, Ресей, Қырғызстан, Түрікменстан, Өзбекстан және басқа елдерден, барлығы 33 елден, сондай-ақ Қазақстан облыстарынан келген өкілдер – 800-ден астам адам қатысқан. Осылайша, Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы тәуелсіз еліміздің жаңа тарихындағы сара жолын 1992 жылы бастаған [4, 21].

Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы айқын мақсаттарға сай жұмыстар атқарып жатқан бүгінгі күні қазақ диаспорасының, Қазақстан Республикасы мен біздің отандастарымыз мекендейтін елдердің өзара қатынастары мен байланыс мәселелері мемлекетаралық деңгейде қаралып, алдыңғы мәселелердің бірі саналып отыр. Бүгінде қазақ диаспорасы біздің мемлекетіміздің қазақтар тұратын елдермен сыртқы саясатының маңызды бір бөлігіне айналып отыр. 1999 жылы елімізде “Халықтың көші-қоны туралы заң” қабылданып, шет аймақтардағы қандастарымыздың ата жұртына – тарихи Отанына көшіп келу үрдісін реттеу ісі қолға алынды. Қазақтардың Дүниежүзілік қауымдастығы елімізге шет жұрттағы қандастардың мәдени мұраларын жинақтау бағытында да белсенді жұмыс атқарып келеді.

Рухани қазынамыздың бір көзі – әдебиет. Ал, шет елдегі отандастарымызда бұл қазынаның мол екендігі де аян. Сондықтан қазақстандықтарды шетелдегі отандас жазушылар мен ақындардың, ғалымдардың таңдаулы шығармаларымен таныстыруды Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жанынан құрылған «Атажұрт» баспа орталығы өз мойнына алған.

XXI ғасырға аяқ басқаннан 2005 жылға дейінгі аралықта «Шетелдегі қазақтар, Қауымдастық кітапханасы» сериясымен сериясымен 350 баспа табақ көлемінде 20-ға жуық кітапты жарыққа шығарды. Ол кітаптардың авторлары арасында шетелдегі қазақ диаспорасының қадірменді ақсақалдары Дәлелхан Жаналтайдың «Қилы заман – қиын күндер», көрнекті дін қайраткері Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел» атты ғұмырнамалық естеліктері, Қытайда тұратын белгілі ғалым, ұстаз, тарихшы, жазушы Сұлтан Жанболатовтың «Елжау Күнби», Батырхан Құсбегиннің «Зуқа батыр» романдары, монғолиялық тарихшы-ғалым Зардыхан Қиянатұлының «Монғолиядағы қазақтар», Жақсылық Сәмитұлының «Қытайдағы қазақтар» кәтаптары, қытайлық үлкен ғалым, бүкіл саналы ғұмырын қазақ тарихын зерттеуге жұмсаған Су Бихайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегі айрықша атап көрсетуге тұрарлық кітаптар [4, 31].

«Халық талап-тілегіне орай кітап бастыру, газет, журнал шығару бұл өңірлерде тәп-тәуір жолға қойылған. «Шетелдегі қазақ әдебиеті – қазақ деген ұлы халықтың, қазақ әдебиеті аталатын әлем таныған өрелі әдебиеттің сырттағы бұлақтары» - дейді Құлбек Ергөбек ағамыз «Арыстар мен ағыстар» еңбегінде [5, 291-297].

Сондай-ақ азаматтық адалдығымен, елінің сүйікті ұлы болып мәңгі есте қалатын тұлға, алты томдық «Қылмыс» романын жазған Қажығұмар Шабданұлының ғұмыры әркімге де үлгі. «Туған жерім – Аягөздің топырағы бұйырса, елге жетсем...» деп өмірінің соңына дейін армандап кеткен, өмірінің соңғы тұстарында Қытайдың Шыңжаң автономиялы ауданына қарасты Шәуешек қаласында ұйқамақта болған ақын, драматург, жазушы Қажығұмар Шабданұлының бар өмірі аңдуда, қатаң бақылауда болса, ғұмырының қырық жылдан астам уақыты Қытайдың тар қапас түрмесінде өткен. Алаш Азаттық туын көтергенге дейінгі бодандықта өткен рухы биік ұлттың бар өмірі қай жағынан алса да «қылмыс» саналған. Отарлаушы халық қазақты бұратана атандырып, бүтіндей құрту мақсаты үшін қаншама аяусыз іс-әрекеттерге барған. Тіпті қазақтың жер бетінде жүруінің өзі ол кездері «қылмыс» саналған. Демек, Қажығұмар Шабданұлының әйгілі «Қылмыс» романы – қанқұйлы XX ғасырдағы тұтас ұлттың аянышты тағдырының көрінісі саналмақ.

Тағы да айта кетерлік жайт, Қытайдағы қазақы өнердің отын өшірмей, жандандырып отырған қандастарымыз мүмкіндігінше тарихи

отанға қарай жыл санап бағыт алып келетіндігі жөнінде. «Елге ел қосылса – күт» дегендей қазақ диаспорасы өкілдерінің XX ғасырдың 90-жылдарының басында атамекенге ағылған ұлы көшінің нәтижесінде Отанымызда қандастарымыздың үлес салмағы сан жағынан әжеп-теуір артты. Шетелдегі қандастарымыз арасында осылай сең бұзып, атажұртқа бет бұру көші басталғанымен, әлемдегі күллі қазақ келіп жеткен жоқ» – дейді Қ.Шамақайұлы [6, 5].

Шет елдерде өмір сүріп жатқан қандастарымыз жайында сөз қозғағанда талқыға салынатын тағы бір өзекті мәселе, олардың төл әдеби-мәдени мұраларымызды сақтап отыруы жөнінде болмақ. Осы тұста қазақ әдебиеті әлем бойынша қазақ ұлты қоныстанған барлық елде өз өркенін жайып, тамыр тартқанын айтқан жөн болар. Әсіресе, екі миллионға жуық қандастарымыз қоныстанған қытай еліндегі қазақ сөз өнері өз жетістіктерімен өзгешеленеді, әрі қазақ әдеби мұраларының құнды да құнарлы қазынасы сақталған алып әдеби орта саналады. Қытай топырағында туылған жазушылардың ішінен шығармасы тұңғыш басылым көргені – Ақыт Үлімжіұлы. Әйгілі ақын Ақыт Үлімжіұлының 1891 жылы қазан баспасынан жеке кітап болып шыққан алғашқы кітабы «Жыйханшаны» Қытайдағы қазақ қаламгерлерінің тұңғыш кітабы деп есептесек, жазба әдебиетіміздің тарихы 123 жылды құрайды. Ақынның «Жиһаншахтан» басқа төрт кітабы толықтай 1919 жылдан бұрын қазан баспасынан шыққан. Ақыт Үлімжіұлының халықты оқу-ағартуға, ғылым, білім үйренуге үндеген шығармалары өте көп. Әсіресе адалдыққа үндеген өлеңдері сонау 30-40 жылдары халықты оятып, мәдениетке жетелеуде елеулі қызмет атқарған. Ал, Таңжарық Жолдыұлы, Асқар Татанайұлы, Дубек Шалғынбаев, Нығмет Мыңжанұлы сынды қаламгерлердің алды 1930 жылдардан бастап шығармалар жариялап, қазақ қоғамына ақын-жазушы ретінде танылған. Шыңжандағы қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, көрнекті қаламгер Қажығұмар Шабданұлының «Сол үшін» деген алғашқы өлеңі 1943 жылы «Малшы» газетінде жарияланған. «Біздің үй» поэмасы және басқа да өлеңдері мен дастандары 1950 жылы баспа бетін көрген. Ал 1956 жылы «Бақыт жолында» повесі басылып шыққан. 1978-1986 жылдардың аралығында Қажығұмар Шабданұлының көптеген шығармалары жазылып жарық көреді. Жазушының «Өгейлер» атты романы 1985 жылы «Тарбағатай» журналында жарияланған. Қажығұмар Шабданұлының дүниеден қайтқанда отандық бас-

пасөздерде көптеп мақалалар жария болған еді. Солардың бірі, «Бодандықтың жасы» атты мақалада Армиябек Сағындықұлы: «Қытай қазақтарының жазба әдебиетін биік белеске көтерген қарымды қаламгер еді. Қажығұмар өмірі, тағдыры бодандықта жүрген, құлдықта жүрген, көрінгеннің қол астында езгіге ұшыраған қазақтың типтік образы» дей келе, «Қылмыс» романында аумалы-төкпелі тарихи жағдайлар айшықты суреттелді. Өз бастарынан кешкендерін жаза отырып, қаламгер екі империя арасындағы қазақ тағдырын терең бейнелейді» деп жазады [7, 15].

Қытайдағы қазақ жазба әдебиетінің алғашқы өкілдерінің бірі Нығмет Мыңжанидың 1942 жылы «Шынжаң газетінде» жариялаған «Қыз Жібек жөнінде» атты зерттеу мақаласы осы саладағы алғашқы ізденіс саналған. Н.Мыңжанидың 1946 жылы жазған «Қазақ тарихы» («Шанхай» журналында қытай тілінде жарияланған) мақаласы толықтырылып қайта жазылып, 1949 жылы қазақша, ұйғырша, қытайша – үш тілде кітап болып шыққан. Кейіннен жазған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» (1980), «Қазақ тіл-әдебиетінің қалыптасу және даму дәуірлері» (1981), «Қазақ қиссасы «Бақтияр» және оның қырық бұтағы» (1982), «Қазақ әдебиетінің қисса-дастан жанры» (1982), «Қорқыт ата» кітабы және қазақтың Қорқыт жыры жайында» (1984), «Қазақтың ел аузындағы екі жүз дастаны» (1986), «Қазақтың мифтік аңыздары» (1996) атты еңбектері әдебиеттану ғылымына қосылған елеулі еңбек саналмақ [6, 23-31]. Тағы да алғашқы шығармалары 1949 жылдары жарияланған Қаусылқан Қозыбайұлы, Рахметолла Әпшеұлы, Құрманәлі Оспанұлы, Мағаз Разданұлы сияқты ақын-жазушылар қатарының да қытайдағы қазақ әдебиетінің рухани арнасына үлестері тиген, қытай қазақ әдебиетінің өкілдері деуге әбден болады. Аталған ақын-жазушылардың іргелі еңбектері мәдениет зор төңкерісінен кейін жарық көрді. Әр жазушы өмірдің әр қырынан, әр түрлі жазу тәсілімен жазады. Сол себепті де шығармаларды бір өлшемге салып бағалауға келмейді. Қандай үлгіде, өмірдің қай қырынан жазылған шығарма болса да, оның өзіндік артықшылығы әрі кемшілігі болады. Бірінің кем тұстарын бірі толықтырып жатады. Жазу шеберлігі жетпей жататын, көркемдігі төмен шығарманың да жалпы әдебиетімізге аз болса да қосқан үлесі бо-

лады. Шетелдегі қазақ әдебиетінің Қазақстан топырағындағы әдебиеттану ғылымы ретінде зерттелуіне көз жіберсек, «Шынжаң қазақтарының әдебиеті» төңірегінде еңбектер жазған Тұрсынбек Кәкіш, Зүфар Сейітжанов, Мұхтархан Оразбай, Дүкен Мәсімхан, Омарәлі Әділбек, Бекқожа Жылқыбек секілді аз ғана топты көреміз. Мұнын өзі аз да болса жоғарыдағы ізденді «ақтандақтарды» толтыруға арналған ұлағатты еңбектер саналатыны ақиқат. Әрі әдебиеттану ғылымының дәрежесіне көтерілген маңдай тердің таза жемісі [8, 37-44].

Алыс және таяу шетелдегі қазақ арасынан ұлтына білімді, өнегелі ұстаз, ғалым, өнер қайраткері яғни ұлт зиялыларын дайындап, оларға жан-жақты қолдау көрсетуде, сонымен қатар атамекендегі әр түрлі салалар бойынша болып жатқан мәселелерінен үзбей хабардар етіп тұруда Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және Көші-қон комитеті мұрындық болуда. Қазақтар тығыз орналасқан Қытай, Өзбекстан, Ресей, Түркия, Моңғолия тәрізді елдерден халық арасындағы мұражайларындағы қазақтың тарихына, мәдениетіне, әдебиеті мен өнеріне қатысты қазына байлық барша халқымыздың игілігіне қызмет етуі керек. Бүгінгі қазақ халқы сонау есте жоқ ескі замандарда-ақ тұлпарының тұяғымен дүниені дүр сілкіндірген көне сақтардың, ежелгі ғұндардың, байырғы түріктердің ұрпағы [9, 118].

Әлемнің әр түрлі мемлекеттерінде ғұмыр кешіп жатқан, өздерінің ұлттық негіздерін ұмытпаған қазақ диаспорасының өкілдері ерекше атап өтуді талап етеді. «Әр орманның бұлбұлы өзінше сайрайтындай Шынжаң қазақ әдебиетінің де өзіндік үні, өзіндік тобы бар. Бұлар өз халқының құлақ құрышын қандыруда, көкейлерін көбексітуде, мұрындық болып жетелеуде. Тарихының өткеніне айна, келешегіне құбыланама болуда мығым. Осы мығымды сөз ету – тайлаққа емес, атанға жүк. Бұған мақала емес, үлкен зерттеу керек», – дейді Ахмет Жүнісұлы «Әдебиетіміздің Шынжаңдағы бір отауы» мақаласында [10, 2]. Тағдыр тәлкегіне ұшырау салдарынан қазақ ұлтының бетке ұстар азаматтары мен ұлт жанды ұрпақтары әлемнің 40-тан астам елінің түкпір-түкпірінде шашырап жүр. Ендеше, қандастар тағдырына бейжай қарамай, зерттеу негізіне алу арқылы, оларды төл сөз өнеріміз бен төл мәдениетімізге жақындата түсеміз.

Әдебиеттер

- 1 Еуразиялық интеграция және қазақ диаспорасы. – Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 216 б.

- 2 Қазақ әдебиеті. – 2011. – № 7 (3223).
- 3 Қазақ энциклопедиясы, 9 том.
- 4 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 752 б.
- 5 Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. Аңсаған атажұрт. Фотоальбом. Алматы: “Атажұрт” баспасы, 2005. – 112 б.
- 6 Ерғобек Қ. Арыстар мен ағыстар. – Астана: “Таным” баспасы, 2003. – 360 б.
- 7 Шамақайұлы Қ. Шет елдегі қазақ баспасөзі: оқу құралы. – Қарағанды, 2003. – 120 б.
- 8 Қазақ диаспорасы: бүгін мен ертеңі. – Астана: Елорда, 2005. – 352 б.
- 9 Қозғамбаева Г.Б. Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы қазақ диаспорасының қарашаңырағы // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2010. – № 1 (56). – 116–119 б.
- 10 «Қазақ елі» газеті. 1998, 9 қаңтар, 2 б.

References

- 1 Euraziyalyқ integratsiya zhөne қазақ diasporasy. – Almaty: Zheti zharғы, 2007. – 216 b.
- 2 Қазақ әдебиеті. – 2011. – № 7 (3223).
- 3 Қазақ entsiklopediyasy, 9 tom.
- 4 Қазақстан tarihy (kөne zamannan byginge deyin). Bes tomдық. 4-tom. – Almaty: «Atamұra», 2010. – 752 b.
- 5 Dүniezhүzi қазақtarуnұң қауымдастығу. Аңсаған atazhүrt. Fotoal'bom. Almaty: “Atazhүrt” baspasy, 2005 zh. – 112 b.
- 6 Ergөbek Қ. Arystar men aғыstar. – Astana: “Tanym” baspasy, 2003. – 360 b.
- 7 Shamaқayұly Қ. Shet eldegi қазақ baspasөzi: Oқu құraly. – Qaraғandy, 2003. – 120 b.
- 8 Қазақ diasporasy: byginі men ертеңі. – Astana: Elorda, 2005. – 352 b.
- 9 Qozғambaeva G.B. Dүniezhүzi қазақtar қауымдастығу қазақ diasporasуnұң қарашаңурағу // QazYU habarshysy. Tarih seriyasy. – 2010. – № 1 (56). 116–119 b.
- 10 «Қазақ eli» gazeti. 1998 zh., 9 қаңтар, 2 b.

ӘОЖ 82: 801.6.42:82-1 (574):297

Ғ. Ә. Тұяқбаев

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Қызылорда қ., Қазақстан
e-mail: turmagambet@mail.ru

Тұрмағамбет шығармаларындағы мінәжат жанры

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымындағы мінәжат жанры жайлы ғылыми тұжырымдар талданады. Мінәжат өлеңдердің жазылу ерекшеліктеріне қатысты бірқатар мысалдар келтіре отырып, автор Тұрмағамбет өлеңдеріндегі ислами көзқарас, азаматтық ұстанымды айқындайды. Сондай-ақ сопылық поэзия жайлы ғылыми пікірлерді салыстырып, акын өлеңдеріндегі тәубешілдік, жан, рух тазалығы жайлы ойларына тоқталады. Отаршылдық саясаттың озбырлығы мен дінсіздендіру саясатының астарын ұққан Тұрмағамбет жырлары ұлтты рухани азғындаудан сақтауды ескертеді. Қ.А. Яссауи мен Т. Ізтілеуовтің мінәжат өлеңдері арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар нақты мысалдармен анықталады.

Түйін сөздер: мінәжат, сопылық поэзия, ислам.

Г. А.Туяқбаев

Жанр минажат в произведениях Турмагамбета Изтлеуова

В статье анализируются научные определения жанра минажат в казахском литературоведении. Особенности стихотворений, написанных в жанре минажат, иллюстрируются примерами из произведений поэта Т. Изтлеуова. Автор характеризует исламское мировоззрение, гражданскую позицию, выраженную поэтом в своих стихотворениях, сравнивает различные научные взгляды на софийскую поэзию, акцентирует внимание на духовных, душевных мотивах произведений поэта. Автор статьи обращает внимание на то, что произведения Турмагамбета необходимо сохранить для национальной духовности.

Также в статье выявляется сходство и различие произведений К.А. Яссауи и Т. Изтлеуова, созданных в жанре минажат.

Ключевые слова: минажат, софийская поэзия, ислам.

G.A.Tuyakbayev

Genre minajat in Turmagambet Iztleuov's works

In article it is analyzed scientific definitions of a genre minajat in the Kazakh literary criticism. Features of poems written in a genre minajat, it is illustrated by examples from works of the poet T.Iztleuov. The author characterizes Islamic outlook, the civic stand expressed by the poet in the poems, compares different scientific views on the Sufia poetry, focuses attention on spiritual, the sensible motives of works of the poet. The author of article points out that Turmagambet's works need to be kept for national spirituality. Also in article similarity and distinction of works of Koja Ahmet Yassauï and T.Iztleuov, created in a genre of minajat.

Key words: minajat, sufia poetry, islam.

Қазақ әдебиеттану ғылымында мінәжат жанры туралы алғаш пікір білдірген А.Байтұрсынов: «Діндар дәуір мұңды, зарлы сөздеріне мінәжат деп ат қойған. Әуелінде мінәжат деп ғұламалардың құдайға айтқан зары, арызы, налысы айтылған. Бара-бара зарлық, мұңлық мағынасына айналып, зарлық өлең сияқты сөздер де мінәжат деп аталатын болған», - дей келе, нағыз мінәжатқа төмендегідей мысал келтіреді:

Он сегіз мың ғаламның,
Падишасы едің, құдайым!

Құдая саған жырлаймын.
Кешіргейсің, күнайым!
Өзіңнің нашар пенденмін,
Әр жапана көнгенмін.
Ғашірбектей тағам
Медет берер күн бүгін [1, 150-151].

Автор бұл өлең шумағына «Ғашірбек соғысып жүргенде, байлауда тұрған Жүсіпбек құдайға, тауларға мінәжат қып айтқан сөзі» деген түсіндірме береді. Ал «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Мінәжат – құдайға сыйынушылық, құлшылық етушілік», - деген анықтама берсе [2, 474], әзірбайжан ғалымы Әзиз

Мирехмәдов: «Мінәжатта діндар адамдардың Аллаға деген ой-санасы мен түйсігіндегі ризалығы сипатталады. Онда Алла тағаланың күдіреті, ұлылығы жырға қосылады», - деп мінәжат жанрының табиғатын нақтылай түседі [3, 145]. Осы тұрғыдан мінәжат өлеңнің жанрлық-мазмұндық табиғатын анықтар болсақ, А.Байтұрсынов келтіріп отырған өлең шумағында мінәжаттың элементтері бар. Бірақ бұны Алла Тағаланың алдында жан, рух тазалығын сұраған мұсылман мүміндеріне тән мінәжатқа жатқыза алмаймыз. Өлеңде басына іс түскен туысқанына жәрдем сұраған пендешілік тілек басым. Ендеше, бұл өлеңді А.Байтұрсыновтың жоғарыдағы пікіріне сүйене отырып, мұң, зар өлеңі деп атауымызға болар еді. Біздің пайымдауымызша, мінәжат Алла тағалаға деген таза сүйіспеншіліктен туған жыр. Онда мұсылмандық-сопылық дүниетаным басым жатады. Яғни, мұсылман мүміндерінің Алла тағаладан бір ғана күтетіні ар, жан тазалығы, о дүние есігін таза ашу т.б.

Түркі тектес халықтар поэзиясында Қ.А.Яссауи мінәжаттарын осы жанрдың көшбасшысы деп бағалауымызға болады. Сопы-ақын өз хикметтерінде Алла тағалаға, оның пайғамбарларына деген сүйіспеншілік төгіліп тұрады:

Жаппар ием, жеңілдеткіл таразыны,
Шапағатшы дос Мұхаммед бізге тілер.
Құлдарыңа рахым еткіл, иә, Алла
Саясатты ұлы күнде не қылғаймын? [4, 200]
немесе:
Ол «Аласт бирраббикум» деді құда,
«Қалу бала» деп аруақтар үн қатты.
Жылап келдік есігіне Жаратқан Алла,
Рақым етсең, жүз мың есе қуаныш болар [4, 254].

Иә, илаһи, ынсап бергіл, жаным құрбан,
Жаннан безіп отқа түсті пәруаналар.
Көңіліме тоқтау салып, мал-мүлкімді шашайын,
Мал-мүлкін сарп етер диуаналар [4, 248].

Яссауи Алла Тағаладан ешқандай бақ пен байлық сұрамайды немесе басқа да пендеуи тілек тілемейді. Таза сопылық дүниетанымнан туған шынайы жалбарыну. Ол үшін ең қымбат нәрсе – екінші дүние бақыты, одан қалса Хақ дидарын көру. Алла Тағаладан жалбарына сұрайтыны да сол. Осы ретте әдебиеттанушы-ғалым Р.Бердібайдың: «Сопылық поэзияның түпкі мақсаты – адамдарды бір жаратқан Аллаға, оның елшісі Мұхаммед пайғамбардың көрсеткен жолына шексіз берілгендік рухында тәрбиелеу болса, осы ұлы міндетті түркі ақындарының ішінде бірінші рет Ахмет Яссауи атқарғаны оның асқан ерлігі. Аллаға, пайғамбарға деген пәк, таза көңіл күйі ғана адамдар пейілін

тазартудың, олардың ісі мен сөзі бірдей шығуының кепілі болмақ», - деген пікірі Яссауи мінәжаттарына берілген құнды баға деп ойлаймыз [5, 14].

Сыр сүлейі Тұрмағамбет діни сауатты, түркі халықтары ақындары мен шығыс шайырлары жырларынан нәр алған ақын. Оның шығармаларынан ақынның исламияттық дүниетанымы анық танылады. Соның бір ғана көрінісі - мінәжат өлеңдері.

Ей, Алла, ғафу айлап тауфиқ-тәуба,
Пенденді бұлт шөгетін шығар тауға.
Кеуліннен кетірем деп иман нұрын,
Қылып жүр Ханнас малғұн қатаң қауға...
...Күшейіп күннен-күнге кер бұқадай,
Әл бермей алып барад омырауға.
Құтқар,-деп осылардың пітнәсінен,
Мен келдім қылып Саған басым сауға [6, 91].

Мұсылмандық дүниетанымда адамды азғырушы – шайтан, ібіліс. «Шайтан» Құран Кәримде 89 жерде кездеседі. Хақтан ұзақтасқан, әмірге қарсы келген, азғырушы, Ібіліс, ғазезіл деген мағына береді. «Ханнас малғұн» шайтанның бір есімі. Құранның Ниса сүресінің 176-аятында: «Әй, мүміндер. Әділдікте мықты тұрып, егер өздеріңнің, әке шешелеріңнің және жақындарының зиянына болса да, Алла үшін айғақ болыңдар, бай немесе кедей болса да. Өйткені Алла екеуіне де тым жақын. (Олардың халін біледі). Ендеше әділдік істеуде нәпсіге ермендер. Егер тілдеріңді бұрып, шындықты бұрмаласаңдар, шексіз Алла не істегендеріңді толық білуші... Әй, мүміндер, Аллаға, Пайғамбарына және оған түскен Құранға, сондай-ақ, одан бұрынғы түсірген кітаптарына иман келтіріңдер. Ал кім Аллаға, періштелеріне, кітаптарына, елшілеріне және ахирет күніне қарсы шықса, сонда тым ұзақ адасты...» [7, 100], - дейді.

Көріп отырғанымыздай, Тұрмағамбет дүниетанымының бастау-бұлағы - Құран Каримде жатыр. Адамның ойын бұзып, нәпсіге ерік беруге итермелейтін – шайтан. Ақынның Алладан тілейтіні бүкіл мұсылман қауымының шайтан уәсуәсына еріп кетпеуі, адаспауы. «Уәсуә» шайтанның көңілге күдік салуы, іштей азғырушы, делсалдық деген мағынада қолданылады. Мұнда ешқандай пендешілік тілек жоқ. Ішкі жан-дүние тазалығын сұрау, Алла алдында ақ болу мәселесі ғана. Осы ой өрісі Тұрмағамбеттің «Оңғарса талабымды Тәңірім менін» атты мінәжат өлеңінде нақтылана, ажарлана түседі:

Айыбын ғафу айлап құлдарыңның,

Кеуілге кіргіз тәубе, келмей өлім.
 Жәннатта миуадан жай нәсіп қыл,
 Сарқылған сағатында өмір гүлім.
 Соңына Сәруардың жібер ертіп,
 Жұмыла жан болған күні екі бөлім.
 Берер деп, иа Алла бұл мүддағамды,
 Жаюлы жанабына күн-түн қолым [6, 135].

Өмір мұраты – тауфих, тәуба арқылы нәпсіні тізгіндеу деп ұғынған ақынның Алладан сұрайтыны да «кеуіл» тазалығы. Ақын осы арқылы нәпсіқұмарлықпен күрескісі келеді. Ол үшін Алла тағаладан медет, тағат сұрайды. Нәпсіқұмарлыққа қанағат пен имандылықты қарсы қою арқылы осы мұратына жетуді аңсайды.

Бақ қондыр басыма, Алла ұшпайтұғын,
 Етіме асыл кидір ыспайтұғын.
 Кен қылып кеуілімді іліміңе,
 Сабыр бер, сірә, ішім пыспайтұғын.
 Тілімді тірілікте тіпті ұшты қыл,
 Сұлулап сөз сабағын ұштайтұғын.
 Ханнастың қармағына іліндірмей,
 Тауфик бер тура жолды нұсқайтұғын [6, 135].

Мінәжат өлеңнің өн бойындағы ақындық мұратты жеткізуші – сабыр, тауфик, ханнас. Ақынның шеберлігі мен исламдық сауатының молдығы осы үш сөзді философиялық категория деңгейіне көтере білуінде. Көңілді кір шалмай, жан тазалығы мен ар тазалығын сақтау үшін сабыр мен шүкіршілік, өзәзіл жетегінде кетпеу - ең басты шарт. Ақынның Алладан жалына, жалбарына сұрайтыны да осы.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басы Ресей империясының қазақ даласын толықтай отарлау саясатының барынша асқынған кезі. Отаршыл Ресей тек қазақ жерін ғана отарлауды мақсат еткен жоқ. Отарланған халықтың рухын сындырып, мәңгүрттендіру мақсатын алға қойды. Өйткені рухани санасы мәңгүрттенген халық үшін ел, отан, жер мәселесінің қажеті жоқ болатындығын олар білді. Сондықтан осы мақсатқа қол жеткізу үшін жұмыс жүргізді. Соның бірі және негізгісі қазақ халқын ұлтсыздандыру мен дінсіздендіру мәселесі болатын. Патшалық Ресейдің осындай жымысқы һәм іргелі саясаты сол кезеңдердегі көзі ашық, көкірегі ояу қазақ азаматтарын ойлантпай қоймады. Соның бірі Тұрмағамбет болатын. Өз халқының дінсіздікке бет бұруының болашақ үшін қасірет екендігін сезген ақын күніренді, күресті, халық көзі мен көкірегін ашуды мақсат тұтты. Тұрмағамбеттің осындай азаматтық ұстанымы оның мінәжат өлеңдерінен де көрінеді:

Абат ет Алла менің ду сарамды,

Жүзімді жарқыратып, жу қарамды.
 Әр түрлі бұзықтыққа бұрмалайтын,
 Кеулімнен Ханнас атты қу арамды.
 Қолында қатын менен балалардың,
 Қағазы Құраныңның уқаланды.
 Ашпасаң әһлі исламның өзің көзін,
 Бәрі де болып қалды су қараңғы[6, 137].

Ақынды енді жан, ар тазалығымен бірге өз халқының тағдыры, оның болашағы ойландырады. Рухтың азуы, сананың салғырт тартуы - барлығы дінсіздіктен деп түсінген ақын, Алладан өз халқына сабыр, парасат, шүкіршілік, қанағат беруін жалбарына сұрайды. Бұл – жалқыдан жалпыға ауысқан ақынның азаматтық келбеті.

Кейбір әдебиет зерттеушілерінің «XIX-XX ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясының сопылық поэзияға ешқандай қатысы жоқ. Олардың көпшілігі дидактикалық өлеңдер» деген пікірлері сарабал ақыл сынына қайта бір салуды қажет етеді. Сопылық поэзия өкілдері Алла Тағалаға деген сезімдерін жұмбақтай жеткізді. Өз ойларын жеткізуде жан, жар мен ғашық, бұлбұл мен райхан гүлі, шам мен көбелек, махаббат пен шарап сынды сырлы ұғымдарды қолданды. Бұған қарап сопылық поэзияны тек қана сырлы ұғымдарға толы жұмбақ дүние деп түсіну – бір кездері олар жөніндегі «шарапшыл ақын», «махаббатшыл ақын» деп байыбына бармай айтылған пікірлермен бара бар. Өйткені сопылық дүниетанымының негізгі ұстанған бағыты Алла Тағалаға деген адалдық пен тазалық, шындық (хақиқат) пен әділдік, ұстамдылық пен шүкіршілік, нәпсімен күрес. Е.Э.Бертельс «Сопылық әдебиетті үйренбей тұрып, Орта ғасырлық мұсылман Шығысының мәдени тұрмысын дұрыс түсіну мүмкін емес. Оның классиктері Шығыс халықтары әдебиетіне дәл XX ғасырдың басына дейін әсер етіп келді. Бұл жағдай сопылық әдебиетке үлкен жауапкершілікпен қарауды талап етеді, қала берсе мұсылман Шығысының авторларының бірен-сараны болмаса, қалғандарының бәрі сопылықпен байланысты, демек, сопылық әдебиетті білмей тұрып оларды түсіну мүмкін емес», - деген болатын [8, 54]. Ал Қ.Жәрімбетов: «Сопылық тәлім ислам дінінің ішіндегі үлкен бір ағым болып есептеледі. Оның ортаға қойған басты мәселесі – адам және оның Аллаға бойсұнуы. Сопылық жолға түскендердің бас мақсаты рухани және жисмани тазалану, пәк болу арқылы, рух пен денені бір-біріне сәйкестендіру арқылы адал адам дәрежесіне көтерілу және ең соңында егер нәсіп етсе, Алланың (хақтың) дидарын көру бақытына ие

болмақ», - дейді [9, 67]. Зерттеушілер пікірі сопылық поэзия мен мұсылманшылық-ағартушылық поэзия арасындағы тұтастықты, сонымен бірге әрқайсысының өз ерекшелігін анықтап бергендей. Ғалым А. Ахметбекова: «...мұсылман уағыздаған рақымшылық, әділдік, мейірімділік сияқты гуманистік идеялар да сопының ішкі жан дүниесін, адами келбетін белгілейді. Мұсылман өмір сүруде Құран мен шариғат, сүннеттерді басшылыққа алса, сопы да қасиетті Құран мен шариғатты өз сенімінің негізі деп тұжырымдайды. Бірақ мұсылман өлімнен кейін ұжмаққа кіруге үміттеніп, өмір атты сынақтан мүдірмей өтуді мақсат тұтса, сопы ұжмақтан да зоры – Хақ дидарын көруді армандап, «өлмес бұрын өлу» тілегімен бұл дүниені талақ етеді. Мұсылман тән мен рухты біріктірген жаны үшін рух пен тән қасиеттерін бірдей орындай отырып, тепе-теңдікті сақтау арқылы өмір сүрсе, сопы тәнді рух қапасы деп біліп, тәннің нәпсі тілектерінен бас тартып, жанды рухтандырып, өзіне тек рух тұрғысында жасауды талап етеді» [10, 109], - деп осы ой

ағысын нақтылай түседі. Ендеше Сыр бойы ақындары, оның ішінде, Тұрмағамбет сопылық поэзия өкілдерін оқып қана қоймай, олардан қажет жерінде үйреніп те отырды.

Сыр сүлейлері Балқы Базар, Оңғар жырау, Тұрмағамбет, Қаңлы Жүсіптер сопылықтың бүкіл танымын қабылдай алған жоқ. Олардың өз ұстанымына арқау еткені – шүкіршілік, қанағат, тәубашылдық сияқты ұғым-түсініктер болатын. Сопылық дүниетанымның теориялық негіздеріне жататын шариғат, тарихат, мағрифат, хақиқат сынды ұғымдарды өз шығармаларында Сыр ақындары да пайдаланды. А.Ясауи мінәжаттары мен Тұрмағамбет мінәжаттарының арасындағы айырмашылықты да біз осыдан іздеуіміз қажет сынды. Екі ақын шығармаларындағы ой үндестігі бір арнаға құйылғандай болып көрінгенімен, «хақ дидарын» көруде ақындық-мұсылмандық ұстаным екіге бөлінеді. Сондай-ақ мұсылмандық дүниетанымда сопылардай бүкіл өмір қажеттіліктерінен бас тарту идеясы жоқ, сабыр, қанағат, шүкіршілік мәселесі алдыңғы орынға шыққан.

Әдебиеттер

- 1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003.
- 2 Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк пресс, 1999.
- 3 Мирәхмәдов А. Әдебиеттанудың энциклопедиялық түсіндірме сөздігі. – Баку, Әзірбайжан энциклопедиясы НПБ, 1998.
- 4 Иасауи А. Хикмет. – Алматы: Жалын, 2002.
- 5 Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. 4 т. – Алматы: Қазығұрт, 2005.
- 6 Ізтілеуұлы Т. Шығармалары. – Алматы: Дешті Қыпшақ, 2007.
- 7 Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі. Ауд. Алтай Халифа, Сауд Арабиясы, 1991.
- 8 Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1985.
- 9 Жәрімбетов Қ. Ғашық Зиуар. – Нөкіс: Білім, 1998.
- 10 М. Х. Дулатидың IV Халықаралық оқуларының материалдары. – Тараз, 2001.

References

- 1 Baytursynov A. *Әдебиет танытқыш*. – Almaty: Atamira, 2003.
- 2 Қазақ тілінің сөздігі. – Almaty: Dayk press, 1999.
- 3 Mirahmedov A. *Әдебиеттанудың энциклопедиялық түсіндірме сөздігі*. – Baku, Azərbaycan Respublikası Milli Ensiklopediyası NPB, 1998.
- 4 Iasauy A. *Hikmet*. – Almaty: Zhalyyn, 2002.
- 5 Berdibay R. *Bes tomдық shygharmalar zhinary*. 4 t. – Almaty: Qazyghurt, 2005.
- 6 Iztileuuly T. *Shygharmalary*. – Almaty: Deshti Qypshaq, 2007.
- 7 Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі, Aud. Altay Halifa, Saud Arabiyasy, 1991.
- 8 Bertel's E. E. *Sufizm i sufiyskaya literatura*. – Moskva: Nauka, 1985.
- 9 Zhərimbetov Q. *Ғашық Ziuar*. – Nəkis: Bilim, 1998.
- 10 М. Н. Дулатидың IV Халықаралық оқуларының материалдары. – Тараз, 2001.

ТІЛІ БІЛІМІ ЯЗЫҚОЗНАНИЕ

УДК 373.1.02:372.8

*О. Б. Алтынбекова¹, Н.Ю. Зуева²

¹д. ф. н. профессор, ²к. ф. н. доцент
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

*e-mail: OliviaEC@mail.ru; nataliazueva@rambler.ru

Средства связи предложений в тексте

В статье рассматриваются лексические, морфологические и синтаксические средства связи предложений в тексте, использование которых обуславливает связность текста, относящуюся к одному из его основных признаков. В пробном учебнике по русскому языку для экспериментальных 11-х классов 12-летних школ Республики Казахстан (Алматы: Мектеп, 2013) для наиболее эффективного усвоения данной темы предложены таблицы средств связи предложений с наглядными примерами, а также комментарии к учебному материалу. Особое внимание в разделе учебника уделено такому выразительному и новому для учащихся синтаксическому способу связи предложений в тексте, как парцелляция — деление конструкции предложения, изъятие из него какой-либо части и оформление ее в виде самостоятельного неполного предложения.

Ключевые слова: лексические, морфологические и синтаксические средства связи предложений в тексте, учебник русского языка для экспериментального 11-го класса.

О. Б. Алтынбекова, Н. Ю. Зуева

Мәтіндегі сөйлемдердің байланысу амалдары

Мақалада мәтіндегі негізгі белгілерінің біріне тән амалдар ескеріле отырып сөйлемдердің лексикалық, морфологиялық және синтаксистік байланысу тәсілдері қарастырылады.

Қазақстан Республикасындағы 12 жылдық экспериментальды мектептің 11-сыныптарына арналған сынамалы орыс тілі оқулығында (Алматы: Мектеп, 2013) аталған тақырыпты барынша тиімді меңгеру үшін сөйлемнің байланысу тәсілдері кесте түріндегі көрнекі құралдар арқылы көрсетілген және оқу материалына түсініктеме де берілген. Оқулықта оқушылар үшін жаңа сөйлемдердің синтаксистік байланысу тәсілдері парцелляция — сөйлемнің қандай да бір бөлшегін алып, оны толық емес сөйлемдерге бөлу сияқты бейнелі түрлеріне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: мәтіндегі сөйлемдердің лексикалық, морфологиялық және синтаксистік байланысу тәсілдері, 11-сыныптарға арналған сынамалы орыс тілі оқулығы.

O. B. Altynbekova, N. Yu. Zuyeva

Means of sentences connection in the text

This article considers the lexical, morphological and syntactic means of sentences connection in the text, the use of which defines coherence of the text related to one of its main features. In a pilot Russian language textbook for experimental 11 classes of 12-year schools in the Republic of Kazakhstan (Almaty: Mektep, 2013), for the most effective understanding of this topic are proposed tables of means of sentence connection with illustrative examples, as well as comments to this learning material. Particular attention in this section of the textbook is paid to such expressive and new for students syntactic method of sentences connection in the text as parceling - division of sentence structure, removal of any part of it and its formulation as self-contained incomplete proposition.

Key words: lexical, morphological and syntactic means of sentences connection in the text, Russian language textbook for experimental 11 classes.

После изучения основных признаков текста – смысловой целостности, связности, членимости, модальности, стилового единства, рассмотренных в статье «Изучение текста в учебнике русского языка для 11 классов 12-летних школ Казахстана» [1], в материале следующего раздела учебника подробно анализируется смысловая и грамматическая связность текста, которая достигается при помощи лексических, морфологических и синтаксических средств

связи [2, 17–22]. Для большей эффективности усвоения учебной информации в параграфе даны таблицы с яркими наглядными примерами, которые учителю экспериментальных классов вместе с учащимися необходимо подробно разобрать и прокомментировать каждый случай употребления того или иного средства связи. Изучение темы целесообразно начинать с лексических средств связи предложений в тексте:

Таблица 1. Лексические средства связи предложений в тексте

Слова одной тематической группы	<i>Погода переменилась: солнце скрылось за низким, разорванным облаком. С западного горизонта надвигалась сплошная светлосерая туча, уже вылившаяся там, где-то далеко, косым спорым дождём. Изредка тучу разрезали молнии, и с грохотом вагонов всё чаще и чаще смешивался грохот грома. (Л. Толстой)</i>
Лексические повторы (повторы слов и словосочетаний), в том числе повторы ключевых слов, употребление однокоренных слов	1. По временам где-то далеко-далеко ему слышался звонкий звон шолты. Звон то приближался, то отдалялся. Слабый отзвук надежды трепетал в этом звоне и томил душу. Незабываемый образ Тогжан не покидал Абая ни на мгновение. (М. Ауэзов) 2. Кто не ждал меня, тот пусть скажет: «Повезло». Не понять не ждавшим им, что среди огня ожиданием своим ты спасла меня. (К. Симонов)
Синонимы и синонимические замены (в том числе контекстуальные)	1. Однажды рослый пёс подстерг волчонка , повалил его и долго мял тяжёлыми клыками. Подросли другие псы и с лаем принялись хватать серого за ноги и за бока. (М. Ауэзов) 2. Чайковский жалел, что ему не удалось передать лёгкий восторг, что возникает от зрелища радуги, дождевых капель, блестящих, как алмазные серёжки. Композитор не ждал вдохновения, он работал, и вдохновение рождалось в работе. (К. Паустовский)
Антонимы (в том числе контекстуальные)	1. Недруг поддакивает. Друг спорит. (Посл.) 2. Смерть стоит того, чтобы жить. А любовь стоит того, чтобы ждать. (В. Цой)
Слова и словосочетания со значением логических связей предложений и резюмирующие слова типа <i>вот почему, поэтому, из этого следует, подведем итог, в заключение</i> и т. п.	<i>Счастье её особенно свежо и остро, потому что ей шестнадцать лет, потому что глаза её загадочны и темны, а воображение наивно и романтично. И ещё потому, что необычайным, сказочным кажется ей всё вокруг. (Ю. Казаков)</i>

Для закрепления материала учащимся предлагается дополнить эту и последующие таблицы, подобрав из художественной литературы или составив самостоятельно примеры с разными способами связи предложений.

Для выработки навыка различения лексических средств связи предложений в учебнике дано задание [2, 18], содержащее текст о выдающемся казахском писателе Ильясе Есенберлине. Анализируя текст, учащиеся легко обнаружат в нём такие лексические средства связи, как слова одной тематической группы (*литература, писатель, произведение, трилогия, творчество*), лексические повторы (*казахский народ, казахская история, казахский писатель*), синонимические замены (*представитель казахской литературы, яркая личность, казахский писатель; мытарства, заговор молчания, яростная травля*) и др.

Следующая таблица содержит перечисление основных морфологических средств связи предложений в тексте, иллюстрируемое примерами с ними, подобранными из классических произведений казахской, русской и киргизской литературы.

Ярким подтверждением использования сочинительных союзов в начале предложений как морфологическом средстве связи служит стихотворение А. Ахматовой в задании 18 [2, 19–20], что должны самостоятельно определить и прокомментировать учащиеся: *Она сначала обожжёт, / Как ветерок студёный, / А после в сердце упадёт / Одной слезой солёной. / И злomu сердцу станет жаль / Чего-то. Грустно будет. / Но эту лёгкую печаль / Оно не позабудет. / А чтоб тебя благодарить / Я смела совершенней, / Позволь мне миру подарить / То, что любви нетленней.*

Таблица 2. Морфологические средства связи предложений в тексте

1	Союзы, союзные слова и частицы в начале предложений	<i>Рано утром на лугу уже никого нет. Угнали овец и лошадей дальше, в горы, на всё лето. Зато</i> след за ними приходят другие кочевья. <i>Но</i> днём не задерживаются, проходят мимо. <i>А</i> на ночь останавливаются на лугу. <i>И</i> мы идём с дедом здороваться с людьми. (Ч. Айтматов)
2	Использование личных (в 3 лице), указательных и некоторых других местоимений вместо слов из предшествующих предложений	<i>Тополя</i> в Алма-Ате и есть самое главное. Без <i>них</i> ни рассказать об <i>Алма-Ате</i> , ни подумать о <i>ней</i> невозможно. <i>Они</i> присутствовали при рождении города. Ещё ни улиц, ни домов не было, а <i>они</i> уже были. (Ю. Домбровский)
3	Использование наречий времени и места	Ещё <i>издали</i> увидел Аскар белоснежные юрты. Купаясь в золотистых лучах солнца, они сверкали у самого горизонта. <i>Кругом</i> всё цвело и благоухало. <i>Повсюду</i> пестрели яркие цветы, как волшебные узоры степного ковра. (С. Муканов)
4	Единство видо-временных форм глаголов-сказуемых	Средняя из пяти девушек, проезжавших мимо Абая, <i>была</i> Тоғжан. Она <i>сидела</i> на белом иноходце с шелковистой гривой. Абай <i>видел</i> её впервые после встречи весной. Окружённая сверстницами, она <i>ехала</i> медленно. Сияющий открытый лоб, мягкая линия белоснежной шеи, волосы, чёрными волнами падающие на спину, — всё <i>сливалось</i> в один чудесный облик. (М. Ауэзов)
5	Использование степеней сравнения прилагательных и наречий	Ели, стоявшие по колено в сугробах, были громадно высоки. Но ещё <i>выше</i> было небо, всё засыпанное звёздами. (В. Катаев)

Помимо этого, учащиеся должны подобрать примеры к каждому указанному в таблице 2 морфологическому средству связи предложений в тексте, что позволит углубить и закреп-

пить изучаемый материал. Заканчивает данную тему таблица синтаксических средств связи предложений.

Таблица 3. Синтаксические средства связи предложений в тексте

1	Параллелизм строения предложений (одинаковый порядок слов и одинаковая морфологическая оформленность членов рядом стоящих предложений)	<i>В тёмно-красном своём будет петь для меня моя Дали. В чёрно-белом своём преклоню перед нею главу.</i> (Б. Окуджава).
2	Парцелляция (деление) конструкций, изъятие из предложения какой-либо части и оформление её (после точки) в виде самостоятельного неполного предложения	<i>Джинсы, твидовый пиджак и хорошая рубашка. Очень хорошая. Моя любимая! Белая. Обычная белая рубашка. Но любимая.</i> (Е. Гришковец)
3	Использование неполных предложений	– <i>О чём вы вчера с ними говорили?</i> – <i>О планах на лето.</i>
4	Использование вводных слов и предложений, обращений, риторических вопросов	<i>Пожалуй, самый редкий зверь в районе Маркаколя и уж, без сомнений, самый загадочный – это красный, или горный, волк. Как записано в Красной книге, красный волк – очень редкий, исчезающий зверь.</i> (В. Михайлов)
5	Использование прямого и обратного порядка слов	<i>Я позволю тебе завтра вечером. Позволю я, чтобы наконец поговорить обо всём.</i>

Необходимо подчеркнуть, что эти средства связи не являются обязательными для всех текстов: их использование зависит от содержания темы текста, особенностей авторского стиля, формы повествования и т. п.

Обобщает изучение лексических, морфологических и синтаксических средств связи предложений задание 19 [2, 21], в котором содержится отрывок из глубоко патриотического произведения Р. Сейсенбаева, повествующий о первой любви автора – девочке Кенже, погибшей во время атомного взрыва в Казахстане. Выполняя задание, необходимо определить тему

и коммуникативную задачу текста, а также найти и охарактеризовать все средства связи предложений в тексте. Например: лексические повторы (*Прощай, Кенже! Прощай, ангел мой! Прощай, любимая!*; *плач людей и плач Чингистау; туман и марево стоят перед глазами, туман и марево*), синонимические замены (*Кенже, девочка, ангел, внучка, первая детская любовь*); из морфологических средств связи используются союзы в начале предложения (*И ведь прошло столько времени...*), соблюдается единство видо-временных форм глаголов-сказуемых (*попрощались с могилкой девочки, столь-*

ких людей встретил и столько уже потерял, никогда не забыть) и др.

Трудность для учащихся может представить задание указать в отрывке такой пример синтаксического средства связи, как парцелляция (изъятие из предложения какой-либо части и оформление её в виде самостоятельного предложения), которая содержится в предпоследнем абзаце: ... *однако мне никогда не забыть маленькую хрупкую девочку Кенже. Её задумчивый вид, ослепительную улыбку, моментально преобразившую её.*

При проведении пунктуационного анализа текста следует обратить внимание учащихся не только на расстановку знаков препинания в сложных предложениях, предложениях с обращениями, но и на постановку тире, во всех трёх случаях применённого писателем на разных основаниях. Если тире в двух предложениях отвечает нормативной пунктуации (*Бабушка простилась с единственной внучкой, я – с первой детской любовью* – предложение неполное, тире стоит вместо пропущенного сказуемого; ... *всё напрасно – туман и марево стоят перед глазами* – тире разделяет два предложения, входящие в состав бессоюзного сложного предложения), то третий случай – это авторское тире, употреблённое для экспрессивной актуализации смысла: *Я – взрослый человек, и я забыл твоё лицо* (по правилам, после личного местоимения тире не ставится, например: *Я учитель.*)

Выполняя задание 20 [2, 21–22], учащиеся из произвольно, вразброс расположенных предложений должны составить логически связанные тексты, аргументируя свой выбор, определяя и комментируя те языковые средства, которые соединяют предложения. Например: 1. *Туда и отправлялся Ахмет на охоту.* 2. *Они брали своё начало в дальних озерах и болотах, богатых мхом и мягкой травой – лакомой пищей водоплавающих птиц.* 3. *Путь начинался от берега большого озера Алуа, к которому со всех сторон сбегали маленькие ручейки, пересыхавшие летом.* Анализируя содержание микротекста, а также средства связи предложений, учащиеся придут к выводу, что текст должен начинаться с послед-

него предложения, поскольку только в последующих может употребляться личное местоимение *они*, заменяющее существительное *ручейки*, а затем – наречие места *туда*, т. е. в *озерах и болотах*. Составленный учащимися микротекст представит в конечном счете следующую последовательность предложений: *Путь начинался от берега большого озера Алуа, к которому со всех сторон сбегали маленькие ручейки, пересыхавшие летом. Они брали своё начало в дальних озерах и болотах, богатых мхом и мягкой травой – лакомой пищей водоплавающих птиц. Туда и отправлялся Ахмет на охоту.* (С. Муканов).

Упражнение состоит из нескольких подобных заданий, например, в последнем предложении расположены в таком порядке: 1. *Но сегодня оно покинуло песни, сошло со страниц книг и предстало перед ним во всём обаянии своего значения, в живом воплощении, в смехе, в движении, в улыбке, в дыхании юного существа с нежным лицом.* 2. *Это волнующее слово Абай не раз встречал в книгах и слышал от других.* 3. *Любимая...* Подсказать правильную последовательность предложений в микротексте помогут уже известные учащимся лексические средства: синонимическая замена (*это волнующее слово*), сочинительный противительный союз *но*. Зная особенности и других языковых средств связи предложений в тексте, учащиеся без труда составят связный микротекст, который в оригинале звучит так: *Любимая... Это волнующее слово Абай не раз встречал в книгах и слышал от других. Но сегодня оно покинуло песни, сошло со страниц книг и предстало перед ним во всём обаянии своего значения, в живом воплощении, в смехе, в движении, в улыбке, в дыхании юного существа с нежным лицом.* (М. Ауэзов)

Текстоцентрический подход при изучении русского языка, положенный в основу при создании УМК для 11 классов 12-летнего образования и базирующийся на анализе особенностей функционирования языковых явлений внутри текста [2–6], способствует систематизации знаний учащихся о формальных, содержательных и коммуникативных признаках текста, их взаимосвязи и взаимообусловленности.

Литература

- 1 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Изучение текста в учебнике русского языка для 11 классов 12-летних школ Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №2 (148). – 2014. – С. .
- 2 Русский язык. Пробный учебник для 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.
- 3 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Дидактические материалы: Пробное учебное пособие для 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.

4 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Сборник диктантов и изложений для 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.

5 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Методическое руководство: Пробное пособие для учителей 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.

6 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Переход на 12-летнюю модель образования в Казахстане: создание учебников русского языка // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (144). – 2013. – С. 9–13.

References

1 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Izuchenie teksta v uchebnike russkogo yazyka dlya 11 klassov 12-letnih shkol Kazahstana // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №2 (148). – 2014. – S. .

2 Russkiy yazyk. Probnyj uchebnik dlya 11 klassov obschestvenno-gumanitarnogo napravleniya 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.

3 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Russkiy yazyk. Didakticheskie materialy: Probnoe uchebnoe posobie dlya 11 klassov obschestvenno-gumanitarnogo napravleniya 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.

4 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Russkiy yazyk. Sbornik diktantov i izlozheniy dlya 11 klassov obschestvenno-gumanitarnogo napravleniya 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.

5 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Russkiy yazyk. Metodicheskoe rukovodstvo: Probnoe posobie dlya uchiteley 11 klassov obschestvenno-gumanitarnogo napravleniya 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.

6 Altynbekova O.B., Zueva N.Yu. Perehod na 12-letnyuyu model' obrazovaniya v Kazahstane: sozdanie uchebnikov russkogo yazyka // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. – №4 (144). – 2013. – S. 9–13.

УДК 81'367

Ф. Б. Аманалиева

к. ф. н. доцент Академии государственного управления
при Президенте Кыргызской Республики,
г. Бишкек, Кыргызстан
e-mail: fatim.a@bk.ru

Типы монологической речи, используемые в недиалогической прямой речи

В статье рассматривается недиалогическая прямая речь, которая может быть представлена такой категорией, как монолог (развернутый) и распространенный, и монологическое высказывание. Представлены два типа монологической речи: 1) отражающие характер общественного воздействия на значительную аудиторию, направляющие ее активность, значимые социально и 2) отражающие психологическое воздействие, направленное на то или иное лицо. Проанализирован нерасчлененный монолог, когда авторский ввод дан только в начале при репрезентации монолога и расчлененный монолог, когда авторские слова не только предшествуют монологу, но и расчленяют его на части. Утверждается, что при квалификации конструкции с прямой речью надо иметь в виду не только ее собственно грамматический статус (синтаксически достаточно ограниченный), но и функциональный. Для определения этой второй стороны важна ориентированность на включенность конструкции с прямой речью в диалогическое или монологическое построение, продолжающее собственно прямую речь.

Ключевые слова: диалогический контекст, авторская репрезентация, монолог-диалогический тип, монолог социальной направленности, нерасчлененный монолог, репрезентации монолога.

Ф. Б. Аманалиева

Диалогиялык эмес төл сөздердегі монологиялык сөз үлгілери

Мақалада диалогтық эмес төл сөз қарастырылады, ол монолог (толық), жайылмалы және монологтық пікір ретіндегі категориямен берілуі мүмкін. Монологтық сөздің екі түрі берілген: 1) әлеуметтік маңызды, оның белсенділігіне бағыттаушы айрықша аудиторияға қоғамдық әсердің сипатын көрсететін және 2) сол немесе басқа тұлғаға бағытталған психологиялық әсерді көрсететін монолог. Авторлық кіріспе тек басында монологты қайта таныстыру барысында берілген кездегі дара эмес монолог және авторлық сөз монологтың алдында болып қана қоймай, оны бөліктерге бөлген кездегі дара монолог талданған. Квалификацияның бірліктері және төл сөзбен қажет арада көріністе тек оның меншікті грамматикалық мәртебесін (біраз синтаксистік шектеулі), бірақ және функциялық бекітілді. Осы екі жақтың ұйғарымы үшін конструкцияның ішіне алдеген хабарланғандық мен төл сөзбен диалогиялық немесе монологикалық құрылысқа маңызды, меншікті төл сөзді сүре.

Түйін сөздер: диалогиялық контекст, авторлық репрезентация, монологдиалогтикалық үлгі, әлеуметтік бағытталғандықтың монологі, бұтарланбаған монолог, монологтің репрезентациялары.

F. B. Amanaliyeva

Types of the Monologues used in Direct speech

In this article it is considered that Direct speech can be stated as Monologue (detailed) and common, as well as a monologue utterance. There are two types of Monologues: 1) reflecting the nature of the social impact on a significant audience, directing its activity and that are socially significant, and 2) reflecting psychological impact directed to a person. Undifferentiated monologue has been analyzed in case when author introduction is given only at the beginning when representing the monologue and differentiated monologue has been analyzed in case when author's words precede the monologue and break it down into parts. It is confirmed, on qualifying direct speech constructions should be meant not only its grammatical status (syntactically quite limited), but its functional status too. To define this 2nd side, it's important to include direct speech constructions into dialogical or monological constructions, continuing strictly direct speech.

Key words: dialogical context, author's representation, monologic-dialogical type, social oriented monologue, non-divided monologue, monologue representation.

Успехи речеведческих исследований, в том числе монологической и диалогической речи, с

известной (и вполне закономерной) парадоксальностью привели к тому, что понятие моно-

лога заметно расширилось и утратило свою определенность. Если раньше некоторые исследователи считали монолог в основном принадлежностью художественной драматургической речи и отчасти прозаической и ораторской (этими же рамками ограничивалось в целом и понимание монологической речи), то во второй половине XX века понятие монолога стало применяться ко всякой монологической речи, художественной и нехудожественной, деловой и публицистической. Именно отсюда возникает необходимость дифференцировать такие понятия, как “монолог” и “монологическая речь”, а также “монологичность”.

Параллельно с монологической речью и монологом существует диалогическая речь, представляющая собой речь, в которой участники попеременно выступают то в роли субъекта, то адресата, и диалог, который является относительно законченной речевой формой, создаваемой деятельностью, по крайней мере, двух лиц, попеременно выступающих то в роли субъекта, то адресата.

Монологичность (монологическая речь) означает комплексное качество, определяющее специфику монологической речи, и ее формы – монолога. Монолог – это завершенная форма (произведение) монологической речи, воспринимаемая как обозримое и структурированное целое. Монолог в художественной прозе специфичен.

Можно выделить следующие его особенности:

“1) монолог литературного героя представляет собой специфическую речевую форму, его функциональные и структурные признаки имеют системный характер, они включают черты, свойственные монологической речи вообще, художественной монологической речи в целом и только данной форме этой речи;

2) монолог литературного героя как относительно крупная речевая форма в структуре художественного произведения несет в этой структуре повышенную функциональную нагрузку соответственно расширенным возможностям формы;

3) монолог литературного героя – объект многоаспектный, многомерный, чему должна соответствовать и классификация его видов и разновидностей” [1, 4].

Распространенный монолог, предполагающий реализацию одной темы, можно обнаружить в “Петре Первом” А.Н.Толстого. В данном монологе писателю удается передать естественное непосредственное течение мыслей, их

прерывистость, замедленность. Весьма распространенной формой развернутого монолога является форма вопросов-ответов.

“Аталия не настаивала. Ущипнув Саньку за щеку, переводила разговор:

- Моя мечта – увидеть царя Петра. О, я с благоговением поцелую эту руку, умеющую держать молот и меч. Царь Петр напоминает мне Геркулеса – его двенадцать подвигов, - он бьется с гидрой, он очищает конюшни Авгия, он поднимает на плечах земной шар... Неужели не сказка, мой друг, что за несколько лет царь Петр создал могучий флот и непобедимую армию? Я хочу знать имена всех маршалов, всех генералов. Ваш государь – достойный противник королю Карлу. Европа ждет, когда наконец московский орел вонзит когти в гриву шведского льва. Вы должны утолить мое любопытство...”

Основной ракурс в рассмотрении монологической речи связан с функционально-сюжетной ее оценкой.

С этой точки зрения можно выявить два типа монологической речи:

1) отражающие характер общественного воздействия на значительную аудиторию, направляющие ее активность, значимые социально;

2) отражающие психологическое воздействие, направленное на то или иное лицо.

В обоих случаях определяющим элементом социальной или индивидуально-психологической ситуации становится монолог. Само собой разумеется, что такое деление является условным, и монолог социальной направленности может вызвать не только социальную реакцию той или иной общественной группы, но и реакцию собственно психологическую. Однако художник вправе выдвигать на первый план в монологе социальное или индивидуально-психологическое начало.

Приведенные примеры монологов со всей очевидностью обнаруживают их специфическую роль в качестве собственно действенных компонентов ситуации, которая убедительно подтверждает известный тезис: «Слово тоже дело», отражая разную степень их собственно социальной и психологической направленности.

Другой ракурс в рассмотрении монологической речи связан с особенностями ее авторской репрезентации. Это особенно важно для представленности в тексте монолога, который может быть в этом отношении двух видов: 1) нерасчлененный – авторский ввод дан только в начале при репрезентации монолога и

2) расчлененный – авторские слова не только предшествуют монологу, но и расчленяют его на части:

1) «Что же ответу человеку, который сидит рядом со мной? А он уже устал ждать моих ответов и снова заговорил:

- Я бы не поставил тебе этих вопросов, если бы не видал, что твое честолюбие еще не успело уничтожить твою честь. Ты имеешь мужество слушать меня... из этого я заключаю, что твоя любовь к себе разумна, ибо для того, чтоб усилить ее, ты не бежишь даже и от мук. За это я облегчу тяжесть твоего положения предо мной и буду говорить с тобой, как с виновным, а не как с преступником.

- ... Когда-то среди нас жили великие мастера слова, тонкие знатоки жизни и человеческой души, люди, одухотворенные неукротимым стремлением к совершенствованию бытия, одухотворенные глубокой верой в человека. Они создавали книги, которых никогда не коснется забвение, ибо в книгах тех запечатлены вечные истины, нетленной красотой веет с их страниц. Образы, начертанные в тех книгах, живы, они одушевлены силой вдохновения. В тех книгах есть и мужество, и гнев пылающий, в них звучит любовь искренняя и свободная, и ни одного лишнего слова нет в них. Оттуда, я знаю, ты черпал пищу душе своей... Но, должно быть, плохо питалась душа твоя, ибо у тебя речь о правде и любви звучит фальшиво и лицемерно, точно ты насилуешь себя, когда говоришь об этом. Ты, как луна, чужим светом светишь, свет твой печально-тускл, он много плодит теней, но слабо освещает и не греет он никого. Ты ниц для того, чтобы дать людям что-нибудь действительно ценное, а то, что ты даешь, ты даешь не ради высокого наслаждения обогащать жизнь красотой мысли и слова, а гораздо больше для того, чтобы возвести случайный факт твоего существования на степень фенолина, необходимого для людей. Ты даешь для того, чтобы больше взять от жизни и людей. Ты ниц для подарка, ты просто ростовщик: даешь крупицу твоего опыта под проценты внимания к тебе. Твое перо слабо коверкает действительность, тихонько ворошит мелочи жизни, и, описывая будничные чувства будничных людей, ты открываешь их уму, быть может, и много низких истин, но можешь ли ты создать для них хотя бы маленький, возвышающий душу обман? ... Нет! Ты уверен, что это полезно – рыться в мусоре буден и не уметь находить в них ничего, кроме печальных, крошечных истин,

устанавливающих только то, что человек зол, глух, бесчестен, что он вполне и всегда зависит от массы внешних условий, что он бессилен и жалок, один и сам по себе? Знаешь, его, пожалуй, уже успели убедить в этом! Ибо душа его охлаждена и ум – туп... Еще бы! Он смотрит на свое изображение в книгах, а книги, - особенно если написаны с той ловкостью, которую так часто принимают за талант, - всегда несколько гипнотизируют человека. Он смотрит на себя в своем изображении и, видя, как он дурен, не видит возможности быть лучше. Разве ты умеешь показать ему эту возможность? Разве ты сможешь сделать это, когда ты сам... но я пощажу тебя за то, что, слушая меня, ты, я чувствую, думаешь не над тем, как бы возразить мне и оправдать себя. Так! Ибо учитель, если он честен, всегда должен быть внимательным учеником. Все вы, учителя жизни наших дней, гораздо больше отнимаете у людей, чем даете им, ибо вы все только о недостатках говорите, только их видите. Но в человеке должны быть и достоинства; ведь у вас они есть? А вы, чем вы отличаетесь от дюжинных, серых людей, которых изображаете так жестоко и придиричиво, считая себя проповедниками, обличителями пороков ради торжества добродетели? Но замечаете ли вы, что добродетели и пороки – вашими усилиями определить их – только спутаны, как два клубка ниток, черных и белых, которые от близости стали серыми, восприняв друг от друга часть первоначальной окраски? И едва ли бог послал вас на землю... Он выбрал бы более сильных, чем вы. Он зажег бы сердца их огнем страстной любви к жизни, к истине, к людям, и они пылали бы во мраке нашего бытия, как светильники его силы и славы... Вы же чадите, как факелы торжества сатаны, и чад ваш, проникая в умы и души, отравляет их ядом недоверия к себе. Скажи: чему вы учите?» (М. Горький. Читатель)

2) «Все это ничего не доказывает и не объясняет, - сказал студент, укрываясь простыней, - и все это одно только толчение воды в ступе! Никто ничего не знает, и ничего нельзя доказать словами.

Он выглянул из-под простыни, приподнял голову и, раздраженно морщась, проговорил быстро:

- Надо быть очень наивным, чтобы верить и придавать решающее значение человеческой речи и логике. Словами можно доказать и опровергнуть все, что угодно, и скоро люди усовершенствуют технику языка до такой сте-

пени, что будут доказывать математически верно, что дважды два – семь. Я люблю слушать и читать, но верить, покорнейше благодарю, я не умею и не хочу. Я поверю одному богу, а вам, хоть бы вы говорили мне до второго пришествия и обольстили еще пятьсот Кисочек, я поверю, разве только когда сойду с ума... Спокойной ночи!» (А.П.Чехов. Огни).

Таким образом, недиалогическая прямая речь может быть представлена такой категорией поэтики, как монолог (развернутый) и распространенный, и монологическое высказывание. К этим последним относятся такие, которые как бы и не несут на себе следы влияния окружающего диалогического контекста. К ним можно отнести прежде всего такие конструкции, где персонаж обращается к самому себе.

“Нестор Игнатьевич притворил дверь и споткнулся.

- Не будет добра, - сказал он себе с досадою, тревожась незабытою с детства приметой” (Н.С.Лесков. Обойденные)

“ - Анна Михайловна еще часа два ходила по своей комнате и говорила себе:

- Бедный! Бедный, как он страдает!” (Н.С.Лесков. Обойденные).

“Но в общем все было непонятно, страшно, и Ольге Михайловне уже казалось, что Петр Дмитрич не принадлежит ей наполовину...

- Он не имеет права! – бормотала она, стараясь осмыслить свою ревность и свою досаду на мужа. – Он не имеет никакого права. Я ему сейчас все выскажу” (А.П.Чехов. Именины).

“Все равно, как ни живи, - все скучно, говаривал он [Нестор Игнатьевич] себе, когда нестройность жизни напоминала ему о себе утомлением, расстройством нервной системы или неудачей догнать бесполезно потерянное время в работе” (Н.С.Лесков. Обойденные).

В недиалогической прямой речи такого типа слово предельно насыщено, порой в нем достаточно употребления одного слова там, где в конструкции с прямой речью нужно целое предложение. Ведь персонаж не обращается к кому-либо, самого же себя человек может понять с полуслова. В таких высказываниях часто употребляется односоставные и неполные предложения.

“ - Тоска! – произнесла про себя Анна Михайловна и прошла в комнату Долинского” (Н.С.Лесков. Обойденные).

“ - Жизнь!... Иная жизнь! Жизнь вечная! – шептал он [Долинский], как бы что-то ловя и

преследуя глазами, как бы стараясь что-то прозреть в тонком серо-розовом свете под белым потолком пустой комнаты” (Н.С.Лесков. Обойденные).

Недиалогическая прямая речь такого типа часто отличается большой эмоциональностью, экспрессией; сдерживаясь в присутствии другого, сохраняя душевное равновесие, человек как бы обнажается наедине с самим собой. Поведение же и внешние проявления героя часто не соответствуют его внутреннему состоянию:

“– Что теперь впереди? Кому, на что нужна моя жизнь и зачем она самой мне, эта жизнь, в которой мне все милое пропало, все вымерло? – спрашивала себя она [Анна Михайловна], обтирая заплаканное лицо” (Н.С.Лесков. Обойденные).

Строго говоря, любой монолог “потенциально диалогичен”. Он обращен или может быть обращен к слушателю, и как форма коммуникации не исключает, в принципе, ответного высказывания. Иначе говоря, он может провоцировать диалог, то есть обмен двумя высказываниями, из которых второе зависит от первого, порождено им, и в своей языковой форме непосредственно отражает эту зависимость.

Передача чужой речи в целом “диалогизирована” не только в диалоге, но и в монологе по самой своей природе.

Так, возвращение к высказыванию какого-то лица связано нередко с отрывом его от первоначального диалога.

“Вертелись в памяти его слова:

- Если борьба, так уж герои с обеих сторон” (М.Горький. Карамора).

Кроме того, высказывание того или иного персонажа может представлять собой своеобразную переработку предшествующего диалога:

“Вечером, в малиннике Помялова, просвирня Ерданская, зобатая женщина, знаменитая гадалка и мудрица, вытаращив страшные глаза, доложила лучшим людям:

- Зовут Илья, прозвище – Артамонов, сказал, что хочет жить у нас для своего дела, а какое дело – не допыталась я. Приехал по дороге из Воргорода, тою же дорогой и отбыл в три часа – в четвертом” (М.Горький. Дело Артамоновых).

В приведенном примере автор высказывания (просвирня Ерданская), являясь участником предыдущего диалога, в монологическом повествовании совмещает в себе одновременно как бы два лица.

Однако примеры такого рода не так уж рас-

пространены, но и в стандартных структурах конструкций с прямой речью (прежде всего введенных в более сложные синтаксические построения) можно усмотреть определенную переходную модель монолого-диалогического типа. Монологическое начало в данном случае оказывается представленным авторским голосом, диалогическое – репликами персонажей:

“ – Иван Андреевич! – позвал кто-то из соседней комнаты. – Вы дома?

- Я здесь! – отозвался Лаевский. – Что вам?
- Бумаги!

Лаевский поднялся лениво, с головокружением, и, зевая, шлепая туфлями, пошел в соседнюю комнату. Там у открытого окна на улице стоял один из его молодых сослуживцев и раскладывал на подоконнике казенные бумаги.

- Сейчас, голубчик, - мягко сказал Лаевский и пошел отыскивать чернильницу: вернувшись к окну, он, не читая, подписал бумаги и сказал:

- Жарко! (А.П.Чехов. Дуэль)

Завершая разговор о проблеме сопричастности конструкции с прямой речью к монологической и диалогической речи, необходимо уточнить принципы делимитации (вычленения) конструкций с прямой речью в художественном тексте. Приведенные монологи из прозаических произведений Н.С.Лескова, А.П.Чехова, М.Горького и др. сопровождаются, как правило, авторским вводом (собственно вводящими словами). Между тем собственно монологическая часть – монолог может быть настолько развернут (он может занимать несколько страниц), что его синтаксическая обзорность как компонента конструкции с прямой речью, естественно, исчезает. Встает вопрос, можно ли вообще подобные построения подводить под категорию конструкции с прямой речью. В известной мере в грамматической литературе этот вопрос уже подни-

мался. В.И.Кодухов [2] полагал, что под конструкцию с прямой речью следует подводить только построения типа: “ – *Это сон!* – крикнул кто-то из Толстяков, закрывая глаза руками” (Ю.Олеша. Три Толстяка), т.е. такие конструкции, где собственно прямая речь представлена простым или сложным предложением. Если же собственно прямая речь состоит из соположенных самостоятельных предложений, то вся конструкция перерастает в особый вид сложного синтаксического целого.

Функциональный подход к анализу конструкции с прямой речью дает возможность уточнить ее синтаксическую квалификацию. Собственно конструкцией с прямой речью следует считать такое построение, в котором грамматическая двучастность проявляется в наличии собственно вводящих слов, представляющих собой, как правило, простое или осложненное предложение, и собственно прямой речи, представляющей собой простое или сложное предложение (включая случаи их парцелляции) или интонационный эквивалент предложения (вплоть до оформления его одним междометием).

Однако конструкция с прямой речью в книжном типе речи (особенно в художественном тексте) редко используется в изолированном виде. Она включается или в диалогическую прямую речь, или открывает монологическое высказывание, занимая в нем, как правило, инициальную позицию. Иначе говоря, при квалификации конструкции с прямой речью надо иметь в виду не только ее собственно грамматический статус (синтаксически достаточно ограниченный), но и функциональный. Для определения этой второй стороны важна ориентированность на включенность конструкции с прямой речью в диалогическое или монологическое построение, продолжающее собственно прямую речь.

Литература

- 1 Фам Ким Нинь. Функционально-структурные характеристики монолога литературного героя: дис. канд. филол. наук. – М., 1985. – С. 4-5.
- 2 Кодухов В.И. Прямая и косвенная речь в современном русском языке. – Л.: Учпедгиз, 1953. – 25 с.

References

- 1 Fam Kim Nin'. Funktsional'no-strukturnye harakteristiki monologa literaturnogo geroya: Dis. kand. filol. nauk. – M., 1985. – S. 4-5.
- 2 Koduhov V.I. Pryamaya i kosvennaya rech' v sovremennom russskom yazyke. – L.: Uchpedgiz, 1953. – 25 s.

ӘОЖ 316.74.81(574):303.4

А. Абасилов

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к.,
Қызылорда қ., Қазақстан
e-mail: Aman_Abasilov@mail.ru

Қазақстандағы әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер: ізденістер мен жаңа мүмкіндіктер, проблемалар

Мақалада тіл біліміндегі іргелі бағыттардың бірі әлеуметтік лингвистиканың зерттеу нысаны, оның қол жеткен табыстары мен нәтижелері сөз болады. Автор Қазақстандағы әлеуметтік лингвистиканың бұрынғы КСРО-дағы әлеуметтік лингвистикалық бағыттың негізінде қалыптасқанын, еліміздің тәуелсіздік алғанынан бергі жылдарда республикадағы тілдік жағдаят, тіл саясаты, оның өзіндік бағыттары арнайы зерттелгенін, республиканың өзіндік тілдік құрылысы және онымен байланысты мәселелер ғылыми шешімін таба бастағанын қарастырады. Бұл бағытта аға буын ғалымдардың, сондай-ақ кейінгі жас ғалымдардың да еңбектеріне шолулар жасайды. Қазақстандағы тілдік құрылыс пен тілдік ахуалды зерттеуші ғалымдардың еңбектеріндегі әлеуметтік лингвистиканың ең өзекті деген проблемалары талданады. Солардың ішінде әсіресе мемлекеттік тілдің қолданылуы, қоғамдық мәні мен қызметі, орыс тілінің және өзге тілдердің әлеуметтік коммуникативтік жүйедегі орны, қостілділік, көптілділік, тіл дамытуды саналы басқару мен реттеу, тіл саясаты, т.б. проблемалар жан-жақты қаралып, ғылыми айналымға түскенін көрсетеді.

Автор мақаласында әлеуметтік лингвистиканың нысанасы - қолданыстағы тіл, ал тіл қоғамда белгілі бір әлеуметтік құрылымдарға ие бола отырып, қаншалықты қызмет етсе, тілді әлеуметтік контексте зерттейтін әлеуметтік лингвистика ғылымы туралы да соншалықты айтуға болады деген тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: әлеуметтік лингвистика, тілдік жағдаят, тіл саясаты, әлеуметтік коммуникативтік жүйе, Қазақстандағы тілдік ахуал, мемлекеттік тіл.

А. Абасилов

Исследования по социальной лингвистике в Казахстане: поиски и перспективы, новые проблемы

В статье рассматриваются объект, достижения и результаты одного из основного направления лингвистики – социальной лингвистики. Автор отмечает, что социальная лингвистика в Казахстане сформировалась на основе социальной лингвистики бывшего СССР, а языковая ситуация, языковая политика и ее аспекты стали специально изучаться в период независимости страны, и особая языковая структура республики и связанные с ней проблемы стали находить свое решение. В статье делается обзор трудов ученых старшего поколения, а также молодых исследователей. Автор анализирует наиболее важные и актуальные проблемы социальной лингвистики, затронутые в работах ученых, исследовавших строение и состояние языка в Казахстане. Всесторонне изучены и вошли в научный оборот проблемы применения, общественной роли и функции государственного языка, определения места русского и других языков в социальной коммуникативной системе, вопросы двуязычия, полиязычия, сознательного управления и упорядочения процесса развития языка, языковой политики и др.

Автор данной статьи приходит к выводу о том, что объект социальной лингвистики – функционирующий язык, а язык в обществе приобретает определенные социальные структуры и выполняет важные функции, следовательно, социальная лингвистика как наука занимается исследованием языка в социальном контексте.

Ключевые слова: социальная лингвистика, языковая ситуация, языковая политика, социальная коммуникативная система, состояние языка в Казахстане, государственный язык.

A. Abasilov

Research on social linguistics in Kazakhstan: searches, prospects and new problems

In this article the author considers the object, the goals and the results of one of the basic branches of linguistics – social linguistics. The author marked that social linguistics in Kazakhstan was formed on the basis of the former USSR social linguistics. And the language situation, the politics and its aspects had been started to be specially studied in the period the country got its sovereignty, so the state specific language structure and the problems related were started to be solved. A review of the older generation scientists works and that of young researches is given in the article. The author analyzes the most essential and actual problems of the state language application, its social role and functions, the definition of the place of Russian and other languages in a social communication

system, bilingualism and polylingualism issues, and the problems of conscience governing and regulating the process of language evolution, language politics and etc.

The author comes to a conclusion that the object of social linguistics is a functioning language, and in a society language acquires specific social structures and performs extremely important functions, hence social linguistics as a science deals with the language investigations in a social context.

Key words: social linguistics, language situation, language politics, social communication system, language status in Kazakhstan, state language.

Тіл маманын даярлауда, олардың лингвистикалық дүниетанымын кеңейту мен тереңдетуде «Тіл біліміне кіріспе», «Жалпы тіл білімі» атты жалпылингвистикалық пәндерге үлкен мән беріледі. Бұлар тіл, оның табиғаты, тарихы мен даму заңдылықтары, лингвистикалық талдау, зерттеу әдіс-тәсілдері, тіл білімінің салалары, олардың өзіндік бағыттары бойынша барынша толық теориялық мәліметтер береді. Тіл біліміндегі осындай іргелі бағыттардың бірі қазіргі тіл ғылымында өзіндік зерттеу нысаны мен әдіс-тәсілдері қалыптасқан саласы әлеуметтік лингвистика болып табылады. Оның бүгінгі таңдағы қол жеткен табыстары мен нәтижелері де ұлан-ғайыр. Алайда еліміздегі жоғары оқу орындарында жоғарыда аталған жалпылингвистикалық пәндер оқулықтарында әлеуметтік лингвистика қазіргі тіл білімінің бір бағыты ретінде жалпылама ғана қарастырады. Оның өзіндік зерттеу проблемалары ұғымдық-терминалогиялық аппараты ашылып көрсетілмейді. Ал кейбір негізгі мамандық топтамасындағы оқулықтарда тілдік материалды әлеуметтік лингвистикалық түрғыдан қарау, талдау жағы мүлдем жоқ. Бұларда тілді оқыту мен меңгерудің дәстүрлі әдістері сөздіктер мен грамматикаға негізделіп, ол тілдің ішкі жүйесіне, сөзді дұрыс пайдалану мен синтаксистік құрылысқа ғана байланыстырылады. Шындығында тілді пайдалану мен қолдану сөйлеушілердің әлеуметтік сипаттамасына және сөйлеу жағдаятына байланысты болатыны белгілі. Демек, тілді оқытудың барынша тиімділігі сол – оны оқыту әдістемелерінде, оқу құралдарында тек дәстүрлі лингвистикалық ережегер мен ұсыныстар ғана қамтылмай, әртүрлі мән-дегі «сыртқы» факторлар да ескерілуі керек. Ал мұндай сыртқы факторлармен, яғни тілдің қоғамдық мәні, дамуы мен қызмет етуі, қоғамның тілге, тілдің қоғамға әсер ету мәселелерімен айналысатын бірден-бір пән - әлеуметтік лингвистика.

Қандай бір ғылымның объективті шындықты сипаттайтын өзіндік ұғымдар жиынтығы болады, бұл оның пәні деп аталады. Мысалы, тіл білімі тілдің дыбыстық жүйесін, сөздік қоры мен грамматикалық құрылысын қарасты-

рады. Тілдің осы жүйелерін фонетика, лексикология және грамматика салаларында қарастырылып, өз ішінде алуан түрлі ұғым-түсініктермен, оларға қатысты терминдермен түсіндірілетіні мектеп қабырғасынан белгілі. Ал әлеуметтік лингвистиканың пәні не, ол тілді қалай зерттейді?

Қарапайым тілмен айтқанда, адамның тіліне, оның күнделікті сөйлеу дағдысына әлеуметтік ортаның көптеген әсерлері болады. Міне, осыны әлеуметтік лингвистика қарастырады. Егер мұны бізге жете таныс «дәстүрлі» лингвистикамен салыстыратын болсақ, ол тілдік таңбаны (дыбыс, сөз, морфема, аффикс, сөз тіркесі, сөйлем) айтылым, жазылым түрлеріне, мағынасына, бір-бірімен қатынасына, олардың уақыт бойында өзгеруіне талдау жасаса, әлеуметтік лингвистика сол тілдік таңбаларды адамдар жасына, жынысына, әлеуметтік жағдайына, ортасына, білім деңгейіне, мәдени ұстанымсына т.с.с. байланысты қалай пайдаланады: бәрі бірдей ме, әлде әр түрлі қолдана ма дегенге баса назар аударады.

Адамның сөйлеу ерекшелігі көбінесе қарым-қатынас жағдаятына тәуелді болады. Әрбір жағдаятта адам әр түрлі сөйлейді: әңгімелесушімен тең жағдайда немесе одан өзін жоғары, басым ұстауы (кейде оған тәуелді болуы) мүмкін. Жалпы адамдар қоғамда бір-бірімен қарым-қатынас жасағанда әр алуан рөлдерді: әке-бала, күйеу-әйел, бастық-бағынышты-қызметкер, жұмысшы, сатушы-сатып алушы, дәрігер-емделуші, мұғалім-оқытушы, оқытушы-студент т.б. орындайды. Осындай рөл түрлері сөйлеу мен сөз саптау дағдысының ерекшелігін танытады. Айталық, бала әкесімен құрдасындай сөйлеспейді. Сондай-ақ студент пен оқытушының, дәрігер мен емделушінің, бастық пен бағыныштының сөз саптаулары қалалық көліктегі таныс не таныс емес адамдардың сөйлесулеріндегідей болмайды. Осы айтылғандардан көріп отырғанымыздай әлеуметтік лингвистика өз назарын тілге, тілдің ішкі құрылысына емес, оның қоғамда қалай қолданылатынына аударады. Осыған байланысты оған әсер ететін факторлар, сөйлеушілердің әр алуан сипаттамаларынан бастап (жасы, жынысы, бі-

лім, кәсібі т.б.), нақтылы сөйлеу ерекшелігіне дейін есепке алынады.

Әлеуметтік лингвистика тілді дұрыстап сөйлеп, дұрыс қолданушылармен емес, өз сөйлеулерінде қоғамда, тілдік ортада қалыптасқан тілдік норманы бұзатын, қателесетін, бірнеше тілдік стильдерді немесе бірнеше тілдің элементтерін араластыратын нақтылы адамдарды нысана етеді. Тілді қолданудағы осындай барлық ерекшеліктерді білу, оларды талдап түсіндіру, болу себептерін анықтау тілді дамыту жұмыстары үшін маңызды мәселе болып табылады. Зерттеу нысаны тілдің қоғамдағы қызмет етуі болып табылатынын әлеуметтік лингвистика тілдің ішкі құрылымын жалпы мәлімет ретінде қабылдағанымен оны арнайы қарастырмайды.

Дүниеде бір тіл емес, екі тіл немесе одан да көп тілдер қолданылатын қоғамдар (мемлекет, ел, аймақ т.б.) бар. Міне, осындай екі, үш одан да көп тіл қызмет ететін қоғамдағы әлеуметтік лингвистиканың нысанасы қандай? Мұндай жағдайда әлеуметтік лингвистика бірнеше тілдердің өзара қарым-қатынаста қызмет ету тетігін зерттейді. Олар әлеуметтік өмірдің қандай салаларында қолданылады? Қандай тіл «басымдылық» танытады, яғни қай тіл негізгі қатынастағы мемлекеттік немесе ресми тіл болып табылады? Оның мәнісі неде? Отбасылық не тұрмыстық тілдерге «қанағаттанушылық» қажеттігі қандай? Адамдар бір тілден екінші тілге неге көшеді, ана тілін ауыстыру себебі неде? Қандай жағдайда және қандай формада қостілділік, көптілділік түрлері дамыған? Міне, қарап отырсақ, осындай мәселелермен дәстүрлі лингвистика да, әлеуметтану да емес, тек әлеуметтік лингвистика айналысады.

Әлеуметтік лингвистика деген атынан көрініп тұрғандай бұл ғылыми пән бірнеше ғылымдардың (тіл білімі, әлеуметтану, психология, тарих, этнография, демография, экономика, саясаттану т.б.) тоғысқан жерінен пайда болған. Әлеуметтік лингвистиканың осындай пәнаралық сипатын көптеген ғалымдар мойындайды, бірақ бұл мойындаушылық оның қай ғылымға көбірек жақын екендігіне жауап бола алмайды. Осыдан бұл ғылымды зерттеумен кім айналысады деген сұрақ туады. Мұндай сұраққа қазіргі әлеуметтік лингвистика - бұл тіл білімінің бір саласы деп нақты жауап береді, Өйткені, оның қай ғылымға жататындығы, өзіндік мәртебесі туралы даудың күні өтті. Ол - әлеуметтік лингвистиканың пайда болу, қалыптасу кезеңіндегі мәселе. Бүгін, ХХІ ғасыр басында әлеуметтік лингвистика өзінің

нысанасын, мақсаты мен міндеттерін ғана анықтап қойған жоқ, сонымен қатар тіл білімі ғылымына тән нақтылы нәтижелерін де беріп үлгірді.

Әлеуметтік лингвистиканың ғылым ретінде негізін Прайж стуктизімі және Женева мектебінің өкілдері (А. Сеше, Ш. Балли, А. Мартине, С.Д. Кацевский, Р.Р. Едаль т.б.), кеңестік диалектографистері (Г. Розенкронц, Т. Фрингс, Р. Горссе т.б.), кеңестік әлеуметтік бағытты ұстанушылар (Е.Д. Поливанов, Р.Д. Шор, В.М. Жирмунский т.б.) қалады.

Қазақстандағы әлеуметтік лингвистика бұрынғы КСРО-дағы әлеуметтік лингвистикалық бағыттың негізінде қалыптасты. Еліміздің тәуелсіздік алғанынан бергі жылдарда республикадағы тілдік жағдаят, тіл саясаты, оның өзіндік бағыттары арнайы зерттелді. Еліміздің өзіндік тілдік құрылысы және онымен байланысты мәселелер ғылыми шешімін таба бастады. Бұл бағытта Б. Хасанұлы, М.М. Копыленко, А.Е. Карлинский, М.К. Исаев, Э.Д. Сүлейменова, З.К. Ахметжанова, С.Т. Саина, Н.Ж. Шаймерденова т.б. аға буын ғалымдармен қатар, К.М. Байбосынова, А.М. Құмарова, А. Абасилов, Г.С. Суюнова, С.А. Асанбаева, Д.Ж. Қасымова, Г.Д. Алдабергенова, Г.М. Әлімжанова, т.б. жас ғалымдардың еңбектерін атауға болады.

Қазақстандағы тілдік құрылыс пен тілдік ахуалды зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде әлеуметтік лингвистиканың жоғарыда аталған ең өзекті деген проблемалары жан-жақты талданады. Қолда бар материалдарды сараптай отырып, солардың бірқатарына қысқаша шолулар жасап өтейік.

Б.Хасанұлы 1976 жылы жарық көрген «Языки народов Казахстана и их взаимодействие» атты еңбегінде Қазақстандағы тілдік жағдаятқа кең түрде мінездеме береді. Қазақстан халықтары тілдерінің өзара қарым-қатынасын, олардың тұтынушыларын, тіл меңгеру деңгейлерін, өмір салаларында қолданылуын, қоғамдық қызметтерін нақтылы статистикалық мәліметтермен талдап көрсетеді. Негізгі проблемаларына ғылыми сипаттамалар береді [1].

1982 жылы М.М. Копыленко мен С.Т. Саинаның «Функционирование русского языка в различных слоях казахского языка», 1984 жылы М.М. Копыленко мен З.К. Ахметжанованың «Фонетическая интерференция в русской речи казахов», 1987 жылы осы еңбектің екінші бөлімі «Лексическая и морфологическая интерференция в русской речи казахов» деген атпен

басылып шықты. Бұл еңбектерде қазақтардың орыс тілін қолданудағы фонетикалық, лексикалық және морфологиялық қателіктері зерттелді. Интерференциялық құбылыстарды әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан зерттеу әдістері мынадай бағытта қарастырылды:

1) қазақ және орыс тілдерін зерттеу кезеңіндегі интерференциялық құбылыстардың қысқаша салыстырмалы талдау;

2) потенциалды интерференцияның аумағын айқындау;

3) информанттарды экспедициялық бақылау;

4) нақты интерференцияны лингвистикалық тұрғыдан сипаттау, талдау;

5) тест және сауалнама сұрақтары арқылы интерференциялық құбылыстарды зерттеу, талдаулар жүргізу;

б) интерференциялық құбылысқа әлеуметтік лингвистикалық талдаулар жасау [2].

Б. Хасанұлының 1987 жылы «Казахско-русское двуязычие (социолингвистический аспект)», 1989 жылы «Национальные языки: поиски и перспективы» атты еңбектері жарық көрді. Осы еңбектерде қазақ-орыс қостілділігінің пайда болу жолдары, қазақтардың екі тілді меңгеру ерекшелігі нақты сөз болады. Сондай-ақ Қазақстандағы этностардың тіл меңгеру деңгейлері мен тәжірибелері нақты статистикалық зерттеулерге сүйене отырып талданды. Мұнда біртілділік, қостілділік, үштілділік, төрттілділік ұғымдарына анықтамалар беріліп, олардың әлеуметтік лингвистикалық сипаттамалары көрсетілді. Қазақстандық тәжірибеде қостілді, үштілді және төрттілді этнос өкілдерін нақты мысалдармен дәлелдеп берді.

1990 жылдары қазақстандық әлеуметтік лингвистиканың біршама кең түрде қарастырған проблемасы – қостілділік, көптілділік және диглоссия мәселелерін жан-жақты талдаған тағы да басқа зертеу еңбектері жарық көре бастады. Олардың қатарына төмендегі еңбектерді жатқызуға болады.

1990 жылы жарық көрген А.Е. Карлинскийдің «Основы теории взаимодействия языков» деген еңбегінде тілдердің бір-біріне әсер ету мәселесі, қостілділік, оның пайда болуы және қоғамдағы орны, табиғи және жасанды билингвизм, тілдік ұжым, интерференция, оның типтері, интеркаляция типологиясы т.б. мәселелер қамтылған.

Қазақстандағы тіл саясаты мәселесіне қатысты 1990 жылы «Языковая политика в Казахстане и пути ее реализации» атты жинақ жарық көрсе, 1991 жылы қостілділік мәселесін

талдаған М.М. Копыленко мен З.К. Ахметжанованың «Психолингвистический аспект двуязычия. Проблемы национально-русского двуязычия» деген зерттеулері қостілділік теориясына қосылған қомақты еңбек болды.

1992 жылы Б. Хасанұлы «Ана тілі – ата мұра» атты еңбегінде алғаш рет ана тілі категориясын әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты талдап көрсетті. Мұнда автор ана тілінің лингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық психологиялық, педагогикалық, тарихи-этникалық сипаттамаларын, сондай-ақ ана тілі және заң, ана тілі және экономика, ана тілін білу мен меңгерудің айырым белгілері, қостілділіктің әлеуметтік лингвистикалық мәні, еліміздің әлеуметтік-коммуникативтік жүйесі, оны құрайтын тілдер, олардың қызметтік жүктемелері, типологиясы, мемлекеттік тіл мәселелері, қазақ тілін білудің қажеттілік талаптары дүниежүзілік тіл дамыту тәжірибесі тұрғысынан зерттелу қажеттігі, мемлекеттік тілді дамыту тетіктері т.б. көптеген әлеуметтік лингвистикалық проблемалар арнайы зерттелді. Б. Хасанұлы осы еңбегінде ана тіліне мынадай анықтама береді: «Ана тілі дегеніміз күллі тіл атаулыдан ішкі құрылыс ерекшелігімен дараланатын, белгілі бір халықпен нақты кеңістікте тарихи бірге жасап, оның төл мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз ұластырушы, сол халық адамдарына (жас, жыныс, сенім, кәсіп, әлеуметтік жағдай айырмасына қарамай) түгелдей және жан-жақты қызмет ететін үлтішілік қатынас құралы [3, 25]. Автор сондай-ақ қостілділіктің табиғатына талдау жасай келіп: «Қостілділік – белгілі бір территория көлеміндегі ұлтаралық (этносаралық) қарым-қатынасқа түсетін белгілі бір этникалық қауымдастық өкілдеріне, бүкіл қоғамның (социумның) әр түрлі жағдайда екі тілді (әдетте, ана тілі мен екінші бір тілді) алма кезек немесе қатар қолдануы», - деген анықтама береді [3, 132]. Соның негізінде елімізде кеңінен тарап отырған қазақ-орыс қостілділігін былайша сипаттайды: «Қазақ-орыс қостілділігі дегеніміз – қазақтардың көп-үлтты қоғамда ана тілімен қабат орыс тілін үлтішілік және ұлтаралық қатынаста қатар не алма кезек қолдануы, екі тілдің әрқайсысын әр түрлі жағдайда керегінше пайдалану» [3, 133].

Б. Хасанұлы осы еңбегінде бүгінгі таңда күн тәртібінде тұрған өзекті мәселе – қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай қызмет етуі мен дамуын, қоғамдық өмір салаларында қолданылу жағдайларын сөз ете келе, мемлекеттік тілді дамытудың мынадай принциптерін атап көрсетеді:

Бірінші принцип – мемлекеттік тілді жоспарлы түрде, барлық жағдайды туғыза отырып, кезең-кезеңімен барлық мекеме, ұйым, кәсіпорындардың қызмет бабындағы қарым-қатынас құралына айналдыру.

Екінші принцип – мемлекеттік тілді жоспарлы түрде, барлық жағдайды туғыза отырып, кезеңімен барлық мекемелерде, ұйымдар мен кәсіпорындарда іс қағаздарын жүргізуге пайдалану.

Үшінші принцип – мемлекеттік тілді қаржыландыру мәселесін түбегейлі шешу.

Төртінші принцип – мемлекеттік тілді оқыту ісін кадрмен, оқу құралдарымен толық қамтамасыз ету.

Бесінші принцип – мемлекеттік тілді бір ғана қазақ тілінде емес, орыс және басқа тілдерде де насихаттаудың іс-шаралар жүйесін қалыптастыру.

Алтыншы принцип – Тіл заңының іске асуы мен мемлекеттік тілді өмірге енгізу жөнінде жоғары орындар мен көпшілік қауым алдында жыл сайын есеп беріп отыруды дағдыға айналдыру [3, 219-220].

1996 жылы Э.Д. Сүлейменованың «Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики» атты еңбегі, 1999 жылы А.Е. Карлинскийдің «Международные отношения: теория – практика – поиск» деген зерттеуі, 2001 жылы «Двуязычие и межэтническая коммуникация. Актуальные проблемы межкультурной коммуникации и перевода» атты еңбектері жарық көрді.

Э.Д. Сүлейменова мен Н.Ж. Шаймерденованың 2002 жылы шыққан «Словарь социолингвистических терминов» атты сөздігінде әлеуметтік лингвистиканың теориялық мәселелеріне, зерттеу бағыттарына, әдіс-тәсілдеріне т.б. қатысты 400-дей терминге түсінік берілген [4]. Бұл біздіңше, қазақстандық әлеуметтік лингвистика тарихындағы соны және құнды еңбек болып табылады.

Б. Хасанұлының 2006 жылы жарық көрген «Тілдік қатынас негіздері» еңбегі Қазақстандағы қазақ, орыс және ағылшын тілдері серіктестігінен тұратын үштілділік мәселесін, халықаралық қатынастар тілінің пайда болу себептерін, тілдік қатынастың теориялық мәселелерін, адам қарым-қатынасында тілдің қолданылуын, тілдің әлеуметтік мәнін, саралануын, атқаратын қызметін т.б. кең көлемдегі мәселелерді қамтыған оқу құралы ретінде танылды.

Қазақстандық әлеуметтік лингвистиканың қарастырған мәселелеріне қатысты жоғарыда

аталған және аталмаған іргелі зерттеулермен қатар көптеген ғылыми мақалалар да жарияланды. Солардың бірі М. Аренов пен С. Калмыковтың «Современная языковая ситуация в Республике Казахстан» атты мақаласында Қазақстан Республикасындағы тілдік жағдаятты әлеуметтік лингвистиканың әдіс-тәсілдерімен ғылыми тұрғыдан біршама толықтай сипаттап береді. Сол авторлардың «Ана тілін қашанғы өгейсіте береміз» деген мақаласында қазақ тілінің ана тілі ретіндегі мәртебесі, қоғамдағы орны, қолданылу аясы нақтылы статистикалық мәліметтермен көрсетіледі.

Б. Хасанұлы «Әлеуметтік қажеттілік болмай...» деген мақаласында қазақ тілін жан-жақты дамыту мәселелеріне тоқталады. Автор мемлекеттік тілді дамыту жолында тіл саясатының менеджмент қағидаттарын пайдалануды ұсынады. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесінің іске аспауының басты себебі ретінде тіл дамуын біліксіз басқаруды айтады.

А. Абасилов «Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесінде дамыту – Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы заңның негізгі қағидасы» деген мақаласында тіл туралы заңның жүзеге асу тетіктеріне тоқталса, «Солтүстік аймақтың әлеуметтік лингвистикалық ақуалы» атты мақаласында Қазақстанның солтүстік аймағындағы облыстардағы тілдік жағдаятты, ондағы қостілділік, көптілділік мәселелерін, аймақтағы мемлекеттік тілдің және өзге этнос тілдерінің қоғамдық қызметтеріне талдау жасайды. Ал «Мемлекеттік тілді аймақтық тұрғыдан дамыту – Қазақстан үшін тиімді жол» деген мақаласында тіл дамытудың аймақтық қағидаттарын ұсынады.

А.С. Асанбаева «Қазақша жарнаманың тілі, стилі, қазіргі жағдайы», «Қазақ тіліндегі жарнаманы жақсарту мәселелері» атты мақалаларында жарнама мәтініндегі тілдік ерекшеліктер, мемлекеттік тілдің жарнама саласындағы қоғамдық қызметіне, оны жақсартудың алғы шарттарына талдау жасайды, қоғамдық өмір салаларының ішінде жарнаманың тіл дамытудағы орнына арнайы тоқталады.

Қазақстандағы қазақ, орыс және өзге тілдердің қоғамдық қызметі мен оларды дамытудың әр алуан қыр-сырларына арналған бұлардан да басқа көптеген жарық көрген ғылыми мақалалар түрлі қоғамдық пікірлер туғызып, тіл дамыту ісін саналы түрде басқарудың қазақстандық үлгілерін танытты. Солардың қатарына М.М. Копыленконың «Государственный язык и официальный язык (опыт разграничения понятий)», «Общее языкознание, социо-

лингвистика, психоллингвистика в Республике Казахстан: тенденции и перспективы развития специальности»; Э.Д. Сүлейменованың «Языковая ситуация в Казахстане: к оценке, эффективности языкового планирования»; Ө. Жолдасбеков пен Н. Қалидың «Тіл заңы – түсінік тірегі»; Б. Хасанұлының «Тіл саясатының тарихы тереңде», Лингвистическое формулирование проекта новой Конституции: Противоречие и пути преодоления»; Е. Шаймерденовтің «Мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейтудің өзекті мәселелері»; Б. Әбдіғалиевтің «Этнолингвистическая ситуация в Казахстане»; А. Абасиловтың «Мемлекеттік тіл – көптілділік жағдайында әлеуметтік қажеттілік»; Г.А. Досмұхамбетованың «Роль языка обучения в развитии двуязычия», «Определение доминирующего языка в студенческой среде» т.б. атауға болады.

XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап қазақстандық социоллингвист-ғалымдар әлеуметтік лингвистиканың өзекті мәселелеріне қатысты докторлық, кандидаттық диссертация жұмыстарын жазып, қорғай бастады.

Б. Хасанұлының «Социально-лингвистические проблемы функционирования казахского языка в Республике Казахстан» (1992) тақырыбындағы докторлық диссертациясында қазақ тілінің Қазақстандағы қызметінің әлеуметтік лингвистикалық мәселелері, тілдік жағдаят, тіл мен қоғамның байланысы, көпұлтты мемлекеттердегі тілдердің қарым-қатынасы мен дамуының жалпы теориясы, Қазақстандағы көптілділік, көптілділік мәселелері қаралды. Сол сияқты Д.Ж. Қасымова «Функционирование уйгурского языка и формы его существования (социоллингвистическое исследование районов компактного проживания уйгуров в Казахстане)» (1995), Г.С. Суюнова «Речевое поведение казахов-бilingualов» (1995), А.М. Құмарова «Социально-лингвистические проблемы формирования казахской языковой среды в Республике Казахстан» (1996), А. Абасилов «Мемлекеттік тілдің Қазақстан Республикасының солтүстік аймағындағы қызметі: социоллингвистикалық проблемалары, оларды шешу жолдары» (1998), Г.Д. Алдабергенова «Исследование влияния билингвизма на развитие детей» (1999), С.А. Асанбаева «Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың социоллингвистикалық өзекті мәселелері», (1999), Г.М. Алимжанова «Структура речевого этикета казахского и русского языков» (1999), С.Ю. Сон «Социоллингвистический анализ функционирования коре мар и русского языка в

корейской диаспоре Казахстана» (1999), Б.Ж. Құрманова «Социально-лингвистические проблемы функционирования государственного языка в западном регионе Республики Казахстан», Г.А. Досмұхамбетова «Функционирования казахского и русского языков в микросоциальной общности» т.б. ғылыми зерттеу жұмыстары жазылып, қорғалды.

Жұмыстардың барлығында да қазақстандық әлеуметтік лингвистиканың ең өзекті деген мәселелері сөз болады. Әсіресе, мемлекеттік тілдің қолданылуы, қоғамдық мәні мен қызметі, орыс тілінің және өзге тілдердің әлеуметтік коммуникативтік жүйедегі орны, көптілділік, көптілділік, тіл дамытуды саналы басқару мен реттеу, тіл саясаты т.б. проблемалар жан-жақты қаралып, ғылыми айналымға түсті.

Қазақстан ғылымында осы басталған жұмыстар одан әрі жалғаса түсуде. Олардың өміршеңдігі күнделікті тілдік жағдаятты тұрақтандыру, реттеу мен жоспарлауда, тілдерді дамытудың әлеуметтік лингвистикалық тетігін айқындауда көрініп, қоғам сұранысына ие болуда. Осы бағытта Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі Тіл комитетінің тапсырысы бойынша жыл сайын «Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты (әлеуметтік зерттеу нәтижелері)», «Қазақстанмен шекаралас орналасқан өңірлердегі және репатрианттар (оралмандар) ортасындағы тілдік ахуал (әлеуметтік зерттеу нәтижелері)», «Қазақстанмен шекаралас және шағын этникалық топтар орналасқан өңірлердегі тілдік ахуал (әлеуметтік зерттеу нәтижелері) атты арнайы зерттеулер жасалып, талданып отырады. Бұл зерттеулерде Қазақстан Республикасындағы тілдік жағдаят халыққа сауалнама жүргізу арқылы талданады. Онда: республика халқының мемлекеттік тілді, орыс және ана тілдерін меңгеруі; қазақстандық қоғамның әлеуметтік-коммуникативтік жүйесінде мемлекеттік тілдің, орыс және басқа тілдердің рөлі; мемлекеттік тіл мәртебесін жүзеге асыру бойынша ішараларға қазақстандық қоғамның баға беруі; әртүрлі салаларда тілді пайдаланудың әлеуметтік басымдылыққа қатысты деңгейі мен сипаттамасы; ересек тұрғындар арасындағы әлеуметтік-тілдік қажеттілік сипаттамасы; ана тілін қолдану, қарым-қатынас тілі ретінде еркін таңдау жасау, білім алу және шығармашылықпен айналысу мақсатында Қазақстан азаматтарының конституциялық құқығын жүзеге асыруы; Қазақстан тұрғындары көші-қон негізінде тіл мәселесінің алатын орны т.б. мәселелер қаралып, мониторинг жасалады.

Сонымен әлеуметтік лингвистиканың нысанасы - қолданыстағы тіл. Тіл қоғамда белгілі бір әлеуметтік құрылымдарға ие бола отырып, қаншалықты қызмет етсе, тілді әлеуметтік контексте зерттейтін әлеуметтік лингвистика ғылымы туралы да соншалықты айтуға болады. Демек, студент-филологтың (әсіресе, қазақ тілді аудиторияда) әлеуметтік лингвистикалық танымы мен дайындығын арттырудың бірден-бір жолы оларға осы жас ғылым саласы бойынша, оның өзіндік проблемалары мен зерттеу әдіс-тәсілдері жайында арнайы пән ретінде енгізу. Мұндай арнайы пәнді оқыту студенттердің әлемдік тіл білімінің қазіргі өзекті де

перспективалық бағыттарының бірі – әлеуметтік лингвистика бойынша білімдерін өз ана тілінде алуына мүмкіндік береді. Мұнда олар жас мемлекетіміздің одан әрі нығаюы мен тілдік құрылысының қалыпты қызмет етуіне, этносаралық, тіларалық қатынастардың тең әрі тұрақты дамуына ықпал ететін демократиялық бағыттағы тіл саясатымен, этнолингвистикалық, тілдік жағдаятымен танысады. Әлеуметтік лингвистиканың пәндік және теориялық ұғымдарынан, қазіргі проблемаларынан, сондай-ақ оның өзіндік зерттеу әдістері мен тәсілдерінен хабардар болады.

Әдебиеттер

- 1 Хасанов Б. Языки народов Казахстана и их взаимодействие. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 216 с.
- 2 Лексическая и морфологическая интерференция в русской речи казахов. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 120 с.
- 3 Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра (Қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). – Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.
- 4 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социоллингвистических терминов. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 170 с.

References

- 1 Hasanov B. Yazyki narodov Kazahstana i ih vzaimodeystvie. – Alma-Ata: Nauka, 1976. – 216 s.
- 2 Leksicheskaya i morfologicheskaya interferentsiya v russkoy rechi kazahov. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – 120 s.
- 3 Hasanyly B. Ana tili – ata myra (Қазақ тілінің zher zhzyi tilderi zhyyesindegi alatyn orny). – Almaty: Zhazushy, 1992. – 272 b.
- 4 Suleymenova E.D., Shaymerdenova N.Zh. Slovar' sotsiolingvisticheskikh terminov. – Almaty: Kazak universiteti, 2002. – 170 s.

ӘОЖ 81'1

У. Г. Анесова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Ph.D докторанты,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: a_ymit@mail.ru

Символдың мазмұнының кешенділігі мен мағыналарының теңдігі және имманентті көпмағыналылығы

Мақалада символдың мазмұнының кешенділігі мен мағыналарының теңдігі жайлы ойлар айтылған. Соған қоса символдың имманентті көпмағыналық қасиеті жайлы сөз етілген. Символдың кешенділігі оның бірлігімен диалектикалық тұрғыда арақатыста болады. Символдың мазмұнын құратындар өз-өздеріне бара-бар емес, бірақ олар жана мағына екі ұғымның амальгамасын береді. Символдың имманентті көпмағыналылығы онда мағыналық перспективаның бар екендігін көрсетеді, алғашқы мағынасының жойылуы барысында одан да абстрактілі болатын мағыналар тізбегі және оның ең соңғы, негізгі мағынасына жету мүмкін емес. Бұл жерде символдың осындай қасиеттерін ашу барысында троптарды да зерттеу қолға алынған. Мысалы, метанимиялық мағыналарда ауыспалы символикалық мағыналардың, оның гипосемасы болатын, тууының нүктесі тура мағынаның интенционалына немесе оның мүмкін болатын импликациясына (яғни оның міндетті немесе көзге көрінетін) сәйкес келеді.

Түйін сөздер: кешенділік, символикалық мағына, имманентті көпмағыналылық, интенционал, тура мағына, ауыспалы мағына, троп.

У. Г. Анесова

Комплексность содержания и равноправие значения символа и имманентная многозначность

В статье рассмотрены комплексность содержания символа и равенство значения. А также идет речь о имманентной многозначности символа. Комплексность символа диалектически соотносится с его единством – составляющие содержания символа не тождественны самим себе, но дают новую сущность, амальгаму двух значений (понятий). Имманентная многозначность символа означает наличие у него смысловой перспективы, цепочек значений, все более абстрактных по мере удаления от исходного значения, а также невозможность постичь его последний, главный смысл. Для большего понимания вышеуказанных свойств символа также исследуются тропы. Например, в метонимических символах точки порождения переносного символического значения, которые становятся его гипосемой, соответствуют интенционалу прямого значения или его жестковероятностным импликациям (т.е., его обязательным или существенным признакам).

Ключевые слова: комплексность, символическое значение, имманентная многозначность, интенционал, прямое значение, переносное значение, троп.

U. Anessova

Complexity of the contents and equality value of a symbol and immanent polysemy

The article is devoted to the combined content of the symbol and its meanings equality. Also here is given immanent polysemy of symbol. In order to define all given features of symbol comparative analysis of tropes is done. Compound of a symbol dialectically corresponds to its unity - the making maintenance of a symbol isn't identical to themselves, but gives new essence, amalgam of two values (concepts). The immanent polysemy of a symbol means existence in it semantic prospect, chains of values, more and more abstract in process of removal from a reference value, and also impossibility to comprehend its last, main sense. For more understanding above-stated features of a symbol are also investigated. For example, in metonymical symbols appearance of figurative symbolical sense which become its giposemy, correspond intensioanal of a direct sense or to its mostly possible implikation (i.e., to its obligatory or essential signs).

Key words: combined, symbolic meaning, immanent polysemy, intentional, direct meaning, indirect meaning, trop.

Символдың маңызыды қасиеттерінің бірі болып олардың мазмұнының кешенділігі және мағыналарының теңдігі болып табылды. Символ сөзінің өзі «symballein» (қабаттап салу) деген грек етістігінен және «symbolon» (екі жақ бір бірін тану үшін және «өзінікі» мен

«бөтендерді» ажырату үшін бөліп алған тиынның жартсы) деген зат есімнен тұрады. Символ тең білімдердің конгломераты ретінде жүреді. Символдың бұндай қасиеттері оны аллегория мен схемадан және троптардан принципіалды ерекшелігін көрсетеді. Символ-

дың мағынасының кешенділігі мен теңдігі неміс классик философтарымен, соның ішінде Ф.В. Шеллингпен қарастырылған.

Соның ойын жалғастыра отырып А.Ф. Лосев «символда «ішкі» мен «сыртқының», идея мен образдың, «идеалды» мен «реалдының» арасында толыққанды теңдік бар» деп атап өтеді. Егер схемада «идея» «күбылыспен» теңдестірілсе, кейінгісі жаңа ешнәрсе алып келмей соның артынан механикалық түрде жүре береді... ал аллегорияда «күбылыс» пен «образдың» теңесуі сондай, соңғысы жаңа ештеңе алып келмей күбылыстың артынан механикалық тұрғыдан жүреді..., кейде символда «идея» да «образға» жаңа нәрсе алып келсе, «образ» да «идеяға» айтқысыз жаңа нәрсе береді...» [1, 40].

Символдың кешенділігі оның бірлігімен диалектикалық тұрғыда арақатыста болады – символдың мазмұнын құратындар өз-өздеріне бара-бар емес, бірақ олар жаңа мағына екі ұғымның амальгамасын береді. А.Ф. Лосев былай дейді: «Алайда ол (символ) болмыстың екі жоспарының кездесуі болса да, олар толық, абсолютті айырмашылығы жоқ болып берілген...» және жоғарыда: «идея» тек жай ғана «образдылықтың» үйлестігімен емес, ал «идея» мен «образдың» теңдігімен көрсетіледі, «образ» да дәл солай алшақтанған «идеяның» үйлестігінен емес, екеуінің теңдігі болып табылады [1, 40].

Символдық мазмұнның құрылымы тұрғысынан қарасақ, символдар мазмұн жоспарының ортақ кешені бар күрделі таңба болып табылады, ол мағыналардың (тілдік қатынаста) немесе концепттердің (мазмұндық-логикалық қатынас) қосындысы мен қиысуынан пайда болады. Символдарда қосу принципі жүреді – логикадағы көптіктерді қосу операциясына сәйкес келетін ұғымдардың қиысуы (мағыналардың).

Символдағы тура мағына өзінің жекелігін сақтап қалады да, оның қалыбы абстрактілі символикалық мағынасының қатынасына тепе-тең. Символдың тура және ауыспалы мағынасы онтологиялық тұрғыдан түсіндіріледі.

Образ (көрініс немесе нақты, жеке ұғым) бен идея (жалпы, абстрактілі ұғым) бір-бірін айқындау үшін символикалық байланыста жүреді. Абстрактілі нақты арқылы көрсету үшін нақты мазмұнда абстрактілі идея кодталған, бірақ абстрактілімен нақтыны да кодтауға болады, ол оның идеялық мағынасын көрсету үшін жасалады. Ұғымдар мен «ойлаудың көрінісін» байланыстыратын символизация екі қарама-қарсы мүшелерді байытады [2, 51].

Абстрактілі (жалпы) және нақты (жеке) қабылдау мен танымның өте маңызды объектілеріне жатады: ой нақтыдан абстрактіге қарай да, абстрактіліден нақтыға қарай да қозғалады. «...«күн» «алтынның» символы, алайда «алтын» да «күннің» символы. Символикалық қатынас бір-біріне ауысу (взаимообратимость) қатынасы болып табылады [3, 7]». Символда екі объект те, референт және денотат, тең құқылы болады.

Символдың троптармен, метонимия, синекдоха, метафора және синестезия, транспозицияның негізгі типтерін бөліскеніне қарамастан, символдағы екінші мағына алғашқысындағы архисеманы басып алмайды (метонимия мен синекдохада сияқты) және азайтпайды (метафорада немесе синестезияда сияқты), ондағы мағыналар тең дәрежеде жүреді. Соған қоса, транспозиция типі мағыналық ядролардың – интенционалдардың – тура және ауыспалы мағыналарының жақындық деңгейіне ықпал етеді.

Метаномиялық мағыналарда ауыспалы символикалық мағыналардың, оның гипосемасы болатын, тууының нүктесі тура мағынаның интенционалына немесе оның мүмкін болатын импликациясына (яғни оның міндетті немесе көзге көрінетін) сәйкес келеді. Мысалы, К. Мидлтонның «The Thousand Things» атты өлеңінде «жүзімнің кеуіп қалған және жасыл жапырағы – өлім мен өмір» символы, бұл жерде тура мағыналардың интенционалы ауыспалыға гипосема құқығында қосылады: (кеуіп қалған жапырақтар – өліп қалған бұтақ, жасыл жапырақ – тірі бұтақ). Х.Немеровтың «Brainstorm» атты өлеңінде «қарға – найзағай, жаман ауа-райы» символы, бұнда тура мағынаның интенционалы ауыспалы қатынаспен мүмкін болатын импликация (қарғаның қарғалауы найзағайды шақырады) арқылы байланысты.

Сема «тудыратын» метафоралық символдар қатты және әлсіз деңгейде мүмкін болатын алғашқы мағынаның импликациясын құра алады. Соған байланысты пайда болған мағынаның интенционалы көп жағдайда алғашқы мағынаның интенционалынан алшақ болады. Ауысудың негізінде жатқан ұқсастық тура және ауыспалы мағыналардың ортақтығының деректі немесе дерексіз сипатының немесе олардың арасындағы ұқсастығы бар стереотиптік ассоциацияның болуымен негізделеді. Интенционалдардың тура және ауыспалы символдық мағыналарының бір-бірінен алшақ болуы мынадай метафоралық символдардан

көрінеді: М.Хэмберджердің «Tides» өлеңіндегі «теңіз – циклдылық, уақыт айналымы» (толқындардың қимылы уақыттың айналым әрекеттерінің жасалуы сияқты қайталаңады), Т.С. Элиоттың «Burnt Norton» («Төрт квартет» циклі) өлеңінде «раушан гүлі бағы – махаббат пен рухани таным» (раушан гүлі бағы мен махаббат сұлулық, гармония ассоциациясымен сәйкес келеді) символы.

Кешенділік троптарға да тән – құрамында кешенділік бар екінші оқазоналды номинацияның таңбаларына тән және олардың құрамында екі мағынаның да интенционалды сақталады. Соған қоса, троптарда тура мағынада ауыспалы мағынаға деген бағынушылық мәртебесі басым. Троптың мақсаты – бір ұғымның спецификалық қасиеттерін басқаға ұқсату арқылы ашу. Тропта ауыспалы мағына – танымның объектісі – негізгі болып табылады, бұл уақытта тура мағына екінші қатарда болады.

Ономасиологиялық көзқараспен қарасақ, тура мағынаның денотатының белгілерін ауыспалы мағынаның референтіне ауысуын сөз етеміз, бұнда бірінші өзінің белгілерін кейінгіге берген уақытта «соның ішінде жоғалғандай (өлгендей)» болады... [3, 6]. Метафораны жалпы квалификативті белгілердің узуалды денотаттан референтке ауысуы деп көруге болады; метонимия – олар денотат пен референт арасындағы заттық-логикалық байланысты көрсететін белгілердің тасымалы (іргелестік, шектестік және т.б.); синекдоханы – бөлшек (денотат) белгілерін бүтінге (референт) немесе бүтінді (денотат) бөлшекке (референт) ауыстыру.

Мазмұндық мағына аспектісінде троптарда әрекет ететін негізгі принциптер – мағыналардың қосылуы және қиысуы, бірақ символдағыдай мағыналардың қосылуы қатар қолданылмайды: 1) тура мағынаның интенционалының ауыспалы мағынаның интенционалына гипосема құқығында қосылуы – метонимия, 2) тура мағынаның барлық сигнификатының ауыспалы мағынаның интенционалына типосема құқығында қосылуы, 3) тура мағынаның интенционалының ауыспалының импликационалымен қиысуы және тура мағынаның ауыспалы мағынаның қиысу аймағымен бірігуі – метафора, 4) ұқсас коннотация негізіндегі мағыналардың қиысуы – синестезия [4, 25].

Символдың имманентті көпмағыналылығы онда мағыналық перспективаның бар екендігін көрсетеді, алғашқы мағынасының жойылуы барысында одан да абстрактілі болатын

мағыналар тізбегі және оның ең соңғы, негізгі мағынасына жету мүмкін емес. Символдың имманентті көпмағыналылығының идеясы бастауын идеологиялық діни дәстүрден алады, онда ол діни символдың трансцендентальдық идеясында көрсетілген. Осы дәстүрдің жалғасы ретінде И.Кант, Ф.В. Шеллинг, Г.В. Гегель, И.В. Гете символды ақиқатты танудың, күдіретті мағынаның әдісі деп қарастырған. Гетенің айтуы бойынша, «қасиеттімен ұқсасу барысында ешқашан тікелей танымды болдыртпайтын» барлық нәрсенің (все сущее) мағынасы бар. Біз оны тек мысалда, символда, туыс немесе туыс емес құбылыстарда ғана тамашалаймыз» [5, 354]. Заттық шындықтың құбылысы символдың мәні, қасиетті идеялардың іске асуы, «абсолюттінің образды көрінісі». Осы идеяның ары қарай жүзеге асуы П. Флоренскиға тиесілі, ал батыста – М. Хайдеггер мен Э. Гуссерлю.

Символдың имманентті көпмағыналылығы тек діни адамдарды ғана толғандырған жоқ. Символизм теоретиктерінде олар мистикалық, эзотерикалық пен символ туралы пікірлерде пайда болды. А.Белый былай деп жазған: «алуан жүзді, көпмағыналы және соңғы тереңдікте тақырыпты... Суретші өзі таңдап алған символды суреттесе, адамның сөзі үшін ол ұлан-байтақ және айтқысыз болады» [2, 128].

Имманентті көпмағыналылық жайды әлдеқайда формалды амалды символды анықтауда А.Ф. Лосев қолданған. Оның ойынша, символ математикалық функция сияқты «осы алғашқы қызметті шексіз мүшелер қатарына қояды, бұл жерде әрқайсысы өзінің осы қатардың басқа мүшелерімен және алғашқы қызметінің заңды байланысының негізінде қалған мүшелер мен солардың қызметіне балама (эквивалент) және өзінің табиғаты бойынша амбивалент болады» [1, 325].

Символдың функционалды табиғаты жайлы идея шетел ғылымында да орын табады. В. Хиндерер корреляциялық нүктелердің негізіндегі символдың мағынасының аккумуляциясы жайлы айтады [Hinderer 1968]. К.Леви-Строс үшін мифологиялық әлем бейнесінің құрылымында қандай да бір негізгі нүктелер тәріздес, олар кодтардың иерархиясымен сәйкес түрлі классификаторлармен толықтырылады (мысалы, вегетативті кодқа арналған өсімдік, жануар зооморфты код үшін және т.б.). Символға қатысты осы «формалданған» (формализованный) амалдардың негізінде жасалатын негізгі қорытынды – символдың «соңғы, шекті» мағы-

насын іздеудің қажеті жоқ, біз көңілімізді символды түсініп қабылдау үшін туындаған мағыналарға және символдағы мағыналардың корреляция нүктесіне бөлгеніміз жөн.

Имманентті көпмағыналық қасиетке символдың комплементарлығы кіреді, оған Ф. Уилрайт «плюрисигнация» терминін берген – абсолютті қарама-қарсы мағыналарды беретін семантикалық көптілік. Комплементарлық заңы «примитивті» символдарға тән, себебі коллективті ойлау қарама-қайшы емес заң немесе сыртта қалған үшінші заңды қолдануды да, тұжырымдауды да қажет етпейді [6, 152]. Әлем түтігін (трубка мира) тарту индейцтер үшін әрі соғысты, әрі тыныштықтың символы, одан шығатын түтін бұлттар тәріздес: жамандықты білдіретін дауыл бұлттары және астық беретін, тайпаның саулығы мен тыныштығын білдіретін жауын бұлттары тәрізді [6, 219].

Поэзиядағы символдың имманентті көпма-

ғыналылығының хрестоматиялық мысалын біз Т.С. Элиоттың «Төрт квартетінен» шыққан «Little Gidding» өлеңінен көре аламыз. Көгершіннің образы бомбалаушыны да, Қасиетті Рухтың да символы болып табылады (алайда, контекстте «бейбітшілік әлемі» деген мағына жүзеге аспайды). Оттың образында қасірет пен өлім қатар рухани тазалану арқылы жүретін тозақтың да, мақшардың да (чистилище) символы болып тұр.

Имманенттік көпмағыналылықпен қатар символдың мағынасындағы шекараның көмескілігі байқалады. П. Рикердің айтуынша, оның себебі символда екі шындықтың кездесуі – лингвистикалық және лингвистикалық емес [7, 93]. Бұған ұқсас ойды анық емес реңктердің кешені түрінде жүретін мағынаның айқын бір жерге топталған орталығы ретінде өмір сүретін «жұмсақ фокус» немесе амбиваленттілік терминімен атаған Ф. Уилрайтан көре аламыз («a penumbra of vagueness») [6, 220].

Әдебиеттер

- 1 Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М., 1976.
- 2 Мантатов В.В. Образ, знак, условность. – М., 1980.
- 3 Косиков Г.К. Два пути французского постромантизма: Символисты и Лотреамон // Поэзия французского символизма. Лотреамон. Песни Мальдорора. – М., 1993.
- 4 Никитин М.В. Лексическое значение слова. – М., 1983.
- 5 Гете И.В. Избранные философские произведения. – М., 1964.
- 6 Wheelwright P. The archetypal symbol // Perspectives in literary symbolism. – V. I. – The Pennsylvania State University Press. – University Park; London, 1968.
- 7 Ricoeur P. Interpretation theory: discourse and the surplus of meaning. – Fort Worth: Texas Christian University Press, 1976.

References

- 1 Losev A.F. Problema simvola i realisticheskoe iskusstvo. – M., 1976.
- 2 Mantatov V.V. Obraz, znak, uslovnost'. – M., 1980.
- 3 Kosikov G.K. Dva puti frantsuzskogo postromantizma: Simvolisty i Lotreamon // Poeziya frantsuzskogo simbolizma. Lotreamon. Pesni Mal'dorora. – M., 1993.
- 4 Nikitin M.V. Leksicheskoe znachenie slova. – M., 1983.
- 5 Gete I.V. Izbrannyye filosofskie proizvedeniya. – M., 1964.
- 6 Wheelwright P. The archetypal symbol // Perspectives in literary symbolism. – V. I. – The Pennsylvania State University Press. – University Park; London, 1968.
- 7 Ricoeur P. Interpretation theory: discourse and the surplus of meaning. – Fort Worth: Texas Christian University Press, 1976.

УДК 811.1/8

А. Н. Байтуова

к. ф. н. доцент Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави,
г. Туркестан, Казахстан
e-mail: baituaigul@mail.ru

Сравнительная характеристика гласных фонем *ı* (і), *i* (и), *e* (э), *u* (у) в казахском, турецком и узбекском языках

В данной статье в фонетическом плане привлекаются фонетико-филологические факты, позволяющие выявить наиболее общие и характерные отличительные черты в звуковой структуре казахского, турецкого и узбекского языков. Выясняются особенности формирования литературных норм и освещены всевозможные фонетические явления, регулярные и нерегулярные фонетические соответствия гласных звуков, определены сформировавшиеся закономерности в области вокализма с последующим объяснением их отличительных особенностей.

Также сопоставлены основные фонетические закономерности представителей кыпчакской, огузской и карлукской групп на уровне их литературных норм.

Как видно, пратюркский вокализм, т.е. пратюркское состояние развития системы гласных, всевозможные вариации и переходы фонем в различных позициях слова и слоговых структурах – все это результат воздействия различных фонетико-фонологических закономерностей, тенденций и процессов длительного эволюционного развития сравниваемых языков. Что же касается приобретенных и лишенных качеств в структуре фонем живых тюркских языков, в том числе и изучаемых нами языков в сравнительном плане, то они являются результатом последующего их исторического развития. Так, это прежде всего касается количества гласных фонем в каждом из трех языков. В этом плане также далеко небезынтересен вопрос: почему в казахском языке количество гласных фонем не шесть, как в узбекском языке, не восемь, как в праязыке, а девять или восемь, не говоря уже об их качественных различиях и приемах практической реализации. Небезынтересен также факт отсутствия во многих языках долгот и наличие ее лишь в отдельных языках.

Тем не менее мы рассматриваем систему вокализма в указанных трех языках согласно сложившейся традиции в тюркологии, ориентируясь в основном на краткие варианты фонем, оговариваясь о наличии первичных и вторичных долгот лишь в тех случаях, когда такая необходимость возникает в ходе характеристики отдельных фонем.

Ключевые слова: тюркские, гласные, сравнение, пратюркский, характеристика, сингармонизм, индеферентный, дифтонг, нелабиализованный, ассимилятивная, инвариант, артикуляторная, вокализм, долгий, краткий, слог, длительность.

А. Н. Байтуова

Қазақ, түрік және өзбек тілдеріндегі *ı* (і), *i* (и), *e* (э), *u* (у) дауысты дыбыстарының өзара ұқсастықтары мен ерекшеліктері зерттеледі

Бұл мақалада қазақ, түрік және өзбек тілдеріндегі дыбыс құрылымындағы жалпы және айырмашылық белгілерін анықтайтын фонетико-филологиялық деректер қарастырылған. Әдеби мөлшерлердің қалыптасу ерекшеліктері анықталған және түрлі фонетикалық құбылыстар ашылған, дауысты дыбыстардың қалыпты және қалыпсыз фонетикалық ұйқастары сөз болған, вокализм тарапындағы қалыптасқан заңдылықтар және олардың айырмашылық ерекшеліктері түсіндірілген.

Көріп тұрғанымыздай, ежелгі түркі вокализм, дауысты дыбыстардың дамуы, сөз және дыбыс құрылымындағы түрлі нұсқаулар және фонемалардың ауысуы – осының бәрі түрлі фонетико-филологиялық заңдылықтар әсерінің, салыстырмалы тілдердің эволюциялық даму әсерінің нәтижесі. Ал қазіргі қолданыстағы түркі тілдері, соның ішінде салыстырмалы түрде қолданыстағы тілдердің фонемаларының жоғалтқан және табылған ерекшеліктері туралы сөз қозғайтын болсақ, олар келесі тарихи дамуының нәтижесі болып саналады. Олар, біріншіден, үш тілдегі дауысты фонемалардың санына байланысты. Бұл жерде қызықтыратын жайт: неге қазақ тілінде өзбек тіліндегідей дауысты фонемалардың саны алты емес, түрік тіліндегідей сегіз емес, қазақ тілінде дауысты фонемалардың саны тоғыз немесе сегіз. Бұл жерде бұл тілдердің айырмашылықтары және тәжірибедегі қолданыстарын айтпағанда. Тағы қызықтыратыны көп тілдердегі ұзақ айтылатын дыбыстардың жоқтығы, бұлар тек кейбір тілдерде кездеседі.

Соған қарамастан, тюркологияда қалыптасқан дәстүрге сәйкес біз үш тілдегі вокализм жүйесін фонеманың қысқаша нұсқасына негізделіп, тек қана кейбір тұстарда бөлек фонемалардың сипаттамасының туралы бірінші және кейінгі ұзақтығына қарай қарастырамыз,

Түйін сөздер: түркілік, дауыстылар, салыстыру, ежелгі түркі, сипаттама, сингармонизм, индеферентный, дифтонг, буын, ұзақтық.

A. N. Baituova

The comparative description of the vowel sounds *ī* (и), *i* (и), *e* (э), *u* (у) in Kazakh, Turkish and Uzbek languages

The phonetic and philological facts that reveal the most common and characteristic feature in the sound structure of the Kazakh, Turkish and Uzbek languages have been considered in this paper. The peculiarities of literary norms have been researched and various phonetic phenomena and regular and irregular phonetic accordance of vowels have been highlighted, the formed regularity in the sphere of vocalism with the followed explanation of their distinctive features have been determined.

The basic phonetic regularities of Kipchak, Karluk and Oghuz groups representatives at their literary norms are compared as well.

As can be seen, Turkic vowel, i.e. proto turkic state of development of the system of vowels, all sorts of variations and transitions of phonemes in different positions of syllabic words and structures are all the result of the impact of various phonetic and phonological regularities, tendencies and processes of a long evolutionary development of compared languages. As for the qualities acquired and deprived living in the structure of phonemes Turkic languages, including languages and we study in comparative terms, they are the result of subsequent historical development. So, it is primarily concerned with the amount of phonemes in each of the three languages. In that case there is a question one can wonder why the number of the Kazakh language phonemes not six as in the Uzbek language, not eight, as in the proto-language, and eight or nine, not to mention their qualitative differences and techniques into practice. Without interest and the absence in many languages length and its presence is only in certain languages. Nevertheless, we consider the system of vocalism in three languages, according to tradition in Turkic studies, mainly focusing on the short version of phonemes, stipulating the presence of primary and secondary length only in those cases when the need arises in the characteristics of the individual phonemes.

Key words: Turkish, vowels, comparison, Turkic, characteristics, synchronism, indeferent, diphthong, delabialisation, assimilative, invariants, long, short, syllableduration.

В данной работе мы попытаемся выяснить, является ли в самом деле система с многоступенчатым противопоставлением девяти или большего количества гласных по признаку раствора исконной. В связи с этим будут рассмотрены факты, относящиеся к функционированию и происхождению гласных дополнительных ступеней в разных тюркских языках.

В огузских языках дополнительная (промежуточная) ступень состоит из полуширокого гласного э, который противопоставлен, с одной стороны, широкому ä, а с другой – узкому *ī*.

*Фонема *ī* (и)*

В специальной литературе эта фонема характеризуется по – разному. В большинстве тюркских языков эта фонема *i* в начале слова сохраняет свой праязыковой краткий вариант. Это наблюдается во всех древнетюркских – орхоно – енисейских, древнеуйгурских и других письменных памятниках и во всех современных языках. Например: др. – тюрк. *ič*, `внутренность` > др. – уйг. *ič*, орх – енис. *ir*, якут. *is*, азерб. *ič*, туркм. *ič*, и др.

В ряде тюркских языков, в том числе и в казахском, праязыковой краткий *i* превратился в редуцированный открытый *i*, акустически воспринимаемый как средний звук между *e* и *y*: каз. *kir* – `грязь`, *bil* – `знать`, *bir* – `один` и др.

Долгий *I:*, как отмечают специалисты, сохранился, как и другие гласные, только в

туркменском, якутском языках. Следовательно, в изучаемых нами языках долгота гласного *i* не рассматривается. [1, 22]

*Фонема *ī* (и) в казахском языке*

На основе полученных данных экспериментального анализа гласный центрального ряда, продвинутый вперед, верхнего подъема, неогубленный [I] в казахском языке характеризуется следующим образом: «он встречается во всех позициях слова». Например, ([*iz*] `след`; *kilit* `ключ`, *tiršilik* – `жизнь`). [2, 27-28]

В большинстве тюркских языков праязыковой гласный *I* в начале слова сохраняется, тогда как его праязыковой долгий вариант *I:* отмечается лишь в двух языках – якутском (ср. як. *ki:r* – `входить`, *bi:l* – `поясница`, *ti:s* – `зуб`) и туркменском (ср. туркм. *gi:r* – *bi:l* – *ti:š*). Во всех остальных случаях современные тюркские языки, в том числе и сравниваемые нами три – казахский, турецкий, узбекский – языка, эту фонему употребляют лишь в первых слогах в краткой форме. Причину этого не удастся установить.

Однако наблюдаемая в некоторых тюркских языках вторичная долгота, другая по своей природе, является результатом стяжения групп близлежащих звуков. Например, в гагаузском: *I:* – `хороший` является результатом стяжения казахского *igi* – *izgi*, турецк. *birli* – `его союз` – результат стяжения каз. *birlik* и др.

*Фонема *ī* (и) в турецком языке*

Относительно этой гласной фонемы Э.В.Се-

вортян сообщает, что «гласный *i* среди остальных турецких гласных является наиболее устойчивым, хотя в сравнении с тем же гласным многих тюркских языков, в первую очередь языков кыпчакской группы, он не имеет резко выраженной неустойчивости, доходящей в других языках до полного падения. Произношение турецкого *i* близко русскому *И* в слове `мир` и в слове `скидка`. Примеры: *iki* (произносится *ики*) `два`, *keçi* (произносится *кэчи*) `коза`, *geti* (произносится *гэми*) `корабль`. [3, 24]

Фонема *i* (и) в узбекском языке

Эта фонема в узбекском литературном языке отсутствует. В результате произошедшего сдвига в произношении в сторону переднего уклада она приобрела оттенок между *I* и *y*, то есть стала передаваться общим и средним для них индифферентным *i*. [4, 116-117]

Выводы к фонеме *i* в сравниваемых языках.

Общность: нет.

Различие: в казах. яз. имеет мягкую форму *i*.

Ī – переднего ряда гласный негубной верхнего подъема. Употребляется во всех позициях слова. В турецком языке имеет вариант *i*. В узбекском языке отсутствует.

Примеры: каз. яз. *is* - `дело`, *ini* - `мл. брат`.

тур. язык *isitmak* - `нагревать`, *ić* - `пей`.

Фонема *i* (и)

Фонема *i* имеющаяся в тюркских языках, не требует особой физиологической и акустической характеристики. Гласный *i* встречается во всех тюркских языках, но этимологически имеет различное происхождение.

В пратюркском существовало противопоставление долгого *ī* и краткого (нормальной длительности) *i* однако уже в средне пратюркский период это противопоставление было нейтрализовано, и долгий – и краткий *i* слились в одном звуке *i* нормальной длительности. Тур. яз. *bir* - `один`. Каз. яз. *sirek* - `редко`. Узб. яз. *igna* - `игла`. [1, 22-23]

Фонема *i* (и) в казахском языке

В казахском языке *i* реализует две фонемы – дифтонги, которые не имеют вариаций и вариантов. В казахском языке обозначается на письме < *i̯* > - дифтонги *iⁱ*, *yⁱ*, реализуются в инвариантах и не имеют двух функционально значимых разновидностей: *yⁱ* - *i* - *yⁱ* инвариант заднебный сингармонизации: *qiyq* - `обрезки`, *tiyn* - `монета`. [5, 33]

Фонема *i* (и) в турецком языке

i - переднего ряда, узкая, негубная фонема, имеет два оттенка: узкое *i* особенно часто

встречается перед – *n* – *bin* - `тысяча`, *inci* - `жемчуг`.

Широкое *i* – наблюдается, в неударных слогах: *Bunun gibi* - `подобно этому`, *asker idi* - `он был солдатом`.

В исчезающем теперь «книжном» произношении арабских и персидских словах наблюдается долгое *î* иногда приобретает смысло-различительное значение: *azîm* - `великий`, *azim* - `намерение`. [6, 24]

Фонема *i* (и) в узбекском языке

i - передний нелабиализованный звук, приближающийся к казахскому и подобен каракалпакскому *i* небная разновидность *i* имеет в узбекском языке два основных оттенка: более передний, закрытый, по длительности близкий обычному ударному русскому *i* в закрытом слоге, и более задний по артикуляции открытый, очень краткий. [4, 161-162]

Выводы к фонеме *i* в сравниваемых языках.

Общность: встречается в абсолютном начале слова.

Различие: в казах. яз. реализуется также в виде *y*, *ï*.

В тур. и узб. яз. – имеет два основных оттенка: более передний. Закрытый и открытый. Производит звук между *i-e*.

Примеры: каз. яз. *it* - `собака`, *ine* - `игла`.

тур. язык *cift* - `пара`, *ihtar* - `напоминание`.

узб. яз. *ketti* - `ушел`, *oladi* - `берет`.

Фонема *e* (э)

Тюркское *e* (э) генетически восходит к древнетюркскому *ä*, имеется почти во всех тюркских языках, за исключением татарского, башкирского и чувашского, и употребляется в словах тюркского происхождения. Тюркское *e* (э) хотя и не имеет особенно много комбинаторных вариантов, но в отдельных тюркских языках оно произносится с некоторой специфической окраской, так что можно говорить о национальных вариантах этого гласного, которые пока еще в широком масштабе не изучены. Следует заметить, что в казахском и каракалпакском языках этот гласный в абсолютном начале слова произносится с небольшим призвуком *j*. [1, 24]

Фонема *e* (э) в казахском языке

В казахском языке *e* употребляется только в заимствованиях *ekran* - `экран`, *eksport* `экспорт`, *element* - `элемент`.

В казахском языке *e* имеет йотированное начало, является монофтонгом *e – э e*.

El - `народ`, *eñ* - `самый`, *esim* - `имя`. [7, 19]

Фонема e (э) в турецком языке

E – переднего ряда, широкая, негубная гласная фонема имеет два оттенка: более узкий (закрытый) и более широкий (открытый). Широкий вариант фонемы *e* шире русского «*e*» в словах (цепь, цел). Тур. *demek* - «говорить», *cep* - «карман». В открытом слоге и перед согласными *n*, *t*, *h*, широкий вариант фонемы *e* приобретает особенно широкий открытый характер: тур. *çene* - «челюсть», *dehşetli* - «ужасный». [6, 23-24]

Фонема e (э) в узбекском языке

E – в узбекском литературном языке является гласным верхне – среднего подъема. Однако узбекское *e* не является дифтонгоидом. Открытые варианты фонемы *e*, аналогичные звучанию русского *e*. В современной узбекской орфографии передает йотированный звук, состоящий из *j+e*: *er* - «земля», *elka* - «плечо», *engil* - «легкий». [4, 134-135]

Выводы к фонеме *e* в сравниваемых языках.

Общность: широкий негубной гласный переднего ряда среднего подъема.

Различие: В тур. и узб. яз. – имеет открытый и закрытый варианты.

Примеры: тур. язык *sel* - «поток», *gel* - «приходи».

узб. яз. *õkçe* - «каблук», *gõve* - «моль».

Фонема u (у)

В системе пратюркского вокализма были представлены долгий и краткий варианты узкого губного гласного заднего ряда верхнего подъема: *u*: *u*. Противопоставление гласных по долготе - краткости было утрачено уже в поздне пратюркском, и долгий и краткий было утрачено уже в поздне пратюркском, и долгий и краткий варианты этого гласного совпали в одном узком губном гласном заднего ряда нормальной длительности и. [5, 245-246]

Фонема u (у) в казахском языке

Казахское *u* более заднее т.е. звучит более твердо, но менее длительно. В казахском произношении передается твердый дифтонгоид в словах *oqu* - «учеба», *tolu* - «наполняться». В казахском языке *u* – сонант [i^w] [ü^w] реализующееся в инвариантах и вариациях: [i^w]<i>[ü^w] – инвариант заднененной сингармонизации выполняет, функции слогаобразующего звука *tu^wra* - «прямой», *ulau* - «отравлять», [w] – вариация заднененной сингармонизации, образующий звук *waqit* - «время», *aua* - «воздух».

Этот гласный имеется почти во всех тюркских языках. В этимологическом отношении фонема, встречающаяся в современных тюрк-

ских языках, имеет различное происхождение: а) *u*, представляющее собой древнетюркское корневое и; б) сингармонического порядка; в) *u*, восходящее к древнетюркскому *a* (в чувашском); г) *u*, восходящее к древнетюркскому *o* (в татарском и некоторых других); д) *u*, восходящее к древнетюркскому сочетаниям узких гласных заднего ряда с согласными *γ*. [5, 245-246]

Кроме того, во всех современных тюркских языках имеется и русское «*u*», употребляемое в словах, усвоенных из русского и через русский язык: *muzej* - «музей», *žurnal* - «журнал», *buffet* - «буфет».

Фонема u (у) в турецком языке

U – краткий, заднего ряда узкий, губной, напряженное «*u*». В многосложных словах различаются два оттенка и: *ū* – ударное, *u* – неударное. *kurū* - «сухой», *ulu* - «великий».

Фонема u (у) в узбекском языке

Узбекский *u* лабиализованный гласный верхнего подъема, имеет более заднюю артикуляцию и звук более краткий. Качественная характеристика фонемы *u* не является абсолютно одинаковой во всех узбекских говорах – в них она имеет разные оттенки. С субъективно акустической точки зрения звук *u* джекающих говоров аналогичен каракалпакскому, *u*, приближается к казахскому.

uñ - «мука», *uñuñ* - «соответствующий», *uñqu* - «сон».

Выводы к фонеме u в сравниваемых языках.

Общность: *u* – узкий губной гласный заднего ряда верхнего подъема. По месту образования гласный *u* в рассматриваемых языках лежит немного глубже, чем русский *u*.

Различие: *u* – сингармонического порядка, идеален для казахского языка.

Примеры: каз. *uaq* - «мелкий», *ruqsat* - «разрешение».

тур. *usta* - «мастер», *ummak* - «надеяться».

узб. *tuzmoq* - «составить», *buu* - «пар».

Фонема u (ў) в узбекском языке

u (ў) - звук индифферентный между *o* и *õ*. Является статистически нормальной фонемой в городских говорах и в говорах городского типа, утративших сингармонизм.

Гласный *u* (ў) гласный верхне – среднего подъема литературного узбекского языка. Это – весьма закрытый гласный звук типа *o*. В узбекском языке *õ* настолько депалатализован, что он почти слился с *u* (ў). Однако в фонологическом отношении узбекское *u* (ў) яв-

ляется вполне самостоятельной единицей узбекского вокализма артикуляционно и акустически принципиально отличной как от русского *o*, так и от русского *y*. В говорах, положенных в основу современного литературного узбекского языка, фонема *i* (й) в собственно узбекских корневых словах встречается только в начале слова, примеры: *uz* - 'сам, свой', *utloq* - 'пастбище', *utoq* - 'прополка', *utov* - 'юрта'. [4, 136-137]

Таким образом, образование дополнительных (промежуточных) ступеней гласных по признаку раствора и фонологизация смешанного признака (дополнительная ступень + сверхкраткость) в кыпчакских языках (*i* (й), *y*/ *й*/ *ө*)

не были непосредственно связаны с утратой фонологической оппозиции первичных долгих и кратких гласных.

Позднее возникновение этой системы не было и не может быть предметом дискуссии, так как характер ее таков, что наиболее существенное для тюркских языков и несомненно общетюркское явление - гармония гласных - оказывается разрушенным.

На основании всего вышеизложенного выше можно сделать вывод, что исходной для тюркских языков является система из восьми кратких и восьми долгих фонем с двухступенчатой оппозицией гласных по признаку раствора (широкие/узкие).

Литература

- 1 Серебrenников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1986. – 294 с.
- 2 Джунисбеков А., Базарбаева З., Утебаева З. Строй казахского языка. Фонетика. – Алма-Ата: Ёылым, 1991. – 115 с.
- 3 Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. – М., 1955. – 134 с.
- 4 Решетов В.В. Узбекский язык. Фонетика. – Ташкент, 1959. – 354 с.
- 5 Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языков. – Ташкент: ФАН, 1991. – С. 33.
- 6 Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка // Изд. Академии наук СССР. – М.–Л., 1956. – 549 с.
- 7 Дмитриев Н.К. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М., 1955. – С. 44-45.

References

- 1 Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. – M., 1986. – 294 s.
- 2 Dzhunisbekov A., Bazarbaeva Z., Utebaeva Z. Stroy kazahskogo yazyka. Fonetika. – Alma-Ata: Fylym, 1991. – 115 s.
- 3 Sevortyan E.V. Fonetika turetskogo literaturnogo yazyka. – M., 1955. – 134 s.
- 4 Reshetov V.V. Uzbekskiy yazyk. Fonetika. – Tashkent, 1959. – 354 s.
- 5 Dzhusupov M. Zvukovye sistemy russkogo i kazahskogo yazykov. – Tashkent: FAN, 1991. – S. 33.
- 6 Kononov A.N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazyka // Izd. Akademii nauk SSSR. – M.–L., 1956. – 549 s.
- 7 Dmitriev N.K. Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazykov. – M., 1955. – S. 44-45.

УДК 81.1

Р. Ш. Бердалиева

к. ф. н. доцент Международного казахско-турецкого университета
им. Х. А. Ясауи, г. Туркестан, Казахстан
e-mail: Ramilyasha@mail.ru

Невербальные средства коммуникации: о звуковой стороне речи (на примере русского и казахского языков)

В процессе контактирования представителей различных культур в сфере общественной жизни интерес к изучению национально-культурной специфики межкультурной коммуникации заметно возрос. Специфические черты в общении проявляются не только на вербальном, но и находят отражение и на невербальном уровне. Различные народы по-разному используют невербальные средства как знаковые элементы. Значения этих невербальных средств бывают обусловлены определенной средой, соответственно представители разных народов отличаются друг от друга картиной мимического поведения и характером жестов, что позволяет говорить об их национальном характере, и связаны с этнической, географической, социально-культурной средой. Невербальное поведение казахского народа имеет свои уникальные особенности, в которых отражается специфика национального характера, национального сознания, менталитета, культуры и быта. Как известно, «звуковая речь включает в себе два взаимосвязанных аспекта: акустический, проявляющийся при речепорождении, и перцептивный при восприятии речевых единиц». Акустическая сторона общения является одной из составляющих невербального поведения человека.

Ключевые слова: невербальное поведение, межкультурная коммуникация, менталитет, национальная специфика, жесты, мимика, звуковая сторона речи, темп, интонация.

Р. Ш. Бердалиева

Коммуникациядағы бейвербалды амалдардың орны: сөздің дыбысты жағы (орыс және қазақ тілдері негізінде)

Мәдениетаралық коммуникацияның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін зерттеу қазіргі таңда тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл ғылыми үдеріс қоғамдағы әртүрлі ұлт өкілдері қарым-қатынастарының дамуына тікелей байланысты. Тілдік қарым-қатынастың өзгешеліктері тек қана вербалды деңгейде емес, тікелей бейвербалды деңгейде де байқауға болады. Әртүрлі халықтар таңба элементтері ретінде түрлі бейвербалды амалдарды қолданады. Бұл бейвербалды амалдардың мағыналары белгілі бір ортаға қарай өзгеріп отыруы мүмкін. Әр халықтың өзіндік ұлттық, мәдени ерекшеліктері олардың бет, дене қимылдарында, ым-ишараттарында мінез-құлқында көрініс табады, сондықтан олардың ұлттық ерекшеліктері этникалық, географиялық, әлеуметтік, мәдени ортамен байланысты. Қазақ халқының бейвербалды мінез-құлқында өзіндік бірегей ерекшеліктері ұлттық сана-сезімінде, ұлттық менталитетінде, мәдениетінде және тұрмыс-тіршілігінде көрініс алады. «Дыбысты тіл екі аспектіден тұрады, олар акустикалық және перцептивтік. Біріншісі сөйлеуде, екіншісі сөйлеуді ұғынуда орын алады». Бейвербалды мінез-құлықта акустикалық бейвербалды амалдар маңызды орын алады.

Түйін сөздер: бейвербалды мінез-құлық, мәдениетаралық коммуникация, менталитет, ұлттық ерекшеліктер, ым-ишарат, бет құбылысы, дыбысты тіл, екпін, ырғақ.

R. Sh. Berdalievа

Nonverbal communication: about the sound of the speech (for example, Russian and Kazakh languages)

During the process of conversing of different cultures' representatives in the public sphere the interest in the study of national and cultural specificity of intercultural communication has increased significantly. Specific features in communication are shown not only on verbal level, but also they are reflected on the non-verbal level. Different people use various nonverbal means as symbolic elements. The values of these non-verbal means are caused by certain environment, so representatives of various nations differ from each other by the picture of mimic behavior and character of gestures that allows to talk about their national character and connected with the ethnic, geographic and socio-cultural environment. Nonverbal behavior of the Kazakh people has its own unique features, which reflect the specifics of the national character, national consciousness, mentality, culture and life. Known that "sound speech includes two interrelated aspects: acoustic which is manifested in speech reproduction and perceptual which is appeared in the perception of speech." Acoustic aspect of communication is one of the components of non-verbal behavior.

Key words: non-verbal behavior, intercultural communication, mentality, national specifics, gestures, facial expressions, speech audio side, the pace and tone.

В настоящее время в лингвистической науке центральное место занимает проблема коммуникации. На данный момент существуют различные толкования природы происхождения, сущности и структуры процесса коммуникации. В практике XX века термин коммуникация переводится как «общение», «обмен сведениями, идеями». А в словаре иностранных слов коммуникация определяется как акт общения, связь между двумя или более индивидами, основанная на взаимопонимании, сообщении информации одним лицом другому или ряду лиц [1, 54].

Как известно, при общении человек использует в первую очередь язык, который считается у многих исследователей основным средством общения. Язык рассматривается в то же время как выражение внутреннего духовного мира человека, как средство сохранения информации, как система знаков.

Однако очень часто под речью подразумевается словесная ее форма. Но не следует забывать, что звуковая сторона речи несет слушателю, и при этом независимо от семантики слова, т. е. как бы «между слов» весьма значительную и важнейшую для слушателя информацию, что делает проблему невербальной коммуникации наиболее актуальной.

П.А. Самовар подчеркивает необходимость изучения невербальных элементов коммуникации, т.к. обращение представителей различных культур друг с другом имеет специфический характер. «Только в процессе коммуникативного акта с представителями иной культуры осознаешь, что его движения это не что иное, как проявление его культуры» [2]. Культура невербальной коммуникации заслуживает особого внимания, «т.к. это такой же национальный феномен, как и вербальная коммуникация... язык жестов не является общечеловеческим языком и нередко символика жестов переносится из одной культуры в другую, что затрудняет коммуникацию» [3, 112].

Обязательным условием существования языка, делающее его универсальным средством общения является его звуковой характер. А формой реализации речи является голос человека. Речь не мыслится без участия голоса, который, по мнению Г.Е. Крейдлина, является «ритмомелодическим рисунком речи» [4]. С древнейших времен голос человека отождествлялся с жизнью. «Жизнь начинается с крика, смерть – с молчания» (поговорка).

Как известно, «звуковая речь включает в себе два взаимосвязанных аспекта: акусти-

ческий, проявляющийся при речепорождении, и перцептивный - при восприятии речевых единиц» [4, 5]. Акустическая сторона общения является одной из составляющих невербального поведения человека. Не случайно наука паралингвистика, возникшая в 40-х годах нашего столетия, с самого начала выбрала предметом своего изучения «свойства звуковой фонации...» [5, 21], чем объясняется первостепенная роль звуковой стороны речи в передаче коммуникативной информации (темп речи, громкость, интонация, смех, плач, кашель и др.).

По свидетельству Т.М. Николаевой, Дж. Трейгер включает в паралингвистику побочные явления звукового характера, сопровождающие звуковое высказывание: 1) некоторые голосовые шумы, не имеющие вокализации; 2) голосовые качества, вокализации, которые в свою очередь разделяются на три группы – характеризаторы, квалификаторы, разделители. К характеризаторам ученый относит смех, плач, шепот; квалификаторам – высоту основного тона, интенсивность произношения и т.п.; разделителям – неязыковые комбинации звуков вроде хм, ух, уф и т.д. Л. Кулиш в своем исследовании выделяет следующие параметры, характеризующие звуковое оформление речи: 1) дикция, 2) выразительность, 3) эмоциональность, 4) громкость, 5) акцентуация, 6) высота голоса, 7) тембр голоса, 8) преобладающий тон, 9) дефекты речи. Ученый выбрал такие параметры, которые не требуют инструментальной проверки и обладают воспринимаемыми на слух качествами [6, 15].

Как известно, ребенок рождается с уже готовыми средствами невербальной голосовой вокализации. Только лишь по голосу мы узнаем «угадываем», «вычисляем» человека из толпы, наделяем его определенными чертами его внешнего облика. По звучанию голоса можно описать физическое и психическое состояние говорящего в момент речи.

В казахском языке голосовая характеристика человека выражается различными сочетаниями слов, как *жуан дауыс, жіңішке дауыс, шіңкілдек дауыс, «гүр-гүр» еткен дауыс, қаз дауысты, дауысы құлағыңды жарады, дауысы мұрнының астынан шықпады, мәңірек дауыс*. Очень часто голос и звуковое оформление речи человека сравнивают с голосами животных. Например, *барқ ете қалды, арс ете қалды, ызыңдап сөйледі, ыңырсып сөйледі* и т.д.

Семиотическая значимость концепта голос и широта его языкового распространения проявляются прежде всего в знаковых бинарных

оппозициях таких как свой – чужой: *родной голос (туыс дауыс), знакомый голос (таныс дауыс), незнакомый (бөтен дауыс)*. Кроме этого, различаются мужские и женские голоса, взрослые и детские, индивидуальные голоса и социальные.

В своем исследовании Г.Е. Крейдлин выделяет множество значений понятия «голос»: а) голос как вербальный экзистенциальный акт: *подал голос (үні шықты)*; б) голос в значении «человек»: *голос крепнет, мужает (жуан дауыс)*; в) голос в значении становление человека как личности: *внезапно прозревший голос, у него свой голос (үні пайда болыпты)*; г) голос в значении свобода: *голос пробуждает чувства у бесчувственных рабов (үні шығыпты)*; д) голос в значении мнение или суждение: *решающий голос, голосовать (дауысқа салу)* [4, 17].

Качества человеческого голоса характеризуют не только индивидуальность данного лица, они характеризуют и социально, например, голос начальственный и подчиненного. Голосовые характеристики не только социальные, но и национальные. Звуковое оформление речи каждого народа имеет свои специфические особенности, которые и позволяют различать национальность говорящего. Казахский язык отличается специфическими особенностями, которые различают его от других языков. Структурно-типологическая характеристика казахского языка, в основном, связана с его принадлежностью к агглютинативным языкам. Для описания агглютинативного типа применяется, как правило, набор признаков, учитывающих не только фонетические, но также морфологические и синтаксические особенности. Например, только казахскому языку присущи звуки ә, ө, ұ, ү, і, ғ, қ, н, һ.

Слово голос выражает и внутренние побуждения человека к каким-то действиям. Например, внутренний голос (*ішкі сезім*), голос разума (*ақыл-ой, парасат*), голос совести, голос чести (*ар-ұят*).

Г.Е. Крейдлин в своем исследовании по невербальной семиотике различает 128 прилагательных, 23 наречий и 53 глагола, относящихся к понятию голос. Среди 128 прилагательных 39 говорят о физических характеристиках (громкий, зычный, глухой, оглушительный), оценка дается в 16 (приятный, красивый, сочный), физические и психические состояния в 42 (измученный, жизнерадостный, страстный), отношения между говорящим и слушающим в 10 (далекий, близкий, знако-

мый), чувства в 28 (умоляющий, сдержанный, иронический), эталонные голоса в 6 (командирский, диктаторский, учительский) словах-прилагательных [4, 176].

Понятие голос очень тесно связано с понятием этикет. Основными причинами повышения голоса, которые нарушают этикетные нормы повседневного общения, чаще всего служат эмоциональные факторы: гнев, злость, негодование, раздражение, возмущение (*ашуланьп, дауыс көтеру*). В то же время понижение голоса связано с социальными факторами, а поэтому оно свойственно людям, чей социальный статус значительно ниже, чем собеседника.

В казахском языке, как и в других языках, имеются высказывания (типы высказываний) в которых определенным видом голоса как бы встроен, то есть которых можно произнести только голосом с фиксированными признаками. Это такие высказывания типа «*Қой солай ма?*», где происходит удлинение конечного гласного, выражение «*Ойбай!*» – высоким голосом; «*Жоғал!*» – резким, отрывистым голосом; «*Тәртіптің аты тәртіп!*» произносятся разделяя слова. При выражении сильных эмоций, пришедший в сильное волнение или испуганный и потрясенный чем-то человек говорит другим голосом: *дауысы қатты өзгерген, басқа дауыспен сөйледі, даусын танымай қалдым*.

В казахском языке нельзя подбадривать заунывным голосом, например, нельзя сказать «*Өте жақсы болыпты!*» понижением в голосе; вопить – шепотом: а утешать голосом зычным. Команды отдаются четким и твердым голосом, отрывисто и резко: «*Орындаңыз!*», «*Алып кел!*», «*Тыныштық сақтаңыз!*», а напутствия – голосом мягким и теплым «*Абай бол!*», «*Жолың болсын!*», «*Сақтанып жүр!*». Фраза «*Менде жедел хабар бар!*» канонически произносятся быстро, а оценочные восклицания типа «*Фажайып!*», «*Өтірік!*», «*Мүмкін емес!*» – отрывисто громким и резким голосом. Ласковое обращение может требовать и другого морфологического оформления по сравнению с обычным. Сравните «*ана- апатай*», «*әпке- әпке- тай*». Недовольство передается ворчанием (*ыңырсып сөйлеу*), брюзжанием, бормотанием (*мұрнының астынан сөйлеу*), фырканьем (*мыңғырлап сөйлеу*).

Разная громкость проявляется и в речи индивидов, и в более глобальном масштабе. Одни народы говорят громче, другие – тише, точно также как одни народы говорят более высоким голосом, другие – более гортанно. На

громкость речи кроме географического местожительства влияют и условия жизни народа, например, жизнь среди необозримых просторов и жизнь в скученных городах [8, 54]. Казахи – кочевой народ, необозримые просторы которых также оказали влияние на громкость казахской речи. Казахи говорят громче, чем, например, узбеки или китайцы. На конститутивную громкость речи не могла не отразиться и история народов-завоевателей и народов, долгое время находившихся под колониальным гнетом.

С целью более глубокого постижения природы человеческого общения в современной науке наблюдается системное описание акта молчания как коммуникативной единицы, рассмотрение ее в контексте дискурса.

Известно, что «в конкретной коммуникации лишь 36% социального значения передается вербальным способом. Остальные 65% передается способом речения. Одним из невербальных компонентов коммуникации является коммуникативно-значимое молчание» [11, 24]. Коммуникативно-значимое молчание говорящих неоднократно было предметом исследования лингвистов (Г. Почепцов, В. Богданов, С. Крестинский, Н. Формановская, Л. Азнабаева). Например, В. Богданов считает, что молчание может «обозначать согласие адресата со словами говорящего, его нежелание сообщать необходимую информацию» [7, 22]. Коммуникативно-значимое молчание может быть разных видов: 1) коммуникативно-значимое молчание, эквивалентом которого потенциально может быть вербальное высказывание, например, говорящий замолчал, - значит, обиделся, но он может высказать свою обиду при помощи высказывания «я обиделся»; 2) коммуникативно-значимое молчание, для которого нет эквивалента вербального высказывания. Именно этот вид молчания считается этноречевым запретом.

Для казахов молчание выступает как важная часть общения. Молчать – значит слушать, быть вежливым, проявлять внимание к собеседнику. Молчание – это своего рода проявление

достоинства, нежелания вступать в спор, способ избежать противостояния взглядов. В казахской коммуникативной культуре прослеживается традиция высокой оценки молчания в произведениях фольклора. Молчание всегда было одним из важнейших элементов мифоэпической картины мира. Молчание как элемент культуры укрепилось в сознании и культуре народа давно.

Например, казахские пословицы, такие как «Будет лишь беда уделом, того, кто много говорит. Тот, кто молча занят делом, под землей отыщет клад», «Не чешется язык тех, кто молчать привык», «Жизнь того бывает коротка, кто сдержат не может языка», «Молчит о подвигах джигит, хоть ими и гордится. А тот, кто складно говорит, для битвы не годится». В русской культуре: «Многоглаголие есть признак неразумения, дверь злословия, руководитель к смехотворству, слуга лжи», «Молчание – знак согласия», «Красна речь слушаньем (а беседа смирением)». «Много знай, да мало бай». Таким образом, народ высоко ценил и серьезно относился к акту молчания, считая его актом взаимодействия людей.

Акт молчания как единица общения выполняет в дискурсе множество функций: контактивную, дисконтактивную, экспрессивную, информативную, оценочную, рогативную, когнитивную, гезитативную, экспективную, акциональную, аффективную, стратегическую, риторическую, синтаксическую, функцию социальной установки, ролемаркирующую, ритуальную [7, 35].

Г. Почепцов указывает на три обязательных условия значимости молчания: 1) осознанное и намеренное использование молчания со стороны отправителя; 2) осведомленность получателя о намеренном характере молчания; 3) обладание отправителем и получателем общим знанием относительно значения молчания. Коммуникативно-значимым, таким образом, будет молчание, посредством которого может быть передана определенная информация от отправителя и адекватно расшифрована получателем.

Отправитель	→	молчание	→	адресат
Содержание	→	молчание	→	расшифровка

Очень важно, что сами носители языка правильно понимают смысл возникшего молчания. Это позволяет сделать вывод о том, что функции акта молчания системны и заложены в сознании говорящих. Таким образом, основ-

ными функциями молчания являются коммуникативная, экспрессивная, информативная и прагматическая [10, 23].

Но часто молчание противопоставляется языку, чувствам. По мнению Г.И. Берестнева

разочарование в слове и языке заставляет поэта обратиться к молчанию. Можно сказать поэтому, что молчание доминирует над словом и довлеет слову: оно очевидно и в – этой очевидности – не менее парадоксально, чем слово». О соотношении языка (слова) и молчания задумывались многие исследователи (Хайдеггер, Богданов, Арутюнова, Крестинский), которые считают, что молчание традиционно имеет высокую значимость и является фактом речевой культуры.

Наблюдая за вербальным общением, легко заметить, что речевая деятельность не представляет собой сплошного говорения. Вербальная часть речи содержит вставки коммуникативно-значимого молчания. «Диалог есть такой способ языкового общения людей, при котором обязательным признаком является мена коммуникативных ролей, т.е. чередование минимум двух речевых ходов. В определении диалога можно допустить наличие двух ходов, один из которых является неречевым».

С семиотической точки зрения акт молча-

ния может быть двух видов: полностью конвенционализированным (например, в случае ритуального молчания «минута молчания», «обет молчания») и частично конвенционализированным (в стереотипных ситуациях «обиженно молчать», «смущенно молчать») [7, 86]. Эти виды молчания отвечают важному условию знаковости, на которое указывал Г.Г. Почепцов – обладание отправителем и получателем общего знания относительно значения молчания.

Можно сказать, что коммуникативно-значимым является молчание, посредством которого передается информация от отправителя к получателю. Эта информация может быть расшифрована адресатом на основе знаний контекста, ситуации и прочих обстоятельств процесса общения.

Проблема молчания как коммуникативно значимого знака в структуре диалога в казахском языкознании до сих пор не изучена. Однако молчание как коммуникативно значимое явление имеет место и в казахском языке.

Литература

- 1 Оксфордский русско-английский словарь. – Оксфорд; Москва, 1994. – С. 64.
- 2 Антипов Г.А. Знаковый характер паралингвистических средств и их место в общей системе невербальных средств. – М.: Просвещение, 1989. – 126 с.
- 3 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2004. – 352 с.
- 4 Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 304 с.
- 5 Богданов В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Ленинград, 1990. – 87 с.
- 6 Николаева Т.М. Интерференция языковых и неязыковых коммуникативных средств в человеческом общении. – М., 1973. – 140 с.
- 7 Богданов В. Молчание как нулевой речевой акт и его роль в вербальной коммуникации // Языковое общение и его единицы. – Калинин, 1986. – 221 с.
- 8 Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М., 1980. – 104 с.
- 9 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 1997. – 287 с.
- 10 Григорьева Т.Г., Усольцева Т.П. Основы конструктивного общения. – Новосибирск, 1999. – 180 с.
- 11 Битянова М. Невербальный характер информации. – М.: Просвещение, 1999. – 150 с.

References

- 1 Oksfordskiy russko-angliyskiy slovar'. – Oksford; Moskva, 1994. – S. 64.
- 2 Antipov G.A. Znakovyy harakter paralingvisticheskikh sredstv i ih mesto v obschey sisteme neverbal'nykh sredstv. – M.: Prosveschenie, 1989. – 126 s.
- 3 Ter-Minasova S.G. Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. – M.: Slovo, 2004. – 352 s.
- 4 Kreydlin G.E. Neverbal'naya semiotika: Yazyk tela i estestvennyy yazyk. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. – 304 s.
- 5 Bogdanov V. Rechevoe obschenie. Pragmaticheskie i semanticheskie aspekty. – Leningrad, 1990. – 87 s.
- 6 Nikolaeva T.M. Interferentsiya yazykovykh i neyazykovykh kommunikativnykh sredstv v chelovecheskom obschenii. – M., 1973. – 140 s.
- 7 Bogdanov V. Molchanie kak nulevoy rechevoy akt i ego rol' v verbal'noy kommunikatsii // Yazykovoe obschenie i ego edinitsy. – Kalinin, 1986. – 221 s.
- 8 Gorelov I.N. Neverbal'nye komponenty kommunikatsii. – M., 1980. – 104 s.
- 9 Leont'ev A.A. Osnovy psiholingvistiki. – M.: Smysl, 1997. – 287 s.
- 10 Grigor'eva T.G., Usol'tseva T.P. Osnovy konstruktivnogo obscheniya. – Novosibirsk, 1999. – 180 s.
- 11 Bityanova M. Neverbal'nyy harakter informatsii. – M.: Prosveschenie, 1999. – 150 s.

УДК 802.0:809.434.1

Г. Ш. Борукулова

ст. преподаватель английского языка Университета строительства,
 транспорта и архитектуры им. Н. Исанова,
 г. Бишкек, Кыргызстан
 e-mail: gulsada_1970@mail.ru

Изучение глагольного инфинитива в сопоставительном (германо-тюркском) языкознании

В статье сопоставляется синхронный срез языка в аспекте английского инфинитива и соответствующих ему функционально кыргызских языковых средств, а также анализируются языки генетически неродственные – индоевропейский германский английский и урало-алтайский тюркский кыргызский языки, которые принадлежат к разным языковым типам: германский английский к языкам аналитического языкового типа, а тюркский кыргызский к языкам агглютинативного типа.

Ключевые слова: инфинитив, дифференциация, валентность, сочетаемость, синхронный, агглютинативный, соответствия в тюркских (кыргызском, казахском, татарском, узбекском и др.) языках.

G. Sh. Borukulova

Studying of verbal infinitive in comparative (german-turkic) linguistics

In the article the synchronous cut is compared in the aspect of the English infinitive and the corresponding functional Kyrgyz language means, and analyzed genetically unrelated languages, Indo-European, German, English and Uralic, Turkish, Kyrgyz languages that belong to different types of language: German English to analytical language type, and the Turkic Kyrgyz to agglutinative language type.

Key words: infinitive, differentiation, valency, compatibility, synchronous, agglutinative, in compliance with the Turkic (Kyrgyz, Kazakh, Tatar, Uzbek, etc.) languages.

Сопоставительное языкознание, возникшее в середине прошлого столетия как новое научное лингвистическое направление, выдвинулось из недр сравнительно-исторического языкознания. Сравнительно-историческое же направление в языкознании имеет свои давние лингвистические традиции - оно берёт начало в первой четверти XIX в. И связано с именами известных компаративистов: немцев Ф. Бокка и Я. Гримма, датчанина Р. Раск и русского А. Востокова.

Сравнительно-историческое языкознание изучало близкородственные и родственные языки в их диахронии, выявляя общие исходные характеристики на предмет установления их места в языковой семье, а также на предмет выявления общего для той или иной языковой семьи праязыка.

Сопоставительное же языкознание, выдвигавшееся из недр сравнительно-исторического языкознания в середине прошлого века, связано в первую очередь с именами французского учёного Ш. Балли и русских советских учёных В.Н. Ярцевой и В.Д. Аракина. Сопоставительное языкознание, в отличие от языко-

знания сравнительно-исторического, изучает языки большей частью неродственные, а следовательно, разнотипные, а также находящиеся между собой в отдалённой степени родства. Если два сопоставляемых языка принадлежат генетически к разным языковым семьям, то и с позиции языковой (морфологической) типологии они всегда будут отличаться друг от друга по своему грамматическому строению.

Но случается в реальной действительности и такое, когда два языка генетически происходящие из одной языковой семьи, резко отличаются друг от друга по своему грамматическому строю. «У таких двух индоевропейских языков, как армянский и немецкий, нет больше ничего общего; даже два таких германских языка, как немецкий и английский, существенно отличаются друг от друга» [1, 39].

В нашем же случае, когда мы сопоставляем языки английский и кыргызский мы имеем классический пример для сопоставительного изучения языков. Во-первых, мы сопоставляем синхронный срез языка в аспекте английского инфинитива и соответствующих ему функцио-

нально кыргызских языковых средств. Во-вторых, как мы уже отмечали мы анализируем языки генетически неродственные-индоевропейские германский английский и урало-алтайский тюркский кыргызский-языки, которые принадлежат к разным языковым типам: германский английский к языкам аналитического языкового типа, а тюркский кыргызский к языкам агглютинативного типа. И, в-третьих, при сопоставительном изучении грамматических явлений двух типологически различных языков в нашем случае аналитического английского и агглютинативного кыргызского, мы исходим и применяем принцип грамматических категорий, который выявляет сходные и несходные структурно-грамматические моменты в системах сопоставляемых языков. «... следует ориентироваться на категориальные явления, имеющие принципиальное значение для системы языка. Характер передачи грамматических значений должен учитываться при анализе языка, но, решая вопрос о языковом типе той или иной группы языков, приходится обращаться и более глубинным формам их категоризации» [2, 12-13].

Сопоставительное языкознание имеет свой круг задач, несколько отличный от языкознания сравнительно-исторического. Если сравнительно-историческое языкознание ориентировано на историко-диахроническую теорию или теорию в истории и в диахронии, когда оно ставит себе целью восстановить древнейший индоевропейский праязык, то языкознание сопоставительное более ориентировано на языковую практику с целью выявления всех лингвистических условий и осложнений при овладении тем или иным неродным языком, когда оно изучает и устанавливает языковые универсалии, сходство и несходство [3,40]. То есть сопоставительное языкознание имеет не столько теоретический характер, а сколько прикладной. По данному вопросу хорошо сказано у известного русского советского учёного-типолога и романиста В.Г. Гака: «Оно непосредственно связано с различными видами прикладного языкознания, прежде всего с преподаванием народного языка, где она позволяет предвидеть и преодолевать нежелательную интерференцию, а также с теорией перевода, для которой она даёт надёжную лингвистическую базу» [4, 9].

Кроме данной определяющей все направления практико-прикладной задачи, сопоставительное языкознание имеет ещё две общие теоретико-исследовательские задачи: во-пер-

вых, оно выявляет универсальные, общие исходные системно-структурные явления в сопоставляемых языках, а, во-вторых, оно выявляет несходные, различные и частные системно-структурные явления в сопоставляемых языках. Сопоставительное языкознание, пользующееся в своих изысканиях контрастивным соположением языков, при решении данных задач «... позволяет лучше определить особенности каждого из сопоставляемых языков, которые могут ускользать от внимания исследователя при одном лишь «внутреннем» изучении языка» [4].

Наш обзорно-теоретический анализ научно-исследовательских работ по сопоставительному германо-тюркскому языкознанию показал, что в данном языкознании не имеется конкретных работ, в которых непосредственным образом изучались бы германский инфинитив и соответствующие ему функционально лексико-грамматические средства из тюркских языков. Но имеются некоторые сопоставительные работы, в некоторых германский инфинитив и соответствующие ему функционально тюркские лексико-грамматические средства выступают в качестве опосредованного, непрямого, побочного предмета лингвистического описания. В данных работах германские инфинитивные формы и их тюркские функциональные соответствия анализируются только в связи с сопоставительным изучением других грамматических лексических, словообразовательных и даже лингвометодических проблем.

Данные сопоставительные германо-тюркские работы, в которых германский инфинитив и соответствующие ему функционально тюркские языковые средства являются непрямым, косвенным предметом анализа, принадлежат учёным-типологам из Кыргызстана, Казахстана, Татарстана и Узбекистана и составляют ограниченное количество. И потому рассмотрим их все без исключения в той мере, в которой представленные в них данные помогли бы нам осветить изучаемую нами проблему, как говорится, «не изобретая велосипеда».

Кыргызстанский учёный, англист и типолог В.М. Карпов изучает в сопоставительном плане простые распространённые предложения английского и кыргызского языков. Отмечается, что в самых различных английских синтаксических конструкциях при употреблении временных форм английского глагола, а также и в других синтаксических построениях релевантными вспомогательными единицами являются нефинитные формы вспомога-

ных глаголов *to be* (быть) и *to have* (иметь). «Английскому глаголу “to be” в некоторых случаях соответствует киргизский глагол «бол», но только в некоторых: параллелизм проходит не насквозь. Для глагола “to have” в киргизском языке нет эквивалента: в случае необходимости здесь пользуется, как и в русском языке, глаголом «есть» (бар), а в отрицательной форме словом «жок» (нет). Так обстоит дело с основным значением глагола “to have” - иметь. В других же значениях (в качестве вспомогательного и полувспомогательного) передать этот глагол в киргизском языке ещё труднее» [5, 22-23].

Кыргызский учёный англист и лингвист Т. Турсуналиев изучает методику обучения временным формам английского глагола в киргизской школе. В английском языке личные формы глагола изъявительного наклонения действительного залога проявляются через четыре временные группы: Indefinite, Continuous, Perfect и Perfect Continuous. Во всех четырёх временных группах в английском языке предложении употребляется инфинитивная форма глагола, которая сохраняет своё неопределённое значение без конструкции лица, числа и наклонения. Инфинитив, входя в сложные глагольные формы выражения времени, не имеет конкретного дифференцированного переводного соответствия в киргизском синтаксическом переводном эквиваленте, его значение как бы «растворяется» в киргизском соответствии между другими языковыми единицами. Например: *They want to invite him.* - *Алар аны чакырабыз деп жатышат.* Так, в данном примере в Indefinite Infinitive (настоящее неопределённое время) значение инфинитива английского глагола *to invite* распределяется в переводном киргизском предложении между тремя лексемами «чакырабыз деп жатышат». Такое несовпадение и нестыковки в переводном эквиваленте и оригинале связаны с тем фактом, что «системы этих языков различны и, несмотря на то, что в обоих языках имеется много одинаковых понятий (вспомогательный глагол, основной глагол, время данного момента и др.), способы образования временных форм и их конкретные значения не совпадают» [6, 19].

Кыргызстанский учёный, германист и типолог М.Ш. Фиш анализирует в сопоставительном плане словообразовательный механизм немецкого и киргизского языков. При изучении немецкого и русского глагольного словообразования учёный отмечает, что исходной формой немецкого глагола является инфини-

тив как не определённая форма глагола, который только называет действие или состояние без относительно к действующему лицу или предмету и всегда принимает суффикс -en или -n. Данный суффикс -n (-n) является формообразующим суффиксом, так как он присущ только одной грамматической форме глагола, т.е. инфинитиву и в словообразовании глагола никак не участвует. Например, он даже выпадает при спряжении глагола: Infinitiv -lernen; Präsens-ich lerne, du lernst, er lernt; Imperfekt-ich lernte, du lernstest, er lernte.

Автор отмечает при установлении киргизского эквивалента немецкого инфинитива: «В отличие от немецкого языка киргизский глагол не имеет инфинитивной формы. Исходной формой глагола в киргизском языке является не инфинитив, а императив, т.е. повелительная форма глагола, которая не принимает никакого формообразующего суффикса: оку! Бар! Поэтому словообразовательным эквивалентом немецкого инфинитива будем считать киргизский императив, хотя это по существу две различные грамматические категории» [7, 66].

Узбекский учёный, германист и лингвист И.А. Хакимов изучает лингвистические основы обучения грамматическому строю немецкого языка в узбекскоязычной аудитории. При изучении грамматической категории немецкого глагола в узбекскоязычной аудитории возникают некоторые затруднения, поскольку в немецком языке глагол имеет неопределённую форму-инфинитив, который называет глагольные действия вне связи с действующим лицом, а также вне связи со временем и наклонением. «В узбекском языке неопределённой формой глаголов, точности подобной неопределённой форме немецких глаголов, нет. Здесь начальной формой глаголов является основа, которая имеет значение второго лица единственного числа повелительного наклонения (уки-lres, ёз-schreib, кел-komm, ишла-arbeite)». Учёный обосновывает свою точку зрения тем фактом, что в узбекском языке все разнообразные формы глаголов, «... в том числе и имена действия на -мок и на -(и)ш, образуются от основы глаголов, являющейся одновременно формой второго лица единственного числа повелительного наклонения (ёз-schreib, ёз+иш-Schreibung, schreiben; ёз+д+им-ich shreib, habe schreiben)» [8, 57].

Узбекский учёный, англист и филолог Дж. Буранов в своей фундаментальной монографии по сравнительной типологии английского и тюркских языков (узбекского, казахского, кара-

калпакского, кыргызского и туркменского) затрагивает вопрос выражения понятия множественности лексическим глагольным способом. «Этот способ в равной мере характерен как для системы английского языка, так и для сравниваемых тюркских языков, так как во всех языках глагольные основы по своей природе связаны с тем или иным категориальным понятием, а в данном случае глагольные основы являются носителями значения множественности» [9, 223].

То есть выявляется, что категориально-грамматическое значение множественности может не проявляться у инфинитивной формы английского глагола и у их тюркских эквивалентов через грамматическую категорию числа (множественного числа) но может содержаться в их глубинных семантических структурах в плане содержания. Многие глаголы в английском и тюркских языках выражают понятие множественности, таким образом, изначально через значение своей инфинитивной формы, например: английский инфинитив: *reople-населять, add-добавлять, join-соединять, repeat-повторять, divide-делить*; или их тюркские эквиваленты: узб.: *купаймок-умножаться, ошмек-увеличиваться, бирикмок-объединяться*; каз.: *коюлану-густеть, көбөю-умножаться, биригу-объединяться*; каракалп.: *косыл-прибавляться, жый-собирать в кучу, бирлес-объединяться*; кырг.: *кошул-присоединяться, көбөйт-увеличивать количественно, бирик-объединяться*; туркм.: *дүзбек-собирать, гошмог-дополнять, көпеплдилмек-увеличиваться* [9, 224-225].

Кыргызский учёный, англист и типолог Ч.К. Найманова изучает в сопоставительном плане валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных английском, кыргызском, а также и русском языках. Валентность и сочетаемость языковых единиц всегда реализуется на уровне предложения, где доминируют главные члены предложения подлежащее и сказуемое и соотнесённые с ними коррелятивно полнозначные части речи существительное и глагол. Основой для сочетаемостно-валентностных отношений в структуре предложения выступают у означенных выше полнозначных

частей речи основные формы слова. Основная форма слова, трактуемая как абстрагированная от частного и конкретного проявления наиболее общее значение, выражается у имён существительных в английском языке формой общего падежа (*The Common Case*), в кыргызском языке формой именительного падежа (*атооч жөндөмө-досл.: назывательный падеж*) и в русском языке также формой именительного падежа. Основная форма слова выражается у другой полнозначной части речи глагола в английском и русском языках формой инфинитива со значением неопределённости и безотносительности по отношению к лицу и числу, в кыргызском же языке такой основой формы глагола не наблюдается. И потому наиболее общая абстрагированная семантика основной формы английского и русского глагола, выражаемого в инфинитиве в кыргызском языке перераспределяется, корня слова на сочетающиеся с ним аффиксы. Это связано с тем, что «... английский, русский и кыргызский языки относятся к разным морфологическим типам. Для английского языка более характерным является использование служебных слов и порядка слов в силу ограниченности морфологических средств выражения субъектно-объектных отношений. Для кыргызского языка основными средствами грамматических отношений служат аффиксальные морфемы, остальные грамматические средства употребляются сравнительно редко» [10, 157].

Обзорно-теоретический анализ работ по сопоставительному германо-тюркскому языкознанию показал, что конкретных сопоставительных исследований, в которых анализировались бы германский инфинитив и их функциональные соответствия в тюркских (кыргызском, казахском, татарском, узбекском и др.) языках, не имеется. Однако имеются некоторые сопоставительные изыскания, в которых вопрос о германском инфинитиве, как об одной из неличных глагольных словоформ, и их тюркских лексико-грамматических функциональных соответствиях затрагивается в связи с другими, смежными грамматико-типологическими проблемами.

Литература

- 1 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955.
- 2 Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. – М.: Наука, 1981.
- 3 Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. иностр.яз. – 2 изд. – М.: Просвещение, 1989.
- 4 Гак В.Г. О контрастивной лингвистике: вступ. ст. В.Г. Гак. Новое в зарубеж. лингвистике. – М., 1989. – Вып. 25: Контрастивная лингвистика.

- 5 Карпов В.М. Простое распространенное предложение в английском и киргизском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук В.М. Карпов. – Фрунзе, 1965. – 23 с.
- 6 Турсуналиев Т. Методика обучения временным формам глагола в киргизской школе: автореф. дис. ... канд. пед. наук Т. Турсуналиев. – М., 1967.
- 7 Фиш М.Ш. Словообразование немецкого языка в сопоставлении с киргизским языком. – Фрунзе: Мектеп, 1967.
- 8 Хакимов И.А. Особенности обучения грамматическому строю немецкого и узбекского языков. – Ташкент: ФАН, 1976.
- 9 Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков: учеб. пособие для пед. ин-тов. – М.: Высш. шк., 1983.
- 10 Найманова Ч.К. Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках: на материалах англ., кырг. и рус. яз. – Бишкек: Кырг. нац. ун-т им. Ж. Баласагына, 2004.

References

- 1 Balli Sh. *Obschaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyka*. – М.: Izd-vo inostr. lit., 1955.
- 2 Yartseva V.N. *Kontrastivnaya grammatika*. – М.: Nauka, 1981.
- 3 Arakin V.D. *Sravnitel'naya tipologiya angliyskogo i russkogo yazykov.: ucheb. posobie dlya studentov ped. in-tov po spets. Inostr.yaz. – 2 izd. – М.: Prosveschenie, 1989.*
- 4 Gak V.G. *O kontrastivnoy lingvistike: vstup. st. V.G. Gak. Novoe v zarubezh. lingvistike*. – М., 1989. – Vyp. 25: *Kontrastivnaya lingvistika*.
- 5 Karpov V.M. *Prostoe rasprostranennoe predlozhenie v angliyskom i kirgizskom yazykah: avtoref. dis. ... kand. filol.nauk V.M. Karpov. – Frunze, 1965. – 23 s.*
- 6 Tursunaliyev T. *Metodika obucheniya vremennym formam glagola v kirgizskoy shkole: avtoref. dis. ... kand. ped. nauk T. Tursunaliyev. – М., 1967.*
- 7 Fish M.Sh. *Slovoobrazovanie nemetskogo yazyka v sopostavlenii s kirgizskim yazykom. – Frunze: Mektep, 1967.*
- 8 Hakimov I.A. *Osobennosti obucheniya grammaticheskomu stroyu nemetskogo i uzbekskogo yazykov. – Tashkent: FAN, 1976.*
- 9 Buranov Dzh. *Sravnitel'naya tipologiya angliyskogo i tyurkskih yazykov: ucheb. posobie dlya ped. in-tov. – М.: Vyssh. shk., 1983.*
- 10 Naymanova Ch.K. *Valentnost' i sochetaemost' chastei rechi v raznosistemnyh yazykah: na materialah angl., kыrg. i rus. yaz. – Bishkek: Kyrg. nats. un-t im. Zh. Balasagyna, 2004.*

ӘОЖ 81'1-027.21

М. П. Ешимов

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: adai75@mail.ru**Қарым-қатынастағы бейвербалды амалдар: қол қимылдарының семантикасы**

Мақалада қарым-қатынаста қолданылатын бейвербалды амалдардың ерекшелігі мен семантикасы қарастырылады. Автор коммуникациядағы қол қимылдары жасалу жағынан ұқсас болғанымен, семантикасы тұрғысынан әртүрлі мағынада және де бір мағынада қолданылатын ым-ишаралар әртүрлі қол кинемалары арқылы берілетіндігі туралы, сонымен қатар қазақ халқының қарым-қатынасында жастар мен жасөспірімдердің қолданысындағы бейвербалды амалдарына тоқталып, тілде кірме ым-ишаралардың болатындығы туралы да сөз етеді. Сонымен қатар қол кинемаларына байланысты берілген бейвербалды амалдар көркем шығармадан келтірілген мысалдар арқылы да дәлелдеді.

Түйін сөздер: бейвербалды амалдар, кинема, ым-ишара, ым тілі, қарым-қатынас.

М. П. Ешимов

Невербальные компоненты коммуникации: семантика жестов

В статье рассматриваются особенности семантики невербальных средств коммуникации. Автор отмечает, что одни и те же кинетические компоненты речи, в данном случае жесты, в зависимости от ситуации выражают различные значения. Также автор анализирует своеобразие невербальных средств коммуникации в молодежной и подростковой среде казахов, и описывает заимствованные кинетические компоненты речи. Вышеизложенное находит свое отражение в художественных произведениях.

Ключевые слова: невербальные компоненты, кинема, жест, язык жестов, коммуникация.

M. P. Yeshimov

The components of nonverbal communication: the semantics of gestures

In the article features of semantics of nonverbal means in communication are considered. The author notes that the same kinetic components of the speech, in this case gestures, depending on the situation express different meanings. Also the author analyzes the uniqueness of nonverbal means of communication between the youth and teenage of Kazakhs, and describes the borrowed kinetic components of speech. The above is reflected in works of art.

Key words: nonverbal components, kinema, the gesture, the language of the gestures, communication.

Бейвербалды коммуникациялар тілдік таңбалардың барлық қызметін орындай алады. Мәтінге өзгерістер енгізетін бейвербалды компоненттер мынадай жағдайда пайда болады. Біріншіден, сөз бен сөз тіркесін ұмытқанда және оны іздеу барысында; екіншіден, айтып жатқан сөзінің құнды, қажет екенін білдіру мақсатында; үшіншіден, бір вербалды компоненттің бейвербалды компонентпен ауыстырылуы қажет болған жағдайда. Сөйлеудегі осындай деформацияларды И.Н. Горелов «бейвербалды таңбаның көріністері» деп атайды да, әрі қарай ойын былай тұжырымдайды: «Процесс выражения мысли можно рассматривать принципиально иначе: невербальная внутренняя программа эксплицируется так, что вербальные средства замещают всякие иные

средства общения только в случае, если последние оказываются менее эффективными и экономичными при достижении коммуникативных целей» [1, 32]. Ал адам қарым-қатынас кезінде коммуникативтік бағдарламаға вербалды тұлғаны қатыстырып қолданады.

Бейвербалды тәсілдермен хабарлаудың, ақпарат жеткізудің жинақталған, топталған мынадай мағыналық компоненттері бар: сілтеу, бейнелеу, түрту, нықтау, қарсылық білдіру, келісім беру, риза болу (модальдық), күрделі (сұрақ – аң-таң боп қалу), символикалық (қорқыту) [1, 47].

Қарым-қатынас сөйлеу әрекетінің басталуынан бұрын туындайды, демек, оған дейін қарым-қатынас жасаушылар белгілі бір ара-қашықтықты сақтап, дене қалыбын ұстайды. Осы

жағдайға лайық бет әлпетін өзгертіп, сәлемдесу дистантты дене қимылдарымен (қол алысу, бас изеу т.б.) алмасады. Осы аталған формалар сөйлеу әрекетіне түсу үшін қолайлы жағдай жасап, қарым-қатынас жасаушылардың қарым-қатынас орнатуға дайын екендігін анықтауға мүмкіндік жасайды. Мұндай элементтер сөйлеумен етене жақын, онан дара болуы мүмкін емес. Яғни дене қимылдары, ым, көзқарас қатынастың мағыналық жағын толықтыру функциясын атқарады.

Қарым-қатынас барысында қолмен берілетін қимылдар көп қолданылады. Солардың бірі қол алысу қимылы. Қол алысу қимылының беретін семантикалық сипаты ауқымды. Мысалы, қол алысу – сәлемдесу және қоштасу, алғыс білдіру, құттықтау, танысу, келісімге келу, шартқа отыру, растау, қолдау және бәстескен кездегі сияқты дене қимылдары әдеп ұғымымен ұштасып жатады, сол себепті бұл кинема лексикалық элементке қосымша мағына үстейді.

Қол алысып көрісу қазақ халқының ежелгі дәстүрінде бар. Бұрынғы кезде қазақ халқы амандасу барысында қос қолдап көрісетін болған (жас мөлшеріне байланысты). Жылдар өте бара қол алысып амандасу рәсімі өзгерістерге ұшыраған. Бұл өзгерістің нәтижесі (немесе бір қолын созып амандасу) бір қолдап амандасу. Мысалы, *Гасфорт (қарсы алып, қолын ұсынyp)*. *Сәлем, Шыңғыс Уәлиевич: (орын нұсқап)*. *Отыруыңызды өтінем* [2, 58].

Қол бұлғау қимылы арқылы да сәлемдесу рәсімін жүзеге асыра аламыз. Жастар бірін-бірі алшақтау жерден көрсе, онда олар бір-бірімен қол бұлғау арқылы амандасады. Мұнда қол бас деңгейіне дейін немесе одан жоғары көтерілуі де мүмкін. Мысалы, *Қызбен бірге мені көрді. Бірден таныды гой деймін, маған қолын бұлғап амандасты да, жанымда тұрған қызға:*

– *Өзің бара бер, Алтынай, – деді дауыстап, – көрмейсің бе, маған қонақ келіп тұрғанын?! [3, 75].*

Еуропа елдерінің көпшілігінде жоғары интелегенция өкілдерінің арасында ізеттілікті білдіретін қол сүйіп амандасу рәсімі де кездесіп жатады. Бұл қол алысу, қол бұлғау, қос қолдап амандасу сынды қимылдардың мағынасымен синонимдес болып табылады. Тек бір айырмашылығы аталмыш қимыл қазақ қарым-қатынасында қолданылмайды. Мысалы, *Гасфорт. Мұнда келіп кетсін деңіз оған. (Алмазов кетеді)*. *Уәлихановтың Катюшаға дәмесі күшейген сияқты. Бірақ мұсылман гой ол, реті келер ме екен ... (Жабыраңқы кескінмен Ели-*

завета Николаевна кіреді. Гасфорт оны қарсы алып қолын сүйіп). *Бонжур, м-маму! Өңің неге сынық!* [4].

Ым тілін зерттеуші ғалым К.У. Геворкян қол сүйіп амандасу мен ізеттілікті білдіретін қол сүю кинемасы ананың кеудесін сүю қимылынан пайда болған, яғни бұл қол сүю кинемасының өзгеріске ұшыраған түрі деген пікір айтады. Тілшінің айтуы бойынша, алғашқысында кеуде сүю кинемасы ананың махаббатына деген ізеттілік пен кішіпейілділігін білдірген. Бұл қимыл бірте-бірте қол сүю кинемасы болып өзгерген. Екеуінің мағынасы да бір, – деген тұжырым жасайды [5, 33].

Күнделікті өмірде бір-біріне алғыс білдірудегі қимыл – басын ию қимылы. Сонымен қатар алғыс білдіруде оң қолдың алақанын кеуденің орта тұсына апарып қою (қолын кеудесіне қою) қимылы да бас ию ишарасымен ұқсас болып келеді, яғни синонимдес ым-ишара. Кейбір елдерде бұл қимыл түрі сол елдің әнұраны ойнаған кезде де қолданылады, оның мағынасы алдыңғылармен сәйкеспейді, өйткені бұл қимыл ел рәміздерін құрметтеу, қадірлеу мақсатында қолданылып отырады.

Өзінің ризашылығын білдіруде, рақмет айтуда қолданылатын, вербалды компонентпен қоса жүретін қол алысу кинемасы көркем шығармаларда былайшы беріледі: *Сол сәтте өз емдеуінің мұншалық нәтиже беруіне жас баладай мәз болып тұрған Шерубайға көзім түсіп кетті де, өзімді-өзім ұстай алмай:*

– *Көп-көп рақмет сізге Шерубай, – дедім екі қолын бірдей қысып* [3, 189]. Ризашылығын білдірудегі әңгімелесушісінің қолын қос қолымен қысу (немесе керісінше) қимылы оған шексіз ырза екендігін аңғартады. Бұл қимылмен қатар, жымию, бас изеу қимылдары да қосарланып қатар жүреді.

Этикет нормалары Қытайда күнделікті қарым-қатынаста және мінез-құлқын қалыптастыруда басты рөл атқарады. Қытай этикеттік қарым-қатынасы мен мінез-құлқында алғыс білдірудің әртүрлі формалары бар. Алғыс білдірудің вербалды түрімен қоса, бейвербалды түрі де кең қолданылады.

а) Жеңіл түрде қол қысу кинемасын бір-бірімен жақын таныс және бірін-бірі сөзсіз ұғысатын адамдар қолданады.

ә) Қолды қаттырақ қысу арқылы өзіне жақындығы шамалы, таныс емес адамына алғыс білдіре алады.

б) Екі қолымен жеңіл түрде қол қысыу. Бұл кинема жасы үлкен, қарт адамдарға ризашылық білдіруде қолданады. Сонымен қатар

қазіргі кезде іскер адамдар қарым-қатынасында кездеседі.

в) Қолын біріктіру арқылы алғыс білдіру кинемасы қарым-қатынаста қолданылғанымен, ескірген қимыл болып саналады.

г) Өз алғысын, рақметін әйел адамдар бірін-бірі құшақтап, содан кейін бетінен сүю арқылы білдіре алады.

Қытай халқында асханалар мен дәмханаларда даяшы үстелге ас-су әкеліп қойғаннан кейін, тапсырыс берген адам ыдыстың қасына қолын апарып, үстелді сұқ саусағымен тықылдатады. Бұл кинема «әкелген ас-суына рақмет» дегенді білдіреді. Бір сөзбен айтқанда, алғыс білдіруде қолданылатын қимыл болып табылады.

Қол алысу кинемалары амандасу, рақмет айту мағыналарымен бірге, танысу кезінде де қолданылады. Қимылдың орындалуы жағынан бір-бірінен ешқандай айырмашылығы жоқ. Бұлар тек қана қарым-қатынастағы жағдайға, контекске байланысты ажыратылады. Мысалы, *Сонымды сезіп қойғандай маған жымыя қарады да, қолын созып:*

– *Баймағамбет Ізтөлін, – деді. Мен де қол бердім [6, 367].*

Қол алысып танысу ерлерге тән, ал ресми жағдайларда ерлермен қоса, әйелдер де қолданады. Ер адамдар әйелдерге бірінші болып қол бермейді, ал жасы кішілер мен қызметі төмен адамдар үлкендер мен қызметі жоғары адамдарға бірінші боп қол созбайды.

Кездесу кезіндегі ерлер арасындағы қол алысудың өзіндік мағынасы бар. Ерлер мен әйелдер арасындағы қол алысу ресми жағдайларда қолданылады. Жыныстар арасындағы бейресми жағдайларда қол алысу күнделікті өмірде көп кездеспейді.

Кездесу мен танысу кезінде орыс әйелі ерлерге бірінші боп қол береді, сонымен қатар әйелдер ерлердің қолын қыспайды. Ал қытай халқында танысу барысында қол алыспайды, тек қана жымыяды. Жымыю арқылы танысқандығына қуанышты екендігін сездіреді.

Неміс халқының қарым-қатынасында кездесу мен танысу кезінде әйелдер де, ер адамдар да тең дәрежеде қол алыса алады. Сонымен бірге үлкен-кіші, қызметі жоғары мен қызметі төмендер де бірдей қол алысады. Қол алысу ресми және бейресми жағдайларда да қолданыла береді.

Қол алысу кинемасының берер семантикалық сипаты кең. Солардың бірі – татуласу кезінде қолданылатын қол алысу болып табылады. Адамдар ренжісіп, араздасып қалып жат-

қанда бірмен-бірі татуласу үшін де қол алысады. Мұның мағынасы *айыбыңды кешірдім, сенімен татуластым* дегенді аңғартады. Мысалы, – *Егер сен кешірсең, арамызда болған оқиганы мен кешірдім.*

– *Мен де кешірдім, – деді батыр Саян күлімсіреп бірінші боп қол беріп [7, 183].*

Ал бірін-бірі құттықтау, бір-бірімен бәстесу мағынасында қолданылатын қол қысу немесе қол алысу қимылдары көркем шығармаларда былайшы беріледі. Мысалы, *Федор Иванович, бізді де құттықтауыңызға болады, – деп ол жарылып кеткен қара қайыс қолын ұсынды, – шалғайдағы бөлімшелерде де соң егілетін егінді дәл мерзімінде аяқтаттық [8, 26].* Бұл мысалдан қол алысу арқылы құттықтау рәсімін көруге болады. Ал қол алысу арқылы бәстесу көркем шығармаларда былайша суреттеледі. Мысалы, *Теміришот. Алтыниаштың жүзі тұрсын, ізін бастырмаспын саған. Сапар. Әкел қолыңды! (Екеуі қол алысады) [4, 283].*

Қарым-қатынас барысындағы қоштасу жағдайында көбіне дене қимылдарынан қол алысу, қол бұлғау, қолды жоғары көтеру қимылдары қолданылады. Қоштасу кезінде, амандасқанда қолданылатын қалыптасқан дене қимылдары бар және олар көптеген тілдерге ортақ. Орыс тіліндегі осы саланың көрнекті зерттеушісі Н.И. Формановская: «Әңгімелесушілердің контактісінде қоштасу барысында дене қимылдары қолданылады. Олар сәлемдесу рәсімінде қолданылатын кинемалармен байланысты» – [9, 90] деген тұжырым жасайды. Бұл тұжырым қазақ тіліндегі кинемалар табиғатына да жат емес. Мысалы, *Осындай халімді Аяужан түсінді ме, әлде менімен сөйлескісі келді ме, қоштасқалы ұсынған қолымды алып тұрып:*

– *Жантас аға, бізге өнеріңізді көрсеттіңіз оныңызға көп рақмет, – деді, егер қиынбасаңыз, сіз де біздің өнерімізді көріңіз мен істеп жүрген қранға келіңіз... [3, 74].*

Қоштасу рәсіміндегі қол алысу: Бұл жолғы дидактасуда біз бір-бірімізді ренжіткен жоқпыз, алдағы кезде де осындай ақ пейіл, адал ниетпен, дос көңілмен кездесіп, қол алысатын болайық! – дегенді аңғартады.

Қоштасу рәсімінде қол бас деңгейіне дейін алақан алға созылған күйі, толқынды суреттеген тәрізді қимыл жасалады, яғни мұны қол бұлғау қимылы деп те атауға болады.

Көбінесе жасы кіші немесе бастауыш сынып оқушылары амандасу, қоштасу жағдайларында және жеке бейресми әңгіме үстінде ым-ишараларды жиі қолданады. Балалар амандасу

сәтінде қолын сәл жоғары көтеріп бұлғайды. Ал қоштасу сәтінде арқадан қағады немесе қолын бұлғайды. Бұл балалардың бейвербалды амандасуы мен қоштасуы ер балаларға тән.

Қолды бұлғау қимылынан біз адамның адресатты өзіне шақыруын біле аламыз. Егер де бұл қимыл түрі біріншісінде, қолын ақырын бұлғаса, бұл асығыс емес жәйтті білдіреді, екіншісінде өте тығыз бір шаруаны айтуда немесе қарым-қатынас жасаушысының өзіне өте қажет екендігін аңғарта алады. Мұнда қимылды алғашқысындағыдай ақырын бұлғау арқылы емес, қолын тез бұлғағандығы арқылы ажыратуға болады. Мысалы, *Хамитке Төлебай «тез!» дегендей қолын бұлғайды. Хамит жалтақтап жақындайды* [2, 160]. Бұл қимыл түрі, шамамен айтқанда, 60-70-ші жылдардың ішінде енген деген пікірлер де айтылады.

Қол көтерудің халқымыздың таным-түсінігінде бірнеше мән-мағынасы, ұғымы, нышаны бар [10, 71-72]. Бірінші – сөзім бар, айтарым бар дегені. Екінші – «тоқта, тоқтат, жетер» дегені.

Күнделікті тұрмыста тығыз бір нәрсені айту барысында шулап, адамға сөз бермей, күбірлесіп сөйлеп отырған қауымды тынышталдыру, сөзді «қоя тұрыңыздар», «сабыр етіңіздерші» дегенді білдіретін қимылдардың да түрі бар. Мұнда қарым-қатынас жасаушы бір қолының немесе екі қолының алақандарын адресаттарға бағыттаған күйі бас деңгейіне дейін (немесе бастан сәл жоғары көтерілуі де мүмкін) көтереді, мұның мағынасы «қойшы», «тыныш», «тыныштық сақтаңыздар» сөздерімен пара-пар. Бұны сөзбен айтпай-ақ, қолын көтере салуға да болады. Мысалы, *Рая, (қолын көтерін). Тоқтатыңдаршы! (Жұрт тына қалады. Жылдам ілгері басып кеп). Самат аға, қайда жоқ боп кеттің? Маған сен қажетсің* [4, 108].

Алайда қол көтеру қимылдарының барлығы бірдей тынышталдыру мағынасын бере бермейді, кей жағдайда олар дауыс беру кезінде жақтаушылардың, қарсы шығушылардың санын анықтау мақсатында да қолданылады. Мұндай жағдайлар көбінесе қоғамдағы түрлі жиналыс, сайлау т.б. жиындарда көрініс табады. Дауыс беру барысындағы қол көтеру қимылдары мен қол алысу, қол қысу қимылдары көптеген халықтардың қарым-қатынасында кездеседі.

Қимылдар егістік, зат есім, одағай т.б. сөз таптарының қызметін атқарумен бірге сын есімнің қызметін де атқара алады. Керемет, әдемі, тамаша деген сөздердің орнын бейвер-

балды амалдардан үлкен, яғни бас бармағын көрсету кинемасы ауыстыра алады. Мысалы, *Зейнеп. Оған кім қарсы, жаным-ау!.. Ойда орыс, қырда қазақтың қай игі жақсысы саған қызын бермейді? (Үлкен бармағын көрсетіп). Мынау деген ақсүйек біреудің қызын таңдап жүріп неге алмайсың? Есіктегі жалшының қызына үйленем дейсің, бұл қылығыңды жұрт естісе не демек?* [2, 89]. Бұл қимыл нәрсенің, заттың сынын, сапасын білдіру мақсатында ғана қолданылады. Сонымен бірге қимыл фраза мен сөздің орнына жүруі де мүмкін. «Қалайсың?» деген сұраққа жауап ретінде бас бармағын көрсетуі мүмкін. Бас бармағын көрсету – жақсы, тамаша дегенді білдіретін ишара. Жест-символ. Бұл кинема дерексіз мазмұнға ие және «өте жақсы» деген мағынаны білдіреді. Қимыл көптеген халықтар қарым-қатынасында «өте жақсы» деген сөздің орнына жүреді. Тағы да «менің көйлегім қалай?» деген сұраққа жауап ретінде бас бармағын көрсету қимылы қолданылып, оның жақсы екендігін білдіреді. Бұл қимыл сонымен қоса тілдегі «әдемі», «жақсы», «керемет», «тамаша» деген сөздердің орнына да қолданылады. Бұл қимыл түрі ТМД елдеріне Батыс елдерінен енген, яғни кірме кинема болып саналады.

Жоғарыда аталған кинема түрі «тамаша», «өте жақсы» дегенді білдірсе, осы кинемаға қарама-қарсы мағынада қолданылатын қимыл түрі ол – оң қолдың бас бармағын төмен (қалған саусақтар алақанға бүгіледі) бағыттау. Мұның мағынасы жақтамауды, келіспеуді білдіреді. Сонымен қатар бұл қимыл түрі екі адам бір-бірімен күресіп, төбелесіп жатқан кезде жеңіліп бара жатқан адамды «сұлат», «дымын қалдырма» деген мағынада жұмсалады. Бұл кинема түрі қазіргі қазақ жастарының арасында да қолданылады. Оның мағынасы «өшірді», «өлтірді» (*өшірді, өлтірді* дегендер қазіргі жастар тілінде қолданылатын жаргон сөздер болып табылады. Бәстесіп, сөз таластырып отырған қарсыласын сөзбен *жеңді, тығырыққа тіреді* дегенді білдіреді) дегенді аңғартады. Осыған байланысты бұл кинема бір жағынан Батыс елдерінен келген кірме, екінші жағынан жаргон кинема болып табылады.

Қазақ қарым-қатынасында қол кинемасына байланысты ым-ишаралар көптеп саналады. Солардың бірі – қол сілтеу. «Қол сілтеу», «Қолын бір-ақ сілтеу» фразеологизмдері – «қойшы соны» деген ренішті көңіл-күйден хабар берумен бірге, «мейлі», «бопты» сияқты сөздердің (лажсыз келісім беру немесе қарсылық білдіру) қимылымен берілуі. Сонымен бірге қол

сілтеу «кет», «кетіндер» дегеннің және жол сілтеу, жол көрсету сияқты мағыналарды да білдіреді. Мысалы, *Хан сол теріс бұрылған қалпында «бәрің де кетіңдер!» деген ишарат білдіріп қолын сілтей салды. Уәзір, шабарман тұтқынды ала жөнелді* [7, 107]. «Мейлі» деген сөздің орнына жүретін бейвербалды амал төмендегіше беріледі. Мысалы, *Кеңсеге баруға қауіптенсең, шошқа фермасы да алыс емес қой.*

– *Машина жолай тоқтап қалды. Жаңа гана жеттім.*

– *Онда, жарайды, – Качан қолын сермей салды* [8, 16]. Жол сілтеу мағынасында қолданылатын қол сермеу, қол сілтеу кинемалары көптеген тілдерде мағыналас болып келеді. Былайша айтқанда, көптеген елдердің қарым-қатынасында кездеседі деген сөз. Мысалы, – *Қалай қарай кетті өздері? Сойыл тийіп, бір қолы сынып, жанын қоярға жер таба алмай тұрған керуен басы сау қолын кейін сермеді* [7, 723].

Қол сермеу арқылы «күте тұр», «қазір» деген мағыналарды да білдіруге болады. Мысалы, *Пәрменімізше айқайлаған дауысымыз кран басына жетті ме, әйтеуір кабинеттің терезесінен Аяужанның басы көрінді де, қолын бізге «қазір» деп сермегендей болып, қайтадан жоқ болып кетті* [3, 111].

Адамды өзіне қарату, шақыру мақсатында екі қолының алақанын шапалақтау орын алған. Мысалы, *Хан енді басын көтеріп алды, қоңырау орнына алақанын шапалақтады. Үйге Бақты-Қожа уәзір кірді* [7, 105]. Бұған қоса үстелді тақылдату қимылы да өзіне қажет адамды шақыруды аңғартады. Мысалы, *Әбдіш столды тақылдатып ұрып еді, белдемшелі, үрпек бас сары қыз жетіп келді* [11, 25]. Алақанды шапалақтау арқылы адамды өзіне шақыру, қарату мағынасындағы қимыл қазіргі таңда қолданыстан шығып қалған қимылдар қатарынан саналады. Аталмыш кинема көбінесе жас жігіттердің таныс немесе бейтаныс бойжеткенді өзіне қарату мағынасында қолданылатын жаргон қимыл ретінде жастар арасында жиі кездеседі.

Қарым-қатынас барысында адресаттың ойын нақтылай, айқындай түсетін қимылдың бір түрі – нұсқау мағынасындағы қимылдар. Нұс-

қау мағынасындағы қимыл – қолмен, иекпен, қас-қабакпен нұсқау арқылы жүзеге асады. Қас-қабакпен, иекпен, қолмен нұсқау зат есімнің (деректі және дерексіз заттарды көрсету) сонымен қатар пысықтауыштың қызметін атқара алады. Дәлірек айтсақ, зат есім, пысықтауыш сияқты сөйлем мүшесі мен сөз табын бейвербалды амал ауыстыра алады. Оның мағынасы сұраған нәрсесін көрсету, сонымен бірге жай ғана адамды немесе затты нұсқау. Мысалы, – *Молдеке! – деді Мұстафа, қасында бейшарасыған кескінмен қарап отырған молдаға, босағада тұрып қалған мені қолымен нұсқап, – анау баланы танысыз ғой?* [6, 58]. Біздің пікірімізше, иекпен нұсқау, көрсету бейвербалды қарым-қатынаста сұқ саусақпен көрсетуге қарағанда онша да дөрекі қимыл емес. Егер иекпен нұсқау қимылы ешқандай да бір агрессивті қимылсыз берілсе, онда бұл кинема жақсы қабылданады деуге болады.

Жұдырығын түю (жұмылған жұдырық әңгімелесушіге қарай бағытталған) қимылы қорқытуды, сес көрсетуді білдіреді. Мысалы, *«Әулие шыңының» басындағы Пішпектің құшбегі Әлішер датқа мен Орман Манантар «бөлем тұра тұр!» деп жұдырықтарын түйеді* [7, 744].

Сұқ саусағын ауыз тұсына, яғни ерінге тигізіп белгі беру – *сөйлеме, айтпа, үніңді шығарма, тыныш* дегендерді аңғартады. Мұның мағынасы төңіректегі басқа адам баласы оның айтар сөзін естіп қоймасын дегендігісін білдіреді. ТМД халықтарының көпшілігінде тыныштыққа шақыруда оң қолдың (сол қол) сұқ саусағын тигізіп, «тсс, тшш, ыш-ш» вербализациясымен қоса көрсетіледі. Ал неміс қарым-қатынасында ерінге төрт саусақты тигізеді. Бұл да тыныштыққа шақыруды аңғартады. Мысалы, *Гуля. Сейткерей жездем мен Батыршаны жаңа арестовать етіпті. Әбіш (қолымен белгі қып). Биш-ш-ш! Болды, тоқтат, тілеуіңді берсін* [4, 80].

Жоғарыда аталған қимылдарды салғастыру, салыстыру барысында қарым-қатынастағы кинесикалық элементтердің мағынасы ашылды, оның тілмен ара қатынасы, қимылдарды орындаудағы органың қызметі және сөзбен суреттеудегі қимыл түрлері ажыратылып, белгілі бір мысалдар арқылы дәлелдене түсті.

Әдебиеттер

- 1 Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М.: Наука, 1980. – 104 с.
- 2 Мұқанов С. Шығармалар жинағы. – Т. 5. – Алматы, 1974. – 244 б.
- 3 Есенберлин І. Ғашықтар. – Алматы, 1992. – 190 б.
- 4 Әуезов М. Шығармалар жинағы. – Т. 5. – Алматы, 1982. – 432 б.

- 5 Геворкян К.У. Кинесический язык (Введение в кинесику): Автореф. дис. д-ра. филол. наук. – Ереван, 1991. – 33 с.
- 6 Мұқанов С. Өмір мектебі. – Алматы, 1970. – 487 б.
- 7 Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы, 2002. – 758 б.
- 8 Есенберлин І. Көлеңкемен қорғай жүр. – Алматы, 1974. – 224 б.
- 9 Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. – М.: Русский язык, 1982. – 193 с.
- 10 Момынова Б.Қ., Бейсембаева С.Б. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2003. – 136 б.
- 11 Майлин Б. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1977. – 543 б.

References

- 1 Gorelov I.N. Neverbalnyye komponenty kommunikatsii. – М.: Nauka, 1980. – 104 s.
- 2 Мұқанов С. Шығармалар жинағы. – Т. 5. – Алматы, 1974. – 244 б.
- 3 Есенберлин І. Ғашықтар. – Алматы, 1992. – 190 б.
- 4 Әуезов М. Шығармалар жинағы. – Т. 5-10. – Алматы, 1982. – 432 б.
- 5 Gevorkyan K.U. Kinesicheskiy yazyk (Vvedeniye v kinesiku): Avtoref. dis. d-ra. filol. nauk. – Yerevan, 1991. – 33 s.
- 6 Мұқанов С. Өмір мектебі. – Алматы, 1970. – 487 б.
- 7 Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы, 2002. – 758 б.
- 8 Есенберлин І. Көлеңкемен қорғай жүр. – Алматы, 1974. – 224 б.
- 9 Formanovskaya N.I. Upotrebleniye russkogo rechevogo etiketa. – М.: Russkiy yazyk, 1982. – 193 s.
- 10 Momynova B.K., Beysembayeva S.B. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2003. – 136 б.
- 11 Maylin B. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1977. – 543 б.

ӘОЖ. 306.440.89

Ж. И. Исаева

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті,
ф.ғ.к., Түркістан қ., Қазақстан
e-mail: jazirhon79@mail.ru

Ұлттық паремиологиядағы «тағдыр» концептісі

Бұл мақалада қазақтың паремиологиялық дүние суретіндегі адам болмысы», яғни адамның тағдыры, күнделікті өмір тіршілігінде көрген рахаты мен тартқан азабы бірінен бірі туындап, бірімен-бірі сабақтасып келіп, «адам және оның ортасы», «адам және ақиқат шындық» арасындағы күрделі қарым-қатынастарды реттеуші тілдік тетік қызметінде жұмсалып қана қоймайды, ұлттық мәдениеттің төл тума болмысына қатысты құнды мәлімет беретін этномәдени ақпараттар қоймасы – концептілік аяның қалыптасу негізі болады. Бұл концептілік аяның ауқымына енген әрбір паремиялардың (мақал-мәтел) өз бойына ғалам бейнесінің бірнеше фрагменттерін тоғыстырылады. Автор мақал-мәтелде кездесетін әр концептің ерекшелігіне тоқталып, Шерхан Мұртаза тіліндегі қазақ дүниетанымының «қазығы» боларлық «тағдыр», концептісіне, сонымен бірге ұлттық танымдық құрылымдар негізінде қалыптасқан паремиялар этнос болмысының, мәдениетінің рухани дүниетанымының көріністері екендігін талдаған.

Түйін сөздер: паремиология, мақал-мәтелдер, концепт, концептілік ая, реалды дүние бейнесі, т.б.

Ж. И. Исаева

Концепт «судьба» в национальной паремиологии

В данной статье исследуются проблемы паремиологической картины мира, а именно вопросы человеческой жизни и судьбы, счастья и тягот бытовой жизни, о взаимосвязанности и взаимообусловленности всех этих сторон жизни, результатом которых является сложный механизм отношений «человек и окружающий мир», «человек и жизненная правда», где определяющим является не только языковой механизм деятельности, но и формирование концептуальной картины мира, как основного источника национального самосознания и национальной культуры народа. В языке Шерхана Муртазы «основой» казахского миропонимания считается концепт «судьба», где данный концепт является выражением духовного, культурного, исторического развития народа.

Пословицы и поговорки, являющиеся неотъемлемой частью концептуальной картины мира, включают в себя различные фрагменты окружающего мира. Автор подробно останавливается на особенностях каждого концепта.

Ключевые слова: паремиология, пословицы, поговорки, концепт, реальный образ мира, концептуальная картина мира.

Zh. I. Isaeva

The concept of “fate” in national paremeology

This article deals with the description of human nature and fate, daily joy and difficulties of people. In the sphere of this concept, several fragments of world image intersect in every proverb. The author tells about peculiarities of each concept in proverbs. As a core of Kazakh view the concept of ‘fate’ in Sherkhan Murtaza’s works is analyzed as means of ethnocultural and spiritual view of nation.

Key words: paremeology, proverbs and sayings, concept, the sphere of concept, real world image etc.

Кез келген ұлттық ұжым негізінде қалыптасқан қоғамда ұлттық паремиологияның ерекше көңіл бөліп, өзінің барша мазмұн-мәніне арқау етіп келе жатқан тақырыптарының бірі – «Адам болмысы», яғни адамның тағдыры, күнделікті өмір тіршілігінде көрген рахаты мен тартқан азабы бірінен бірі туындап, бірімен бірі сабақтасып келіп, «адам және оның орта-

сы», «адам және ақиқат шындық» арасындағы күрделі қарым-қатынастарды реттеуші тілдік тетік қызметінде жұмсалып қана қоймайды, ұлттық мәдениеттің төл тума болмысына қатысты құнды мәлімет беретін этномәдени ақпараттар қоймасы – концептілік аяның қалыптасуына да негіз болады. Бұл концептілік ая ауқымына енген әрбір паремия (мақал-мәтел)

өз бойына ғалам бейнесінің бірнеше фрагменттерін тоғыстырып, тілдік дүние бейнесін қазақ ұлтының мәдени дүние бейнесімен ұштастырады.

Осы тұрғыдан келгенде мақал-мәтелдер қазіргі заман лингвистикасындағы өзекті проблемалардың бірі – «тілдегі адам факторы» мәселесін зерттеуде маңызды тілдік дереккөз қызметін атқарады.

Белгілі ғалым Ә.Қайдар мақал-мәтел туралы былай дейді: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі, дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді» [1, 142].

Халық даналығының сарқылмас көзі мақал-мәтелдер бір-бірімен үзіліссіз қатыстылықта, тығыз қарым-қатынаста, өзара байланыста болып келетін дүниенің мәдени бейнесі мен дүниенің тілдік бейнесі тарамдалатын реалды дүние суретіне барып саятындығымен маңызды. Бізді қоршаған реалды дүние қалай болса солай құрылған, бей-берекет әлем емес, ол өзінің онтологиялық негізіне ұқсастықтар мен айырмашылықтар және т.б. қарым-қатынастарды жинақтайтын жүйелі құрылым. «Реалды әлемдегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар қарым-қатынасы туралы түсінік біздің санамыздың фундаменталды бөлігі болғандықтан, олар біздің іс-әрекетіміздің кейбір түрлерін, атап айтқанда, концептуализация және категоризация процестерін анықтайды. Адам миында, психикасында концептуалды құрылымдардың, концептердің, тіптен бүкіл концептік жүйенің түзілуіне алып келетін ақпараттарды адамның түсіну, қорыту әрекетін концептуализация дейміз, ол процесс «адамзат тәжірибесінің ең кіші бірлігін» айқындауға бағытталады. Демек концепт – концептуализацияның нәтижесі» [2, 11].

Ұлттық танымдық құрылымдар негізінде қалыптасқан паремиялар этнос болмысының, мәдениетінің рухани дүниетанымының көріністері. Ал «этнос» ұғымы «ұлт» ұғымына қарағанда тереңірек уақытты қамтиды. Атап айтқанда, ол сатылап даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық та дәуірлерді басынан кешірген адамдар қауымдасты-

ғын танытады. Олай болса, этностың басынан кешірген жоғарыда көрсетілген барлық кезеңінен толық мағлұмат тек оның тіл қазынасында ғана сақталады. Ұлтқа ғана тән мәдени концептілер туралы В.Н.Телия: «Это в самом общем виде интерпретация денотативного или образно-мотивированного, квазиденотативного аспектов значения в категориях культуры» деуі осының айғағы [3, 288].

Осыған байланысты «тіл әлемі» – этностың өзін танып білудің қайнар көзі. Осы кезеңге тән ғаламды танудың, ойлау жүйесінің түрі ұлттық танымның мазмұндық межесі деп бағаласақ, оны бейнелеудің, тілде сақтаудың және қолданудың тұрпаттық межесі (план выражения) – тілдегі мақал-мәтелдер. Ғалым Ислам Айбарша: «Дүниенің тілдік суреті дегенімізді біз тілде көрініс тапқан жалпы ұлт өкілдеріне ортақ ұжымдық ұлттық мәдени тәжірибе негізінде жиналған білім жүйесі. Дүниенің тілдік суреті феномені тіл мен ойлаудың өзара қатынасын танымдық (когнитивтік) ғылымы шеңберінде қарастыру қажеттігін туындатады» – деген тұжырым жасайды [4, 13].

Тіл білімінде пікірталас туындатқан «концепт» термині когнитивтік лингвистика ғылымының қажеттілігінен туындайды. «Концептің» «ұғымнан» басты айырмашылығы соңғысында энциклопедиялық ақпарат беріледі, яғни «концепт» «ұғымнан» кең мағынаға ие. «Ұғым» ғылыми білімнің нәтижесін білдірсе, «концепт» сөздіктегі мағынамен қатар, «алғашқы формасы (этимологиясы), басты тарихи белгілерін ғана қалдырып өте ықшам формасын, қазіргі заман ассоциациясын, бағалау модусын» жинақтаған көпқабатты құрылым. Демек, концепт ұғымдық ақпараттан басқа психологиялық, этимологиялық, прагматикалық, мәдени ақпараттарды да білдіреді.

Лингвомәдениеттануда «концепт» жалпы белгілі бір этнос мәдениетінің басты элементі, адамның менталды әлемінің басты ұяшығы деп танылады. С.Г.Воркачевтың пікірі бойынша «мәдени концепт – тілдік бейнесі және этномәдени ерекшелігі бар ұжымдық білім/сананың бірлігі» [5, 48]. Концептің орыс мәдениетіне қатысты Ю.С.Степановтың «орыстардың және орыс қоғамының рухани өмірінің ұжымдық қазынасы» [6, 57] деген анықтама-сын басқа мәдениеттер контексті негізінде де қолдануға әбден болады.

Концептің басты белгілерінің бірі – оның мәдени реңкте болуы. Сондықтан ол ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болып саналады. Сонымен, концепт де-

геніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым.

Мәдени концептілердің ұлттық үлгілеріне тән ортақ және ерекше белгілерін айқындау үшін олардың тілдік көрінісін, қандай да болмасын ұғымды білдіретін сөздің этимологиясы, синонимиясы мен антономиясы, тіркесу, контекстік қолдануы, семантикалық аялары, образды ассоциациясы, модустік бағалануы, фразеология және тілдік шаблондар құрамында берілуі – бұның барлығы әрбір ұғымды білдіретін басты концептілердің өзіндік «тілін», оларды қайта өңдеуге (реконструкция жасауға), адам санасындағы алатын орнын айқындауға мүмкіндік береді. Міне, осындай сараптама, өмірлік мәні бар дүниетанымдық концептілердің шынайы мәнін ашады.

Мақал-мәтелде кездесетін әр концептің ерекшелігіне тоқталайық. Барлық адамзат, соның ішінде қазақ дүниетанымының «қазығы» боларлық «тағдыр», концептісіне, сонымен бірге оларды жете танып түсінудегі қазақтың ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктеріне тоқталуды мақсат еттік.

«Тағдыр» концептісі қандай да болмасын халықтың мәдени мәні бар концептілердің бірі, әрі қазақ дүниетанымында да басты орын алады. Ол өзінің абстракциялы сипаттамасы бойынша өте күрделі. Жалпы, бұл концептіні теологтар мен философтар белгілі бір дәрежеде зерттеген. Біз өз тарапымыздан осы концепті түсінудегі қазақтардың дүниетанымдық түсінігінің дүниенің тілдік суретіндегі мақал-мәтелдегі ұлттық танымдық көрінісі сөз етіледі.

Ислам бойынша «тағдыр» Алланың жазмышы, яғни алдын ала белгілеп қоюы, оған мұсылман адам күнделікті санада ешбір қарсылықсыз, шыдамдылықпен көнеді. Адамның шыдамдылық, сабыр еткені, қанағат тұтып шүкіршілік еткені үшін Құдірет сый көрсетеді деген ұғым орын алады. Бәлкім осындай түсінік негізінде құдайға сенуші жалғаннан – өмірден түнілмей, оның сәтті де, бақытты кезеңдерін күтіп, «тағдырдың» келеңсіздіктерін шыдамдылықпен, мойымай басынан өткізеді. Түркі халықтарында, соның ішінде қазақтарда осы концептіні түсінуде тағдырға көнумен қатар, оның алдында дәрменсіздігі жазушы Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» романындағы паремиялық қолданыстарында көрініс тапқан:

Поэтикалық тіркестер арқылы жазушы азап-

ты өмірдің тақсіретін тартып, шаршап, шалдыққан жанның аянышты халін, әркімнің бетбетімен бытырап кеткен тұстарын, аша түскен қабатын қолдану арқылы ойды тереңдете түседі: Шешем Құлыханның бауырлары әлі сол Бектөбеде тұрады. Сәли, Қали, Бөпетай, Сатай...Е, оларды да көрмегелі көп заман болды. Мұртаза барда бәрі де келіп-кетіп тұрушы еді. *“Балапан басымен, тұрымтай тұсымен”* дегендей болып кетті ғой [7, 32].

“Балапан–басымен, тұрымтай–тұсымен” мақалында аласапыран, қилы-қилы заманда әркім өз басын сауғалап, өз күнкөрісін диттеп, бет-бетімен кетудің сипаты, ел басына келген қиындық пен қасірет ел-жұрттың басын біріктірмей, бет-бетімен кетуіне мәжбүр еткендігі айтылған.

“Әкесіз жетім–арсыз жетім, шешесіз жетім–шерлі жетім” деген тіркеспен мына жолдарды қарайық: Әлі есімде: қыстың күні жаман жалғыз көрпесін жамылып жүретін. Ақтамақ Сұлтаннан Науат дейтін бір қыз тапты. Бейшара бүкір еді. Омыртқасы жарақаттанып, тумай жатып мүгедек болып қалды. Жанары ботаның көзіндей жәудіреп, адам көрсе бір жәрдем тілейтіндей жаутаң-жаутаң еткенде, жаның шырылдап, жүрегің жылағандай бола-сың...

Қуанышбай жылқыны санап болып:

– Қайта бер, – деді. Жаз болса да жаурап тұрғандай жағы үрпиген, жүдеу. *“Әкесіз жетім – арсыз жетім, шешесіз жетім – шерлі жетім”* деген рас болар. Шешенің, яғни Айшаның, барына тәуба! [7, 109].

Автор бұл мақалдың *“Әкелі жетім анық жетім, Шешелі жетім жарым жетім”* негізі денотативті мағынасын ашып береді: әдетте әйел адамның өте қажырлы, қайратты келетіндігі айтылып, баласына әкенің жоқтығын білдірмейтіндігі, әке орнына әке болып, жұмыс істеп бала-шағасын бағумен қатар, ол соларға әке мейірімін де бере алатындығы, сонымен қатар, баласын көрінгенге көз түрткі қылмайтындығы айтылса, шешесі бар жетімнің киімі таза, тамағы тоқ, ол көп нәрседен тарыға бермейтіндігі, жетімдікті жартылай ғана сезінетіндігін, ал, әке баласын материалдық жағынан қанағат тандырғанымен, рухани жағынан толық қанағаттандыра алмайтындығы, үнемі баланың қасында болып көлденең көз бен сөзден де қорғай алмай, бала ылғи жаутаңдап, шешесінің мейірімін аңсап өтетіндігі, яғни анадан айырылған бала өзін нағыз жетім сезінетіндігі содан екендігін танытады. Әрі қарай осы мақалға селбесетін коннотативті мағынасын да

көрсетуге болады. Мысалы: Әкемді алсаң да, Құдай, шешемді алма – шекпен тоқып берсе де өлмеймін ғой. Бұл әке мен шешені өлімге бөліп қию емес, жетім қалатын баланың өміртіршіліктегі әкесіз, не шешесіз көрер күйкі тіршілігін көз алдында елестетуден туындаған саналы ой: ”әкенің жақсылығы жездедей-ақ” дегендей, әкесіз жетімге шешенің өмірде тигізер шапағаты, қамқорлық қасиеті мол болса керек. Солардың бірі – жетімектің бас-аяғын бүтіндеп, киім-кешегін жөндеп (“шекпен тоқып беру”) беру қолынан келетінін тілге тірек етіп отыр.

Кейіпкерлер сөзі арқылы автор ауыр өмірге наразы кейіпкер өмірінен хабар береді.

Тағдыр тауқыметін арқалаған арманды жанның бүкіл өмірін беру үшін осы поэтикалық тіркестердің өзі жеткілікті: Осы ойымды оқып отырғандай, Көк Кемпір:

– Шәкеңнің майы шылқылдап тұмағанын білемін. Кескін-кейпінен көрініп тұр ғой. Балағы жырым-жырым шалбар киіп те адам жегжат-жұрағат аралай ма екен? «Басқа түссе баспақшыл» болғансың ғой. Ал енді, – деді Көк кемпір Зибә кішірейтіп берген қоңыр шалбарды нұсқап [7, 229].

“Басқа түссе – баспақшыл” мақалында адам баласына қиыншылық іс түссе, оның істемейтін ісі, айналыспайтын тіршілігі жоқ екендігін, яғни ол бәрін де, тіпті ең бір ауыр, былғаныш (мәс. тері илеушілік) істі де орындауға мәжбүр болатындығын, яғни соған шара-сыз көнеді демекші.

“Жазымыштан озымыш жоқ”. Өйткені алла тағаланың о бастан-ақ адамның маңдайына не жазып қойса, ол сол қалпында орындалады, оны өзгерту пенденің қолынан келмейді деген діни наным-сенім негізінде қалыптасқан түсінік.

Менің астымдағы бурыл тай құлағын тікшитіп, енесі кеткен жаққа тесіле қарап біраз тұрды да, қарнын кампита күрсініп, мойнын төмен салып, ажырыққа бас қойды.

Шешесінен айрылғанын білді ме? Білсе, неге жұлқынып, артынан шаппайды? Неге кісінеп жыламайды? Бір күрсінді де тынды.

А, бәлкім, осынікі дұрыс та шығар. Жақын адамдар бір-бірінен айырылса – күйік. Қайғыдан, қасіреттен құса болып, өзегіне өрт түседі. Одан не пайда? “Жазымыштан озымыш жоқ” екенін біле тұра адамдар қайғыдан бүгіліп қалады [7, 123]

«Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді». Бұл мақалда кебін – пенденің келмес сапарға аттанғанда киер ақырет киімі және ол –

келмеске кеткеннің бір белгісі; ал тас кебенек (ер азаматтың сауыт орнына жауға киетін, арасына қыл-қылшық салып соғысқа кеткен адамның, садақ оғы өтпейтіндей етіп, тығыздап, қара киізден басқан қорғаныс киімін) киіп, қарсы шайқастан еліне (үйіне) аман қайтуының мүмкіндігі ықтимал; коннотативті сипатында: «қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» дегендей, тірі кеткен адамның еліне оралуы ықтимал деген мағынасында қолданылған [7, 63].

«*Орнында бар оңалар*». Бұл мақалда ел іші өлім – жітіміне қатысушы жасы үлкендердің қазаға қайыр айта отырып: »Адамның өзі өлсе де, жалғасы, өзінен қалған артында ұрпағы (ұлқызы, немере – шөбересі) бар, демек марқұмның түтінін түтетіп, тіршілігін жалғастыратын етене жақын адамдары бар екен, ертең-ақ олар ер жетіп, орынын басары анық, көп қайғырмандар, сабыр етіндер!» деп марқұмның жақын туыстарына көңіл білдіріп жұбатып, қайғыға басалқы сөз айтудың бір түрі деген мағынасында берілген [7, 114].

«*Түйені жел шайқаса, ешкіні аспаннан көр / көктен ізде*». Қолданылған мақалда қауымдағы рухы, тегі, болмысы мықты, күшті ер азаматтардың өздерін тағдырдың тәлкегі тәлтіректетіп, қиыншылық құрсауына алғанда, солардың жүйкесін құртып, жігерін күм еткен де, табиғаты нашар, әлсіз-әлжуаз адамдар азып тозып, жүнжіп, жабағы тышары сөзсіз. Демек мақал өмірдің неше алуан қиындығы мен қыспағына әркім әр түрлі төзімділік білдіреді: біреуге олар түйені жел тербеткендей сезілсе, енді біреулерге сол желден аспанда ұшып жүрген ешкіні көз алдына елестетугі де мүмкін [7, 183].

Қазақтың ұлттық танымында «тағдырға» қанағаттанудан гөрі қанағаттанбаушылығы басымы екендігі байқалады. Яғни, «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысынан қолданыс табады. «Тағдыр» мен «өлім» концептілері арасында белгілі бір байланыс бар екендігі сөзсіз. Адам өлімнің алдында да тағдырдың алдындағыдай өзінің дәрменсіз екенін мойындап, өлімді тағдырдың құрамдас бөлігі ретінде қабылдайды.

«Өмір» мен «өлім» концептілеріне қатысты мақал-мәтелдер: «Туғанға жыламаймын, өлгенге жылаймын»; «Ажал ажарыңа да қарамайды, базарыңа да қарамайды»; «Біреудің ажалы оттан, біреудің ажалы судан»; «Дүниенің қадірін берерде білерсің, жанның қадірін өлерде білерсің»; «Өтпейтін өмір жоқ, сынбайтын темір жоқ», «Өткен қайтып оралмас, өлген қайтып

келмес»; «Өзгеге өлім тілігенше, өзіңе өмір тіле»; «Өмір озады, ажал тозады»; «Өзен ағысын бөлеуге болады, өмір ағысын бөгеуге болмайды»; «Өлім байдың малын шашады, жоқтың артын ашады»; «Өлімсіз дүние болмайды, өткелсіз кешу болмайды».

Өмірдің «берілетін, кететін, келетін, үйрететін, күресетін, өшетін, жанатын, т.б. әрекет иесі» екенін фразеологиялық және поэтикалық дүние бейнелері де таңбалайды. Мәселен, фразеологиялық дүние бейнесінде «Өмір» концептісі *өмір бақи, өмір беру, өмірге бойлау, өмірге ез болу, өмірге жету, өмірден тепкі жеу, өмір кешу, өмір өту, өмір тауқыметін көру, өмір тонын кигізу, өмір шамы сөну, өмірі кісі есігінде өту, өмірін сарп ету, өмірі өксуі* т.б. фразеологизмдердің денотативтік, сигнификативтік, коннотативтік мағыналары арқылы «заттық-ұғымдық-концептуальдық» байланысқа түседі.

Өмірден тепкі жеді/көрді (тіршілік үшін күресінің бәрі жеңіліске ұшырады); *Өмір тауқыметін көп көрген* (өмірдегі ыстық пен суықты, қуаныш пен қайғыны, мұң мен наланы, жақсылық пен жамандықты басынан көп өткізген); *Өмірін итке берсін* (қиыншылықты көп көру және ол қиыншылықтарды адамға басына тілемеу) фразеологизмдерінде өмірдің іс-әрекет қимылының бейнесі адам іс-әрекет, қимылына ауыстырылып, «адам» мен «өмір» арасына теңдік белгісі қойылады.

Қазақтың паремиологиялық дүние бейнесі өмірге «Өмір – күрес» деп анықтама береді. Ол анықтаманың ішкі формасында күрестің шарты (жеңіс пен жеңіліс), күрестің амал-тәсілі (ерлік жасау, мойымау, қайраттылық таныту т.б. арқылы жеңіске жету), күрес түрлері (қарама-қайшылықтар арасындағы), күрестің себеп-салдары «өмірдің» заттық елесі (образ) түрінде бейнеленеді. Мәселен, «өлім мен өмір» күресін кескіндеген *Қорлық өмірден, ерлік өлім артық; Тізерлеп өмір сүргенше, тік жүріп өлген артық* *Өмір мен өлім күрессе, ауру аяқтан алады (шалады)* сияқты паремиологиялық модельдерде «ерлік» категориясы жеңіске жеткізудің амалы, «ауру» категориясы күрес салдары тұрғысынан сипатталады. Қызық, ұзақ, рахат, лексемалары арқылы паремиологиялық дүние бейнесінде «Өмір» концептісінің адамның уахыт тезіндегі кезеңдеріне қатысты сындық және сапалық сипаттамасы жасалады. Қызық өмір-адамның жастық шағының, рахат өмір-жасамыс кездің, ұзақ өмір- көрер күндердің үлесі. Мысалы: *Жасында жігітшілік қылмаған, өмір қызығынан құр қалады; Рахат-*

сыз өмірден ұйқыда көрген түс артық; Өлгеніңнен жақсы екен өлмегенің, Көргеніңнен көп екен көрмегенің т.б.

«Тағдыр» концептісі қоғамдық және әлеуметтік қатынастардың даму дәрежесіне қарамастан, өзінің түп негізінде философиялық танымдық концепт болып қала береді. Өйткені оның философиялық танымдық тамырын дұрыс түсінбеген күнде де ол басқа дүниетанымдық концептілердің, жалпы шындық болмыстың ұйтқысы болмас еді. Бұл концепт ешбір өзгеріске ұшырамай, өзінің абсолюттілігі мен тәуелсіздігін сақтай отырып, прагматикалық және басқа да құбылыстардан жоғары тұрады.

«Мен он үштен он төртке қарағанда, шешем қайтыс болды. Оның қырқын беріп жатқанда, көкемнің жанына балаған жалғыз құласы жамандатып өлді. Көкем көпке дейін үйден шықпай отырып қалды. Бір күні даладан кірсем, домбыраға қосып, баяулатып, жаңағы әнді айтып отыр екен. Көкейіме құйылып кетті. Егер біреу айт десе, дәл сол арада айтып жіберуге дайын тұрмын. Осы әнді естіп, көкемнің жақсы көретін құрбысы Дәурен ара қонып келді. Көксандық дейтін өзі мініп жүрген жақсы атын жетелей келіпті. Екеуінің әңгімесінен есімде қалған көп нәрселер әлі сақтаулы. Дәурен шешен, тақпақтап сөйлейтін кісі екен. Белбеуін шешіне отырып айтты мына сөзді: «Ат – ердің қанаты деуші еді, қанатын сыныпты. Әйел – үйдің тұлғасы» деуші еді тұлғаң жығылыпты. «Жатырмын жүгім ауып терең сайда» деген дауысыңды естіп, шыдай алмадым. Көксандыққа ерінді сал. Ел ішіне көзінді сал. Жетімсіретпе балаларды. «Балаға ана керек. Анасындай әйел әкел!».

Көкем Көксандыққа мінген соң, ел аралап жүріп, бізге ана тауып әкеп берді» («Дауылдан кейін» 100б).

Славян, халықтары дүниетанымында «судьба» - күдіреттің өмірді басқарып, бағыттап отырар күші. Орыс тіліндегі бұл сөздің этимологиясы да осыны айғақтағандай: түбірі – «суд» - «Божий суд» (құдайдың әмірі) – «чему быть, тому не миновать»; «не судьба». Бұл концептің семантикалық аясында тағдырды құдайдың жазмышы хақында түсінетінін көрсететін «доля», «участь», «суждение» лексемалары бар.

Сараптама нысаны болып отырған «тағдыр» концептісінің түркілік лексикалық формасына келетін болсақ, ол тіліміздегі «талай» сөзімен беріледі.

Халық даналығының сарқылмас көзі мақал-мәтелдер бір-бірімен үзіліссіз қатыстылықта,

тығыз қарым-қатынаста, өзара байланыста болып келетін дүниенің мәдени бейнесі мен дүниенің тілдік бейнесі тарамдалатын реалды дүние суретіне барып саятындығымен маңызды. Реалды дүние бейнесі дегеніміз — адамзаттан тыс жатқан объективті әлем, адамды қоршаған шындық болмыс. Дүниенің мәдени бейнесі — адамның сезім мүшелері мен ұжымдық

немесе индивидуалдық санасы арқылы алынған түсініктеріне негізделетін ұғымдар «елегінен» өткізілетін реалды дүниенің бейнесі. Дүниенің тілдік бейнесі — тіл «сүзгішінен» өткен дүниенің мәдени бейнесі, ол дүниенің мәдени бейнесін тіл мен сана арасында «көпір» ете отырып, шындықты, реалды әлемді бейнелейді.

Әдебиеттер

- 1 Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: Толғанай, 2004. – 560 б.
- 2 Учайкина Е.Н. Концептосфера «богатство» в англосаксонской картине мира: Концептуализация и категоризация: Дисс... канд. филол. наук. – М., 2005. – С. 11.
- 3 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа языка и русской культуры, 1996. – 288 с.
- 4 Ислам Айбарша. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: Фил. ғыл. докт. дисс. авторефераты. – Алматы, 2004, – 251 б.
- 5 Воркачев С.Г. Концепт «счастья»: понятийный и образный компоненты // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2001. – Т. 60. – № 3. – 47-58 с.
- 6 Степанов Ю.С. Константы русской культуры. – М., 2001. – 312 с.
- 7 Шерхан М. Ай мен Айша: Роман. – Алматы: Жалын, 1997. – 256 б.

References

- 1 Kaydar Ä. Halyk danalygy. – Almaty: Tolganay, 2004. – 560 b.
- 2 Uchaykina E.N. Kontseptosfera «bogatstvo» v anglosaksonskoy kartine mira: Kontseptualizatsiya i kategorizatsiya: Diss... kand. filol. nauk. – M., 2005. – S. 11.
- 3 Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokul'turologicheskiy aspekty. – Moskva: Shkola yazyka i russkoy kul'tury, 1996. – 288 s.
- 4 Islam Aybarsha. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тилдік суреті: Fil. ғыл. докт. diss. avtoreferaty. – Almaty, 2004, – 251 b.
- 5 Vorkachev S.G. Kontsept «schast'ya»: ponyatiynyj i obraznyj komponenty // Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka. – 2001. – T. 60. – № 3. – 47-58 s.
- 6 Stepanov Yu.S. Konstanty russkoy kul'tury. – M., 2001. – 312 s.
- 7 Sherhan M. Ay men Aysha: Roman. – Almaty: Zhalyn, 1997. – 256 b.

УДК 81'161.1

А. К. Казкенова

к. ф. н. доцент Казахского национального педагогического университета
имени Абая, г. Алматы, Казахстан
akaz76@mail.ru

О некоторых парадоксах современной массовой коммуникации

Статья посвящена описанию некоторых парадоксальных особенностей современной массовой коммуникации. Так, отмечается возрастание роли адресата при наличии широких возможностей для авторского публичного самовыражения, возвращение к архаичным формам коммуникации в условиях интенсивного развития технических средств, понижение качества восприятия и понимания информации при постоянном увеличении ее объема. Основной причиной, вызывающей эти парадоксы, следует считать несбалансированное взаимодействие автора и адресата в сфере массовой коммуникации.

Ключевые слова: массовая коммуникация, информация, участники коммуникации, средства массовой информации.

А.К. Казкенова

Қазіргі бұқаралық қарым-қатынастың кейбір қарама-қайшылықтары жайында

Мақала қазіргі бұқаралық қарым-қатынастың кейбір қарама-қайшы ерекшеліктерін сипаттауға арналған. Автордың көпшілік алдында сөйлеуі үшін кең мүмкіндіктері болуы барысында адресат рөлінің өсуі, техникалық құралдардың қарқынды дамуы жағдайында қарым-қатынастың көне түрлеріне оралуы, ақпарат көлемінің үнемі өсуі барысында оны қабылдау және түсіну сапасының төмендеуі көрсетіледі. Осы қарама-қайшылықтардың тууына негізгі себеп бұқаралық ақпарат саласындағы автор мен адресаттың теңгерімсіз өзара әрекеті деп есептеуге болады.

Түйін сөздер: бұқаралық қарым-қатынас, ақпарат, қарым-қатынасқа қатысушылар, бұқаралық ақпарат құралдары.

А.К. Kazkenova

About some paradoxes of modern mass communication

The article is devoted description of some paradoxical features of modern mass communication. Growth of role of addressee is marked at presence of wide possibilities for an author public self-expression, returning to the archaic forms of communication in the conditions of intensive development of technical means, lowering of quality of perception and understanding of information at the permanent increase of its volume. It is necessary principal reason, defiant these paradoxes, to count the unbalanced co-operation of author and addressee in the field of mass communication.

Key words: mass communication, information, participants of communication, mass media.

Сфера массовой коммуникации представляет собой уникальный социальный и лингвистический феномен. В частности, в настоящее время она закрепила за собой статус некоторой площадки для различного рода лингвистических инноваций и экспериментов, которые, пройдя этап освоения, в дальнейшем могут распространиться и в иных сферах и ситуациях человеческого общения.

Как отмечают исследователи, о престиже средств массовой информации можно судить по их успешной конкуренции с художественной литературой в плане влияния на развитие

литературного языка в целом. Роль ориентира для публичной речи выполняет в настоящее время язык СМИ и Интернета: «во второй половине XX в. нормативная основа литературного языка изменилась: нормотворческую роль стал играть не язык произведений художественной литературы со своей специфической стилистикой, как это было ранее, а язык публичной коммуникации...»; «Важнейшее влияние на эволюцию речевого стандарта современной публичной коммуникации оказало преобладающее использование устных каналов коммуникативной связи – радио и телевиде-

ния» [1, 402]. Более того, масс-медиа оказывают существенное влияние на язык современной художественной литературы.

В этих условиях обращают на себя внимание некоторые особенности современной массовой коммуникации, которые свидетельствуют о противоречивом, зачастую парадоксальном, развитии человеческой коммуникации.

1. Наличие широких возможностей для авторского публичного самовыражения ↔ возрастание роли адресата. Коммуникативные роли говорящего и слушающего, будучи противопоставлены друг другу, составляют существо коммуникативного процесса и неразрывно между собой связаны: «...речевая коммуникация – это циркулярная символическая интеракция, в которой каждый коммуникатор влияет на поведение другого» [2, 11 – 12]. Если говорящий – это инициатор коммуникации и отправитель сообщения, то адресат – получатель сообщения, реализующий интенцию говорящего. Изменение одной из этих ролей с неизбежностью ведет за собой изменение и второй роли.

В конце XX века под влиянием социально-политических перемен произошел целый ряд серьезных изменений в коммуникации, в частности преобразующих роли говорящего и слушающего: «расширяется состав участников массовой и коллективной коммуникации»; «резко ослабляется, даже можно сказать рушится, цензура и автоцензура»; «возрастает личностное начало в речи, ...диалогичность общения, как устного, так и письменного»; «расширяется сфера спонтанного общения не только личного, но и устного публичного»; «создается возможность непосредственного обращения говорящего к слушающим и обратной связи слушающих с говорящими»; «меняются ситуации и жанры общения и в области публичной, и в области личной коммуникации» [3, 12 – 13].

Кроме того, беспрецедентные по своему влиянию на человеческое общение технические («коммуникационные») инновации стимулировали эти тенденции, сделали возможным кардинально изменить характер коммуникации. Так, сокращение дистанции между устной и письменной формами речи стало возможным именно благодаря научно-техническому прогрессу. Еще в 1965-ом году В.Г. Костомаров писал об изменении соотношения устной и письменной речи под влиянием развития техники: «К таким глубинным

процессам в языковом существовании современного общества относится все более частое воплощение книжных стилей в формах звучащей речи, в известной мере ослабление связи книжной речи с письменной формой осуществления. Устная речь – первоначальная и исходная форма существования языка – в настоящее время возвращает себе функции, переданные когда-то письменной форме, и даже активно присваивает себе новые функции, сформировавшиеся в ходе развития самой письменности. Устная речь ведет сейчас решительное наступление на речь письменную, причем, в буквальном смысле слова, во всеоружии современного технического оснащения» [4, 7].

Однако особую роль в развитии массовой (и не только массовой) коммуникации сыграли изобретение и популяризация Интернета, который справедливо называется основным фактором, вызвавшим новую информационную революцию [5]. Если вернуться к вопросу о взаимодействии устной и письменной форм речи, обусловленному техническими новшествами, то следует сказать, что Интернет также способствует их слиянию. Но отличие заключается в том, что если до появления Интернета взаимодействие устной и письменной форм общения происходило в основном по линии «озвучивания» письменного (книжного) текста, то Интернет предоставляет возможность производства и рецепции по преимуществу устных (разговорных) текстов в письменной форме.

Другой важной приметой нового коммуникативного пространства, сформированного Интернетом, является его интерактивность. Письменное Интернет-общение, как и устная коммуникация, принципиально диалогично. Причем максимальная степень интенсивности общения может приближаться к режиму реального времени, так что создается иллюзия непосредственности общения. Тем не менее это общение, как и в случае с письменной коммуникацией, позволяет сохранять признак подготовленности речи.

Интернет предоставляет говорящему беспрецедентные возможности для поиска аудитории. Роль говорящего характеризуется расширением рамок общения от межличностного до публичного: «В Сети нивелируются существенные различия между межличностной, групповой и массовой коммуникацией, и даже такой тип, как интраперсональный (т.е. диалогизация внутреннего «монолога» – с самим

собой, собственной совестью и пр.), таковым быть перестает благодаря столь популярным в Интернете блогам (сетевым дневникам)» [6, 30].

Для говорящего – инициатора коммуникации – такая открытость Интернет-общения может иметь эффект непредсказуемости или даже неконтролируемости. Опосредованность / дистанцированность общения в данном случае не препятствуют его интенсивности, с одной стороны, и демократичности, с другой. Равноправность общения в свою очередь определяет не только открытый состав участников коммуникации (потенциальных адресатов), но и сам ход дискуссии, тематическую «гибкость» коммуникативного процесса, нередко ограничиваемую только модераторами.

Роль адресата в Интернет-среде, на наш взгляд, претерпевает еще более значительные изменения. В ней не только достигается эффект попеременного чередования коммуникативных ролей, как в случае прямой коммуникации – адресат может также сам выбирать себе оптимальную форму участия в коммуникации – от активного участника дискуссии, конкурирующего с инициатором коммуникации, до читателя (традиционного адресата письменного текста).

Отметим также еще одну яркую особенность – внимание к языку и стилю (языковую рефлексию), которая пронизывает, как и все сферы массовой коммуникации, и сферу Интернет-общения. Не будет преувеличением сказать, что не только деятельность говорящего, стремящегося привлечь внимание к своему сообщению, но и деятельность адресата в информационном обществе приобретает лингвистический характер. Адресат имеет возможность не только «потреблять» предлагаемую информацию, но и в интерактивном режиме критически оценивать текст в целом (как правило, по «пятизвездочной» шкале) и лингвистическое новаторство автора в частности, находить и исправлять допущенные в тексте ошибки (выделением слова / фрагмента текста и нажатием клавиш **Ctrl + Enter**) и т.д.

Именно адресат определяет эффективность стратегий, применяемых говорящим в условиях массовой коммуникации; от его выбора зависит, состоится ли коммуникативный акт или нет. Борьба за адресата, «аудиторию» коммуникативную агрессию в современном медиа-пространстве в целом и Интернет-среде в частности. Как нам представляется, «коммуникативная агрессия» говорящего уравновешивается

в условиях Интернет-общения расширением влияния адресата на общий процесс коммуникации.

2. Развитие технических средств ↔ возвращение к архаичным формам коммуникации. Нынешний отправитель информации не только пользуется традиционными средствами передачи информации, связанными прежде всего с традициями письменности, но также без особых затруднений использует широкие возможности оперирования изображениями, видео- и аудиоматериалами, сочетания их между собой и текстами разной протяженности. В настоящее время доступность и техническая простота мультимедийного оформления информации для отправителя, с одной стороны, и легкость его восприятия и усвоения для адресата, с другой стороны, сделали этот способ коммуникации чрезвычайно популярным.

Таким образом, в сфере массовой коммуникации письменность не только теснится стихией устной речи, синтезируется с ней, что было отмечено выше, но также поставлена в условия конкуренции с аудио-визуальной подачей информации.

Второй рассматриваемый парадокс современной массовой коммуникации связан с тем, что в условиях технического прогресса наблюдается возвращение к наиболее раннему способу фиксации и передачи информации – пиктографии. Ср.: «Несомненно, что всеобщая компьютеризация все больше разделяет компьютерных пользователей на предпочитающих "иконки", картинки, идеографические кнопки, и тех (старшее поколение), которые стараются вчитываться в команды вербальные. Также несомненно, что речь юных пользователей становится даже не столько бедной, сколько трудной для воплощения. Таким образом, визуальный ряд нашей коммуникации, может быть, потихоньку движется к своим пиктографическим истокам» [7, 158].

Известно, что появление письма, сделавшего возможным дистанцированность общения, долгосрочное хранение написанной информации, вызвало серьезные качественные изменения в системе языка. Они заключаются в усложнении и значительном абстрагировании словаря и грамматики письменного языка. О.Сулейменов, придающий письму первостепенную роль в истории развития языка, отмечает следующее: «...Для темы (происхождение грамматики) весьма символическим представляется то, что слово «грам-

матика» происходит от греческого «грамма» – письменный знак. Без помощи сложной графемы человеческий язык не вышел бы за пределы природного слова-речи, каким нашего пращура наградила природа» [8, 172].

Успешная письменная коммуникация предполагает значительные интеллектуальные усилия со стороны обоих коммуникантов. Выбор письменной формы общения требует от пишущего точности в изложении мысли, тщательности выбора и правильности использования наиболее подходящих для этого языковых средств (см. подробнее, например, [5]). С другой стороны, письмо совершенствует читательскую компетенцию второго коммуниканта – адресата информации. В частности, оно развивает способность оценивать совершенный автором текста выбор средств выражения мысли, композиционное расположение текста и т.д. Таким образом, как письмо совершенствует процесс чтения, так и чтение способствует совершенствованию навыков письменного изложения той или иной информации.

Соответственно, мультимедийность современной коммуникации, возвращающая современного человека к пиктографии, значительно изменяет процесс поиска, создания и обработки информации, как можно предположить, в сторону его упрощения. Ср.: «Принципиальное отличие знаков пиктографии – пиктограмм – от знаков фонетического письма заключается в незакрепленности за пиктограммой конкретной единицы языка, в возможности интерпретации пиктограмм на любом языке; пиктограмма может быть «прочтена» как слово, синоним этого слова, словосочетание, предложение с различными вариациями смысла, несколько предложений» [9, 374]. Мультимедийное оформление текста, как видим, со своей стороны также актуализирует роль адресата, поскольку пиктография допускает больше интерпретаций, чем буквенно-звуковая запись.

В связи с широко распространившейся «креолизацией» большого массива публичных текстов В.Г. Костомаров призывает пересмотреть границы стилистики: «Все заметнее опираясь на внеязыковые формы передачи информации в весьма влиятельных текстах масс-медиа, а отчасти по их примеру и в других текстах, стилистика уже сегодня не может обойти этот факт и должна расширить свой диапазон в перспективных исследованиях современного языкового существования» [10, 127].

3. Увеличение объема информации ↔ понижение качества ее восприятия и понимания. Наконец, качественные преобразования коммуникации в Интернет-среде обусловлены и самим увеличением ее объема, увеличением информационного потока и, как следствие, возникновением конкуренции между отправителями информации, изменением отношения к информации, ее поиску, отбору, хранению и т.д.

Как отмечал Р.О. Якобсон, «чем лучше адресат знает код, используемый отправителем, тем больше объем информации, извлекаемой им из сообщения» [11, 95]. При этом полное совпадение кода, используемого говорящим и адресатом, в реальности практически невозможно: жизненный опыт, уровень образования, интересы, возраст, выбор профессии и т.д. накладывают свой отпечаток и влияют на совпадение / расхождение «кодов» участников коммуникации. Однако в условиях интеллектуализации и «специализации» языка, являющихся важнейшими тенденциями его развития на современном этапе, «кодовые» расхождения становятся еще более очевидными. Соответственно, даже при том, что среднестатистическому адресату массовой информации необходимо владеть известным минимумом терминов самых разных наук (экономики, политологии, культурологии, медицины и т.д.), полное декодирование получаемой информации объективно может быть не достигнуто.

С другой стороны, ежедневно каждый из нас становится мишенью разного рода маркетинговых, рекламных, идеологических и проч. воздействий. Все возрастающий объем массовой информации порождает конкуренцию – борьбу за адресата. Само привлечение внимания слушающего / читающего становится стимулом для изобретения новых и все более изощренных коммуникативных уловок. Мощная техническая поддержка информационных потоков, оказывающая сильное воздействие на характер коммуникации, коммуникативные роли отправителя и получателя информации т.д., в немалой степени также направлена именно на привлечение внимания адресата – потенциального потребителя услуг и товаров, объекта идеологического воздействия.

Такое воздействие информационной среды нельзя считать дружественным по отношению к адресату сообщения. Соответственно, адресат должен противостоять этому наплыву информации, иногда потенциально несущей

угрозу, иногда частично или полностью бесполезной, но настойчиво извне навязываемой. Переизбыток информации воспринимается как неизбежность, и внимание к ней также неизбежно снижается: «Усиливается девальвация общения в целом или его отдельных форм (литературы, философии, журналистики)... Наи более доступные семиотики, прежде всего язык и речевое общение, а также средства массовой коммуникации и образования, субъективно («в глазах людей») утрачивают свою ценность» [5, 546].

Адресат современной массовой информации с необходимостью вырабатывает особую перцептивную стратегию – стратегию компромиссную и селективную по своей сути, позволяющую, с одной стороны, непротиворечиво интерпретировать поступающую информацию, с другой – оценивать и принимать во внимание ее актуальную часть. М.А. Кронгауз отмечает: «Ленивый читатель никуда не исчез. Он просто приспособился читать подобные тексты, потому что иначе пришлось бы перестать читать вообще. Или тратить на чтение несоразмерно много времени. Какую-нибудь небольшую рекламу надо было бы читать, обложившись словарями английского языка, жаргона, молодежного сленга и т. п. Да и этого бы не хватило, потребовались бы консультации с друзьями и знакомыми. Мы же – ленивые – довольствуемся неполным пониманием текста, как бы пропуская незнакомые слова, не обращая на них слишком много внимания. И только если назойливое слово встретится нам еще и еще, мы запоем его и постараемся понять по контексту, а не получится – спросим знакомых. Такая коммуникативная стратегия, то есть **стратегия неполного понимания** (Выделено нами. – А.К.), по-видимому, единственный путь приспособиться и хоть что-то понять в стремительно меняющемся мире» [12].

Литература

- 1 Нецименко Г.П. Стандартная публичная коммуникация: динамика речевого стандарта // Русское слово в мировой культуре. Материалы X Конгресса МАПРЯЛ. Пленарные заседания: сборник докладов. В 2-х т. / под ред. Е.Е. Юркова, Н.О. Рогожиной. – Т. 1 – СПб.: Политехника, 2003. – С. 399-412.
- 2 Комлев Н.Г. Слово в речи: денотативные аспекты. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1992. – 214 с.
- 3 Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – 2-е изд. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 480 с.
- 4 Костомаров В.Г. Насущные задачи учения о культуре речи // Русский язык в школе. – 1965. – №5. – С. 3-16.
- 5 Мечковская Н.Б. История языка и история коммуникации: от клинописи до Интернета: Курс лекций по общему языкознанию. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 584 с.
- 6 Дедова О.В. О языке Интернета // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2010. – №3. – С. 25-38.
- 7 Николаева Т.М. В.Н. Bichakjian. Language in a Darwinian perspective (рецензия) // Вопросы языкознания. – 2003. – №1. – С. 155-159.
- 8 Сулейменов О. Язык письма. – Рим: San Paolo, 1998. – 502 с.
- 9 Кондратов М.А. Пиктография // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 374-375.

По-видимому, известный «принцип Кооперации», регулирующий, по Г.П. Грайсу [13], человеческое общение, постоянно нарушается как в процессе массовой коммуникации, так и в практике повседневного общения. По сути, он отражает весьма упрощенную и идеализированную модель общения. Ср. следующее замечание С. Пинкера: «Человеческая коммуникация – это не два аппарата факсимильной связи, соединенных проводом, это изменчивое отражение поведения строящих тайные планы и обладающих даром предвосхищения социальных животных» [14, 219].

Таким образом, коммуникативное взаимодействие зачастую достигается при условии применения стратегии неполного понимания. Эта стратегия, как ни парадоксально на первый взгляд, отражает готовность адресата участвовать в коммуникации даже при редуцированном понимании поступающей информации: упомянутое выше неизбежное расхождение «кодов» отправителя и адресата информации обуславливает имеющееся в любом языковом коллективе убеждение, что каждое слово (в том числе новое, неизвестное) должно иметь значение.

Указанные парадоксы свидетельствуют о противоречивом и зачастую несбалансированном взаимодействии автора и адресата в сфере массовой коммуникации.

В совокупности они свидетельствуют о любопытных тенденциях развития массовой и в целом человеческой коммуникации. Это развитие не представляет собой линейный процесс, в котором обнаруживается лишь поступательное прогрессивное движение. Возможной оказывается цикличность процесса, возвращение к ранним и долгое время считавшимся периферийными формам коммуникации.

- 10 Костомаров В.Г. К проблеме изучения текстов масс-медиа: Сборник научных трудов // Президиум МАПРЯЛ: 2003 – 2007. – СПб: Издательский дом «МИРС», 2007. – С. 124-127.
- 11 Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Проблемы типологического анализа языков различного строя / Сост. О.Г. Ревзина. – М.: Наука, 1972. – С. 95-113.
- 12 Кронгауз М.А. Русский язык на грани нервного срыва // <http://lib.rus.ec/b/157850> [доступ 2 марта 2014.]
- 13 Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М.: Прогресс, 1985. – С. 217-237.
- 14 Пинкер С. Язык как инстинкт. – Изд. 2-е, испр. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 456 с.

References

- 1 Neschimenko G.P. Standartnaya publichnaya kommunikatsiya: dinamika rechevogo standarta // Russkoe slovo v mirovoy kul'ture. Materialy N Kongressa MAPRYaL. Plenarnye zasedaniya: sbornik dokladov. V 2-h t. / Pod red. E.E. Yurkova, N.O. Rogozhinoy. – T. 1 – SPb.: Politehnika, 2003. – S. 399-412.
- 2 Komlev N.G. Slovo v rechi: denotativnye aspekty. – М.: Izd-vo Moskovskogo un-ta, 1992. – 214 s.
- 3 Russkiy yazyk kontsa NN stoletiya (1985-1995). – 2-e izd. – М.: Yazyki russkoy kul'tury, 2000. – 480 s.
- 4 Kostomarov V.G. Nasuschnye zadachi ucheniya o kul'ture rechi // Russkiy yazyk v shkole. – 1965. – №5. – S. 3-16.
- 5 Mechkovskaya N.B. Istoriya yazyka i istoriya kommunikatsii: ot klinopisi do Interneta: Kurs lektsiy po obschemu yazykoznaniyu. – М.: Flinta: Nauka, 2009. – 584 s.
- 6 Dedova O.V. O yazyke Interneta // Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 9. Filologiya. – 2010. – №3. – S. 25-38.
- 7 Nikolaeva T.M. V.N. Bichakjian. Language in a Darwinian perspective (retsenziya) // Voprosy yazykoznaniya. – 2003. – №1. – S. 155-159.
- 8 Suleymenov O. Yazyk pis'ma. – Rim: San Paolo, 1998. – 502 s.
- 9 Kondratov M.A. Piktografiya // Yazykoznanie. Bol'shoy entsiklopedicheskiy slovar' / Gl. red. V.N. Yartseva. – 2-e izd. – М.: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya, 1998. – S. 374-375.
- 10 Kostomarov V.G. K probleme izucheniya tekstov mass-media: Sbornik nauchnykh trudov // Prezidium MAPRYaL: 2003 – 2007. – SPb: Izdatel'skiy dom «MIRS», 2007. – S. 124-127.
- 11 Jakobson R.O. Shiftery, glagol'nye kategorii i russkiy glagol // Problemy tipologicheskogo analiza yazykov razlichnogo stroya / Sost. O.G. Revzina. – М.: Nauka, 1972. – S. 95-113.
- 12 Krongauz M.A. Russkiy yazyk na grani nervnogo sryva // <http://lib.rus.ec/b/157850> [dostup 2 marta 2014.]
- 13 Grays G.P. Logika i rechevoe obschenie // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. – Vyp. 16. – М.: Progress, 1985. – S. 217-237.
- 14 Pinker S. Yazyk kak instinkt. – Изд. 2-е, испр. – М.: Knizhnyj dom «LIBROKOM», 2009. – 456 s.

ӘОЖ 81(091); 81(092)

Ә. Керімұлы¹, А. Исакова²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Қазақ-түрік университетінің ¹профессоры, ф. ф. к.,²II курс магистранты, Түркістан қ., Қазақстан

e-mail: sagyndykn@mail.ru

Қ. А. Ысауи тілінің зерттелуі

Бұл мақалада дүние жүзіне аты мәшһүр түркі ақыны Қожа Ахмет Ясауидің діни уағыз, ғибрат өлеңдер жинағы болып табылатын «Диуани хикмет» еңбегінің зерттелу тарихы жүйелі түрде жан-жақты қарастырылады. Қожа Ахмет Ясауидің өмірі мен қызметіне, шығармасы мен шығармашылығына, сондай-ақ аталған ескерткіш тілінің зерттелу тарихына аса зор мән беріледі. Өткен ғасырдың 20-шы жылдарынан бері қарайғы зерттеулерден бастап, Кеңес өкіметі тұсында жарық көрген дереккөздер сөз болады. Сонымен бірге қазіргі заманғы Р. Сыздықова, Р. Бердібаев, Е. Қажыбеков, М. Жармұхамедов, М. Мырзахметұлы, С. Дәуітұлы, З. Жандарбек, Ә. Мүминов сияқты түркітанушы ғалымдардың және шетел ғалымдарының, оның ішінде Түркия ғалымдарының еңбектері аталып, талданады.

Мақалада, сондай-ақ маңызы жағынан кемімеген қолжазба, көшірме нұсқалары және хикметтері санының әрқилылығы тұрғысындағы тілдік мәселелер, түркі әдебиетінің ортағасырлық дамуының: поэтика, дүниетаным және замандастарына әсер-ықпалы контекстіндегі мәселелер де қарастырылады.

Түйін сөздер: тіл, хикмет, қолжазба, көшірме, ескерткіш, түркітану, йасауитану.

А. Керимов, А. Исакова

Исследование языка Х. А. Яссави

В настоящей статье системно рассматриваются проблемы истории научного исследования поэтических образцов из сборника Х.А. Яссави «Дивани хикмет», известного во всем тюркском классическом средневековье.

Особенное внимание обращается на подвижническую жизнь поэта, его неповторимое творчество, на изучение языка названного средневекового памятника. Всестороннее исследование охватывают многие материалы, начиная с 20-х годов прошлого века и увидевшие свет в советский период. Перечисляются труды современных тюркологов: Р. Сыздыковой, Р. Бердибаева, Е. Кажыбекова, М. Жармухамедова, С. Даутулы, М. Мырзахметулы, З. Жандарбек, Ә. Муминова, а также турецких и других зарубежных исследователей.

Рассматривается также такой важный вопрос, как исследование рукописных вариантов оригинала с точки зрения языка, отмечается разница в количестве хикметов и проблемы яссавиеведения в контексте исследования средневекового развития тюркских литератур: типология, поэтика, мировоззрение и влияние поэта на современников.

Ключевые слова: язык, хикмет, рукопись, копия, памятник, тюркология, яссавиеведение.

А. Kerimov, A. Iskakova

The Research of Kh. A. Yassavi language

“Divan-i-khykmet” known in all Turkic classical Middle Ages is systemically considered problems of history of scientific research of the outstanding collection of Kh.A. Yassavi in the present article”.

Especially great attention is paid to selfless life, to unique creativity, works and studying of language of the called medieval monument. Comprehensive investigation covers many materials, since 20th years of the last century and issued in the Soviet period. Works of modern turcologists are listed: R. Syzdykov, R. Berdibayev, E. Kazhybekov, M. Zharmukhamedov, M. Myrzakhmetuly, S. Dautuly, Z. Zhandarbek, A. Muminov, and also Turkish and other foreign researchers.

Not less important question is also considered as investigation of hand-written versions of the original from the point of view of language, the difference in quantity khykmet is noted. Yasavivedeniye problems in a context of research of medieval development of Turkic literature: poetics, outlook and its influence on contemporaries.

Key words: language, khykmet, manuscript, copy, monument, turkology, yasavivedeniye.

Ұлы ойшыл, данышпан ақын Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың діни уағыз, ғибрат өлеңдер жинағы «Диуани Хикмет» деп аталады

(Еңбек қазақ тілінде «Даналық кітабы», «Даналық сөздер», «Ақыл кітабы», «Данышпандық жинағы», «Парасат жинағы» деп әр түрлі

аударылып жүр). Бұлай аталуы 16-ғасырдан беріде ғана. Әуелде «Құдай жолының әдебі» деп аталған [1, 10].

Қ.А. Йасауидің өміріне, қызметіне қатысты деректер мен ауызша жеткен мәліметтер, аңыздар көп. «Осындай қат-қабат мәліметтер арасынан ақиқатын табудың өзі қиын», – дейді белгілі йасауитанушы-ғалым Намық Кемал Зейбек [2, 82].

Қ.А. Йасауи Оңтүстік Қазақстандағы Сайрам (Исфиджаб) қаласында дүниеге келді. Сайрам қаласы өте ертеден аса маңызды ислам орталығы болатын.

«Қ.А. Йасауи – шыққан тегі жағынан түрік. Әкесі Исфиджабта атақ-даңққа бөленген әулие Әзірет Әлінің ұрпағы Шейх Ибраһим екендігі белгілі. Анасы – Мұса шейхтің қызы Айша (қазақтар Қарашаш ана дейді). Мұса шейх та Исфиджабта әулиелік кереметімен танылған адам болған. Тарихи деректерде Ибраһим шейхтің Ахмет және Гауһар атты екі перзенті болғандығы туралы мәліметтер басым» [3, 425].

Қ.А. Йасауидің туылған жылы белгісіз. Көпшілік зерттеушілер 1166-1667 жылдары қайтыс болған деген болжам айтады. Бір аңыз бойынша жүз жиырма, басқа бір аңыз бойынша жүз отыз үш. Ясыда тарап жүрген аңыз бойынша жүз жиырма бес жыл өмір сүрген [4, 53]. Қ.А. Йасауи кесенесінің оңтүстік батыс жағында жүз, жүз елу метрдей жерде өзінің көзі тірі кезінде жер астынан салынған үлкен бөлме бар. Бөлменің терезесі жоқ. Бұл бөлмені кейбір еңбектерде «діншілдердің қырық күндік ораза ұстауына және құдайға құлшылық етуіне арналған жер асты мінажатханасы», – деп атаса [3, 430], енді бірінде «қылуетхана» деп атайды. Қылуетханада бір адам ғана сыятын кішкене бөлме бар. Күні бүгінге дейін сақталған. Оған баспалдақпен түседі. Ә. Дербісәлиевтің көрсетуінше, бөлменің кеңдігі 2x2, биіктігі бір жарым метрдей. Бөлменің екі қабырғасына шам қоятын текшелер де істелген [5, 156].

Қ.А. Йасауи Мұхаммед пайғамбардың (ғалейһи-с-салам) сүндеттерін парыз деп біліп, ол сүндеттерді өмір бойы мүлтіксіз орындап өткен ғұлама. Жасы 63-ке толып, пайғамбар жасына жеткеннен кейін, жарық дүниені тәрк етіп, қылуетханаға түсіп кетеді. 1897 жылы Ыстамбұлда басылған нұсқаның 22-хикметінде мынандай шумақ бар:

Жер үстінде өлмес бұрын тірі өлдім,
Алпыс үште сүндет деді, естіп білдім.
Жер астында бар жаныммен құлдық қылдым,
Естіп оқып жерге кірдім, Құл Қожа Ахмет [6, 55].

«Диуани Хикметте» «Сол себептен алпыс үште кірдім жерге» деген өлең жолдары бір-неше рет кездеседі. Осы деректерге сүйенген кейбір зерттеушілер оның 63 жастан кейін жер астына түскен кезін өлгенге санайды.

Қазақстандық йасауитанушы Мұхамедрахым Жармұхамедұлы: «1166-67 жылдар ақынның қайтыс болған жылы емес, жер астына түскен 63 жасы болса керек. Жер бетінде қанша жыл жасаса, жер астында сонша жыл жасады. Ұлы ақын 1103 жылы туып, 1228 жылы қайтыс болады. Хикметінде айтылғандай, 125 жыл өмір сүрді», – деп оған дәлел ретінде «Хикметтен» мына жолдарды келтіреді:

Иранлардин фаиз уа футух алалмадим,
Иүз игирма бешка кирдим билалмадым.
Хақ тағала тағатларин қылалмадим,
Иштиб, укиб нерга кирди Құл Қожа Ахмад [6, 171].

Аудармасы:

Ерендерден шабыт пен сыр ала алмадым,
Жүз жиырма бес жасқа келдім, біле алмадым.
Хақ тағала тағаттарын қыла алмадым,
Естіп, оқып жерге кірді Құл Қожа Ахмет.

Қ.А. Йасауидің неше хикмет жазғаны да белгісіз. Бір хикметінде 4400 екені айтылған:

Құл Хожа Ахмад һәр бір сөзің дәрдігә дәрман,
Талибларга байан қылсам қалмас арман.
Төрт мың төрт йүз хикмәт айдым Хақдын фарман,
Фарман болса өлгүнчә сөзлөсәм мен.
Аудармасы:
Құл Қожа Ахмет әрбір сөзің дертке дәрмен,
Тәліптерге байан қылсам қалмас арман.
Төрт мың төрт жүз хикмет айттым Хақтан пәрмен,
Пәрмен болса өлгенше сөйлесем мен.

Түрік ғалымы Кемал Ераслан бұған күмән келтіреді. Шындықтан гөрі аңызға жақын. Қ.А. Йасауидің өзі емес, ізбасарларының бірі айтқан болу керек дегенді айтады. К. Ерасланның көрсетуінше, Қ.А. Йасауидің қазіргі қолда бар қолжазба нұсқалары мен басылымдарындағы хикметтерінің саны 250-ден аспайды екен [7,42]. Сондықтан хикметтердің саны туралы бұндай болжам айту заңды да. «Диуани Хикметтің» әзірге белгісіз қолжазбалары, тіпті түпнұсқасы да келешекте табылып қалуы мүмкін деген үміт те жоқ емес. Ондай мүмкіндік болып жатса, хикметтердің саны толығы түсері сөзсіз. Өлеңдер жинағында:

Менің хикметімнің саны йокдүр,
Йамма талиблар оқыр имкани йокдүр, –
деген жолдар бар екен [8, 129]. Бір хикметінде 99 мың хикмет айттым деген дерек те кездеседі:

Құл Қожа Ахмад гауһар йаңлығ хикмәт айды.
Ерәнләргә қызмет қылып назар тапты.

Тоқсан тоғыз мың хикмәт айтып дастан қылды.
Дастан қылып, бустан ічрә (ішінде) йүрмәк үчүн.

Қ.А. Йасауидің ұстаздарының көш басында Арыстан баб түр. Әке-шешесі қайтыс болғаннан кейін Қ.А. Йасауи әпкесі Гауһар екеуі Йасы қаласына келеді. Осында Арыстан бабпен кездесіп, одан тәлім-тәрбие алады. Бұл жөнінде «Диуани Хикметте» айтылған. Арыстан баб қайтыс болғаннан кейін Қ.А. Йасауи Бұқараға барып, білімін жалғастырады. Білімімен, өнегесімен, көрсеткен кереметтерімен сол заманғы ислам әлеміне атақ-даңқы кеңінен жайылған Йусуф Хамаданиге шәкірт болады.

«Диуани хикметтің» маңызы жайында Фуад Көпрүлү: «Диуани хикмет» – ислам түркі әдебиетінің «Құтадғу білігтен» кейінгі ең ескі ескерткіші. Араб және парсы тілдерінің дәуірлеп тұрған шақтарында әдебиет, тіл үлгілерінің аз болғанына қарамастан жазылған бұл еңбектің бағасы өте жоғары. Көне әдебиетіміздің ислам дініндегі үлгілерінің ең үздігі. Диуани хикметтің ұрпақтарға берері мол қазына, ұшы-қиыры жоқ білім көзі» [9,119-120], – деп жазды.

Қ.А. Йасауи поэзиясы сегіз ғасырға жуық уақыт ішінде түркі тайпалары арасына ауызша да, жазбаша түрде де тарап бізге жетіп отыр. Қазан төңкерісіне дейін Ыстамбулда, Қазанда, Ташкентте бірнеше рет басылды. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, көшірмелері мен басылымдарының арасында тіл жағынан да, хикметтердің саны жағынан да айырмашылықтар бар көрінеді.

Зерттелу тарихына келетін болсақ, «Хикметтер» діни мазмұнда жазылған шығарма ретінде қаралғандықтан, Кеңес дәуірінде елімізде басылмады, соған сәйкес әдеби тұрғыдан да, тілдік мәні жағынан да зерттелмеді.

Академик Мехмет Фуат Көпрүлү «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мутасаввыфтар (сопылар)» деген көлемді еңбек жазып, 1918 жылы Ыстамбулда бастырған екен. Бүгінге дейін бірнеше рет жарық көрді. 1993 жылы Анкарада оның 9-басылымы шықты. Еңбек екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі А. Йасауиге, екінші бөлімі Жүніс Әміреге арналған. Бұл еңбек кейін бірнеше рет қайта басылды. Қ.А. Йасауиге арналған бірінші бөлімі «Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы» деген атпен қазақ тіліне аударылып, 1999 жылы Шымкентте жарық көрді. «Бұл кітапты қазақ тіліне аударып жариялаған түрік ғалымы Ке-

нан Кочтың қыруар еңбегін ризашылықпен атап, әріптесімізге алғысымызды білдіреміз», – дейді академик Рәбиға Сыздық. Еңбекте Қ.А. Йасауидің ата-тегі, балалық шағы, ұстаздары мен шәкірттері туралы көптеген мағлұматтар, аңыз-әңгімелер берілген. «Дивани хикметтің» маңызы түсіндіріліп, тілдік, әдеби мәні талданған.

Түріктің екінші бір белгілі ғалымы Кемал Ераслан «Хикметтің» Ыстамбул нұсқасын ««Диуани хикметтен» тандамалылар» деген атпен 1983 жылы Анкара қаласында басып шығарды.

Бұл еңбек те бүгінге дейін 3 рет қайта басылды. «Ахмад Яссауи. Хикметтер» деген атпен 1991 жылы Ташкентте бір басылымы жарық көрді. Мұны Түркияда шыққан кітап негізінде баспаға даярлаған әдебиетші ғалым Ибраһим Хаққулов. «Девани хикмет» деген атпен 1992 жылы Ташкентте тағы бір кітап шықты. Мұны Қазан нұсқасы негізінде баспаға даярлаған Р.А. Абдушукуров. Осы жылдар ішінде «Хикметтер» көп таралыммен Түркіменстанда да басылды.

Міржақып Дулатовтың «Хазіреті Сұлтан» деп аталатын мақаласы «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 16-санында жарияланған екен. Жазушы ол мақаласында Түркістан шаһары жайында мынадай мағлұмат қалдырған: «XV ғасырдың аяғына шейін Түркістанның аты Ясы екен. Кішкене ғана Ясы деген қышлаққа XII ғасырда Қожа Ахмет Ясауи хазірет Сұлтан келген соң даңқы шығып кетіпті. 1166 жылы Ясауи опат болып, одан кейін оның бейітін түркі тұқымы, әсіресе қазақ халқы әр уақыт зиярат ететін болыпты. Зияратқа әр жерден халық көп келетін болған соң, ол жерде сауда ашылып, кішкене қышлақ бірте-бірте зорайып, шаһарға айналды».

«Біздегі Йасауитану 1990 жылдардан бермен қарай жандана бастады», – деп жазды Р. Сыздық [8, 106]. Осы жылы қазан айында Түркістанда «Йасауи әлемі» атты халықаралық жиын – «Дөңгелек үстел» өткізілді. Оған Түркиядан, Америка Құрама Штаттарынан, Франциядан, Италиядан, Польшадан, Мәскеуден, Санкт-Петербургтен, түркі тілдес республикалардан көрнекті түркітанушы ғалымдар қатысты. Бұл жиынға Қазақстан Республикасынан белгілі ғалымдарымыз Ш. Сәтбаева, Р. Сыздықова, Р. Бердібаев, Е. Қажыбеков, М. Жармұхамедов қатысып, өз ойларын ортаға салды. Бұл ғалымдардың газет тілшісіне берген сұхбаттары «Даналыққа тағзым» деген тақырыппен «Ана тілі» газетінің 1990 жылғы

41-санында жарияланды. 1996 жылы «Ясауи тағылымы» деген жинақ Түркістан қаласында басылды. Жинаққа философтардың, археологтардың, тарихшы, әдебиетші, тілші ғалымдардың мақалалары енген. Онда Қ.А. Йасауидің философиялық ойлары, көзқарастары, тариқатының (жолының) тарихы туралы мағлұматтар берілген. Йасауи «Хикметтерінің» тілі, сөздігі, тайқазанға байланысты деректер, сондай-ақ Йасауи мен оның шәкірттері жайлы айтылған аңыз-әңгімелер де бар. «Түркістан тарихы мен мәдениеті» атты жинаққа енген бірқатар мақалалар топтамасы Қ.А. Йасауидің өміріне, туып өскен ортасына және йасауиға ілімінің шығу негіздеріне арналған. Оқырмандар жинақтан Йасауи хикметтерінің қазақ әдебиетімен байланысы, қазақ ақындарының шығармаларындағы Йасауи ықпалы, әулиелі жерлерге қатысты деректермен де таныса алады.

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіндегі өкілетті Кеңестің бұрынғы төрағасы Намық Кемал Зейбектің «Қожа Ахмет Йасауи жолы және таңдамалы хикметтер» (Анкара, 2003) деп аталатын еңбегі қазақ тілінде жарық көрді (Аударған – философия ғылымдарының докторы, профессор Досай Кенжетай Тұрсынбайұлы). «Мен бұл кітапты жазған жоқпын. Тек қана дайындадым. Бақша өте үлкен... Сол бақшадан азды-көпті терген гүлдерімді сіздерге ұсынып отырмын. Бұлар – мәңгі солмайтын гүлдер. Егер бұл кітап көңіліңізге қонып, ұнап жатса, сан қайтара оқуларыңызды сұранамын», – дейді автор [2, 252].

Қ.А. Йасауидің «Диуани хикметі» 1993 жылы тұңғыш рет қазақ тіліне жолма-жол аударылып, «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығынан жарық көрді (Аударғандар: М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи). Аударма 1897 жылы (ескіше 1315 ж.) Ыстамбул қаласында басылған нұсқадан жасалған. Барлығы 69 хикмет, соңында мінәжат берілген. Бұл басылымның құндылығы сол: кітаптың бірінші бөлімінде аудармасы, екінші бөлімінде түпнұсқасы, үшінші бөлімінде транскрипциясы берілген. Соңында сөздігі мен түсініктері бар.

1993 жылы Ұлттық кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінен «Хикмет Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Йасауи» деп аталатын бір қолжазба табылды. Йасауитанушы М. Жармұхамедұлы бұл қолжазбада кездескен хикметтерді де қазақ тіліне аударып, 2002 жылы «Жалын» баспасынан жеке кітап етіп шығарды. Йасауитанушылар үшін бұл екі

еңбек те жақсы дерек көзі бола алады. Өйткені соңғы кітапта да қазақша аудармамен қатар түпнұсқа да берілген. 1893 жылы Қазан университетінде басылған «Диуани хикмет» жинағы да қазақ тіліне аударылып, 2000 жылы Тегерандағы «Әл-Хұда» баспасынан жарық көрді. Аударғандар: Қуанышбек Қари, Ғалия Қамбарбекова.

Қ.А. Йасауи хикметтерін талантты ақын Әбдіраш Жәмішұлы да қазақ тіліне аударып, 1995 жылы «Өнер» баспасынан жариялаған еді. Бұдан басқа да қазақ тілінде бірнеше аудармалары бар. 1904 жылы Қазан қаласында басылған түпнұсқа мәтіні «Арыс» қоры баспасынан жарық көрді.

2010 жылы Түркістан қаласындағы «Тұран» баспаханасынан Қ.А. Йасауидің рухани мұрасына арналған тағы бір кітап жарық көрді [10]. Кітаптың алдында құрастырушыдан деген тақырыппен екі жарым беттік кіріспе берілген. Мұнда «Хикметтерді» аударған он төрт аудармашының есімдері аталып, еңбектері көрсетілген. «Бұл аудармалардың бәрін сәтті шыққан деуге болмайды. Себебі тәржімалағандардың бәрі түпнұсқаға барған деуге келмейді. Ал ғылыми аударма жасағандар түпнұсқаға жүгінгенімен де Йасауи шығармасының түпкі діни-софьлық мазмұнын мейлінше түсінбеген сияқты», – дейді. Десе дегендей, кейбір аудармалар мүлде сын көтермейді. Осы саланың білікті мамандарының бірі профессор Ә. Құрышжанов сондай сәтсіз аударманың бірін сынап, арнайы мақала да жазды [11, 24-33]. Йасауи ілімі мен мұрасын көптен бері үздіксіз зерттеп келе жатқан ғалым, философия ғылымдарының докторы, профессор Д. Кенжетай. «Әрбір сопылық жолындағылар өзара арнайы тіл қалыптастырған, нәтижеде сопылық терминология пайда болды. Ясауиді түсіну үшін сопыша тіл білу керек», – дейді ғалым [12, 292-293]. Сопылық ілімдегі терминдік мағынаның мазмұны терең, астарлы болып келеді. Сондықтан сопы шайырлардың басым бөлігі «лисанул ғайб» (жұмбақ тіл) аталған екен. «Хикметтердің» қазақша аудармаларындағы ақаулар суфизм терминдерінің мағыналарын дұрыс танып-білмегендіктен болса керек. Мысалы, Қазан басылымындағы 27-хикметте «Ерәнләрдің фәйз уа футух алалмадым» деген өлең жолы бар. Осы тармақты бір аудармашы «жарандардан пайда, көмек ала алмадым» деп аударса, екінші аудармашы «жарандардан күш-қуат ала алмадым» деп аударған. Енді бір еңбекте «Жарандардан тәлім, береке ала алмадым» деп, ал төртінші бір ең-

бекте «Ерендерден шабыт пен сыр ала алмадым» деп аударылыпты.

Йасауи тілінің негізі туралы әр түрлі пікірлер айтылып келеді. Неміс ғалымы профессор М. Хартман шағатай тілінде жазылған десе, атақты мажор ғалымы Г. Вамберидің «Диуани хикметтің тілі – қоқан диалектісі», – деп айтқанын профессор Ф. Көпрүлү еңбегінен білеміз [4, 200-202]. Бұл пікірлердің асығыс айтылған пікірлер екені түсінікті.

Жалпы XI-XV ғасырларда жазылып қалған ескерткіштердің тілін түркітанушы ғалымдардың көпшілігі «Орта Азия халықтарының жазба әдеби тілі» немесе «Орта Азия түріктерінің тілі», – деп атайды.

Ә. Нәжіп – түркі тілдерінің теориясына үлкен үлес қосқан ғалым. Ол XI-XV ғасырлар аралығында жазылған мұраларды жан-жақты зерттей келе, бұл кезеңде бірнеше әдеби тілдердің болғанын анықтады. Ғалымның айтуынша, Қараханид дәуіріндегі қарлұқ-үйғыр әдеби тілімен қатар, XII ғасырда Сырдарияның төменгі жағында қыпшақ-оғыз әдеби тілі өмір сүрген. Қожа Ахмет бабамыз өз өлеңдерін осы тілде жазған. Қыпшақ тілі қазақ тіліне жақын екенін қазіргі кезде түркітанушы ғалымдардың бәрі де мойындайды. Ә. Нәжіп бір мақаласында: «Йасауидің «Хикметі» – қазақтың төл әдебиетінің, қазақ әдеби тілінің бастау көзінде тұрған тарихи мәні зор ескерткіш», – деп жазды.

Өзінің докторлық диссертациясында Ә. Нәжіп XIV ғасырда Алтын Орда аймағында да қалыптасқан екі әдеби тіл болған деген тұжырым жасады. Оның бірі – оғыз-қыпшақ әдеби тілі де, екіншісі – қыпшақ-оғыз әдеби тілі. Орта ғасырларда пайда болған әдеби мұралардың барлығы дерлік аралас тілде жазылған. Бұл құбылысты да алғаш байқаған ғалым Ә. Нәжіп болатын [13]. Ғалымның мұндай қорытындыға келуіне негіз болған: біріншіден тілдік фактылер, екіншіден, әдеби мұраларға ие оғыз, қыпшақ тайпаларының тарихи жағдайы.

Ә. Нәжіптің бұл пікірін Йасауи «Хикметтерінің» тілін Самарқанд қолжазбасы бойынша жан-жақты зерттеп, монографиялық жұмыс жазған ғалым, Ұлттық ғылым академиясының академигі Рәбиға Сыздық та қуаттайды [14, 106-110]. Осы іргелі еңбегінде ғалым Самарқанд қолжазбасының факсимилесін (фотонұсқасын) және ол қолжазбаның ескі араб жазуынан қазіргі графикаға жолма-жол дәл кө-

шіріліп транскрипцияланған мәтінін де берді. Автордың айтуынша, бұл ең әріден сақталған және қазіргі кезде белгілі болып отырған көптеген қолжазбалардың ішіндегі ең толығы да екен. Міне, Йасауи шығармаларының ең толық қолжазбасы да, басылымы да қолымызда. Олардың әрқайсысын жеке-жеке немесе өзара салыстыра зерттеуге де мүмкіндік туып отыр.

Ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығын әр қырынан алып зерттеп, сөз еткен мақалалар топтамы «Жұлдыздар отбасы АҢЫЗ АДАМ» журналының 2011 жылғы 15-санында басылды. Мақалалардың мазмұнына қарай мынадай тақырыптарға бөлініп берілген: өмірбаян, Ясауитану, Ясауи дәрістері, сауалнама, таным, Ясауи кесенесі, зерде, Ясауи университеті, Ясауи мұражайы, Ясауи ұстазы, театрдағы бейне, Ясауи журналы [15].

Қ.А. Йасауи мұраларын зерттеу ісімен үзбей айналысып келе жатқан Мекемтас Мырзахметұлы, Досай Кенжетаев, Сәрсенбі Дәуітұлы, Зікірия Жандарбек, Әшірбек Мүминов сынды ғалымдардың мақалалары Ясауитану айдарында берілген.

Міне, сөйтіп 70 жыл бойына айтылмай, оқылмай, жазба түрде басылмай келген Қ.А. Йасауи бабамыздың асыл мұраларын игеруге, зерттеуге өз елімізде де мол мүмкіндіктер жасалынып жатқанының куәсі болып отырмыз.

1991 жылдың 6 маусымында Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Жарлығымен ашылған Түркістан Мемлекеттік университеті де Түркістан қаласында орналасқан. Бұл университет 1992 жылы қазан айының 31-інде Қазақстан Республикасы мен Түркия өкіметтерінің арасындағы келісім нәтижесінде Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті болып қайта құрылды. Қазір мұнда 10 мыңға жуық студент білім алуда. Оларға «Йасауитану» деген арнайы пән өтіледі. Мұның барлығы – қасиетті бабамыздың қалдырып кеткен асыл ойлары мен маржан сөздерін жас ұрпақтың санасына сіңіру үшін істелініп жатқан игі істер. Ұлы ойшылдың даналық сөздерін үйренуге деген жастардың ықыласының күннен күнге артып келе жатқаны қуантарлық жағдай. 2003 жылдың қазан айында Қ.А. Йасауи мұрасы бүкіләлемдік деп танылып, ЮНЕСКО-ның құрамына енді. Бұл қазақ халқы үшін үлкен жетістік болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Иасауи Қ.А. Диуани Хикмет (Даналық кітабы). – Тегеран: Әл хұда, 2000.
- 2 Намық Кемал Зейбек. Қожа Ахмет Ясауи жолы және таңдамалы хикметтер. – Анкара: 2003. – 255 б.
- 3 Нысанбаев Ә., Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи // Түркістан. Халықаралық энциклопедия. – Алматы: 2000. – 656 б.
- 4 Көпрүлү М.Ф. Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы. – Шымкент: 1999. – 246 б.
- 5 Дербісәлиев Ә. Шыңырау бұлақтар. – Алматы: Жазушы, 1982. – 256 б.
- 6 Қожа Ахмет Ясауи. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). – Алматы: Мұраттас ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993. – 262 б.
- 7 Кемал Ераслан. «Дивани хикметтен» сечмелер. – 1983.
- 8 Сыздық Р. Ясауи тілінің қыпшақтық-оғыздық негізі // «Түркология» журналы, Түркістан: 2002. – № 2. – Б. 106-110.
- 9 Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara, 1991.
- 10 Ахмет Ясауи. Диуани хикмет (аударма, транскрипция, мәтін, сөздік). Түркістан: Тұран, 2010. – 400 б.
- 11 Құрышжанов Ә. Қ.А. Ясауи шығармаларын зерттеудің кейбір мәселелері // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1994. – № 5. – Б. 24-33.
- 12 Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. – Алматы, 2008.
- 13 Наджиб Э.Н. Культура и тюркоязычная литература Мамлюкского Египета XIV века. – Туркестан: Тұран, 2004. – 291 с.
- 14 Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің тілі». – Алматы: Сөздік-словарь, 2004. – 549 б.
- 15 «Жұлдыздар отбасы АҢЫЗ АДАМ» журналы. – 2011. – №15 (27).

References

- 1 Iasauı Q.A. Diuani Hikmet (Danalық kitaby). – Tegeran: Әl hыda, 2000.
- 2 Namық Kemal Zeybek. Қozha Ahmet Yasauı zholy zhөne taңdamaly hikmetter. – Ankara: 2003. – 255 b.
- 3 Nysanbaev Ә., Kenzhetaev D. Қozha Ahmet Iasauı // Tүrkistan. Halyқаралық ensiklopediya. – Almaty: 2000. – 656 b.
- 4 Kөprүly M.F. Қozha Ahmet Yasauı tanymy men taғыlymy. – Shymkent: 1999. – 246 b.
- 5 Derbisәliev Ә. Shыңyrau bylaқtar. – Almaty: Zhazushy, 1982. – 256 b.
- 6 Қozha Ahmet Iasauı. Diuani hikmet (Aқyl kitaby). – Almaty: Mұratтas ғыlymi-zertteu zhөne baspa ortalyғы, 1993. – 262 b.
- 7 Kemal Eraslan. «Divani hikmetten» sechmeler. – 1983.
- 8 Syzдық R. Yasauı tiliniң qypshaқтық-оғыздық negizi // «Tүrkologiya» zhurnaly, Tүrkistan: 2002. – № 2. – B. 106-110.
- 9 Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara, 1991.
- 10 Ahmet Iasauı. Diuani hikmet (audarma, transkriptsiya, мәtin, sözdik). Tүrkistan: Tұran, 2010. – 400 b.
- 11 Құryshzhanov Ә. Қ.А. Yassauı shyғarmalaryn zertteudiң keybir мәseleleri // ҚR ҰҒA Habarlary. Til, әdebiет seriyasy. – 1994. – № 5. – B. 24-33.
- 12 Kenzhetay D. Қozha Ahmet Yasauı dүniетanymy. – Almaty, 2008.
- 13 Nadzhip E.N. Kul'tura i tyurkoyazychnaya literatura Mamlyukskogo Egipeta XIV veka. – Turkestan: Turan, 2004. – 291 b.
- 14 Syzдықova R. Yasauı «Hikmetteriniң tili». – Almaty: Sөzdik-slovar', 2004. – 549 b.
- 15 «Zhүldyzdar otbasy AҢYZ ADAM» zhurnaly. – 2011. – №15 (27).

УДК 81'37

И. В. Котлярова

магистр филологии преподаватель кафедры русского языка
Казахского национального медицинского университета имени С. Д. Асфендиярова,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: kotlyarova_1984@mail.ru

Лексические репрезентации концепта «тоска» через признаки птиц

Научное исследование посвящено изучению проблемы лексических репрезентаций концепта «тоска» с позиции семантико-когнитивного подхода. Новизна исследования заключается в описании когнитивной модели лексико-семантического поля концепта «тоска» через признаки птиц, что отражает исследуемый концепт в языковом сознании носителей языка. С целью получить доступ к содержанию концепта как мыслительных единиц установлен смысловой объем концепта по следующей схеме: прямые номинации концепта (ключевое слово-репрезентант концепта, которое избирается исследователем в качестве имени концепта и имени номинативного поля, и его системные синонимы); производные номинации концепта (переносные, производные); контекстуальные синонимы; окказиональные индивидуально-авторские номинации; метафорические номинации; устойчивые сравнения с ключевым словом; образные концептуальные признаки, которые характеризуют концепт; художественные тексты, раскрывающие содержание концепта, которые свидетельствуют о том, что признаки птиц, представленные лексической синонимией, наиболее точно отражают эмоции и структурируют языковое сознание человека.

Ключевые слова: концепт, семантико-когнитивный подход, языковое сознание, лексическая синонимия, признаки птиц.

И. В. Котлярова

“Сағыныш” концептінің құстар белгілері арқылы лексикалық қайта таныстыру (репрезентациялау)

Ғылыми зерттеу “сағыныш” концептінің лексикалық қайта таныстыру (репрезентациялау) проблемаларын семантика-когнитивті тәсілі позициясынан зерттеуге арналған. Зерттеудің жаңалығы – онда “сағыныш” концептінің когнитивті үлгісінің лексика-семантикалық өрісін құстар белгілері арқылы тіл иесінің тіл санасындағы зерттеудегі концептісін көрсетуі болып табылады. Концептінің мағынасына ойлағыштық бірліктер ретінде мүмкіндік алу мақсатымен келесі сызбанұсқа бойынша концептінің мағыналы көлемі белгіленген: концептінің тура номинациясы (концептінің аты ретінде зерттеуші таңдайтын және номинативті өрістің аты, және оның жүйелі синонимдері); концептінің туынды номинациялары (тасымалды, туынды); контекстуалды синонимдер; окказионалды жеке-авторлық номинациялар; ауыспалы (метафорлық) номинациялар; негізгі сөзбен тұрақты салыстырмалар; концептіні сипаттайтын бейнелі концептуалды белгілер; лексикалық синонимия арқылы көрсетілген құстар белгілері эмоцияларды ең нақтырақ көрсетіп, адам баласының тіл санасын құрылымдайтын концептінің мағынасын ашатын көркем мәтіндер.

Түйін сөздер: концепт, семантика-когнитивті тәсіл, тіл санасы, лексикалық синонимия, құстар белгілері.

I. V. Kotlyarova

The lexical representation of the concept "anguish" over the signs of bird

The scientific study investigates the problem of lexical representations of the concept "anguish" from the perspective of semantic-cognitive approach. The novelty of the research is to describe the cognitive model of lexical-semantic field of the concept of "anguish" after signs of bird, which reflects the concept of the study in the linguistic consciousness of native speakers. In order to gain access to the content of the concept as thought units installed semantic scope of the concept as follows: direct nomination of the concept (keyword – represent of the concept, which is elected by the researcher as the name of the concept and the name of the nominative of the field, and its system synonyms); derivatives nomination concept (portable, derivatives); contextual synonyms; occasional individual authors nomination; metaphorical nomination; stable comparing with the keyword; figurative conceptual features that characterize the concept, literary texts that reveal the content of the concept which suggests that the signs of the bird represented by the lexical synonyms, most accurately reflect the emotions and structured linguistic consciousness.

Key words: concept, semantic-cognitive approach, language awareness, lexical synonymy, the signs of the bird.

Концепт «тоска» описывается через образ птицы (И Слабостью *рожденные три птицы – Уныние, Отчаянье, Тоска, - три черные, уродливые птицы – злоеще реют над его душою...* М. Горький, Человек; Смешные *птицы!* Земли не зная, на ней *тоскуя*, они стремятся высоко в небо и ищут жизни в пустыне знойной. М. Горький, Песня о Соколе; Я видал, что с наступлением бури, все *робкие птицы*, суется и *тоскуя*, с криком ищут убежища... Ф. Глинка, Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобожденная Малороссия; *Слышу птицу предвещаний: Дик ее унылый стон;* Светлую толпу мечтаний И надежду гонит он. В. Кюхельбекер, На Рейне).

Когнитивная модель 'тоска → птица' репрезентируется лексической синонимией через объемный перечень следующих птиц [1, 87-96]:

– 'беркут' (Так старый *беркут* пьет, *тоскуя*, свою последнюю польнь. Я. Смеляков, Любезная калмычка);

– 'ворон' (Только *вороны* суебливее прежнего хлопочут вокруг гнезд и *неистовым криком как бы возвещают, что одна тоска, зимняя, кончилась, и началась другая тоска, весенняя.* М.Е. Салтыков-Щедрин, Дворянская хандра; Черный вран, свистя крылом, Вьется над санями; *Ворон каркает: печаль!* В.А. Жуковский, Светлана);

– 'галка' (Бесконечно *унылы* и жалки Эти пастбища, нивы, луга, *Эти мокрые, сонные галки*, Что сидят на вершине стога... Н.А. Некрасов, Утро);

– 'глухарь' (*Заунывным карком* В тишину болот *Черная глухарка* К всеобщей зовет. С.А. Есенин, Дымом половец...);

– 'голубь' (*Стонет сизый голубочек, Все тоскует, все тоскует* И тихонько слезы льет. И.И. Дмитриев, *Стонет сизый голубочек...*; Их *воркование* так нежно Звучит во мгле *земных скорбей...* М. Лохвицкая, Не убивайте *голубей; Сизокрылый голубочек*, Сядь в саду его на ветку, *И уныло заворкуй...* И *уныло и печально* День и ночь *воркуй*, стони... Н. Цыганов, Русская элегия);

– 'горлица' (*Затоскуется* ль *горлица нежная*, Как птенцов ее коршун убьет. В.И. Красов, Разлука);

– 'грач' (С деревьев *тысячи грачей* Сорвутся в лужи и *обрушат Сухую грусть* на дно очей. Б. Пастернак, Февраль. Достать чернил и плакать!...);

– 'жаворонок' (И вечная тишина этих полей, их загадочное молчание... *Но грустит ли*

в тишине, в глуши какой-нибудь сурок, *жаворонок?* И. Бунин, Жизнь Арсеньева);

– 'журавль' (Полубил я с *тоской журавлиной* На высокой горе монастырь. С.А. Есенин, За горами, за желтыми долами...; Вот она, невеселая рябь С *журавлиной тоской* сентября! С.А. Есенин, Ночь и поле, и крик петухов...; *Тоскуя о родном тепле*, Цепочкою вдали Летят, - а что тут на земле, Не знают *журавли...* А.Т. Твардовский, Страна Муравья; Отговорила роща золотая Березовым, веселым языком, И *журавли, печально пролетая*, Уж не жалеют больше ни о ком. С.А. Есенин, Отговорила роща золотая...; Тает в небе *журавлиный* Удаляющийся крик. *Замер*, кажется, в зените *Грустный голос*, долгий звук. А. Блок, Золотистой долиной...; И *журавль* лениво бредет, *Как скучающий аристократ.* М. Светлов, Артист; Вот уж близко *летят* и, все громче *рыдая*, Словно *скорбную весть* мне они *принесли...* Из какого же вы неприветного края Прилетели сюда на ночлег, *журавли?* А. Жемчужников, *Осенние журавли*);

– 'иволга' (Я слышу *иволги* всегда *печальный голос* И лета пышного приветствую ущерб, А к колосу прижатый тесно колос С змеиным свистом срезывает серп. А. Ахматова, Я слышу *иволги* всегда *печальный голос...*; Еще раз прозвенел над вами звонкий голос пеночки; где-то *печально прокричала иволга*, соловей щелкнул в первый раз. И.С. Тургенев, Ермолай и мельничиха);

– 'индейка' (Меж тем *печально*, под окном, *Индейки* с криком *выступали* Вослед за мокрым петухом... А.С. Пушкин, Граф Нулин; ...там, как годы, будут долги степные дни, когда в зыбком мареве тонут горизонты и так тихо, так знойно, что спал бы мертвым сном весь день, если бы не нужно было слушать осторожный треск пересохшего гороха, домовитую возню насекомых в горячей земле, *мирно-грустную переключку индюшек*, не следить за набегающей сверху жуткой тенью ястреба и не вскакивать, не кричать тонким протяжным голосом: «шу-у!»... И. Бунин, Суходол);

– 'кукушка' (Я стоял на забытой опушке, И в душе серебрились печали, Те *печали*, что *вечно звучали* В *кукованье* *весенней кукушки...* К.Д. Бальмонт, Кукушка; ...где-то далеко вдали мерно и настойчиво, как бы *убежденная* среди всех этих тщетных соловьиных восторгов *в правоте только своей одинокой, бездомной печали, не смолкая* *куковала кукушка*, и ее *гулко-полюй* *голос казался то ближе, то дальше, грустно и дивно чередуясь с еще более*

дальними откликами вечеряющего леса. И. Бунин, Жизнь Арсеньева; И забольная кукушка Не летит с печальных мест. С.А. Есенин, Сторона ль моя, сторонка...; Мгла кругом густая Поле одевала, Да в лесу кукушка Грустно куковала. С. Дрожжин, Там, где мы с тобою...; На яблоне грустно кукушка кукует, На камне мужик одиноко горюет... И.С. Никитин, На пепелище; Кукушка выскакивает из часов и насмешливо-грустно кукует над тобою в пустом доме. И. Бунин, Антоновские яблоки; А снизу, от сонной речушки, Из зарослей – вдруг в тишине – Послышится голос кукушки, Грустящей уже о весне. А.Т. Твардовский, Жестокая память);

– ‘курица’ (Так приятно и так легко мне Видеть мать и тоскующих кур. С.А. Есенин, Ты запой мне ту песню, что прежде...);

– ‘лебедь’ (А впереди их лебедь. В глазах, как роща, грусть. С.А. Есенин, Иорданская голубица);

– ‘овсянка’ (И как горестно-нежно звенела в бурьяне своей коротенькой песенкой овсянка! Тю-тю-тю-тю-ю... И. Бунин, Жизнь Арсеньева);

– ‘орел’ (Вскормленный в неволе орел молодой, Мой грустный товарищ, махая крылом, Кровавую пищу клюет под окном... А.С. Пушкин, Узник);

– ‘петух’ (Уносит бедную злодей [коршун]. Напрасно, горестью своей И хладным страхом пораженный, Зовет любовницу петух... А.С. Пушкин, Руслан и Людмила);

– ‘скворец’ (И ты, товарищ тайной скуки, Тревог души, страданий, муки, И ты, о добрый мой скворец, Меня покинул наконец! Он создан с нежною душой, Он, верно, мучился тоской... Как часто резвый голос свой Он изменял на звук печальный, Как бы внимая скорби тайной. О вы, жестокие сердца! Учитесь чувствам от скворца! И все за то скворца хвалили, Что он, средь скорби и недуг, И в узах был мне верный друг... И мнилось – пел мой друг сердечный: «Печаль и жизнь не бесконечны». И умер мой скворец со скуки! В. Раевский, На смерть моего скворца);

– ‘снегирь’ (Красногрудый друг мой милый! Отчего ты все грустишь, Ноешь в песенке унылой Иль насупившись сидишь? Отчего ж так часто, милый, Грудью бьешься ты в стекло? Вместо песен – крик унылый? Отчего? Ф. Глинка, К снегирю);

– ‘сова’ (Думали: совы пророчат беду, Ухая ночью тоскливо и сиро. К. Арсеньева, Помнишь ли домик под тенью вершин...);

– ‘сокол’ (И крикнул Сокол с тоской и болью, собрав все силы... М. Горький, Песня о Соколе);

– ‘соловей’ (Сладко пел душа-соловушка Ах! та песнь была заветная, Рвала белу грудь тоской... И. Лажечников, Сладко пел душа-соловушка...; Слышишь, в роще зазвучали Песни соловья; Звуки их, полны печали, Молят за меня. В них понятно все томленье, Вся тоска любви... Н.П. Огарев, Serenade; Ты гремел – почто же, милый, Вдруг замолк? и скучен стал? Чем же, друг мой, недоволен? Отчего тебе грустить?... Ф. Глинка, К соловью в клетке; Соловьиная песня унылая, Что как жалоба катится слезная... А. Толстой, Запад гаснет в дали бледно-розовой...; Есть одна хорошая песня у соловушки – Песня панихидная по моей головушке. Лейся, песня звонкая, вылей трель унылую. С.А. Есенин, Песня; Иль поет и ярко так и страстно Соловей, над розой изнывая? А.А. Фет, Фантазия; В горе, в черный день, Соловьем поешь; При нужде, в беде Смотришь соколом... И.С. Никитин, Наследство);

– ‘удод’ (...только по временам раздавался заунывный, троекратный возглас удода да сердитый крик ореховки или сойки; молчаливый, всегда одинокий сиворонок перелетал через просеку, сверкая золотистою лазурью своих красивых перьев. И.С. Тургенев, Поездка в Полесье);

– ‘чайка’ (Нет, это чайки. Странно дики И нарушают смутный сон Неумолкающие крики – Короткий свист и скорбный стон. С.Я. Маршак, Чайки);

– ‘чибис’ (Где-то там тоскливый чибис Пролетает ввысь. А. Белый, Предчувствие);

– ‘ястреб’ (Долго ехал молодец по дороге-разлучнице – кручина, как ястреб, рвала его сердце. А. Бестужев (Марлинский), Роман и Ольга).

Известно, что среди сотворений Бога были и птицы (И сказал Бог: да произведет вода пресмыкающихся, душу живую; и птицы да полетят над землею, по тверди небесной. И сотворил Бог рыб больших и всякую душу животных пресмыкающихся, которых произвела вода, по роду их, и всякую птицу пернатую по роду ее. Библия).

Кукушка – одна из наиболее мифологизированных птиц в славянской традиции. Кукушка, согласно поверьям, это превращенная в птицу скорбящая вдова, зовущая загубленного мужа жена, проклятая родителями дочь. Известен обряд гадания о количестве лет

жизни, определяемых по количеству кукований кукушки («кукушка, кукушка, сколько мне лет жить»). Кукушка – птица вещая. В некоторых местах по кукованию кукушки девушки гадали о количестве лет, оставших до замужества. Прилет кукушки в деревню, к дому, кукование на крыше знаменует смерть, тяжелую болезнь или пожар, поэтому кукушка наделена печалью, грустью в литературном дискурсе. В виде кукушки представляют душу умершего. В облике кукушки душа слетает на землю побеседовать со своими близкими [2, 237-238].

Тоску могут испытывать птицы, которые сами являются охотниками, добытчиками: орел (Вскормленный в неволе *орел молодой, Мой грустный товарищ, махая крылом*, Кровавую пищу клюет под окном... А.С. Пушкин, Узник), сокол (И крикнул *Сокол с тоской* и болью, собрав все силы... М. Горький, *Песня о Соколе*), ястреб (Долго ехал молодец по дороге-разлучнице – *кручина, как ястреб*, рвала его сердце. А. Бестужев (Марлинский), Роман и Ольга). Орел считался особо почитаемой божьей птицей. Орел – царь птиц и владыка небес. Орел связан с небесными стихиями и управляет ими; он предводитель градовых туч. Убивать орлов нельзя. Орлу приписывается способность посещать небесный мир. Существует поверье о том, что в гнезде орла находится камень огневик [3, 288].

К разряду ритуальных жертв относится петух. Жертвенной кровью петуха дружка окроплял присутствующих на свадьбе. Петух – это традиционная жертва и ритуальное блюдо на свадьбе всех славян. Петуха и курицу приносили в виде жертвы при строительстве дома [4, 182].

У тоски-птицы отмечаются следующие орнитологические признаки:

– ‘гнездо’ (Здесь труд и бедность, здесь неволя, Здесь *горе гнезда вьет свои*... И.С. Никитин, Хозяин);

– ‘крылья’ (Мое наивное смущение, моя отчаянная *тоска как будто окрыляли ее* преследовать меня до конца. Ф.М. Достоевский, Маленький герой; *На крылах печали* Любовью к вам несусь из темной дали – Поминки нашей юности – и я Их праздновать хочу. Воспоминанья! В. Кюхельбекер, 19 октября 1836 года);

– ‘пение’ (*Мою тоску, мою беду Пою* для вас... Н.А. Некрасов, Чуть-чуть не говоря: «ты сушая ничтожность!»...; Она певала мне – и *полон был тоской* И вечной жалобой *напев* ее

простой. Н.А. Некрасов, Муза; И опять, как раньше, с дикой злостью *Запоет тоска*... С.А. Есенин, Свищет ветер под крутым забором...; В моей душе, как облака, Роились сны, теснились звуки И *пела* смутная *тоска*. К.М. Фофанов, Печально верба наклоняла...; И тонкие пальцы дрожащей руки, Под робкие звуки *певчей тоски*... К.М. Фофанов, Шарманщик; *Сладко пел душа-соловушка* Ах! та *песнь* была заветная, *Рвала* белу грудь *тоской*... И. Лажечников, *Сладко пел душа-соловушка*...; *Пою* то радость, то *печали*, То пыл страстей, то жар любви, И беглым мыслям простодушно Вверяюсь в пламени стихов. Д. Веневитинов, Я чувствую, во мне горит...; И мнилось – *пел* мой друг сердечный: «*Печаль* и жизнь не бесконечны». И умер мой скворец со скуки! В. Раевский, На смерть моего скворца; Слыхали ль вы за рощей глас ночной Певца любви, *певца своей печали*? А.С. Пушкин, Певец; Слышишь, в роще зазвучали *Песни соловья*; Звуки их, *полны печали*, Молят за меня. *В них* понятно все томленье, *Вся тоска* любви... Н.П. Огарев, Serenade; Я лиру томно строю *Петь скорбь*, объявшу дух. Прийди грустить со мною, Луна, печальный друг! В.В. Капнист, На смерть Юлии; *Красногрудый* друг мой милый! Отчего ты все *грустишь*, *Ноешь в песенке унылой* Иль насупившись сидишь? Ф. Глинка, *К снегирию*; *Соловиная песня унылая*, Что как жалоба катится слезная... А. Толстой, Запад гаснет в дали бледно-розовой...; Есть одна хорошая *песня у соловушки* – Песня панихидная по моей головушке. Лейся, песня звонкая, *вылей трель унылую*. С.А. Есенин, *Песня*; Иль *поет* и ярко так и страстно *Соловей*, над розой *изнывая*? А.А. Фет, Фантазия; *В горе*, в черный день, *Соловьем поешь*; При нужде, в беде *Смотришь соколом*... И.С. Никитин, Наследство);

– ‘полет’ (А потом бы *улетела Со слезами и тоской*... И.И. Дмитриев, Ах! когда б я прежде знала...; Я думал, что Коновалов изменился от бродячей жизни, что *наросты тоски*, которые были на его сердце в первое время нашего знакомства, *слетели* с него, как шелуха... М. Горький, Коновалов);

– ‘скорлупа’ (Лопни грудь Ионы и вылейся из нее *тоска*, так она бы, кажется, весь свет залила, но тем не менее ее не видно. Она сумела поместиться в такую ничтожную *скорлупу*, что ее не увидишь днем с огнем... А.П. Чехов, *Тоска*);

– ‘трепет’ (А сердце *от тоски, как птицы, трепетало*. Надсон; Узнаешь, отчего мучи-

тельно во мне *Тоскуют, трепеща*, безумные *сомненья*. С. Сафонов, Скажи мне, отчего теперь, когда кругом...; Прошли восторги, и *печали*, И легковверные мечты... Но вот опять *затрепетали* Пред мощной властью красоты. А.С. Пушкин, Я думал, сердце позабыло...; И в *сердце* стало холодно, И на одно воспоминанье *Трепещет горестно* оно. Н.П. Огарев, Я помню робкое желанье...).

Черты птицы-тоски обусловлены славянской мифологией и сохранившимися русскими

традициями. Известно, что названия деталей крыши русской избы включают в себя «конька», «курицу» или «петуха».

Так орнитологический код русской культуры отображает мировоззрение человека, перенося его признаки на описание мира внутреннего – психического (духовного) посредством эмоций. Таким образом, лексическая синонимия концепта «тоска» в образе птиц и ее признаков структурирует языковое сознание человека.

Литература

- 1 Пименова М.В. Концепт *сердце*: Образ. Понятие. Символ: монография. – Кемерово: КемГУ, 2007. – С. 87-96.
- 2 Гура А.В. Кукушка //Славянская мифология: энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 237-238.
- 3 Гура А.В. Орел //Славянская мифология: энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 288.
- 4 Петрухин В.Я. Жертва //Славянская мифология: энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 182.

References

- 1 Pimenova M.V. Kontsept serdtse: Obraz. Ponyatie. Simvol: monografiya. – Kemerovo: KemGU, 2007. – S. 87-96.
- 2 Gura A.V. Kukushka //Slavyanskaya mifologiya: entsiklopedicheskiy slovar'. – M., 1995. – S. 237-238.
- 3 Gura A.V. Orel //Slavyanskaya mifologiya: entsiklopedicheskiy slovar'. – M., 1995. – S. 288.
- 4 Petruhin V.Ya. Zhertva //Slavyanskaya mifologiya: entsiklopedicheskiy slovar'. – M., 1995. – S. 182.

ӘОЖ 070 (091)

Б. Р. Құлжанова

өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: Bahit777@mail.ru

Орта ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі антонимдер («Қутадғу билиг» және «Һибат-ул хақайиқ» ескерткіштері бойынша)

Мақалада орта ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінде кездесетін антонимдер туралы сөз болады. Кейбір антонимдер біздің заманымызға дейін келіп жетсе, кейбір антонимдердің бір сыңары көнеріп, қазіргі түркі тілдерінен шығып қалған. Екі сыңары да көнерген антонимдерде ұшырасады. Оның есесіне тілде кейін пайда болған жаңа сөздер көне түркі жазба ескерткіштеріндегі ұшырасатын сөздермен антонимдік қатар түзген. Антонимдердің сипаты осылайша түрлі-түрлі болып келеді. Екі сыңары да көнеруі себепті тілімізден шығып қалған антонимдер бірен-саран. Ал бір сыңары көнерген жағдайда, оны араб немесе түркі сөздері ауыстырған. Белгілі бір сыңарын қазақы ұғым алмастырған антонимдік жұптар да бар. Антонимдік қатарлардың арасында елеулі фонетикалық өзгерістерге ұшыраған сөздер де кездеседі. Жалпы алғанда, антонимдер – түркі тілдерінің тектестігін, сабақтастығын дәлелдейтін қосымша фактілердің бірі.

Түйін сөздер: антонимдер, түркі ескерткіштері, зат есімдер, Қутадғу билиг, Һибат-ул хақайиқ.

Б. Р. Кулжанова

Антонимы в языке средневековых тюркских памятников (по материалам «Қутадғу билиг» и «Һибат-ул хақайиқ»)

В статье рассматриваются антонимы в письменных памятниках средневековья. Если некоторые антонимы активно используются до сих пор, а у некоторых парных антонимов одни пары устарели, соответственно они не применяются в современном тюркском языке. Иногда встречаются антонимы, у которых обе пары устарели, а иногда новые слова в языке присоединяются словами письменных памятников создавали новые антонимические ряды. Таким образом, языковая характеристика антонимов бывает различной. Если один член антонимической пары устарел, то тогда их заменяли арабские и тюркские слова. Есть антонимические пары, где один член заменен казахским словом, а также есть антонимические пары с большими фонетическими изменениями. Таким образом, антонимы являются одним из дополнительных факторов, доказывающих взаимосвязь тюркских языков.

Ключевые слова: антонимы, тюркские памятники, имя существительные, Қутадғу билиг, Һибат-ул хақайиқ.

B. R. Kulzhanova

Antonyms medieval Turkic language written monuments

The article discusses antonyms written monuments of the Middle Ages. If some antonyms widely used so far, and some couples paired antonyms some outdated, respectively, they do not apply in the modern Turkic language. Sometimes there are opposites, which both pairs are outdated and sometimes new words in the language of joining words written monuments sozdoval antonymous new series. Thus, the language is different characteristic antonyms. If one member of a pair of antonymous outdated, then they were replaced by Arabic and Turkic words. There antonymous couples where one member is replaced by the Kazakh word, and has a pair of antonymous with large phonetic changes. Thus, antonyms are one of the additional factors that prove the relationship of Turkic languages.

Key words: antonyms, Turkic monuments, noun, Қутадғу биліг, Һибат-ул хақайиқ.

Мағынасы қарама-қарсы сөздерді, әдетте, деп атайды. Антоним болу үшін мағына қайшылығы жеткіліксіз. Қарама-қарсы ұғымдар бірін-бірі жоққа шығарып қана қоймай, затқа, құбылысқа жаңа баға беруге тиіс [1, 5]. Осы тұрғыдан келгенде «Қутадғу билиг» пен «Һибат-ул хақайиқ» ескерткіштері тілінде де бір-қатар зат есімдік антонимдер бар екендігін

анықтадық. Алайда «антонимия құбылысын көбінесе сапалық ұғымдармен шектелгендіктен оның тіл-тілде синонимия, полисемия құбылыстарына қарағанда өрісі тар болады. Зат есімдерден антонимдер болатындар бірен-саран ғана. Соның өзінде олардың мағынасынан сапалық белгінің нышаны аңғарылып тұрады [2, 121]. Мұның сыртында көркем шы-

ғармалардың барлық антонимдерді қамти алмайтыны тағы бар. Аталған ескерткіштер тілінен біз байқаған антонимдер мыналар.

Баш – адақ. *Бірі жоғары, бірі төмен қарама-қарсы орналасқан дене мүшелері.* Қазақ тілінде де баш – аяқ антонимдік қатар түзеді [1, 46]. Өкүз азақы болғынча бузағу *башы* болса йег ДТС 86 (Өгіздің аяғы болғанша, бұзаудың басы болған жақсы); Билигсиз сөзи өз *башыны* йейүр ҚБ 25 (Білімсіздің сөзі өзінің басын жейді). *Адақ* берти ики йорығу үчүн ҚБ 104 (Екі аяқты жүру үшін берді). Қаза бирла санчылур *адаққа* тикан ҺХ 437 (Аяққа тікен де бұйрықпен кіреді).

Бұл атаулардан пайда болған ауыспалы мағыналар да бір-біріне антонимдес бола алады. *Бір істің басталуы, аяқталуы деген мағынада:* Муңа көңүл бағламақ бил хаталар *башы* ҺХ 220 (Бұған көңіл қойғаның, біліп қой, қатенің басы). Бу ер ол ышығ *адаққа* тегүрган ДТС 14 (Бұл кісі ол істі аяғына дейін жеткізе алады). Алайда ескерткіштерде бұл антонимдес қатар сыңарларының барлық ауыспалы мағыналары қамтылмаған.

Йай – қыш. Йай – *көктемнен кейін келетін жыл маусымы деген мағынада.* Йай анта йайладым ДТС 226 (Мен ол жерде жаз бойы жайладым). Қадыр *қышқа* йанды йарумыш *йайы* ҚБ 46 (Жарқыраған жазы қатал қысқа айналды). Орхон-енисей ескерткіштері тілінде, «Қутадғу билигте» *йай жаз* ұғымын берсе, йаз *көктем* ұғымын береді. Еринчиг *қышығ* сүрди йазғы есин ҚБ 13 (Көктемнің самал желі азапты қысты қуды). Демек, йаз қышпен антонимдес бола алмайды. Махмуд Қашғари де йаздың *көктем* ұғымын беретіндігін өз сөздігінде көрсетіп өткен: *Йазын* қатығланса, қышын севнүр ДТС 250 (Көктемде қамдансаң, қыста сүйінесің). Алайда «Ғибат-ул хақайық» ескерткішінде йаз қазіргі тілдердегідей *жаз* ұғымын береді: Келүр күз кечар *йаз* барур бу өзүм ҺХ 453 (Күз келеді, жаз кетеді, бұл өмір өтеді). Қазіргі оғыз тілдерінде йай формасы сақталып қалған.

Қыш – *күзден кейін келетін, ең суық жыл мезгілі деген мағынада.* Қышын қытан тапа сүладим ДТС 448 (Қыста кидандарға соғыс аштым). Бұл атаулар ауыспалы мағынасында да антонимдес бола алады. Татығ барды андин йайы болды *қыш* ҚБ 38 (Одан барлық қызық кетті, жазы қысқа айналды). Қазақ тілінде жаз атауында *көктем* мағынасы жоқ. Қысқан қыс іріп-шіріп қырдан кетіп, жақсы жаз ойды-қырды нұрландырған [1, 64]. Ежелгі дәуірлерде

йаз бен қыш антонимдес бола алмағанымен, қазіргі қыпшақ тілдерінде антонимдес.

Күн – түн. Көне түркі заманынан біздің заманымызға дейін формасы да, мағынасы да өзгеріске түспей келіп жеткен антонимдік қатар. *Күн* йема *түн* йема йелү бардымыз ДТС 326 (Күнімен, түнімен желіп отырдық). *Түн күннүң* қаршысы ол ДТС 326 (Түн күннің қарама-қарсы жағы). Түнәтүр *түннүңни күннүң* кетәрип күннүң кетәрип баз йарутур таң-а ҺХ 16 (Күнінді кетіріп қараңғы түн етеді, Күнінді келтіріп қайтадан жарық таң етеді). Тарихи ескерткіштерде де, қазіргі қазақ тілінде де күн – *таңның атуы мен күннің батуы аралығындағы уақыт, күндіз* деген мағына береді. Түн – *тәуліктің кешикі уақыттан таңертеңгілікке дейінгі аралығы, қараңғы бөлегі.*

Бұл антонимдік қатар ауыспалы мағыналарында да бір-біріне қарама-қарсы ұғым ретінде түсініледі: Қараңқуда ердим йарутты *түнүм* ҚБ 39 (Қараңғыда едім, түнімді жарық етті). Бу күн бу ажунда кишилиг азиз қаны ҺХ 385 (Бұл күнде бұл дүниеде қане шынайы адамгершілік бар ма? Бұл синонимдерге қарағанда антонимдердің өміршеңдігін көрсетеді).

Тоғар – батар. XI-XII ғасырлардағы ескерткіштер тілінде тоғар күн *шығатын жақ* деген мағынада жұмсалады. *Тоғардын* йашық баш көтүрди өрү ҚБ 391 (Шығыстан күн жоғары көтерілді). Батар күн *бататын жақ* деген мағына береді. Тоғардын *батарға* йорып тезгинүр Тиламиш тилакин сеңа келдүрүр ҚБ 318 (Шығыстан батысқа дейін дүниені кезіп аралап Қалаған затыңды тауып әкеледі).

Антонимдес бұл зат есімдерді қазақ тілінде шығыс (батысқа қарама-қарсы жақ, дүниенің төрт торабының бірі), батыс (шығысқа қарама-қарсы жақ, дүниенің төрт торабының бірі) атаулары алмастырған.

Бал – ағу. «Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің» анықтауынша, бал – *гүл шырынынан ара арқылы алынатын қоймалжың келген, шипалы тәтті тағам.* Ол анар *бал* йалғатты ДТС 79 (Ол оған бал жалатты); Ол *балығ* қашуқлады ДТС 79 (Ол балды қасықпен алды). «Қутадғу билиг» бал зат есімін пайдаланбаған. Ал «Ғибат-ул хақайықта» бастан-аяқ араб тілінен енген 'асал: Көни сөз 'асал дег бу йалған басал ҺХ 161 (Шын сөз бал сияқты, жалған – жуа).

У – *тірі организмге әсер еткенде, қалыпты тіршілік әрекеттерін күрт өзгертетін, не өлімге душар ететін химиялық зат.* Қалы қарны ашса біліп йер *ағу* ҚБ 93 (Егер қарны ашса, уды біле тұра жейді); Йылан дег бу ажун

йылан оқлағу Йоқамаққа йумшақ ичи пур ағу ҺХ 214 (Бұл дүние жылан сияқты. Жыланның көзін жой. Сипағанға жұмсақ, іші тола у). Қазақ тілінде де бал мен у антонимдік қатар түзеді. Бұл атаулар қазақ тілінде ауыспалы мағыналарында да бір-біріне антоним бола алады. Тарихи ескерткіштерде ауыспалы мағыналары тіркелмеген.

Бай – чығай. Тарихи ескерткіштерде бай – *иелігінде көп мал-мүлкі бар, дәулеті тасыған* деген мағына берсе, чығай – *киер киімі, ішер тамағы жетіспейтін, күн көрісі қиын адам* деген мағына береді. Қырық йылқа тегін бай чығай түзлинүр ДТС 79 (Қырық жылдың ішінде бай мен кедей теңеседі); Көзи соқ киши неңке болмас бу бай ҚБ 103 (Затқа көп сұқтанған кісі бай бола алмайды). *Чығайың бай* қылды азығ үкүш қылды ДТС 148 (Ол жарлыны бай қылды азды көп етті).

Қазақ тілінде чығай көне сөз ретінде сөздік құрамнан шығып қалған. *Шығайбай* деген кісі атауының құрамында ғана кездеседі. Бұдан бір замандарда бұл сөздің тілімізде қолданыс тапқанын байқаймыз. Ауыспалы мағыналарында да бір-біріне антонимдес бола алады.

Байлық – чығайлық. Бұлар – бай және чығай түбірлерінен -лық жұрнағы арқылы жасалған туынды зат есімдер. Қоқуз қыл бу байлық мүйан ал толу ҚБ 381 (Бұл байлықты азайт, оның орнына о дүниелік игілік ал); Бу байлық чығайлық иди қисматы ҺХ 187 (Бұл байлық пен кедейлік Жаратушы иенің берген үлесі). Бор ишса ачылды чығайлық йолы ҚБ 109 (Арақ ішсең кедейлікке жол ашылады). Бұл сөздердің түбір күйінде де, ауыспалы мағыналарында да, сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған туынды күйінде де бір-біріне антонимдес болуы күнделікті өмірде аса жиі қолданылуынан деп білеміз.

Төр – ел. Ескерткіштерде төр үйдің есігіне қарама-қарсы жоғарғы жағы, құрметті орын мағынасында жұмсалса, ел, керісінше, төрге қарама-қарсы, есікке жақын, қадірсіз жер ұғымында пайдаланылып антонимдік қатар жасаған. Ауыспалы мағынасында ғана қарама-қарсылықты білдіреді. Ағырлады хажиб орун берди төр ҚБ 52 (Хажиб құрметтеп төрден орын берді). Билигсизка төрда орун болса көр Бу төр елка санды елиг болды төр ҚБ 31 (Наданға төрде орын болса, байқайсың ба, төр босаға айналады, босаға төрге есептеледі).

Антонимдерді арнайы зерттеген Ж. Мусин де босаға мен төрді антонимдік қатарға жатқызған. Төр алдында, мырзалар, Көп мақтаса ырзалар. Босағада нашарлар, Одан әркім қа-

шарлар (С. Торайғыров) [1, 52]. Бұл ретте де ауыспалы мағынада түр.

Чын – йалған. Тарихи ескерткіштерде бұл екі атау әрі сын есім, әрі зат есім мағынасында жұмсалған. Шын – зат есім мағынасында *ақиқат, шындық*. Йалған – зат есім мағынасында *шындығы жоқ өтірік, жалғандық*. Қазіргі тілдерде де осы сипатын жоғалтпаған. Ешитгил сөзүг ирта йалған чынығ чынығ өзга алғыл қына йалғанығ ҚБ 420 (Сөзді жалған ба, шын ба айырып тыңда. Шын болса өзіне қабыл ал да, жалған болса жазала). Бу сөзни бүтүн чын тутар душмани ҺХ 58 (Бұл сөзді досы түгіл дұшпаны да түгел шындық деп ұғады). Өзүм таптамас нең бири йалған ол ҚБ 71 (Өзім құптамайтын нәрсенің бірі – жалғандық).

Чынлық – йалғанлық. Чын және йалған атауларынан -лық жұрнағы арқылы жасалған туынды зат есімдер. Бу чынлық била кәд бүтүн дин керәк ҚБ 132 (Мұндай шындықпен қатар ақиқатты ажырата алатын дін керек). Бұл антонимдік қатардың алдыңғы сыңары орта ғасырларда-ақ жиі қолданыста болса, соңғы сыңары кейінгі замандарда ғана айналымға түскен.

Ач – тоқ. Бұл атаулар көне түркі тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де әрі сын есім, әрі зат есім бола алады. Кеча йатза таңта йана ач турур ҚБ 103 (Кешкілік тойып жатса, таңертең қайтадан аш тұрады). Семиз болса ыт тоқ авын авламаз ҚБ 108 (Ит семіз болса тоқ кезінде аң ауламайды).

Ачлық – тоқлук. Ач және тоқ атауларынан -лық/-лук жұрнағы арқылы жасалған туынды зат есімдер. Ажун тоқлуқы көрза ачлық турур ҚБ 150 (Дүниенің тоқтығы, байқап қарасаң – аштық). Көзи ач киши өлса ачлық қозур ҚБ 153 (Ашкөз кісі өлсе, аштығы ұмытылады). Кедим бирла тап тут қарын тоқлуғын ҺХ 186 (Киімнің барлығын, қарынның тоқтығын қанағат ет). Чығай қылса кимни көзи суклуқы Байутмас аны бу ажун тоқлуқы ҚБ 195 (Кімдекім көзінің сұқтығынан кедей болса, Оны бұл дүниенің байлығы бай ете алмайды).

Аш пен тоқ зат есімдері де, аштық пен тоқтық туынды зат есімдері де қазіргі қазақ тілінде антонимдік қатар түзе алады.

Уқуш – ачығ. Көне түркі жазба ескерткіштерінде уқуш *ақыл, адамның ойлау қабілеті* мағынасында, ачығ *ыза, реніш, бұлқан-талқан күй, ашу* мағынасында түсініледі. Қолданылу ретіне қарай қарама-қарсы ұғымда жұмсалады. Уқуш хош йититип сөзүмни уң-а ҺХ 22 (Ақыл-ойына салып, сөзімді аңла); Ол ол ақыл уқуш хош хирадка макан ҺХ 47 (Ол ақылдың, сана-

сезімнің, парасаттың қоймасы). Тилин сөкса бұтмас *ачығы* йылын ҚБ 192 (Тілін қадаса, оның ашуы жылдар бойы басылмайды).

Көне түркілік уқуш атауын араб тілінен енген ақыл зат есімі ығыстырып жіберген. Ал ачығ тұлғасы ашу формасында қалыптасқан. Ақыл мен ашу антонимдік қатар түзеді.

Асығ – қор. Көне түркілік асығ атауы ескерткіштерде *олжа, табыс, адамға қажетті жақсылық* мағынасында, қор атауы *зарар, залал, пайдасы жоқ, зиян* мағынасында жұмсалған. Тавар *асығ* немиш барур сән йалың hX 287 (Малдың пайдасы немене жалаңаш өлесің); Бақығлы оқуғлы *асығ* алсу деп hX 78 (Көрүші, оқушыға пайдасы болсын деп). Чықыш көрмаса ыш болур ерка *қор* ҚБ 54 (Шығынын есептей алмаған адам зиянға ұшырайды). Йана *қорға* түшар нәң булмас ДТС 457 (Тағы да зиянға қалып, еш нәрсе таба алмады).

Қазақ тілінде *сорлы, бейшара, байғұс* мағыналарын беретін қор сын есімі бар. Өмірден зиян-зақмет көрген, зәбір-жапа шеккен адамдарды бірте-бірте осылай атауы мүмкін. Біздіңше, әйтеуір бір семантикалық байланысы бар сияқты.

Уштмаһ – тамуғ. «Көне түркі сөздігінің» анықтауынша, уштмаһ – соғды сөзі. Қазақ тілінде жұмақ формасында өзгеріске ұшыраған. Бұл жерде у ~ ү, ш ~ ж, т ~ ѓ, һ ~ қ сәйкестіктері көрініс береді. Дауыссыз бен дауысты да метатеза құбылысына ұшырайтынын байқататын мысалдардың бірі осы. Тілімізде метатезаға ұшырамаған ұшпақ варианты да бар. Мағынасы – *ол дүниедегі рақат орын, пейіш*. Тамұқ – *діни ұғым бойынша о дүниеде азап көрсететін жер*. Ажун етгүка ачты *уштмаһ* йолы ҚБ 17 (Дүниені жасандыру үшін жұмақ жолы ашылды); Солундын *таму* орны *уштмаһ* оң ол ҚБ 77 (Солынан – тамұқ, оңынан – жұмақ). Нарам йегли орны *тамуғ* ол батығ ҚБ 378 (Кім рұқсат етілмеген астарды жесе оның орны терең тамұқ). Бұл атаулар көне түркі тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де ауыспалы мағыналарында да антонимдік қатарға түсе алады.

Ақы – саран. *Қолы ашық, береген, жомарт адамды* қазақ сақы деп атайды. Көне түркі тілінде бірінші дауыссыз дыбыстарды түсіріп айту фонетикалық заңдылық болған. Осы себепті ақы мен сақы бір-біріне вариант. Ақы суратин ким көрайин теса ҚБ 15 (Жомарттың бейнесін кім көргісі келсе). Қазақ тілінде арабтың сақы сөзін парсының жомарт сөзі ығыстырған. Сондықтан тілімізде жомарт

– сараң зат есімдері ғана өзара антонимдес бола алады.

Сараң – көне түркі жазба ескерткіштері тілінде де, қазіргі қазақ тілінде де – *біреуге бірдеңе бере қоймайтын, қолы тар адам*. *Саран* болса беглар атын артатур ҚБ 311 (Сараң болса бек өзінің ізгі атын жойып алады). *Саранқа* қопар тегма йерда чоғы ҚБ 174 (Сараңға кез келген жерде у-шу көтеріледі). Жомарт ұғымының көне түркілік вариантын ұшырастыра алмадық.

Тириг – өлүг. Қазақ тілінде тірі *жаны бар, өмір сүріп жүрген* деген мағынада көбінесе сын есім қызметінде жұмсалады. Мәтіннің ыңғайына қарай зат есім де бола алады. Өлі сын есімі *қаза болған, ажалы жеткен* ұғымын береді. Зат есім мағынасында да, сын есім мағынасында да антонимдес бола алады. Тарихи ескерткіштерде сын есім мағынасына қарағанда зат есімдік мағынасы көбірек пайдаланылған. Алқуны өлүргай бир *тириг* ыдмадылар ДТС 562 (Барлығын қырып тастайды, бірін тірі қалдырмайды). Билигсиз *тиригла* йитиг көргүлүг hX 94 (Білімсіз тірісінде көрде жатқан өлік сияқты). *Өлүгтин тириг* һәм *тиригдин өлүг* чықарур hX 17 (Өліні тірі, тіріні өлі етеді). Бұл атаулар ауыспалы мағыналарында да антонимдес бола алады. Билигсиз *тириг* еркан аты *өлүг* hX 96 (Білімсіз тірі жүргенімен, аты – өлік).

Күвәнч – қазғу. Қазақ тілінде күвәнч *қуаныш* тұлғасында, қазғу *қайғы* тұлғасында қалыптасқан. Бірақ мағыналарында өзгеріс жоқ. Қуаныш – *шаттық, көңілділік, қызық*; Қайғы – *күйік, қасірет, мұң-шер*. Күр алп ер күвәнчи чөриг күнлари ҚБ 128 (Нағыз алып ерлердің қуанышты күндері әскер арасында жүргенде). Кечүрди күвәнчин севинчин күни ҚБ 227 (Күндерін қуанышты сүйінішті жағдайда өткізді). Қоқуз болды қазғу севинчи толу ҚБ 55 (Қайғысы түкке тұрмайтын, сүйініші тасып-төгіліп жатты). Қазғу атауының қадғу варианты да бар. Осы вариант «Қутадғу билигте» де, «Ғибат-ул хақайықта» да көбірек қолданылған. *Қадғу* болур йығлағу ҚБ 360 (Жылайтын қайғы болады); Бу күн *қадғу* сақынч йарын йүк вабал hX 408 (Бүгін арман-қайғы, ертең күнә, обал!).

Севинч – ранж. Сүйініш – *бір нәрсе жайында марқайып қуанған нәзік сезім, ризалық*. Реніш – *бір нәрсеге риза болмаудан, көңіл қалудан туган кейіс, өкпе, қынжылыс*. Севүнч ерса кедин көңүл тут ана hX 371 (Сүйінішті іс болса, оған кейін көңіл қой). Бирин келса рахат келүр *ранж* онун hX 210 (Рақат біріндеп

келсе, реніш ондап келеді). *Севинч* ексилмағай сөзүм тутса сен ҚБ 62 (Егер менің сөзімді ұстансаң, ешқашан сүйінішің таусылмайды).

Жоғарыдағы антонимдік жұптардың қай-қайсысын алсақ та мағына қарама-қарсылығына негізделген. Басқаша айтқанда, «антонимдік жұптардың сыңарлары бір сапаға берілген бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі бағаның атауы болып табылады» [4, 71]. Бір таң қаларлығы ежелгі дәуірлерде берілген баға қазірге дейін құндылығын жоймаған. Талдау барысы көрсеткеніндей, синонимдік қатарлардың көпшілігі көнеріп, немесе әр түрлі себептермен ыдырап, қазіргі қазақ тілі лексикасынан шығып қалған болса, антонимдердің басым бөлегі, керісінше, қаймағы бұзылмай, ескі замандардан біздің дәуірімізге дейін келіп жеткен. Кейбіреулері тура мағыналарында да, ауыспалы мағыналарында да антонимдік қатар түзе алады. Енді бір топ антонимдік қатарлар көне түркі жазба ескерткіштері тілінде әрі зат есім, әрі сын есім қызметін атқарса, қазіргі

тілдерде де сол сипатын сақтап қалған. Туынды антонимдік жұптар да бір-біріне көп ұқсайды. Бұл антонимдердің синонимдерге қарағанда әлдеқайда өміршеңдігін көрсетеді.

Кейде XI-XII ғасырлардағы көне түркі жазба ескерткіштерінің тілінде антонимдік жұптардың екеуі бірдей кездесе бермейді. Жоқ сыңар мұндай реттерде орхон-енисей ескерткіштерінен табылады. Кірме антонимдік сыңарлардың қазақ тіліне де сіңісіп кеткенін байқаймыз.

Екі сыңары да көнеруі себепті тілімізден шығып қалған антонимдер бірен-саран. Ал бір сыңары көнерген жағдайда, оны араб немесе түркі сөздері ауыстырған. Белгілі бір сыңарын қазақы ұғым алмастырған антонимдік жұптар да бар. Антонимдік қатарлардың арасында елеулі фонетикалық өзгерістерге ұшыраған сөздер де кездеседі. Жалпы алғанда, антонимдер – түркі тілдерінің тектестігін, сабақтастығын дәлелдейтін қосымша фактілердің бірі.

Әдебиеттер

- 1 Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1984. – 5 б.
- 2 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 21 б.
- 3 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. – Алматы: Қазақтың оқу-педагогикалық мемлекеттік баспасы, 1962. – 76 б.
- 4 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1974. – 43 б.

References

- 1 Musin Zh. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Almaty: Mektep, 1984. – 5 b.
- 2 Bolğanbayұly Ä., Qalıyly F. Qazirgi qazaq tiliniñ leksikologiyasy men frazeologiyasy. – Almaty: Sanat, 1997. – 21 b.
- 3 Keñesbaev I., Mұsabaev F. Qazirgi qazaq tili. Leksika, fonetika. – Almaty: Qazaqtıñ oqıu-pedagogikalıq memlekettik baspası, 1962. – 76 b.
- 4 Ysqaqov A. Qazirgi qazaq tili. Morfologiya. – Almaty: Mektep, 1974. – 43 b.

ӘОЖ 81'42; 801.7

Х. А. Ордабекова

Сүлейман Демирел атындағы университеттің ассистент профессоры, ф. ф. к.,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: hafiza_1975@mail.ru

Дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «гүл» лексемасының семантикалық және ассоциациялық табиғаты

Мақалада қазақ халқының дәстүрлі және қазіргі тілдік санасындағы «гүл» лексемасының ономиологиялық, семантикалық құрылымы қарастырылады. «Гүл» лексемасына жүргізілген семантикалық концептуалды талдау негізінде ұлттық мәдени фонға ие концепт ретінде тануға болатындығы айқындалды. Қазақ халқының тілдік санасындағы «гүл» лексемасының қандай ұғымдық белгілерді иеленетіндігін айқындау үшін, ассоциативті эксперимент нәтижелері талданды.

Ассоциативті эксперимент нәтижелерін әрі ақын-жазушылар шығармаларының тіліне талдау жүргізу негізінде «гүл» лексемасына байланысты қалыптасқан ұлттық дүниетаным жүйесін, ұлттық ойлау әрекеті, ұлттық психологиясы мен болмысын бағамдауға болатыны айқындалды. Гүл сөз-стимулына берілген ассоциаттардың жиілік кестесі былайша түзілді: «80 әдемілік», «75 сұлулық», «73 нәзік, нәзіктік», «70 хош иіс, жұпар иіс», «70 қыз», «69 махаббат», «63 гүлдей жайнау, құлпыру», «53 көтеріңкі көңіл-күй», «50 өмір», «42 мереке», «37 солу», «35 көктем». Кейбір респонденттер арасында гүл лексемасына қатысты діни таным негізінде қалыптасқан эмоционалды реңкі жоғары, «өзі үшін мәнді» деп саналатын индивидуалды ассоциациялары талданды.

Түйін сөздер: лексема, сема, концепт, сөздің семантикалық құрылымы, ассоциативті эксперимент, поэзия тілі, концептуалды талдау анализі.

Х. А. Ордабекова

Семантические и ассоциативные особенности лексемы «гүл» в традиционном и современном языковом сознании

В данной статье рассматривается номинативная и семантическая структура лексемы «гүл» в традиционном и современном казахском языковом сознании.

На основе семантического и концептуального анализа было определено, что лексический элемент «гүл» можно рассматривать как самостоятельный концепт, отражающий языковое, национальное и культурное сознание казахского народа.

В ходе исследования был проведен ассоциативный эксперимент, основными реакциями на стимул «гүл» были следующие реакции: «80 красота», «75.....», «73 нежности», «70 ароматности», «70 девушек», «69 любви», «63 расцветать как цветок», «53 хорошее настроение», «50 жизнь», «42 праздник», «37 завяли как цветы», «35 весна».

По результатам ассоциативного эксперимента, семантического и лингвокультурного и когнитивного анализа было выявлено, что существующие концептуальные особенности отражающие значения «гүл» содержат в себе такие категории, как «красота», «любовь», «жизнь», «смерть».

Ключевые слова: лексема, сема, концепт, семантическая структура слова, ассоциативный эксперимент, язык поэзии, концептуальный анализ.

Н. А. Ordabekova

The semantic and associative nature of the lexeme flower in traditional and modern Language under standing

This article gives consideration to the onomasiological and semantic structure of kazakh nation's traditional and existing in nature of language lexeme "Gul" (Гүл – en. "Flower"). On the basis of semantic conceptual analysis that was done to the lexical element "Gul", it can be regarded as separate concept that reflects national cultural background. There was analysis on the results of associative experiment in order to determine what conceptual features existing in nature of language lexeme "Gul" attains. In interpretative scope of the concept "Gul", commonly known linguistic and modifiable, transformational tendency of cultural associative notions is noticed, but not the new conceptual features. Mental construction of the lexical element "Gul" in kazakh language gives an idea to consider it as the special concept, because its content has an expressive sense. In Kazakh national background, "Gul" can be associated with the most important categories for mankind like "Beauty", "love", "life" and "death".

Key words: lexeme (lexical element), seme, concept, semantic structure of a word, associative experiment, poetry (style), analysis of conceptual examination.

Лингвистикаға енгізілген «әрекет» ұғымы номинация мәселесін ғалам туралы аялық біліммен, экстралингвистикалық факторлармен тығыз байланыста қарастыруға мүмкіндік береді. Бұдан, біз, зат, құбылыс, сапа белгілеріне атау беру халықтық таныммен, ой-санасының өсуімен, ұлттық психология мен менталитетіне байланысты айқындалуы тиіс дегенді пайымдаймыз. Адам әрекетінің тез қарқындап дамуы оның тілінде көрініс табады, соған орай лексикалық жүйеде жаңа атаулар пайда болады, кей тілдік бірліктердің семантикалық аясы, сондай-ақ ұлттық таным жүйесіне сәйкес коннотациялық мағынасы да кенейе түседі. Осылайша, адамның түрлі ситуациялық әрекеті арқылы түзілген контексте тілдік бірліктер өзара қатынасқа түсе отырып, болмысты бейнеледі.

Қазақ халқының тілдік санасында «гүл» лексемасын ұлттық мәдени фонға ие жеке концепт ретінде тануға болады. Бұл жерде гүл концептісі гипероним ретінде алынып отыр. Бағалауыштық, әрі ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің болуына сәйкес «гүл» концептісін лингвомәдени концепт ретінде қарастырамыз. Лингвоконцептологияда концепт ментальді бірлік ретінде тілдік таңбалардың тіл мен сөйлеу коммуникациясындағы семантикасы арқылы зерттеледі.

В.И.Карасиктің пікірінше, мәдени концептілерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеу нысанына алғанда мәдениеттану, тарих, психология, этнография сынды пәндердің ғылыми ақпараттары да негізге алынуы тиіс [1]. Мақаланың басты мақсаты – гүл концептісінің тілдік және этномәдени ұғымдық белгілерін айқындау; сондай-ақ гүл лексемасын индивидуалды-көркем сана параметрлермен өлшенетін тілдік бірлік ретінде қарастырамыз, себебі поэзияда гүл *негізгі, тірек образдардың* бірін құрайды.

Гүл концептісінің тілдік және этномәдени белгілерін айқындау үшін, З.Д.Попова және И.Стернин ұсынған семантикалық концептуалды талдау әдісін қолданамыз. Бұл әдіс бойынша, сөздің лексикалық мағынасының концептілік мағынаға ұласу әрекеті талданады. Сөз мағынасының семантикалық құрылымы өзара иерархиялық қатынастарға негізделген семалар жиынтығын құрайтындығы белгілі. Ал «сема – сөзбен таңбаланатын құбылыстың нақты белгілерін бейнелейтін семантикалық микрокомпонент болып табылады» [2, 1985]. Ендеше, гүл лексемасының семантикалық құрылымына назар аударатын болсақ:

1. Түрлі-түсті, үлбіреген хош иісті өсімдіктің жалпы атауы.

2. Гүлді өсімдіктердің жыныстық жолмен көбею мүшесі (терм.мағ.).

3. Жасөспірім, бүлдіршін (ауыс мағ.).

4. Ажар, әр, көрік, келбет (ауыс мағ.) [3, 362].

Қазақ тілінде *гүл* сөзі қарапайым-тұрмыстық санада айқындалған типтік белгілерімен қатар, ғылыми ұғым атауын иеленіп, өзіне тән терминдік дефинициясы бар арнаулы сөз ретінде танылады. «Гүл» сөзінің дефинициясы лексикалық мағынаның негізгі ядросын құраушы мынадай семалық белгілерді бейнелейді: «гүлді өсімдік», «түрлі-түсті», «хош иісті», «үлбіреген», «көбею нысаны». Түсіндірмелі сөздікте берілген гүл сөзінің мағынасы оның заттық-ұғымдық мазмұнымен сипатталатын негізгі семантикалық белгілерін қамтиды, бірақ бұл белгілер қазіргі тілдік санада қалыптасқан гүлдің шынайы психологиялық мағынасын толық қамти алмайды.

Жалпы тілдік сана мен когнитивті сананы тілдегі қалыптасқан белгілі тәсілдер, атап айтқанда, ішкі лексикон (А.Залевская), ассоциативті-вербалды жүйе (Ю.Караулов, Н.Уфимцева, Ю.Сорокин), сондай-ақ прецедентті мәтіндер (Ю.Караулов, Ю.Сорокин) арқылы да айқындауға болады.

Тіл адамзат баласының күнделікті өмір сүру тәжірибесінің негізінде қалыптасқан ғаламның қарапайым бейнесін түзеді. Жоғарыда аталған ішкі лексикон, ассоциативті-вербалды жүйеге келетін болсақ, санадағы қандай да бір ұғымның тілдегі көрінісі болып табылады. Ю.Карауловтың пікірінше, ассоциативті сөздіктер «тілдік қабілетті» айқындаудың негізгі құралы болып табылады, өйткені ассоциативті эксперимент нәтижесінде ұлттық сана элементтері, ұлттың дүниеге деген көзқарасы, өзіндік бағасы, ұлттық-мәдени фреймдер, болмысты метафоралық таным тұрғысынан тану сияқты белгілер айқындалады [4, 110-111].

Қарапайым-тұрмыстық санада «гүл» лексемасына байланысты қалыптасқан ұғымдық белгілерді айқындау үшін, *еркін ассоциативті эксперимент* жүргізілді. Экспериментке гуманитарлық бағытта білім алып жатқан 18-20 жас аралығындағы студенттер тартылды. Жалпы саны – 100. Ассоциативті эксперимент нәтижелерін, әрі ақын-жазушылар шығармаларының тіліне талдау жүргізу негізінде «гүл» лексемасына байланысты қалыптасқан ұлттық дүниетаным жүйесін, ұлттық ойлау әрекеті, ұлттық психологиясы мен болмысын бағам-

дауға болады. Гүл сөз-стимулына берілген ассоциаттардың жиілік кестесі былайша түзілді: «80 әдемілік», «75 сұлулық», «73 нәзік, нәзіктік», «70 хош иіс, жұпар иіс», «70 қыз», «69 махаббат», «63 гүлдей жайнау, құлпыру», «53 көтеріңкі көңіл-күй», «50 өмір», «42 мереке», «37 солу», «35 көктем». Кейбір респонденттер арасында гүл лексемасына қатысты діни таным негізінде қалыптасқан эмоционалды реңкі жоғары, «өзі үшін мәнді» деп саналатын индивидуалды ассоциациялары да берілген: *гүл күрделі функциялы, Алланың шеберлігін танытатын әсем жаратылыс; гүлдің сыбыры – Аллаға мадақ пен зікір*. Эксперимент нәтижесі бойынша, қазіргі тілдік санада гүл лексемасы түсіндірмелі сөздіктерде қамтылмаған ұғымдық белгілерді бейнелейтіндігін көреміз. Гүл лексемасының концептілік мазмұны мен лексикалық мағынадағы потенциалды семантикалық белгілерін айқындау үшін, түсіндірмелі сөздіктегі иллюстративті материалдар, сөзжасамдық жүйе, тұрақты тіркестер (*гүл жастану – рақаттану, жаны жай табу*), тұрақты теңеулер мен эпитеттерді, мақал-мәтелдерді негізге ала отырып, дәстүрлі және қазіргі тілдік санада қалыптасқан ұғымдық белгілерді төмендегідей топтастыруға болады: «*хош иісті*», «*түрлі-түсті*», «*ажар*», «*көрік*», «*жасөспірім*», «*бүлдіршін*», «*сұлулық*», «*әдемілік*», «*молишылық*», «*көктем*», «*пәктік*», «*күнә*». Мұндай ұғымдық белгілер гүл лексемасының семантикалық аясын кеңейтіп, оның лексикалық мағынадан концептілік мағынаға ұласу деңгейін көрсетеді. Мәселен, оның *көбею нысаны* екендігі метафоралық таным нәтижесінде ауыс мағынада гүл заман, гүлденген қала, гүлстан сияқты тілдік бірліктерінің қалыптасып, өсіп-өну, көбею нысаны ретінде гүл концептісі «молшылық» ұғымымен толығырақ түскендігін аңғарамыз.

Қазақ халқының тілдік санасы үшін, концепт мазмұнындағы бағалауыштық компонент маңызды саналады. Концептінің бағалауыштық мәні лексикалық фон ұғымымен тығыз байланысты (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, Н.А.Купина, О.А.Михайлова, Г.Д.Томахин т.б.). Лексикалық фон ұғымы құрамына сөз семантикасымен тікелей байланысы жоқ, керісінше аялық білім жүйесімен байланысты ассоциациялар; белгілі бір әлеуметтік ортада адамдардың өмір сүру тәжірибесі негізінде қалыптасқан нормалар мен ұлттық-мәдени стереотиптер кіреді. Қазақ мәдениетінде гүлге қатысты этномәдени фон белгілері ретінде «*сұлулық*», «*нәзіктік*», «*қыз*», «*бүлдіршін*», «*көктем*»,

«*өмір*» ұғымдарын алуға болады. Гүлдің биологиялық тұрғыдан ғұмырының қысқа болуы, гүлді өсімдіктің өзіне тән даму кезеңдерінің болуы (*көктеу, гүлдену, солу*) образды-ассоциативті түрде адам өмірінің өткінші, бұл өмірдің қамшының сабындай ғана қысқа екенін сипаттауда ауыс мағынада қолданылуына негіз болған. Бұған «гүлдің солуы – өмірдің үзілуі» сияқты ассоциаттар дәлел. Демек, гүл концептісі «жан, адамның жаны» сынды потенциалды семемамен толығырақ түскен. Аталған этномәдени фон белгілері негізінде ұлттық антропонимдер жүйесінің қалыптасқандығын айта кеткен орынды: *Гүлбаршын, Гүлжан, Гүларай, Гүлім, Гүлжайна, Жайнагүл, Қызғалдақ, Раушан, Райхан, Гүлден, Гүлнұр, Нұргүл және т.б.* Берілген ұлттық антропонимдер жүйесі «гүл» концептісінің мәдени-бағалауыштық сипатын айқындай түседі.

Әдетте қазақ тілінде гүл сөзі *қызыл* түспен ассоциацияланады. Ал қызыл түс қазақ халқының ұлттық санасында, ең алдымен, қанның түсін бейнелейді. Ал қанның адам жанымен байланысты екені белгілі. Мұндай сенімді тарихта анимизм деп атайды. Оның себебін архайкалық санадан іздеуге болады. Бұл ойымызды мына бір аңыз дәлелдей түспек: «Ертеде Сұмырайхан деген хан болыпты. Ол ел арасында өзінің жауыздығымен танылған екен. Бірде ол суды өз иелегіне алып, елді шөлге ұшыратқанда, бұл жауыздыққа қарсы шыққан ісмер қыздың бес саусағын шабады. Бес саусақтың жерге тамған қанынан бес жапырақты райхан гүлі өсіп шығады. Туған халқы шебер әрі батыр қыздың құрметіне бес салалы райхан гүлі мен су өрнегін содан бері кестеге, сырмаққа, түскиізге салатын әдет қалыптастырады» [5, 484].

Сондай-ақ, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында қайтыс болған адамның өсімдікке айналу түспалының бар екенін байқаймыз. Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың қабіріне жыл сайын екі тал *қызыл гүл* өсіп шығып, бір-біріне қауышпақ болады. Баян мен Қозының ортасына қара тікенек өсіп, бұларға қадалып, солдырады. Демек, Қозы мен Баян қызыл гүлге, Қодар қара тікенекке айналғандығы жырдың мәтінінде баяндалады. Көптеген халықтардың аңыз-әңгімелерін негіз етіп алатын болсақ, адам қайтыс болған соң, әсіресе, ол құрбандыққа шалынса, өлген адамның қандай да бір мәдени өсімдікке айналуы бар. Академик А.Н.Веселовский адам жанының өсімдікке айналуының үш сатыдан тұратындығын көрсетеді:

1 – табиғат пен адамның теңдігі бар;

2 – адамның өзі, кейде оның қаны немесе кейбір дене мүшелері өсімдікке айналады;

3 – өлгендердің моласына гүл, ағаш өсіп шығады. Бұл аруақтың басқаша сипатта қайта тірілуінің рәмізі екен [6, 104-106].

Сонымен қатар «қызыл гүл – көктем», «қызыл гүл – махаббат», «қызыл гүл – қыз», «қызыл гүл – өмір, қысқа ғұмыр», «қызыл гүл – адамның ішкі жан дүниесі» сияқты ұлттық-мәдени, бағалаушытық сипатты иеленеді. Қазақ халқының санасы үшін, гүл концептісіндегі «сұлулық» белгісі, ең алдымен, табиғаттың сұлулығына негізделген. Гүлдің Жер-Анадан өсіп-өнуінің өзі қасиетті, киелі саналады. Табиғаттың жанаруы, жасаруы, тіршіліктің оянуы көктем мезгіліне сәйкес келгендіктен, гүл – көктемнің басты символына айналған. Жер бетіндегі көптеген халықтар секілді қазақ халқының тілдік санасында да *махаббат* ұғымы – гүлдің символикалық қасиетімен байланысты көрініс тауып жатады. Мұндай символдық мағыналар *гүлдер тілі* негізінде көрініс тауып жатады. Мәселен, ақ гүл – адалдықтың, сары гүл – сағыныштың, қызыл гүл – махаббаттың белгісі. Гүлдің мұндай символикалық мағыналарды иеленуі оның түс атауларымен тіркесіп келуімен тікелей байланысты. Мәселен, қазақ халқы *сары түсті* ұзақтықты, кеңістікті (Сарыарқа, сары дала) бейнелеуде қолданады. Түркі халықтары, оның ішінде, қазақ халқы сары түсті қымбат, бағалы тас алтынмен бейнеленсе, сол *алтын* (сары түсті) тілшіліктің көзі саналатын *күнмен* ассоциацияланады (алтын күн). Ал күннің шығуы мен күннің батуы белгілі бір уақыт аралығын қамтитындықтан, сары түс қазақ халқының тілдік санасында ұзақтық, кеңістік сияқты қосымша семаларды иеленуге әкелген, ал ұзақ уақыт бойы көрмеген зат (анаға, досқа т.б.) адам бойындағы сағыныш сезімін оятары сөзсіз. Міне, осылайша сары түсті гүлдер «сағыныш» сезімінің символикасына айналған. Сонымен қатар гүлдің әдемілігі мен нәзіктігі, әрбір гүлдің өзіне тән хош иісінің болуы оны эстетикалық қолданым нысанына айналдырды. Өйткені гүл түрлі мерекелік шараларда *эстетикалық нысан ретінде* (туған күн, мереке, үйлену тойы, мерейтой, концерт т.б.) қолданылуымен тығыз байланысты.

Ассоциативті эксперимент жүргізу арқылы сөз-стимул мен сөз-реакциялар арасындағы «семантикалық жуықтықты» анықтауға мүмкіндік аламыз. Семантикалық жуықтықтың өлшем бірлігі ретінде сөз-стимулға берілген реакциялардың, яғни ассоциаттардың ұқсастығы

негізге алынады. Мәселен, ситуациялық ассоциациялар қатарынан *гүл – ара*, *гүл – көбелек*, *гүл – гүл сататын дүкен* сөз-реакцияларын атап өтуге болады. Берілген тіл бірліктерінің арасындағы семантикалық жуықтықты тірек-сөз бен ассоциатты жауаптардың түсіндірмелі сөздіктегі дефинициясы негізінде семантикалық құрылымын салғастыру арқылы дәйектеуге болады.

Поэзия тілі сөз семантикасының дамуына ықпал ететін, концепт құрамындағы этносимволикалық ұғымдардың негізі болғандықтан, поэтикалық шығармалардағы гүл концептісінің мәтіндік мазмұнын талдау анализіне жүгіндік. Гүл концептісінің қолданысындағы өзіндік ерекшелік ретінде ақын-жазушылар шығармашылығында философиялық мазмұнында қолданылуын атап өткіміз келеді. Мәселен, көктемгі гүл бейнесі метафоралық тұрғыда *бозбалалық*, *жастық шақты* бейнелейді: *Жоғалтқаным толып жатыр, Тапқаным не, алғаным не. Ұқсап тұрмын жаны гүл, Жайдары бір ұланға (Т.Молдағалиев). Толып жатыр мендей ақын, Келе жатқан жаңа гүлдеп. Көзім – қорқақ, қолым батыр, Өкпем менің бар ма гүлге (Т.Молдағалиев).* «Нәзік, үлбіреген, әлсіз, арнайы күтімді қажет ететіндігі» – гүл концептісінің маңызды ұғымдық белгілері ақын-жазушылар қолданысында әртүрлі модификацияға ие. Көбіне мұндай ұғымдық белгілер қорғансыз заттардың бейнесін бейнелейді (бүлдіршін, нәресте, қыз, қыз махаббатын, ізгілік, жан серігі): *Сардана гүлі – сағынышқа өскен сары гүл, Үрдіс жүргенде үстінен аттың танып іл. Сардана гүлдің тамыры мұзда, жаны қыз, Жолыға қалса, жолға да тоқтап алыңыз (). Бәрі жылылықты сүйеді, бірақ, жайлы үйдегі қожайынның ниеті бұзылса, аялаған гүлдері сарғайып түсіп қалады. Қасірет шегіп, бейнет көргенде, шындықты танып, бақыт кешкенде, сіздің іргеңізден ұдайы гүл табылады. Қайғыңызға ортақтасады, қуанышыңызды бөліседі, жалғыздықта серік болады (Д.Амантай).*

Ақын-жазушылар тілінде гүлдің алуан түрлі пішіні мен құрылымы, атап айтқанда, *үзілген гүл*, *солған гүл*, *аяқ астына тапталған гүл*, *шырайы кеткен гүл* негізге алынады. Мұндай тілдік бірліктер гүл бейнесі мен адамның ішкі әлемінің байланысы, оның ішкі жан дүниесін сипаттауда қолданылады. Адам өз мұң-қайғысын осы гүл арқылы бөлісе отырып, оны символдық мағынаға айналдырады: *Сабағынан үзілген гүлдей солып* бара жатқан ой дүниесі бөлініп шығып, ақтық рет өз қиясын шарлап,

ең аяулысымен қимай қоштасады (Т.Ахтанов). Үзілген қызғалдақтай өңі солған, Қабырған көрсең аяп қайысқандай (С.Сейфуллин). Демек, гүлге теңелген сұлулық образына қайғы, өлім, мұң қарсы қойылады.

Сондай-ақ, гүлдің жоғарғы әлемнің бөлшегі болу мүмкіндігін иеленіп, тылсым, құпия, жұмбақ нәрселерді бейнелейтіндігін Шәкәрімнің шығармашылығынан байқаймыз. Шәкәрім шығармашылығында гүл концептісі тәңірі, о дүние мен бұл дүние, ақиқат пен жалған, материалдық және рухани дүние сынды бинарлық оппозициясы негізінде қолданысқа ие:

Жүректен шыққан қанымнан, Жиіркенбе, нұр деп біл. Сайраған бұлбұл зарынан, Нұрланады қызыл гүл! Сорлы бұлбұл жазға асық боп, Нұрлы гүлге айтты зар. Көбелек те шамды алам деп, Отқа түсті боп құмар (Шаһкәрім). Гүл//махаббат бейнелі паралелі амбивалентті: гүл образы пәктік (он екіде бір гүлі ашылмаған) пен күнә ұғымымен байланысты қарама-қайшы ұғым тудырады. Тазалық пен пәктік ұғымы гүлге дәстүрлі түрде тән болса, ал күнә мағынасы арнайы символикалық ұғымды күрайды. Ақын-жазушылар шығармашылығында гүл концептісі мынадай концептуалды белгілермен толыға түседі: гүл – «көктем», гүл – «адам өмірі», «адам өмірінің гүлденуі», гүл – «ғұмырдың қысқа болуы», гүл – «адамның жаны», гүл – «молшылық», гүл – «күндылық (туған жер, мейірімділік, игі арман, туыстық)».

Әдебиеттер

- 1 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002. – 477 с.
- 2 Попова З.Д., Стернин И.А. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку // Антология концептов. – Т. 1. – Волгоград, 2005. – 315 с.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – V т. – Алматы, 1980. – 505 б.
- 4 Караулов Ю.Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети // Языковое сознание и образ мира. Сб. ст. Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М.: ИЯЗ, 2000. – 320 с.
- 5 Қасиманов С. Алтай аңыздары. – Алматы: Жазушы, 1975. – 187 б.
- 6 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1989. – 404 с.

References

- 1 Karasik V.I. Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs. – Volgograd, 2002. – 477 s.
- 2 Popova Z.D., Sternin I.A. Osnovnye cherty semantiko-kognitivnogo podhoda k yazyku // Antologiya kontseptov. – T. 1. – Volgograd, 2005. – 315 s.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – V т. – Алматы, 1980. – 505 б.
- 4 Karaulov Yu.N. Pokazateli natsional'nogo mentaliteta v assotsiativno-verbal'noy seti // Yazykovoe soznanie i obraz mira. Sb. st. Otv. red. N.V. Ufimtseva. – M.: IYaZ, 2000. – 320 s.
- 5 Qasimanov S. Altay aңызdary. – Almaty: Zhazushy, 1975. – 187 b.
- 6 Veselovskiy A.N. Istoricheskaya poetika. – Moskva: Vysshaya shkola, 1989. – 404 s.

гүл – «тәңір жаратылысы». Мұндай символдық мағыналарды төменде берілген өлең жолдары дәлелдей түспек: *Көктем келді, гүл атты. Шыр айналды көбелек (Қ.Аманжолов. Шығ.). Орады гүлге даланы, Қызғалдақ көктем, қыз-көктем (Х.Балшабеков). Хақың жоқ, гүл жазира аймағыңды, Атақты Гүлстаннан кем көруге, Тауларын, өзендерін, ормандарын. Рақат бойың балқып ойға алғаның. Жайқала бер, қызыл гүлім, Төңіректің көзін тартып, Айналаңда қағып күлім, Қыздар жүрсін ән шырқап (Қ.Аманжолов). Қарасаң таңда оянып, Басқандай бір мұң ауланы, Оңаннан кейін бояуы, Гүлдерде шырай қалмады (Т.Молдағалиев). Сен үшін биікпін мен, жотам ірі, Еменмен кеткен терең тамыры. Сен маған нағашым деп еркелейсің. Әпкемнің ботасының ботагүлі (Т.Молдағалиев).*

«Гүл» концептісінің интерпретациялық өрісінде жаңа ұғымдық белгілер емес, жалпыға та-ныс тілдік және ассоциативті-мәдени ұғымдардың модификациялану, трансформациялану үрдісі байқалады. Қазақ тіліндегі гүл лексемасының ментальді түзілімі гүлді арнайы концепт ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, өйткені оның мазмұны бағалауыштық мәнге ие. Қазақ ұлттық ғалам бейнесінде гүл адамзат баласы үшін маңызды деген категорияларымен «сұлулық», «махаббат», «өмір», «өлім» байланыстырылады.

УДК 81(091)

Г. Ө. Танабаева¹, А. М. Байғұтова, Ғ. Ө. Танабаев²¹М. О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің
аға оқытушысы, ф. ғ. к.,²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының аға оқытушысы,
ф. ғ. к., Шымкент қ., Қазақстан
e-mail: tanabaeva75

Күрделі ауру атаулары

Ғылыми мақалада адамға қатысты күрделі ауру атауларының морфологиялық тәсілдер арқылы жасалу жолдары жан-жақты қарастырылған. Қазақ тіліндегі ауру атауларының екі немесе одан да көп сөздердің бірігуі арқылы жасалатыны кеңінен баяндалған. Оған байланысты нақты мысалдар келтірілген.

Ауру атауларының жасалу үлгілері әртүрлі болғанымен, олардың өзіндік жүйесі мен құрылымы бар екенін айта отырып, олардың жасалуының өзіндік сөзжасамдық моделіне тоқталған. Тілдің сөздік қорындағы мұндай лексикалық бірліктердің құрамында зат есім + зат есім, сын есім + зат есім, зат есім + етістік, етістік + етістік, есімдік + есімдік, сын есім + зат есім т.б. сөз таптары қолданыла беретіндігі айтылған.

Мақалада осы үлгімен жасалған біріккен ауру атаулары тілдегі ең үлкен топтарға бөліп қарастырылған.

Біріккен ауру атауларының құрамындағы сөздердің бірігуінің мынадай ерекшеліктері бар: біріншіден, біріккен сөз құрамындағы компоненттер бір-бірімен валенттілігі жағынан байланыста тұрады, екіншіден, ауру атауының таңбалануы ұғымдық уәжділікке, семантикалық шектестікке, дыбыстық сәйкестілікке негізделеді.

Түйін сөздер: морфологиялық тәсілдер, сөзжасамдық модель, күрделі атаулар, семантика.

Г. У. Танабаева, А. М. Байғұтова, Ғ. У. Танабаев

Названия сложных болезней

В научной статье рассматриваются морфологические способы образования названий сложных болезней, которые относятся к человеку. Также описано то, что в казахском языке названия болезней образуются путем сложения двух или более слов. В связи с этим приведены конкретные примеры.

В данной статье рассмотрена единая система и структура этих названий, также своеобразная модель словообразования. В словарном запасе казахского языка в составе лексических единиц используются такие части речи, как имя существительное+имя существительное, имя прилагательное+имя прилагательное, имя существительное+глагол, глагол+ глагол, местоимение+ местоимение, имя прилагательное+ имя существительное.

Сложные названия болезней, образованные таким способом рассмотрены в составе нескольких лексических групп.

Существуют следующие особенности сложения слов в сложных названиях болезней; во-первых, компоненты в составе названий взаимосвязаны между собой по валентности, во-вторых, обозначение названий болезней основано на мотивации значения, семантической границе, звуковым сочетанием слов.

Ключевые слова: морфологический способ, словообразовательная модель, сложные названия, семантика.

G. U. Tanabaeva, A. M. Baygutova, G. U. Tanabaev

Complex disease names

In this scientific article the morphological methods for forming names of complex diseases that relate to a person were discussed. Also it was described that in the Kazakh language names of diseases are formed by the addition of two or more words. Related to this there were given specific examples.

In the Kazakh language, there are several ways to form the name of various diseases. This article describes a uniform system and the structure of these names and peculiar model of word formation. In Kazakh language vocabulary as part of lexical items parts of speech such as noun + noun, adjective + adjective, noun + verb, verb + verb + pronoun, adjective + noun are used.

Complicated diseases names formed in this way are considered as part of a several big lexical groups.

There are the following features of the formation of words in the complex diseases' names; firstly, the names of components in interconnected by valency secondly, designation of disease names based on the meaning, semantic boundary and sound combination of words.

Key words: morphological methods, word formation model, complex names, semantics.

Морфологиялық тәсілдің бірі – сөздердің бірігуі болып табылады, ал қазақ тіліндегі адамға қатысты ауру атаулары екі немесе одан да көп сөздердің бірігуі арқылы жасалады. Мысалы, *жыланкөз* ауру атауы екі сөздің *жылан* және *көз* бірігуі арқылы жасалып, белгілі бір аурудың түрін білдіреді.

Ауру атауларының жасалу үлгілері әр түрлі болғанымен, олардың өзіндік жүйесі мен құрылымы бар екені белгілі. Олардың жасалуының өзіндік сөзжасамдық моделі бар.

Тілдің сөздік қорындағы мұндай лексикалық бірліктердің құрамында зат есім + зат есім, сын есім + зат есім, зат есім + етістік, етістік + етістік, есімдік + есімдік, сын есім + зат есім т.б. сөз таптары қолданыла береді.

Ауру атауларында көбіне біріккен тұлғалы есімдер қолданылады. Олардың сипатын мынадай модельдер арқылы анықтауға болады:

1. Сын есім мен зат есім моделі (C+Z): қараталақ, суқараңғы, көктүйнек, ақкүрт, қараөкпе, сарыкүйік, сарысу, ақбас, ақтаңдақ, алапес, алаөкпе, сарыбуын, шорбуын, қарабез, қарашірік, қаратүйнек, қаратүяк, қарақаптал, қараталақ, ақауыз, ақбас, аққаптал, ақбайпақ, ақтопалаң, ақшелек, ақшешек, алабауыр, сорбуын, көктүйнек, көкшешек, көкбауыр, т.б. Осы үлгімен жасалған біріккен ауру атаулары тілдегі ең үлкен топты құрайды.

2. Зат есім мен зат есім моделі (Z+Z): түзкесел, құрқұлақ, безтамақ, майтабан, есекжем, енбау, жұлынқұрт, жауырынқұрт, қылтамақ, буынқұрт, бақайқұрт, жауырынтақ.

3. Зат есім мен етістік моделі (Z+Et): қантышқақ, шашжегі, теріскен.

4. Сын есім мен сын есім моделі (C+C): көгала, көксау.

5. Сын есім мен етістік моделі (C+Et): ақтышқақ, аққатпа.

6. Зат есім мен үстеу моделі (Z+Y): желінсау, етеккір, жемсау.

7. Сын есім, зат есім мен зат есім моделі (C+Z+Z): ақтаңдақ.

Ауру атаулары белгілі бір сөз табына қатысты болғандықтан, олардың көбі дара зат есімдер мен күрделі зат есімдерден жасалған.

Тілімізде екі сөздің бірігуі арқылы жасалған ауру атаулары көп кездеседі.

Біріккен сөздердің болмысы құрамының екі негізден тұрып, бір ұғымды таңбалауы арқылы айқындалады.

Сөзжасамдық семантика аясында саралағанда, сөздердің бірігуінің мәнісі – болмыста танылған ұғымның белгісі мен қасиетін, ерекше номинативтік белгісін тілімізде бұрынан

бар негіз сөздердің мағыналық уәжділігі негізінде таңбалау. Атау екі себепші негіздің бірігуі арқылы жасалады да, бір таңба ретінде даяр қалпында жұмсалады [1, 248]

Күрделі туынды сөздердің әуел баста еркін тіркестерден жасалғаны жайлы профессор Р. Әмір былай дейді: «Сөз тудыру, сөздің грамматикалық мағынасын құбылту үшін пайда болған тіркестер сөз тіркесі қатарына жатпайды: қызыл балық, ақ боз, ақ баттауық, көк ала. Мысал ретінде келтірілген сөздер – күрделі сөздер. Бұлардың компоненттері бастапқыда синтаксиске тән тәсілдер арқылы қосылғанмен, қазір бір ұғымды құрайтын сөз қалпына енген. Көп жағдайда осылай құралған тіркестер жүре келе бірігіп, біріккен сөздерге айналып кетеді [2, 11]

А. Салқынбай біріккен сөздердің бірігіп жазылуының екі түрлі факторына тоқталады: ыстың атауы болғандықтан, бірігіп жазылады;

2. Заттың номинативтік белгісі т

1. Болмыстағы нақты заттың не құбыл олық айқындалып, ерекше таңба ретінде таңылған атаулар бірігіп жазылады [3, 251]

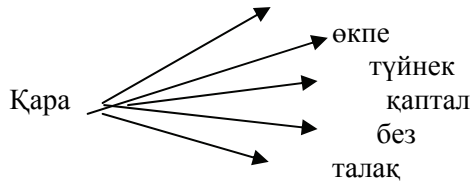
Біріккен сөздер бір ұғымды таңбалайды, мағыналық құрылымы – күрделі, синтаксистік жүйесі – тұтас, морфологиялық құрамы – бүтін. Біріккен сөздің мағынасы оның құрамындағы компоненттердің мағыналары арқылы уәжделеді және белгілі бір атауға ие болады. Мысалы: «ақтаңдақ» деген ауру атауы «ақ», «таң» және «дақ» сөздерінің мағынасы арқылы, яғни денегі түскен дақ түсінің ақ болып келуі негізгі номинативті белгіге айналуы нәтижесінде жаңа екіншілік атаулық мағына қалыптасады. Сол сияқты, төмендегідей біріккен ауру атаулары да құрамындағы себепші негіздердің мағыналары арқылы уәжделіп тұр: шорбуын, жарымес, құрқұлақ, көршиқан, қантышқақ, майтабан, суқараңғы, жыланкөз, қылтамақ, енбау, жемсау, айкезбе, айырбақай т.б.

Біріккен ауру атауларының құрамындағы сөздердің бірігуінің мынадай ерекшеліктері бар. Біріншіден, біріккен сөз құрамындағы компоненттер бір-бірімен валенттілігі жағынан байланыста тұрады. Ауру атауының таңбалауы ұғымдық уәжділікке, семантикалық шектестікке, дыбыстық сәйкестілікке негізделеді.

Екіншіден, біріккен ауру атауларының құрамындағы сөздердің біріншісі көбінесе екінші сыңарының сын-сапалық, қасиеттік белгілерін айқындайды. Мысалы: көкжөтел, сарауру.

Үшіншіден, біріккен ауру атауларының құрамындағы сыңарлар ерекшеленбей, бір инто-

нациямен айтылады. Төртіншіден, біріккен ауру атауларының құрамындағы сыңарлар жаңа сөз жасауда өзіндік сөзжасамдық парадигма құрауға қабілетті. Мысалы:

Қара тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: қараөкпе, қарашірік, қаратүйнек, қаратүйек, қарақаптал, қарабез, қараталақ.

Ақ тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: аққатпа, ақауыз, ақбас, аққаптал, ақбайпақ, ақтопалаң, ақтышқақ, ақшелек, ақшешек, ақтаңдақ.

Ала тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: алапес, алабауыр, алаөкпе.

Сары тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: сарбуын, сарсу.

Құрт тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: буынкүрт, ақкүрт, бақайкүрт, жұлынкүрт, жауырынкүрт.

Сау тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: көксау, жемсау, желінсау.

Буын тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: шорбуын, сарбуын, сорбуын.

Тамақ тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: қылтамақ, безтамақ.

Көк тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: көктүйнек, көкшешек, көгала, көксау, көкбауыр.

Әдебиеттер

- 1 Шойбекова Ф. Туынды сөздердің мағыналық ерекшелігі мен уәжділігі. (семантикалық тәсіл). Филол. ғыл. канд. автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 28 б.
- 2 Салқынбай А.С. Қазақ тілі сөзжасамы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 271 б.
- 3 Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.
- 4 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 213 б.

References

- 1 Shoybekova F. Tuyn dy sözderdiñ mağynalyk ereksheligi men uəzhdiligi. (semantikalık tösil). Filol. ғыl. kand. avto ref.: 10.02.02. – Almaty, 2006. – 28 b.
- 2 Salqynbay A.S. Қазақ тили sözhasamy. – Almaty: Қазақ universiteti, 2003. – 271 b.
- 3 Shäkenov Zh. Қазақ тилиндеги күрделі sözder tұлғалар. – Almaty: Ana tili, 1991. – 120 b.
- 4 Oralbay N. Қазақ тилинің sözhasamy. – Almaty: Қазақ universiteti, 2002. – 213 b.

Сондай-ақ, мысалдарда көз, құлақ, табан, тамақ, емшек, ішек, іш, шаш жауырын тұлғаларының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар да бар: жауырынтақ, күркүлақ, жыланкөз, шашжегі, майтабан.

Н. Оралбай біріккен атаулар деп сыңарлары дыбыстық жағынан өзгеріссіз қалыпта тұрып, мағына тұтастығына көшкен сөздердің аталуын айтады. Профессор біріккен сөздердің 6 мағыналық тобын көрсетіп береді. Олар: өсімдік атаулары, жан-жануар, ауру атаулары, көне атаулар, туыстық атаулар, ойын атаулары. Әрі біріккен сөздер тек осы 6 мағыналық топтан тұрмайтынына, олардың әлдеқайда көп екеніне, оның бәрін келтірудің мүмкін емесігіне тоқталып өтеді. Мағына жағынан біріккен атаулардың ішінде ауру атаулары да бар, мынадай мысалдар келтіреді: айкезбе, айырбақай, ақауыз, ақбайпақ, ақбас, аққаптал, аққатпа, ақкүрт, ақтаңдақ, ақтопалаң, ақтышқақ, ақшелек, ақшешек, алабауыр, алагүлік, ашбаспақ, бақайкүрт т.б. Келтірілген біріккен сөздердің мағыналық топтары олардың мағына түрлілігін дәлелдейтіні анық [4, 133]

Тілімізде екі сөздің сіңісуі арқылы жасалған, кіріккен ауру атаулары да кездеседі.

Кіріккен атаулар деп өзінің құрамындағы сыңарлардың дыбыстық өзгеріске түсіп, бірбірімен жымдасып, ықшамдалып кірігуінен жасалған түрі аталады. Ал бір сыңары ғана дыбыстық өзгеріске түскен кіріккен зат есім сөздердің сыңарларын ажырату онша қиын емес. Мысалы: көгала (көк+ала), теріскен (тері+іс+ -кен), алапес (ала+без) т.б.

Қорыта келе, қазақ тілінде күрделі ауру атауларын көптеп кездестіруге болады. Әсіресе, адамға қатысты ауру атауларының өзіндік жасалу жолдары мен тәсілдері бар.

ӘОЖ 811.111:378.1(574)

Ж. К. Тлешова

ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының доценті, п. ф. к.,
Астана қ., Қазақстан
e-mail: elzhib@yahoo.com

Кембридж ағылшын тіл бағалау жүйесі Орталығының (CELA) тілдік тестері

Мақалада Қазақстан білім беру қызметі нарығында кеңінен қолданылып жүрген ағылшын тілі халықаралық тестеріне шолу жасалған. Кембридж ағылшын тілін бағалау жүйесі орталығының (CELA) тілдік тестері қарастырылған. Мақаланың негізіне алынып отырған тіл тестерін алғашқы кезеңде шетелдік оқу орындарына түсу мақсатында тапсырса, соңғы кезеңде ол тестерді Қазақстанның ішіндегі халықаралық компанияларға жұмысқа түру және отандық магистратура мен докторантура оқу бағдарламаларына қабылдану үшін де қажетті тестердің бірі ретінде қолданып жүр. Осы мақала шеңберінде талқыланып отырған шетелдік ағылшын тілі тестері ретінде Кембридж ағылшын тілін бағалау жүйесі орталығында (CELA) жасалған тестерге тоқталамыз. Оған себеп Қазақстан білім беру нарығында қолданылып жүрген шетелдік тіл тестерінің дерлігі аталған орталықтың тест өнімдері. Мақаланың мақсаты неліктен аталып отырған тестер Қазақстан білім беру нарығында сенімді түрде кеңінен орын алуда деген сұраққа жауап табу болып табылады. Мақалада CELA-ның даму тарихына және қазіргі лингвистика, социолінгвистика, т.б. теорияларды қамтыған тест тапсырмаларына қысқаша шолу берілген.

Түйін сөздер: EFL (ағылшын тілі шет тілі ретінде), Кембридж ESOL (өзге тілділер үшін Кембридж ағылшын тілі емтиханы), CELA (Кембридж ағылшын тілін бағалау жүйесі орталығы), CPE (Кембридж тіл біліктілігі емтиханы).

Ж. К. Тлешова

Языковые тесты Кембриджского центра системы оценки языка (CELA)

В статье приводится обзор международных языковых тестов по английскому языку, которые широко применяются на казахстанском рынке образовательных услуг. Рассмотрены виды языковых тестов, разработанные Кембриджской системой оценки уровня языка. Если тесты, которые являются объектом изучения в рамках этой статьи, ранее использовались для поступления в зарубежные вузы, то сейчас они требуются и для трудоустройства в международных компаниях в Казахстане, а также для поступления в магистратуру и докторантуру в вузах страны. В рамках данной статьи мы будем рассматривать только экзаменационные тесты, созданные Кембриджской системой оценки уровня языка среди остальных языковых тестов. Так как основная масса экзаменов, проводимые в Казахстане являются продукцией Кембриджского языкового экзаменационного центра CELA, автор статьи старается ответить на вопрос, почему эти тесты надежно распространяются на рынке образовательных услуг Казахстана. Также, в статье дается краткий обзор исторического развития CELA и тестовых заданий с учетом существующих на сегодняшний день теорий в лингвистике, социолінгвистике и т.д.

Ключевые слова: EFL (английский как второй язык), Кембридж ESOL (кембриджские экзамены для носителей английского языка), CELA (Кембриджский центр системы оценки языка), CPE (Кембриджский квалификационный экзамен по специальной подготовке).

Zh. K. Tleshova

Language tests developed by Cambridge English Language Assessment (CELA)

This article presents a survey on International English Language Tests which are being used in the Kazakhstani education market. It also discusses types of language tests designed by CELA. If these tests are previously required for getting admission to foreign universities, but nowadays they are required for getting a job in international companies in Kazakhstan, as well as for admission to master's and doctorate programmes in higher educations of the country. In this article we will consider only the examination tests by Cambridge English Language Assessment among all other foreign language tests. Thus, the bulk of examinations conducted in Kazakhstan are the products of the Cambridge English Language Assessment. The author tries to find an answer to the question why these tests have been reliably spreading within the educational market of Kazakhstan. Also, the article presents a historical review on the background of CELA and development of language test tasks on the basis of existing theories in linguistics, sociolinguistics and other related disciplines.

Key words: EFL (English as a second language), Cambridge ESOL (Cambridge examination for not native speakers of English), CELA (Cambridge English Language Assessment), CPE (Cambridge proficiency exam).

Соңғы онжылдықтан аса уақытта Қазақстан білім беру нарығында шетелдік ағылшын тілін бағалау тестері кеңінен қолданылып келеді. Негізге алынып отырған тіл тестерін алғашқы кезеңде шетелдік оқу орындарына түсу мақсатында тапсырса, соңғы кезеңде ол тестерді Қазақстанның ішіндегі халықаралық компанияларға жұмысқа түру және отандық магистратура мен докторантура оқу бағдарламаларына қабылдану үшін де қажетті тестердің бірі ретінде қолданып жүр. Осы мақала шеңберінде талқыланып отырған шетелдік ағылшын тілі тестері ретінде Кембридж ағылшын тілін бағалау жүйесі Орталығында (CELA) жасалған тестерге тоқталамыз. Оған себеп, Қазақстан білім беру нарығында қолданылып жүрген шетелдік тіл тестерінің дерлігі аталған Орталықтың тест өнімдері.

CELA ағылшын тілі тест өнімдерін топтап қарастыруға болады. Бірінші топқа жалпы тілдік деңгейді анықтайтын тестер (CPE, LCE, KET, PET, FCE, CAE), екінші топқа академиялық тестер (ELTS, IELTS), үшінші топқа салалық тестер (BEC, BULATS, ILEC), төртінші топқа ағылшын тілі жүйесінің ерекшелігін тілді оқытуда қолдана отырып, оның оқыту әдіс-тәсілдерін меңгеруге бағытталған тестер (TKT, CELTA, DELTA) жатады. Көрсетіліп отырған барлық топтағы тестер CELA тарихындағы ең алғашқы емтиханның бірі және негізгісі болып табылатын емтихан – CPE-ға (Кембридж ағылшын тіл біліктілігі емтиханы) негізделген және содан бастау алады. Бұл емтиханның мазмұны мен құрылымы өз тарихында тіл оқытудың грамматикалық әдісіне сүйенді. С.Уэйр CPE тестерінің архивтік көшірмесіне сүйене отырып CPE емтиханын төмендегідей сипаттайды: «Емтиханның бағыты академиялық ағылшын тілі. Оның алғашқы кездегі форматы дәстүрлі болды, яғни эссе жазу, ана тілділерге арналған тілдік оқу бағдарламасы негізіндегі ағылшын әдебиеті, эссе және міндетті фонетика мен грамматика, ағылшын немесе неміс тілдерінен ағылшын тіліне және керісінше аудару. Сонымен қатар, емтиханның ауызша бөлімінде диктант, дауыстап оқу және әңгімелесу енгізілді [1, 51]. CPE тестінің мазмұны мен талабы шетелдік емтихан тапсырушыларға тілдік деңгей тұрғысынан күрделі, мазмұны ауыр соққандықтан және бұл қиындықтар тест тапсырушылардың Ұлыбритания оқу орындарына түсуіне немесе сол елде жұмыс жасауға кедергі тигізгендіктен, осы тест негізінде FCE (Бірінші деңгей сертификат емтиханы), LCE (Төменгі деңгей сер-

тификат емтиханы), KET (Негізгі ағылшын тілі сертификаты) немесе PET (Бастауыш ағылшын тілі сертификаты) тестері жасалды. Оның тағы басқа себебі - тест тапсырушылардың аудиториясын кеңейту болып табылды. Екінші жағынан, Орталықтың мүддесі - тест тапсырушылардың санын арттыру. П. Фолвей «Ағылшын тіл біліктілігінің төменгі деңгейін анықтайтын FCE (Бірінші деңгей сертификат емтиханы) екінші дүниежүзілік соғысы қарсаңында жасалынды. Оның алғашқы атауы LCE (Төменгі деңгей сертификат емтиханы) деп аталды» деп түсініктеме бере келе, «FCE тесі CPE емтиханы тесі тәріздес бес тест құрылымынан тұрады. FCE тесінің практикаға енуі CPE тестерінің басқа да төменгі тіл деңгейін анықтайтын тестерінің жасалуына кедергі болған жоқ. Мысалы, тіл біліктілігінің төменгі деңгейін анықтайтын KET (Негізгі ағылшын тілі сертификаты) (1980) немесе PET (Бастауыш ағылшын тілі сертификаты) (1994) тестері жасалынып, қазіргі күні практикада қатар қолданылады» [2, 131]. Тілдік деңгейді анықтайтын тестердің түрлену себебіне тоқталсақ, ол жөнінде П.Фолвей (сол жерді қараңыз) оны төмендегідей түсіндіреді: «Сол жылдарда (1980-1995 жж.) жаңа CELA тестері қарқынды шығып жатты. Оның себебі, CPE тесінің тест тапсырушылар мен оқытушылар үшін тартымдылығы төмендегендіктен емес, оның қиындығында болды. CPE тестері тіл біліктілігінің жоғары стандартын талап етті, ал бұл стандартқа сай тіл білу барлық адамдарға қажет емес» [2, 157].

Өткен ғасырдың екінші жартысында университетке түсушілер санының артуы екінші топтағы тестердің дамуына ықпал жасады және өз тарапынан CELA орталығы академиялық ағылшын тілі деңгейін анықтайтын тестер жасай бастады. Бұл жөнінде тест түрлеріне зерттеу жасаған ғалым П.Фолвей «Университеттік бағдарламаларда оқу үшін тиесілі тіл деңгейін анықтайтын бірқатар емтихан түрлері 1966 жыл мен 1980 жылдар аралығында жасалынды» [2, 135]. Осы жөнінде Б. О'Сулливан: «1980 жылдардың басында Ұлыбританияда тест жасаушылар арнайы мақсатқа негізделген мақсатты тестер жасаудың мүмкіндіктерін қарастыра бастады, соның нәтижесінде ELTS (Ағылшын тілін бағалау сервисі) кейінірек бұл тест IELTS (Халықаралық ағылшын тілін бағалау сервисі) деп қайта аталды» [3, 9]. ELTS емтиханы атауының IELTS атауына өзгеру себебі CELA тест жасаушыларының Британдық Кеңесі мен Австралия университеттері

мен колледждеріндегі Халықаралық даму бағдарламаларымен бірлікте жұмыс жасауы болды [2, 140]. Келесі, үшінші, топтағы тестердің орын алуына Ұлыбритания қоғамында терең белес алған көріністің, бизнестің, қарқынды дамуы себепкер болды. Елде орын алған бизнестік әріптестік CELA -ның тесттерді дамыту ісіне коммерциялық тұрғыда тиімді ықпалын тигізді. Бизнесегі халықаралық әріптестік өзара түсінікті тілде қарым-қатынасты қамтамасыз ететін тіл біліктілігі деңгейін қажет етті. BEC (Іскери ағылшын тілі сертификаты) және BULATS (Кәсіби ағылшын тіл деңгейін бағалау емтиханы) 1993 және 1998 жылдары жасалды. Осы тест тобына 2005 жылы ендірілген ILEC-ті де (Халықаралық құқық бойынша ағылшын тілі сертификаты) жатқызуға болады. Бұл емтиханның мақсаты – халықаралық әріптестікте заңгердің ағылшын тіліндегі біліктілігін қамтамасыз ету. Бұл емтиханды халықаралық әріптестікте жасалған емтихан тесі деп атауға болады. Себебі CELA тестерді Транс-легал-Еуропа орталығының заңгер-лингвистерімен бірлікте жасайды [2, 145].

Тестердің соңғы тобы ағылшын тілі оқытушыларының кәсіби шеберлігіне арналған тестер деп атауға болады. Ағылшын тілі оқытушыларының білім деңгейін жетілдіруге бағытталған тест - ТКТ (Тіл оқытушысының білімін бағалау тесті). Бұл тестің мақсаты - ағылшын тілі оқытушыларының тіл үйрету ісі бойынша білімін тексеру [2, 150]. Тест Қазақстанның білім беру нарығында (ағылшын тілі мұғалімдері үшін) Британдық Кеңес арқылы кең тарап келе жатқанын айта кетейік. Тіл оқытушыларына арналған және әлемнің кез-келген елінде ағылшын тілін екінші тіл ретінде сабақ беруге рұқсат беретін сертификатталған емтихан - CELTA (Ересек жастағыларға ағылшын тілі оқытушысының сертификаты). Қазақстанда (басқа да елдерде) оқу орындарында немесе тіл орталықтарында жұмыс жасайтын оқытушылардан осы сертификат талап етіледі. CELTA сертификаты ағылшын тілінен сабақ беруге мүмкіндік беретін оқытушылық жұмысты жаңадан бастағандарға арналған сертификат. DELTA (Ағылшын тілі оқытушысы дипломы) ағылшын тілінен сабақ беруге құқық беретін дипломға ие болу үшін ұйымдастырылған емтихан. Сонымен қатар, DELTA ағылшын тілін оқыту саласында карьералық өсу сатысына мүмкіндік беретін емтихан болып табылады [2, 157]. Аталып отырған Орталықтың тест түрлеріне қорытынды жасасақ CELA тілдік тестері деңгейлік және салалық

бола келе, емтихан тапсырушыларды сол тестерге даярлайтын оқытушыларға арналған тестер жасап отыр, осылайша сабақтастық пен тұтастықты қамтамасыз етіп отыр, әрі CELA тіл оқыту нарығында алдыңғы қатардағы басты тест жасау Орталығының біріне айналып отыр.

Жоғарыда айтып отырған сабақтастық пен тұтастыққа қол жеткізуде тіл оқыту нарығында CELA-ның даму тарихы бірнеше сатыларды өткерді. CELA өзінің жүз жылдық тарихының үлесіндегі тәжірибе және өз қызметін жүйелі ұйымдастыру арқылы жоғары сападағы және нарықта үлкен сұранысқа ие тіл тестерін жасаудың сырын терең меңгерді. Айтып өткендей, CELA атауы өзінің жүз жылдық тарихында үш рет ауыстырылды. Бірінші атауы 1913 – 2002 жылдар аралығында алғашқы дәстүрлі және брендтік атауы «EFL (Ағылшын тілі шет тілі ретінде) емтиханы» деп аталып келді. 2002 жылдан кейін бұл брендтік атау Кембридж ESOL (Өзге тілділер үшін Кембридж ағылшын тілі емтиханы) деген атауға өзгертілді. Орталықтың атауының өзгеріуі туралы П.Фолвей: «EFL ұстанымынан Кембридж ESOL ұстанымы ауқымды. Ол ұстаным ағылшын тілі шет тілі ретінде сөйлейтіндер үшін ғана емес, ағылшын тілін екінші, үшінші тіл ретінде үйренушілер үшін де қажет. Ағылшын тілі емтиханының бұл бағыты 2002 жылы EFL емтиханы Кембридж ESOL емтиханы деп ауысуына ықпалын тигізді» [2, 147]. Кембридж университетінің жергілікті емтихан синдикаты (UCLES) 1913 жылы EFL бөлімі даярлаған алғашқы CPE (Кембридж тіл біліктілігі емтиханы) емтиханын енгізгеніне байланысты CELA-ның бірінші атауы да сол бөлімнің атымен аталып келді [3, 10]. 2002 - 2013 жылдар аралығында «Кембридж университетінің ESOL емтиханы» болып аталып келген орталық өзінің жүз жылдық мерейтойына орай өз атауын CELA атауына ауыстырды. Оның себебі төмендегідей түсіндіріледі: «Бүкіл әлем бойынша жылына төрт миллионнан аса адам осы Орталық арқылы емтихан тапсырады. Орталық қызметінің кең таралуы ағылшын тілінде сөйлеуді дағдыға айналдырғандардың көбеюіне, емтихан тапсырушылардың тіл оқуға және жұмыс жасау барысында қаншалықты жетістікке жетуін анықтауда, иммиграция үшін қажетті коммуникация дағдысын анықтап беретіндігіне байланысты» [4]. Орталық атауының өзгеруі, зерттеушілердің пікірлеріне сүйенсек, ағылшын тілінің бірінші тіл ретінде, екінші тіл ретінде және үшінші

және т.б. тіл реті тұрғысында қарастырылуында.

CELA -ның жүз жылдық тарихында жасалған тест тапсырмалары (тест форматының мазмұны мен құрылымы және үлгілері жеке мақалада беріледі) сипатына тоқталсақ, тестер тіл біліктілігін тексеруде тыңдалым, оқылым, жазылым, қолданыстағы ағылшын тілі және айтылым бөлімдерінен тұрады (басты өзгерісі бар форматтардың соңғы үлгісі, 1984 жылғы) [5, 56]. Осы тұста атап кететін мәселе, тестердің одан әрі дамуы, атап айтқанда, қазіргі үлгілеріне қолданыстағы ағылшын тілінің тест тапсырмаларында жеке тапсырма ретінде емес, оның тыңдалым, оқылым, жазылым және айтылым тапсырмаларының мазмұндық құрылымына ендірілуі. Орталықтың тест тапсырмаларының өзгеруін зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек, С.Уэйр [1,51], [5, 56], Б. О'Сулливан [3, 19], Б.Спольский [6, 17], тест тапсырмаларының дамуы мен лингвистикадағы белгілі теориялардың орын алуы және олардың дамуы ортасында корреляциялық қатынасты көреміз. Алғашқы тестер грамматикалық-аударма және структурализм негізіне сүйенсе, соңғы тестердегі тапсырмалар тілдің коммуникативті-интерактивті негізіне бейімделген. Бұл жөнінде С.Уэйр: «... тестерге жасалынған тарихи шолу бойынша 1921-1970 жылдар аралығында Ұлыбританияда орын алған ағылшын тілін оқыту әдістемесіндегі ауызша-құрылымдық-ситуациялық аспект ықпал жасады. 1920 жалдарда орын алған «структуралистік лингвистика» елу жыл бойы тіл оқытудың теориясы мен практикасына ықпалды әсер тигізді. 1971-2012 жылдарда коммуникативтік теорияның ықпалы байқалады. 1970 және 1980 жылдарда Ұлыбританияда тілдің структуралистік аспектісінен оны байланыс құралы ретінде қарастыратын коммуникативті қызметіне түбегейлі ауысқанын көреміз» дейді [5, 56]. Дәл осындай пікірді П. Фолвей де

«Н. Хомскийдің лингвистикадағы, Д.Р.Фирстін қолданбалы лингвистикадағы және Д.Хаймес пен М.Халлидейдің социолингвистикадағы еңбектері тіл мәселесіне басты назар аударуға алып келді, атап айтқанда, тілді жүйе ретінде үйрену емес қолданыстағы тіл ретінде қарастыруға жол ашты» деп тұжырым жасайды [2, 157]. Ағылшын тілі тестін зерттеушілердің пікірлері СРЕ тестерінің дамуы лингвистикадағы теориялардың ықпалында болды деп айтуға мүмкіндік береді.

Қорыта айтсақ, CELA (Кембридж ағылшын тілін бағалау жүйесі Орталығы) тілді оқыту кеңістігінде, тіл біліктілігін бағалау емтихандары нарығында бірінші қатардағы тілдік тестер жасаушы Орталық ретінде орын алуы оның тіл біліктілігін бағалау мәселесін жан-жақты тұрғыда қарастыруынан. Ол әр салаға сай (академиялық, бизнес, заң, иммиграция, және т.б.) қажетті тіл біліктілігі деңгейін анықтап бере алатын тестер жасау арқылы нарықта үлкен сұранысқа ие және сенімді тест жасаушы Орталық дәрежесіне көтерілді. Орталық тестерінің нарықта басты бәсекелес болуы тестердің деңгейлік және салалық бағытта дамыта алғандықтан. Тілдік деңгейлер мен салалық тілдерді меңгеруге мүмкіндік беретін тілді оқытудың әдіс-тәсілдерімен қамтамасыз ететін емтихан тестерін ұсына отырып, CELA қазіргі таңда тіл біліктілігін жетілдіру мен бағалаудың үлкен индустриясына айналды. CELA сенімді тестер жасауда лингвистикадағы, социолингвистикадағы, психологиядағы теорияларды алдыңғылардың бірі болып қолдануға тырысады. CELA-ның портофолио, қазіргі таңда, жас ағылшын тілін үйренушілер үшін, жалпы ағылшын тілі, кәсіби ағылшын тілі, іскери ағылшын тілі, еуропалық ағылшын тілі, жас тіл оқытушыларына арналған тестер, тәжірибелі тіл оқытушыларына арналған тестер және оқытушыларға арналған арнайы диплом тестерімен толығып отыр [7].

References

- 1 Weir C. Measured constructs: A history of Cambridge English language examinations 1913-2012. – Cambridge, UK: Research Notes, 2013. – Book 9. – 51 p.
- 2 Falvey P. English language examinations in examining the world: A history of the University of Cambridge Local Examinations Syndicate. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2008. – 131-157 p.
- 3 O'Sullivan B. A Brief History of Language testing in Cambridge: Guide to Second Language Assessment. – New York, USA: Cambridge University Press, First edition, 2012. – 9-19 p.
- 4 <http://www.cambridgeenglish.org/a-special-year/>
- 5 Weir C. A survey of the History of the Certificate of Proficiency in English (CPE) in the twentieth century in Studies in Language Testing. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003. – 1-56 p.
- 6 Spolsky B. Measured Words. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 17 p.
- 7 <http://www.cambridgeenglish.org>

ӘОЖ 821. 512. 122

А. М. Тулеуова¹, А. А. Султанғалиева²

Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университетінің

¹аға оқытушысы, магистрі,²аға оқытушысы,

Орал қ., Қазақстан

e-mail: aselaibn@mail.ru; almagul.sultangalieva@mail.ru

Көптілділік ұғымы мен маңызы

Мақалада қазіргі кезде тілде өзекті орын алып отырған – көптілділік, тілдерді білу мәселесі қарастырылған. Көптілділік ұғымы, беретін мәні туралы анықтамалар келтірілген. Тілдерді білу, бірнеше тілді игеруде мемлекеттік тілге қатысты ғалымдар пікірлері мен тұжырымдары берілген, қазіргі білім беру саласында орын алып отырған үш тілді білу бойынша мәселелер қозғалған.

Мақала көптілділік ұғымы мен оның қазіргі кездегі маңызы бойынша ой-пікірлерді жүйелеу арқылы құрылып, тілдерді білу, мемлекеттік тілді игеруге қатысты мәселелерді қамтиды. Авторлар мақалада көптілді білу, тілдерді игеру кезіндегі мемлекеттік тілдің орны тәрізді тіл ғылымында негізгі орын алып отырған мәселелерге тоқталып, мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін қатынастардың аса маңызды құралы ретінде тілдерді білудің көптілді және көпмәдениетті күзиреттіліктерді игерген жеке тұлға қалыптастырудағы маңызына тоқталады.

Түйін сөздер: көптілділік, үштілділік, үштұғырлы тіл, билингвизм.

А. М. Тулеуова, А. А. Султанғалиева

Понятие полиязычия и его значение

В статье рассматриваются вопросы полиязычия и знания языка, которые занимают важное место в современном обществе. В статье описаны понятия полиязычия и определения его значения. Приведены мнения ученых в области изучения и знания нескольких языков, затрагиваются проблемы обучения трем языкам, имеющие место в сфере образования.

Статья основана на мнении ученых о понятии полиязычия и его важности в современном обществе, а также содержит вопросы изучения языков и государственного языка.

В статье авторы рассматривают проблемы знания нескольких языков, важной роли государственного языка в процессе изучения языков, которая занимает основное место в языкознании, а также значение знания языков как важного средства связи, дающего возможность развития международных отношений нашего государства.

Ключевые слова: полилингвизм, трилингвизм, триединство языков, билингвизм.

A.M.Tuleuova, A.A.Sultangalieva

Concepts of polilinguistics and its meaning

The questions of polilinguistics and knowledge of language that occupy an important place in modern society are examined in the article. The concepts of polilinguistics are described in the article, are determined its meaning, opinions over of scientists are brought in area of study and knowledge of a few languages and are affected the problems of educating to three languages, taking place in the field of education.

The article is based on opinion of scientists of concept of polilinguistics and his importance in modern society and contains the questions of study of languages and official language.

In this article the authors consider the prolems of knowledge of a few languages, the important role of official language in the process of studying of languages which takes place the main aspect in linguistics and the meaning of studying of languages as the important communication facilities that gives opportunity of developing of international relations of our state.

Key words: polilinguistics, threelinguistics, triuneness of languages, bilingualism.

Көп тіл білу біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін қатынастардың аса маңызды құралы

болып табылады. Президентіміз Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауындағы білім беру жүйесінде үш тілдің – мемлекеттік тіл ретінде

қазақ тілін, ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілін және әлемдік экономикаға үйлесімді кірігу тілі ретінде ағылшын тілін меңгерген, бәсекеге қабілетті маман даярлау міндетін атап көрсеткенін білеміз. Бұл дегеніміз оқу орындарына жаңа міндеттер, жаңа талап қойып отыр. Негізгі мақсаты – өмірден өз орнын таңдай алатын, өзара қарым – қатынаста өзін еркін ұстап, кез келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласында білімі мен білігін көрсете алатын, көптілді және көпмәдениетті күзиреттіліктерді игерген жеке тұлға қалыптастыру.

Көптілді меңгерген, өзін-өзі әлеуметтік және кәсіби билеуге, өздігінен дамуға, өздігінен жетілуге қабілетті тұлға жауапкершілігі мол, өз мамандығы бойынша халықаралық стандарт деңгейінде тиімді іс-әрекетке қабілетті болуы, кәсіби деңгейінің өсуіне ынталы болуы, әлеуметтік және кәсіби бейімділігі жоғары, үш тілді: мемлекеттік тілді - қазақ тілін, ұлтаралық қатынас құралы ретінде орыс тілін, дүниежүзілік экономикалық кеңістікке кірігу тілі ретінде ағылшын тілін еркін меңгерген тұлға болуы тиіс. Бұл міндетті шешудің маңыздылығы Қазақстанның жаһандану жағдайында ұлттық білім жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға үмтылысымен айқындалады.

«Көптілділік» термині орыс тілінен шыққан, қоғамда әр түрлі тілдердің таралуы, жеке тұлғалардың бірнеше тілдік құралдар арқылы сөйлесу мүмкіндігі ретінде түсінік беріледі. Біздің республика көптілді болып табылады, өйткені мұнда жүзден астам халықтар және Ресейдегі 130 ұлттардың өкілдері өмір сүреді. Ал бүкіл әлемде 3 мыңға таяу тірі тілдер бар деп саналады.

Энциклопедиялық сөздіктерде көптілділік белгілі бір көпұлтты аумақта бірнеше тілдердің әрекет етуі ретінде түсіндіріледі. Бұл ұғымды сөйлесу қажеттілігіне қарай адамның бірнеше тілді білуі мен қолдануы ретінде де ұғынуға болады.

Көптілділік жақын туыстас болуы мүмкін (мысалы, туыстас тілдерді меңгеру: орыс-украин-белорус, татар-башқұрт-түрік және т.б.), туыстас емес, яғни, үш және одан да көп туыстас емес тілдерді меңгеру (мысалы, орыс-татар-удмурт, татар-орыс-ағылшын және т.б.). Сонымен бірге, екі немесе одан да көп тілдерді мемлекеттік деп тану белгілі бір шағын әлеуметтік топ аясында бұқаралық құбылыс ретінде полилингвизмді нұсқайды. Осылайша, Татарстанда, мемлекеттік тілден басқа шет тіл-

дері оқытылады, оны трилингвизм дамуы ретінде анықтауға болады, ал басқа ұлт өкілдері (чуваштар, марийцтер және басқалар) сонымен бірге ана тілін де меңгереді. Трилингвизм жағдайы республикада көп кездеседі.

Педагогикалық тұрғыдан алып қарағанда, көптілділік лингвистикалық, психолингвистикалық және әлеуметтік лингвистикалық аспектілерге сүйенеді. Соның ішінде педагогикалық аспектінің негізгі міндеті – екі тілді де оқытудың әдістері мен тәсілдерін жасау және тәжірибеде қолдану, оны меңгеру деңгейін зерттеу. Бұл түсінікке сөйлеу әрекетінің ауызша (аудиолау, сөйлеу), сонымен бірге жазбаша (оқу, хат) түрлері де кіреді. Бұл оқытушылар мен ұстаздар алдына жоғары әдістемелік біліктілік талаптарын қояды. Ал, социолингвист ғалым Б. Хасанов: «Тіл дамыту әдіснамасы - әлеуметтік лингвистика құзырындағы нысан», - деп атап көрсетеді [1, 17]. Тілдерді дамыту – еліміздегі мемлекеттік саясаттың аса маңызды бағыттарының бірі. Әлеуметтік лингвистика мемлекеттік тілдің болашағын дұрыс болжап, тіл саясатын дұрыс жоспарлауға бағыт-бағдар көрсетеді.

Профессор Б.Қасым әлемдік білім кеңістігіне енудің жолдары ретінде мынаны атап көрсетеді: «Қазақ тілін үштілділіктің көлеңкесінде (ағылшын, орыс) қалмайтындай, еңбек нарығында мемлекеттік тілді білуді талап етуді бірінші орынға қою, елімізде қазір керісінше, ағылшын тілін білуді талап етуде, ғаламдану үрдісінде ол да дұрыс шығар, бірақ бәсекелестікке төтеп бере алатын қоғамның мүддесі мен мақсатына қызмет ететін қазақ тілін сол деңгейге жеткізу, барлық білім беру жүйесінде мемлекеттік тілді оқытуды саннан сапаға көшіріп, оқулықтардағы олқылықтарды орнына келтіріп, білімді де білікті мамандармен қамтамасыз ету, біліктілігін арттыру» [2, 32].

Бүгінгі күні «үштұғырлы тіл» идеясына зиялы қауым ерекше назар аударып отыр. Бұл әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіру мақсатынан туындап отырған сын екендігін әркім айқын сезінеді, мемлекеттік тіліміздің қолданысын ығыстырмайды деген сеніммен қарайды. Елбасының Қазақстан халқына 2007 жылғы Жолдауында үш тілдің орны мен мәртебесі анық көрсетіліп, атқарар қызметі айқын бөлінген: «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасын кезеңдеп іске асыруды қолға алуды ұсынамын. Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық

қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі [3, 7]. Бұл жөнінде ғалым Н.Уәлиұлы: «...Ең алдымен, мемлекеттік тілдің үш тағаны (басқару, ақпарат, ғылым-білім саласындағы қызметі) түгелденуге тиіс. Үштүғырлы тіл формуласында ең бірінші осы мәселе шешімін табуы қажет және мемлекеттік тіл жоғары деңгейде болғаны абзал. Өйткені қазақ тілі мемлекет құрушы этностың тілі, мемлекеттің бірден-бір тірегі деп күллі Қазақстан жұртшылығы мойындағандықтан, Ата Заңымызда конституциялық мәртебе алды. Сондықтан оның тағдыры жөнінде жауапкершілікті, әлемдік қауымдастықтың алдында, ең алдымен мемлекет өз мойнына алуы тиіс», - деп атап көрсетеді [4, 4]. Ғалым тілдерді білуді дамытуда мемлекеттік тілдің орнына баса назар аударады. Ең алдымен, мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейтуге көңіл бөлу қажеттігін атап көрсетеді.

Жалпы адам неғұрлым көп тілдерді білген сайын, соғұрлым мүмкіндіктері де арта түседі. Өз ана тілінен басқа бір шет тілді меңгерген адамның келесі тілдерді меңгеруі әлдеқайда жеңіл болатынын психолог ғалымдар дәлелдеген. «Қандай да болмасын бір өзге тілді білетін адамға екінші тілді меңгеру біріншіге қарағанда айтарлықтай жеңіл және тез болады. Себебі, бірінші өзге тілді меңгергенде, адамда ана тіліне қосымша үйренуші тіл сезімі қалыптасады, сонымен қатар, жалпы тіл ерекшеліктерін айыра білу қабілеті дамиды, осы қабілеттің арқасында адам тек қана үйренетін тілдің емес, жалпы тілдердің арасындағы ерекшеліктерді айыра алады» [5, 22].

Көптілді меңгеру деген ұғым қазақ дүниетанымында бұрыннан бар түсінік. Мұны ел басқарушыға қойылатын талаптардың бірі «жеті жұрттың тілін білу» екендігінен байқауға болады. Себебі ата-бабамыз көптеген хандықтардың көшбасшысына жеті өнерді меңгерген адамды лайық деп танып, сайлаған. «Елін қорғауда – бес қаруын толық пайдалана білу», «ата-бабасының салып кеткен әдет-ғұрып, салт-дәстiрiн бiлу», «тұрмысты елді мекеннің географиялық орналасуына сәйкес ұйымдастыра білу» және «көршілес мемлекеттермен сауатты саяси қатынас жасай білу» т.б. Тарихи деректер сүйенсек «жетпіс тілді білген» Әбу Насыр әл-Фарабиден бастап жеті тілді меңгерген көптеген ұлы тұлғалар бар. Солардың бірі ұлы ақын Абай атамыз діни сауатын араб тілінде ашып, орыс тілін өз бетінше меңгерген және де А.С. Пушкиннің, М.Ю. Лермонтовтің т.б. классиктердің шығар-

маларын аударды. Сол ұлттың тілін білу арқылы ұлан ғайыр қазақ даласына орыс мәдениетін таратқан. Сондықтан үлкен көштен қалмаудың бірден бір жолы - көп тіл меңгеруде.

Көптілді және билингвалды білім беру үлгісін енгізудің идеялық негізіне Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың: «Бізге кейбір пәндерді мектепте оқыту бір мезгілде қазақ тілінде де, орыс тілінде де жүргізілуі туралы ойласу керек. Бұл – біздің бүкіл білім беру жүйеміз үшін жаңа міндет», - деген сөздері басшылыққа алынған [6, 1]. Елбасымыз 2006 жылғы Жолдауында Қазақстандықтардың жаңа ұрпағы кем дегенде үш тілді біліп, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде еркін сөйлеуі шарт екендігін, көптілділік біз үшін қалыпты жағдайға айналуы керектігін айтса, 2007 жылғы Жолдауында: «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс», - деген болатын [3].

Әлемдік білім беру іс-тәжірибесінде көптілді және билингвалды білім беру жаңалық емес, атап айтқанда, АҚШ пен көптеген Еуропа елдерінде, әсіресе соңғы жылдарда бұл бағытта жетістіктерге қол жеткен. Әлемдік білім берудің іс-тәжірибесі негізінде де (АҚШ, Франция, Англия, Германия елдерінде) мемлекеттік тілді білу арқылы жүзеге асыру басшылыққа алынады.

Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған Тілдерді қолдану мен дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында Қазақстан халықтарының тілдерін дамытудың стратегиясы көрсетілген және ол мынадай негізгі төрт мақсатқа негізделген:

Бірінші мақсат: мемлекеттік тіл – ұлт бірлігінің басты факторы.

Екінші мақсат: мемлекеттік тілді кеңінен қолдануды көпшілікке тарату.

Үшінші мақсат: дамыған тіл мәдениеті — зиялы ұлттың күш-қуаты.

Төртінші мақсат: қазақстан халқының лингвистикалық капиталын дамыту.

Қазақстан халқының лингвистикалық капиталын дамыту мақсаты мемлекеттік тілге қоса еліміздегі басқа да тілдерді оқып-үйренуді міндеттейді. Бұл мақсаттың аясында қазақ жұртын мекендейтін халықтардың тілдерін дамыту міндеттелген. «Өзге тілдің бәрін біл, Өз тілінді құрметте!» деген Қадыр Мырза Әлидің әйгілі өлеңінде лингвистикалық капиталдың негіздемесі жатыр.

Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған Тілдерді қолдану мен дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында еліміздегі

өмір сүріп жатқан халықтардың мәдениеті мен дәстүріне құрметпен қарайтын, үш тілде еркін меңгерген, көпмәденилік тұлғаны тәрбиелеу ісіне көп мән беріледі. Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті білім беру стандарты тіл үйренушілерге кәсіби білім беруде және оқу үрдісінде көпмәденилік білім беруді енгізу мүмкіндігін қарастырады. Тілдік пәндерді оқу барысында білім алушылар әр ұлт пен әр тілдің өзіне тән ерекшеліктерімен танысып, әр тілдің ұлттық нормаларының көптүрлілігіне, оларды бағалауға немесе салыстыруға болмайтынына көз жеткізеді және тілдерге тән бұл ерекшеліктерге түсіністікпен қарай отырып, әр азамат өз бойында басқа ұлттарға деген құрметтеушілік сезімді қалыптастырудың маңыздылығын түсінеді. Көпмәденилік білім беру туралы сөз қозғаған кезде әр түрлі тілдер мен мәдениеттер арасындағы қарым-қатынастар мәселелеріне ерекше көңіл аударған жөн, өйткені бұл білім беру саласындағы қазақ тілін оқыту мәселесінің кеңінен қанат жаюына және бұл арқылы елдегі басқа ұлттар мен мәдениеттерге деген сыйластық қарым-қатынастың дамуына ықпал етеді.

Жер жүзінің өркениетті елдерінде білім – ең алдымен экономиканың негізгі өндіруші саласы болып есептеледі. Ендеше, білім мен ғылымды дамытпай, мемлекетті алға сүйреу мүмкін емес. Еңбек ресурстарының бәсекелестігі тікелей білімге қатысты. Әсіресе, қазіргі

әлемдік жаһандану кезеңінде жастарға берілер білімнің мазмұнының ұлттық құндылықтарға, мәдениетаралық түсінік-пайымға, ақпараттық жетістіктерге, сонымен бірге, әрине, халықаралық тілдерді меңгеру үрдісіне де қатысы орасан. Б. Хасанұлы Қазақстандағы «тілдердің үштұғырлығы» саясатына қатысты: «Көпұлысты тілдік қатынас сұранысы – үштілділік. Қазақстандағы қостілділікті де, үштілділікті де тек қана Қазақстанның мемлекеттік тілі негізінде дамыту шарт», - деген болатын [1, 48]. Үштілділіктің қазақ тілі сыңарын алдымен дамытуды басты назарға ұстай отырып, жүргізілген тіл саясаты еліміздегі әлеуметтік-тілдік ахуалдың тұрақтылығын, мемлекеттік мәртебесіндегі қазақ тілінің кеңінен қанат жаюын қамтамасыз етеді.

Көптілді болу – уақыт талабы. Тіл арқылы өсіп келе жатқан ұрпақты әмбебап, жаһандық құндылықтарға қосу, әлемдік кеңістік пен көршілес мәдениеттер өкілдерімен қарым-қатынас жасап, сөйлесе білу дағдыларын қалыптастыруға болады. Көптілділік қазіргі әлемнің басты мәселесі – адамдар арасындағы келісім мен өзара түсінушілікті шешуге көмектеседі. Елдің ертеңі өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны әлемдік озық ой-пікірімен ұштастырған сапалы білім мен тәрбие берілуі қажет.

Әдебиеттер

- 1 Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.
- 2 Қасым Б. Мемлекеттік тілді кәсіби мамандыққа бағыттап оқытудың өзекті мәселелері // «Мемлекеттік тілді жетілдірудің өзекті мәселелері» атты Республикалық ғылыми-әдістемелік конференцияның материалдары: Абай ат.ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – Алматы, 2004. – №4 (10). – 7-9 б.
- 3 Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Ана тілі. – 2007. – №7 (896). – 1,7-10 б.
- 4 Уәлиұлы Н. Орыс тілінің тұрманы түгел // Ана тілі. – 28 ақпан, 2008. – №9. – 4 б.
- 5 Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – 2-е изд.: пос. для преподавателей и студентов. – М.: Просвещение, 1965. – 227 с.
- 6 Назарбаев Н.Ә. Тіл тағдыры – ел тағдыры // Ана тілі. – 2006. – №46 (831). – 1-2 б.

References

- 1 Hasanyly B. Ana tili – ata myra. – Almaty: Zhazushy, 1992. – 272 b.
- 2 Qasym B. Memlekettik tildi kәsibi mamandyqqa baryttap oqytudyn ozekti mәseleleri // «Memlekettik tildi zhetildirudіn ozekti mәseleleri» atty Respublikalyq ғыlymi-әdistemelik konferentsiyanuң materialdary: Abay at.ҚазҰПУ Хабаршысы. Filologiya ғыlymdary seriyasy. – Almaty, 2004. – №4 (10). – 7-9 b.
- 3 Қазақстан Respublikasynuң prezidenti N.Ә.Nazarbaevtuң Қазақстан halkyna Zholdauy // Ana tili. – 2007. – №7 (896). – B. 1, 7-10 v.
- 4 Uәliyly N. Orys tilinіn tırmanı tųgel // Ana tili. – 28 aқpan, 2008. – №9. – 4 b.
- 5 Belyaev B.V. Ocherki po psihologii obucheniya inostrannym yazykam. – 2-e izd. –Pos. dlya prepodavateley i studentov. – M.: Prosveschenie, 1965. – 227 s.
- 6 Nazarbaev N.Ә. Til tafdyry - el tafdyry // Ana tili. – 2006. – №46 (831). – 1-2 b.

ӘОЖ 351. 853. 1: 81'373

Г. Ж. Утегенова, А. А. Шойбекова, И. А. Есболаева

М. О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің,
ф. ф. к.^{1,2}, аға оқытушы³, Шымкент қ., Қазақстан
e-mail: guli_2615@mail.ru

Тіл біліміндегі тарихи лексика негізі

Тарихи лексика – тіл білімінің мәнді де маңызды салаларының бірі. Негізгі зерттеу нысаны – лексика, оның даму жолдары мен қалыптасу заңдылықтары. Тарихи лексика тіл тарихына, сол тілде сөйлеуші халықтардың бастан өткізген тарихи дәуірлер мен жүріп өткен жолдарына қатысты тілдік бірліктердің шығу тегін, қалыптасу кезеңдерін, туыстас тілдерінің қатарынан алатын орнын, басқа тілдерге қатыстығын ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеуді мақсат етеді. Тарихи лексика тіл фактілерін тарихи тұрғыдан зерттеуді негізгі нысанаға алады. Ол белгілі бір тілдің лексикасын жалпылама емес, нақтылы бір халықтың азаматтық тарихына байланысты сол халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, салт-сана, әдеп-ғұрыпына экстралингвистикалық факторларына қатысты зерттеуді қажет етеді. Әрбір тілдің лексикалық қоры, қатқабат сөз байлығы, сол тілде сөйлеуші халықтың тарихымен байланысты, сол халықтың халық болып дами, қалыптаса бастаған кезеңдердің жемісі, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, толығып, кемелденіп, жанарып отыратын мұрасы болып саналады.

Түйін сөздер: лексика, тіл білімі, рухани мәдениет, тіл тарихы, этнолингвистика, тарихи лексика, жазба әдеби тіл.

Г. Ж. Утегенова, А. А. Шойбекова, И. А. Есболаева

Основа исторической лексики в языкознании

Историческая лексика – одна из важных направлений в языкознании. Объект исследования – лексика, законы развития и формирования лексики. Одна из целей исторической лексики – это найти зарождения языковой связи между народами, которые разговаривают на том языке, исследовать пережитое ими, этапы формирования, определить занимаемое место среди родственных языков. Историческая лексика берет за основу языковые факторы с исторической точки зрения. Это не обобщение лексики определенного языка, а углубленное изучение относительно экстралингвистическим факторам, культуры, мировоззрения, обычаев и традиции народа. Лексический фонд каждого языка, словарное богатство связано с историей народа, разговаривающего на этом языке, это плод этапов развития и формирования этого народа, считается обновляющимся наследием, передаваемое из поколений в поколения.

Ключевые слова: лексика, языкознание, духовная культура, история языка, этнолингвистика, историческая лексика, письменный литературный язык.

G. J. Utegenova, A. A. Shoibekova, I. A. Esbolaeva

Basis of historical lexicon in linguistics

Historical lexicon – one of the important directions in linguistics. Object of research lexicon, laws of development and lexicon formation. One of the important purposes of historical lexicon is to find origin of language communication between the people which talk in that language, to investigate endured by them, formation stages, to define a taken place among related language. The historical lexicon takes as a basis language factors from the historical point of view. It not generalization of lexicon of a certain language, and demands deepening studying to rather extralinguistic factors, cultures, outlooks, customs and tradition of the people. Lexical fund of each language, lexical diversity it is connected with people history talking is this language, it is a fruit of stages of development and formation of these people, it is considered the being updated heritage, transferred of generations in generation.

Key words: lexicon, linguistics, spiritual culture, language history, ethno-linguistics, historical lexicon, written literary language.

Тарихи лексика – халық тарихындағы түрлі кезеңдер мен оқиғалардың, қатынастардың белгі-қасиеттерін бойына сақтаған мол қазынасы, этнос тұрмыс-тіршілігінің, әлеуметтік-саяси жағдайының, оның тарихының, мәдениетінің баға жетпес мұрасы. Түркі тілдерінің тарихи

жазба деректері қазақ тілінің тарихын таразылауында, халықтың рухани-материалдық байлығын, жаңа тарихын зерделеуінде зерттеу көздерінің табылмас қайнар көздерінің бірі – тарихи лексика.

Тіл қоғаммен бірге жаралып, бірге өмір

сүрсе, оның бастапқы белгісі өсу, даму, қарым-қатынас көріністері тарихи жазба жады-хаттарда айқындалып, сақталған. Лексикологияның дамуы соңғы жылдардағы зерттеулердің тілдік негізі экстралингвистикалық бағыттың (тарихи, этнографиялық т.б.) маңызды айқындалғандығының дәлелі. Сонымен қатар, тарихи дәуірлердегі халықтың материалдық және рухани мәдениетіне қатысты қалыптасқан тілдік бірліктердің дамуы негіз бола алады. Тарихи лексиканы кешенді зерттеу арқылы анықталған ғылыми ізденістердің мәні зор. Этностың тарихи дамуындағы, материалдық және рухани мәдениетін бейнелеу тілдің тарихи лексикасының ерекше маңызын көрсетеді, бұл бұған дейін лексикологияны зерттеу, жинау тек тіл тарихын жасау тұрғысынан ғана қарастырылды дегенге меззейді.

Тіл адам баласының қолымен жасалған мәдени, рухани және материалдық байлығын сөз арқылы атап көрсетеді. Сөз – заттың таңбасы, ұғымның аты, сөз бар жерде ұғым бар, ұғым мағынамен ұштасып, ойлаумен қабысып, өзара тығыз байланысып отырады. Сөздің мазмұндық белгісі – аталымның дербес мағыналы лексема ретіндегі ұстанымы. Лексикалық сөз – аталым қызметін атқаратын лексикалық бірлік (единица). Сөздің лексикалық бірлік ретіндегі басты қасиеті – белгілі тарихи кезеңде қалыптасқан ұғымды білдіріп, атап, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші қызметін атқаруы.

Қазақ тілінің тарихи қалыптасуын зерттеп, соның негізінде қазақ тіл білімінде тарихи лексикология мен семасиологияның негізін салған ғалымдардың бірі ретінде Ғ.Мұсабаевтың аса ден қойып, өнімді еңбек еткен саласы – қазақ тілінің тарихы. Тіл тарихы мен ел тарихын, сөз тарихы мен табиғатын зерттеу – өмір бойы сөз мәніне зер салу мен жинақтап анықтау ғылыми зерттеудің негізі болған. Сөйлеу тіліндегі көне тілдің сарқыншағы, көрінісі ретінде сақталып қалған ертедегі ру тілдерінің қалдықтары, көнеленген қат-қабаттары бар. Бұған қосымша, қазақ халқының әр кезде көрші халықтармен қарым-қатынасын көрсететін ауыс сөздер де табылады.

Тарихи лексика – тіл білімінің мәнді де маңызды салаларының бірі. Оның негізгі зерттеу нысаны – лексика, оның даму жолдары мен қалыптасу заңдылықтары. Тарихи лексикология тіл тарихына, сол тілде сөйлеуші халықтардың бастан өткізген тарихи дәуірлер мен жүріп өткен жолдарына қатысты тілдік бірліктердің шығу тегін, қалыптасу кезеңдерін, туыстас тілдерінің қатарынан алатын орнын,

басқа тілдерге қатыстығын ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеуді мақсат етеді.

Тарихи лексикалогия тіл фактілерін тарихи тұрғыдан зерттеуді негізгі нысанаға алады. Ол белгілі бір тілдің лексикасын жалпылама емес, нақтылы бір халықтың азаматтық тарихына байланысты сол халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, салт-сана, әдеп-ғұрыпына экстралингвистикалық факторларына қатысты зерттеуді қажет етеді. Өйткені әрбір тілдің лексикалық қоры, қат-қабат сөз байлығы, сол тілді жаратушы, сол тілде сөйлеуші халықтың тарихымен байланысты, сол халықтың халық болып дами, қалыптаса бастаған кезеңдердің жемісі, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, толығып, кемелденіп, жаңарып отыратын асыл да абзал мұрасы, сол халықтың мәдени, рухани өмірінің айнасы болып саналады. Әрбір тілдің сөз байлығын тарихи тұрғыдан зерттеу – оны сол тілдің өз топырағында, өзіндік даму үрдісін, сыр-сипатын ескере отырып қарастыру, жалпылама емес, нақтылы объектімен байланыстыру. Ал бұлардың бәрі тарихи лексикологияның бір тілдегі нақтылы объектісі болып саналса, оның туыс және туыстас тілдердің лексикасын зерттеуге байланысты проблемаларының шеңбері бұдан әлдеқайда кең болатыны түсінікті [1, 65].

Тарихи лексикологияның өзіндік зерттеу объектісі мен белгілі тәсілдері бола тұрса да, оның дербестігінен гөрі ғылымның басқа салаларымен байланысты, астарластығы ерекше көзге түседі. Айта кетуіміз керек, ол мәселе қазақ тіл білімінде бұрын-соңды арнайы сөз болған емес. Тарихи этимологияның жеке мәселелерін сөз еткен бірлі-жарымды еңбектерді есептемегенде, бұл саланың нақтылы объектілері мен алда тұрған міндеттері жан-жақты қаралып, толық анықталып, зерттелген жоқ.

Лексикалық сөз де жалпы адам баласына тән ат қою амал-тәсілдері арқылы уәждену негізінде жасалады, ат қоюда тіл иесі белгілі ұғым, заттың көзге түсер ерекше белгі, қасиеттерін негізге алады, уәжге сүйенеді. Тонды – сөзі "қауызды" деген мағынаны білдіреді, яғни қабығы алынбаған, тазартылмаған бидай. Мұндағы ат қоюға таңбалауға негіз – өмір шындығы – тон, киім, бұл жерде қарапайым атау ғана емес, мағына дамуы, ауыс мағынаның пайда болуына әкеліп отыр. Бұдан атау зат пен құбылысты таңбалап, атап қана қоймайды, оны ой-сана елегінен өткізу арқылы сезініп барып таңбалық, аталымдық дәрежеге жетеді деп түсіну керек. Ұғымның атау болып қалыптасуында адамзаттың танымдық әрекеті-

нен бастап, толып жатқан тілдік құбылыстардың қатысатыны анық.

Сонымен, этнолингвистика ұлтты тану мақсатын көздейтін ғылым, бұл мақсатта ұлт тілі арқылы этногенез және этнос тарихын, этнос тарихындағы әр алуан қатынастар арқылы пайда болған тілдік процестерді, этностың қалыптасып, дамуындағы тілдің қызметі мен ролін, этностың дәстүрлі мәдениетінің ойлау әрекетінің тілдегі көрінісін, семантикасын этностың дүниетаным ерекшелігін, ділін анықтап, оның өзгелерден айырмашылығын, өзіндік таңбасын көрсетеді. Тұтастай алғанда, бұл этнос атты күрделі ұғымды толық танып, біртұтас келбетін сомдауға мүмкіндік береді [2, 92]. Осыған байланысты тайпалар тарихы, кейбір семантикалық белгілерден басталған этнолингвистиканың бағыттары – сан тарау.

Тіл тарихы халықтың тұрмыс-тіршілігінің, өмір сүру қалпының, шығу тегінің тарихи кезеңдерінің, шығу негізінің белгісі болып табылатын тіл әлемі – оның баға жетпес байлығы. Тарихи лексика – осы мұраның негізгі бөлігі, ұлт тілі тарихы дереккөзінің тармағы. Тарихи лексика – тіл үшін әдеби тілдің негізгі бөлігі ғана емес, әр тілдің өзара туыстығы жағынан жақын немесе біршама алшақтау тілдердің арасындағы ортақтық, туыстықты ажыратып, айқындаумен бірге, шығу тарихы жағынан көне соқпақтардың көмескі іздерін табу жолдарының да бағалы құралы. Себебі түркі тілдерінің шығу тегі бір, түркілердің ортақ Отаны Алтайдан басталған Дешті-Қыпшақтың сүрлеулерінде жатыр [3, 28]. Осыған орай, түркі тілдері тарихи лексикасының құрамын анықтауда ғалымдар оның жалпытүркілік және одан тарайтын (туындайтын) негізі мен тарихи қарым-қатынас нәтижесінде пайда болған қабаттарына назар аудара келіп, тарихи лексикада түркі халықтары қарым-қатынасы-

ның тарихи тамырын байқататын қабаттардың барына көп көңіл бөлген.

Тарихи лексиканы зерттеу барысында туыстас халықтардың тарихымен салыстыра қарастыру өте тиімді болып келеді. Түркі тілдерінің туыстық жақындығы, өмір сүру жағдайының жақындығы жалпыхалықтық лексикадан ғана көрінбейді, тарихи лексика элементтері оның айқын мысалы бола алады [4, 78]. Түркі тілдерінің бірінде кездесетін тарихи сөз лексикалық норма болуы мүмкін.

Тарихи лексика – тіл тарихы туралы жалпы тіл білімінің бір саласы. Зерттеу объектісі – бүкіл тіл жүйесіндегі тарихи өзгерістер, яғни жүйеленген әдеби тіл ескерткіштерінің де, халықтық сөйлеу тілінің де өзгерістері мен даму заңдылықтарының негізін анықтайды. Тарихи лексика жазба ескерткіштер тілін зерттеп қана қоймай, жазу қолданғанға дейінгі көне дәуірлерде болған тілдің сипатын жобалауға да ұмтылады. Тарихи лексика өз зерттеулерін бүгінгі тіл фактілеріне талдау жасаудан бастап, сол қорытындылар негізінде өткен дәуірлерге үңіледі. Тіл білімінде мұндай әдіс – ретроспективтік әдіс деп аталады. Жазба әдеби тілдің өзі халық тілі негізінде қалыптасатындығын, сондықтан оның құрамында бірнеше нұсқалар мен жарыспа элементтер болатынын былай қойғанда. Ол ауызекі сөйлеу тілімен тағызы қатынаста, тығыз байланыста болады. Тарихи лексиканың мақсаты – біртұтас халық, ұлт тілінің қалыптасу үдерісін айқындау болып табылады. Тарихи лексиканың да өзіндік даму жолы, ерекшелігі бар, алайда қазақ этносы тарихының әр кезеңін бейнелейтін, әр алуан қарым-қатынас, көрші елдермен байланыс, материалдық және рухани байлығының мән-мазмұны, өзіне тән бояуымен сақтап жеткізуші көздің бірі – этнолингвистикасы екені даусыз.

Әдебиеттер

- 1 Севортыан Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М., 1964. – С. 221.
- 2 Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. I, II, III. – М., 1969. – С. 160.
- 3 Мут'ий И., Османов М. Махмут Қәшкәрийнің жути, һаяти вә мазари тоғрисинда // Уйгур тили бойичә тәкшүрүшләр. – Алмута, 1988. – С. 40.
- 4 Сыздыкова Р.Г. Изучение казахского языка в дооктябрьский период // Развитие казахского и советского языкознания. – Алма-Ата, 1980. – С. 250.

References

- 1 Sevortyan E.V. Affixy imennogo slovoobrazovaniya v azerbaydzhanskom yazyke. – M., 1964. – S. 221.
- 2 Pekar'skiy E.K. Slovar' yakut'skogo yazyka. I, II, III. – M., 1969. – S. 160.
- 3 Mut'iy I., Osmanov M. Mahmut Qashkariyning zhuti, hayati va mazari toғrisinda // Uygur tili boyichә tәkshyryshlәр. – Almuta, 1988. – S. 40.
- 4 Syzdykova R.G. Izuchenie kazahskogo yazyka v dooktyabr'skiy period // Razvitie kazahskogo i sovetskogo yazykoznaneya. – Alma-Ata, 1980. – S. 250.

ӘОЖ 81'372

Ғ. Қ. Хасанов¹, Ғ. Қайреденова²

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің

¹профессоры, ф. ғ. д., ²II курс магистранты,

Орал қ., Қазақстан

e-mail: hasan.gabit@mail.ru; gulvira74@mail.ru**Когнитивті метафораның қалыптасу негізі**

Бұл мақала семантика ғылымында соңғы кезде ғана қарастырыла бастаған когнитивті метафоралардың қалыптасу негізін зерттеуге арналған. Мақалада когнитивті метафоралар туралы ғалымдардың пікірлері сипатталады. Мақаланың негізінде соңғы кезде когнитивті метафора мәселесін терең зерттеп жүрген белгілі Ресей ғалымдарының когнитивті метафораның ерекшеліктері туралы ойлары мен пайымдаулары жатыр. Сонымен қатар мақаланың негізінде еңбектерінде дәстүрлі метафора, авторлық метафора, бинармды метафоралар зерттелген белгілі қазақ тілшілерінің дәйексөздері мен пайымдаулары келтіріледі. Когнитивті метафораның қалыптасу негізін ашуға талпыныс жасалады. Когнитивті метафоралардың табиғаты когнитивті семантиканың басты категорияларымен байланыста қарастырылады. Атап айтқанда, концептілер жүйесі, концептілер түрлері, концептілер модельдері, концептілердің ішкі құрылымы, ақынның өзіндік когнитивті танымы, когнитивті метафораның стилистикалық ерекшелігі, комбинаторлық қатынас, концептуалды сана, тілдік сана, ұлттық-мәдени кеңістік, поэтикалық таным, когнитивті таным және т.б.

Когнитивті метафораның қалыптасу ерекшеліктерін көрсету үшін Қазақстанның халық жазушысы, ойшыл, ақын Ә.Кекілбаевтың өлеңдер жинағынан мысалдар алынды.

Түйін сөздер: когнитивті метафора, когнитивті әрекет, концептосфера, категоризациялау, лексикалық мағына, дәстүрлі метафора, авторлы метафора, комбинаторлық қатынас, дүниенің тілдік суреті, концептуалды сана, тілдік сана, ұлттық-мәдени кеңістік, ақындық таным, когнитивтік таным.

Ғ. Қ. Хасанов, Ғ. Қайреденова

Истоки формирования когнитивных метафор

Данная статья посвящена исследованию возникновения когнитивных метафор, рассматриваемых в последнее время в семантике. В статье описываются мнения ученых о когнитивной метафоре. В основе статьи лежат мысли и суждения известных российских ученых, которые уделяют в последнее время большое внимание вопросу об особенностях когнитивной метафоры. К тому же в статье приводятся цитаты и суждения известных казахских ученых, в трудах которых исследованы традиционные метафоры, авторские метафоры, бинарные метафоры. Осуществляется попытка раскрытия истоков формирования когнитивной метафоры. Природа когнитивной метафоры описывается в связи с основными категориями когнитивной семантики. А именно, система концептов, виды концептов, модели концептов, внутренняя структура концептов, своеобразное когнитивное познание поэта, стилистическая особенность когнитивной метафоры, комбинаторное отношение, концептуальное сознание, языковое сознание, национально-культурное пространство, поэтическое познание, когнитивное познание и т.д.

Для анализа особенности когнитивных метафор взяты примеры из сборника стихов народного писателя Казахстана, мыслителя, поэта А. Кекильбаева.

Ключевые слова: когнитивная метафора, лексическая семантика, лексическое значение, лексическая синтагматика, бинарная метафора, авторская метафора, комбинаторное отношение, концептуальное сознание, языковое сознание, национально-культурное пространство, поэтическое познание, когнитивное познание.

G. K. Hasanov, G. Kayredenova

Sources of formation cognitive metaphors

This article is devoted to research of emergence the cognitive metaphors considered recently in semantics. In article it is described opinions of scientists on a cognitive metaphor. At the heart of article thoughts and judgments of well-known Russian scientists who pay recently more detailed attention to a question of features of a cognitive metaphor lie. Besides in article judgments of known Kazakh scientists in which works traditional metaphors, author's metaphors, binarmny metaphors are investigated are cited also. Attempt of disclosure of sources formation a cognitive metaphor is carried out. The nature of a cognitive metaphor is described in connection with the main categories of cognitive semantics. Namely, system of concepts, types of concepts, models of concepts, internal structure of concepts, peculiar cognitive knowledge of the poet, stylistic feature of a cognitive metaphor, combinatory relation, conceptual consciousness, language consciousnesses, national and cultural space, poetic knowledge, cognitive knowledge, etc.

For the analysis of feature of cognitive metaphors examples from the collection of verses the national writer of Kazakhstan, the thinker, the poet A. Kekilbayev are followed.

Key words: cognitive metaphor, lexical semantics, lexical meaning, lexical syntagmatics, binarmny metaphor, author's metaphor, combinatory relation, conceptual consciousness, language consciousnesses, national and cultural space, poetic knowledge, cognitive knowledge.

Когнитивті метафораның қалыптасу негізін ашуға тырысу өте күрделі сұрақ. Бұған барлық факторлар өзіндік ықпалын тигізеді. Алдымен, адамның өмір сүру тәжірибесі, ойлау дәрежесінің кеңеюі, басқа индивидтермен қарым-қатынас когнитивті метафораның пайда болуына тікелей әсерін тигізеді. Категоризациялау, яғни қоршаған ортаның адам қабылдаған заттарын ірі бөліктерге бөлу – когнитивті метафораның ең басты пайда болу негізі болады. Адам санасындағы дүниенің тілдік суретінің пайда болуы, оның дәрежелері, атап айтқанда, дүниенің қарапайым бейнесі, дүниенің ұлттық бейнесі, дүниенің когнитивті бейнесі және ең соңында дүниенің ғылыми бейнесі; міне, осылар сияқты күрделі ұғымдардан тілдік тұлға тілінде когнитивті метафоралар қалыптаса бастайды деп топшылаймыз. Авторлы, бинармды және когнитивті метафора адам санасындағы дүниенің тілдік суретінің өзіндік жемістері. Адам санасындағы дүниенің тілдік суретінің дәрежелеріне қарай метафора түрлері туындайды. Когнитивті метафоралар дүниенің когнитивті бейнесінің тілдегі көрсеткіші. Біз бұл ғылыми еңбегімізде осы күрделі ұғымдарды түсіндіріп, когнитивті метафораларға олардың қатысын талдауға әрекет жасамақпыз. Ең алдымен, бұған категория деген ұғым өз ықпалын тигізеді. Категория – адам ойының танымдық түрі. Э.Н.Оразалиева бұл туралы: «Ол – адам тәжірибесін жалпылауға, жіктеуге мүмкіндік беретін ерекше ұғым. Бүгінгі күні танымдық категория негізгі ерекшеліктеріне қоса, жаңа мүмкіндіктермен қамтамасыз етіліп, адамның когнитивті әрекетімен, яғни әр түрлі заттарды белгілі бір қасиеттеріне орай жіктеу, топтау негіздерімен, материя мен оның қимыл-әрекеттерін сипаттар көп қырлы формаларды объективті түрде кластарға, топтарға біріктіру мүмкіндіктерімен сабақтаса дамып келеді», – деп ойын сабақтайды [1, 270]. Деректі, дерексіз, жанды, жансыз зат есімдердің түпкі негізінде осы категоризациялау үдерісі жатыр. Мысалы:

*«Көңіл ит те құбылған тұман екен,
Көп нәрсені бүлдірер күмән екен» [102].*

Ақын көзқарасындағы ең басты когнитивті

бірлік – концептосфера. Жалпы, бүгінде, когнитологтар бұл терминмен ақынның жалпы шығармашылығы мен дүниетанымын таңбалап жүр де, жеке тілдік тұлғаларды қарастырған зерттеулерді осы сөзбен ауыстырып жүр. Бұл терминді алғаш қолданған академик Д.С.Лихачев болатын. Когнитивті тіл білімінде бұл терминмен қатар, концептілік жүйе термині де қолданылады. З.Д.Попова, И.А.Стернин: «Концептосфера – бұл халықтың концептілерінің жиынтығы, ойлаудың ақпараттық базасы», – деп анықтайды [2, 36]. Ал Р.И.Павиленистің тұжырымынша: «Концептілік жүйе – индивидтің ақиқат, бейақиқат дүние туралы (ой, пікір, білім) ақпараттарының өзара үздіксіз ұласқан конструктілік жүйесі», – деп танылады [3, 280]. Ғаламның когнитивті бейнесі және әртүрлі түрлері концептосфера бойынша ұғынылады, жалпы, тілдік ұғым туралы санадағы ақпараттар концептілік жүйеде дұрысталады. Сол себепті, В.Знаков: «Тану (ұғыну) әрекеті – индивидтің бұрын қабылдаған және жаңадан таныған ақпараттары арқылы дүниенің мәнін түсіну», – ұғынады [4, 22]. Мысалы:

*«Археолог таңдайын көп қағады,
Қасапшыдай қалың майға сүңгінен;
Қызыл оба қызылы жоқ жабағы,
Жауыз жылдар бауыздаған сүңгімен» [69].*

«Дүние суреті (картина мира)» когнитивті лингвистикадағы ең басты бірлік болып табылады, кейде «ғалам бейнесі» терминінің орнына «дүниенің суреті», «ғалам образы», «ғалам моделі» немесе «ғалам туралы білімдер жүйесі» ұғымдары қолданылады. «Дүниенің суреті» когнитивті тіл біліміндегі басты категория болғандықтан, әртүрлі мектептер көзқарастары бойынша әртүрлі бағытта анықталады. Жалпы семантика өкілдері бала санасында ғаламның қарапайым бейнесі қалыптасатынын, оның негізінде ғаламның күрделі бейнесі дамитынын дәлелдейді. Ресей семантикасының көрнекті тілшілері З.Д.Попова, И.А.Стернин алдымен ғаламның тікелей бейнесі және тікелей емес бейнесін көрсетіп, одан ғаламның когнитивті бейнесі, одан ғаламның тілдік бейнесі туындайды деп көрсетеді. Олардың жазуынша, ғаламның когнитивті бейнесі

негізінде адам санасында ғаламның тілдік бейнесі жасалады. Олар: «ғаламның когнитивті бейнесі» – адамның немесе халықтың когнитивті санасында құрылған сезу мүшелері арқылы шындық болмыстың бейнеленуінің нәтижесі болатын шындық болмыстың менталды бейнесі. Ғаламның когнитивті бейнесі – бұл мәдениетпен берілген сананың концептосферасы мен стереотиптерінің жиынтығы», – деп анықтайды [2, 52]. Сонымен қатар, олар мүлде қарастырылмаған «ғаламның тілдік бейнесі» ұғымынан туындайтын «ғаламның көркем бейнесі» мәселесін қозғап, оның «ғаламның тілдік бейнесінен» басты ерекшелігі суретшілер мен ақын-жазушылардың санасында қалыптасатыны және индивидтің өзіндік амалтәсіл, құралдармен бейнелеуіне мүмкін болатындығы [2, 56]. Мысалы, ақында ол мына бір когнитивті метафорадан көрінеді деуге болады:

*«Жымып жыртық дүниеге өтем білем,
Жылпосқа іш бұрса өзі жаратқанның» [75].*

Жалпы алғанда, адам әлемді өз ана тілі арқылы таниды да, сол негізде ұлттық мінезді бойына қабылдай бастайды. Бұның негізінде «ғаламның ұлттық бейнесі» жатса керек, сондықтан «ғаламның тілдік бейнесі» бала санасында қалыптасқанда «ғаламның ұлттық бейнесі» бірге қабысып қалыптасады. Кезінде Э.Сепир, Б.Уорф ұсынған болжамда адамдар әлемді өздерінің ана тілінің призмасы арқылы қабылдап, көретіні айтылған еді. В.А.Маслова: «Ғалам бейнесі кеңістік, уақыт, сан, этикалық және тағы басқа параметрлер арқылы көрінеді. Оның қалыптасуына тіл, дәстүр, табиғат және ландшафт, тәрбие, оқу және тағы басқа әлеуметтік факторлар өз әсерін тигізеді. «Ғаламның тілдік бейнесі» ғаламның ұлттық бейнесін бейнелейді және әртүрлі тілдік деңгейлердегі тілдік құралдарда көрінуі мүмкін», – деп жазады [5, 65].

Ақпарат пен сезінудің бәрі сөзбен таңбаланбағандықтан және сана деңгейі әртүрлі деңгейде болғандықтан балада түйсіну көп болады да, ғаламның тілдік бейнесі күрделі деңгейде келеді. Біздің зерттеуімізге арқау болатын «ғаламның тілдік бейнесі» қарапайым түрден ұласқан деңгейде келеді, сондықтан бұл – терең зерделеуді қажет ететін күрделі мәселе. «Ғаламның тілдік бейнесі» мәселесі көп астарлы, оның үстіне, когнитологияға енетін көптеген ғылымдар бар екені белгілі, осындай объективті себептерге орай, әр ғылымның

өзіндік мақсатына сәйкес бұл ұғымның анықтамалары да көптеп саналады.

Қазақ когнитивті тіл білімінде «дүниенің тілдік суреті» мәселесіне өз зерттеуін арнаған А.Ислам бұл категорияның таза ұлттық танымның негізінде жасалатынын көрсеткен еді. Ол «ғалам бейнесі» туралы: «Дүниенің тілдік суреті» дегенімізді тілде көрініс тапқан, жалпы ұлт өкілдеріне және ұлттық әлеуметтік мәдени өкілдеріне ортақ ұжымдық ұлттық мәдени тәжірибе негізінде жиналған білім жүйесі деп түсінеміз», – деп жазады [6, 29].

Тілдік тұлғаның сөйлеу, ойлау қызметінің базасы ретінде ғаламның жеке және субъектілік бейнесін қарастырған өзіндік нәтижелерін беретіні сөзсіз. Мәселен, Әбіш жырларында:

*«Шерменде емен ешкімге есем кетіп,
Жетіп жатырқуғам бақ, жесем несіп,
Дәлі де емен дау қуған тепеңдесіп,
Жетім де емен: әкем – көк, шешем – бесік» [122]»*

дегендегі *әкем – көк, шешем – бесік* дүниенің ақын санасындағы бейнесі деп тануға болады.

Е.А.Керімбаев: «Ғалам бейнесі дегеніміз – адамның дүние танымындағы субъектілік және объектілік бастауларының синтетикалық бірлігі, рухани жеке әрі мәдени тарихи субстанцияның синтезі екендігін еске алу қажет», – деп көрсетеді [7, 48]. Ж.М. Абдрахманова «дүниені» концепті деп есептейді: «Егер дүниені жүйелеп қарар болсақ: дүние – әлем, ғарыш; дүние – табиғат және оның құбылыстары (тірі табиғат, өлі табиғат); дүние – қоғамдық орта, дүние – адамдар әлемі, дүние – идеалдық құбылыстар (мораль, эстетика, дін т.б.) Жалпы, «дүние» ұғымы қазақ мәдениетінің тұрақты концептісі болып табылады» [8, 11].

Дүние суретін дүниетаныммен шатастыруға болмайды, дүниетаным философиялық ұғым болса, дүниенің тілдік суреті – лингвистикалық ұғым. Екі ұғымның да тамыры бір, бірі көлемді болса, бірінің көлемі тілдік аяда шектеулі. І. Ерғали: «Дүниетаным дегеніміз – адамның дүниеге (әлемге) деген рухани қатынастарының негізі болатын және солардың бәрін жалпылама түрде қамтитын, адам мен әлемнің сан алуан ара қатынасын білдіретін ұғым» [9, 181]. Ақын тіліндегі дүние суреті көбіне метафоралардан байқалады да отырады. Мысалы:

*Мандайымнан адам өтсін, күлкі өтсін,
Желе – жортып үйір - үйір жылқы өтсін,
Менен шошып, түн ішінде дүрліксін,
Тұяқтардан үстіме кеп шаң қонсын,
Шаңы қонсын қырымдағы тірліктің [16].*

Концептілік жүйенің қызметі – ұлттық нақыштағы күрделі ұғымдарды бір мазмұнға реттеп топтастыра отырып, жүйелеу. Жалпы, бұл мәселені қазақ тіл білімінде қарастыру енді ғана қолға алынғандықтан, концептілік жүйе, оны құраушы бөліктер мәселесі әлі де зерттелу үстінде екенін айта кету керек. Мысалы:

*«Шыдай алмай шайқалыпты шаңырақ,
Майыстырып тіреу қылған бақанды.
Желтоқсанның желі сапты аңырап,
Бұрын-соңды естілмеген мақамды» [103].*

Когнитивті метафораның түпкі негізінде тағы бір нәрсе жатады: ол – когнитивті модель (үлгі). А.Б.Әмірбекова концептілік жүйе мен когнитивті модельдің тығыз байланысынан концептінің құрамдас бөліктері туындайды деп санайды. «Біздің пікірімізше, дүниенің концептілік бейнесін көрсететін негізі тірек – концептілік жүйе. Концептілік жүйе ішкі және сыртқы құрылымдардан тұрады. Ішкі құрылымы концептіні танытуға бағытталған құрылымдар: фрейм, сценарий, ойсурет, сызба; ал сыртқы құрылымы: сөз, фразеологизм, метафора, сөйлем, тіркес, метонимия т.б.. Концептілік жүйе қалыптастыруда санадағы ішкі құрылымдар белгілі бір когнитивті модельге салынып жинақталады. Когнитивті модель автор танымындағы символ, бейне, прототип, этикет, эталон, ассоциативтік, стереотиптік бірліктер мен инсайт таңбалар арқылы қалыптасады» [10, 28]. Ал Г.Гиздатов: «Жалпы алғанда, когнитивті моделдер адам дүниеге келгенде бірге келмейді, ол адамның жеке тәжірибесі мен адамзат дамуының ұзақ жылдардағы нәтижесі», – деп, оның түрлерін эксперименттер арқылы зерттейді [11, 15]. Өзге тілді оқыту мәселесін қарастырған Г.Е.Утебалиева модельдің коммуникативті-когнитивті моделі түрін көрсетіп, оны: «өзге тілді меңгеру механизмі сипаттау модельдің барлық компоненттерінің жиынтығы ретінде», – деп ұғынады [12, 126]. Ақын тіліндегі осыдан шыққан метафораға мынадай мысал алуға болады:

*«Шындық – тақ, өтірік – жүп, айла – егіз,
Айқушақ аймаласқан фәншілік із.
Бақиға басың жалқы аттанасың,
Өзіне ұқсас жаратқан озалда иеміз.» [116].*

Сонымен, когнитивті модель дегеніміз – концептінің құрамдас бөліктерін көрсетуші әртүрлі ассоциативтік, символдық белгілер арқылы танылатын үлгі, құрылым.

Танымдық тұрғыда тұтас метафоралық моделдердің өзара тіркесуі көрінеді, оның негізінде де денотаттық жағдайлар жатады. Когнитивті әдіс бойынша А.Н.Баранов формалды тіркескен және мазмұнды тіркескен метафора түрлерін бөліп, формалды тіркесуді сыртқы, ішкі деп екіге жіктейді. Ішкі тіркесуге денотативті байлаулы, денотативті байлаусыз метафоралар жатады, ал сыртқы да осы сипатта тек контекстке қатысты болады. Мазмұнды жағынан метафоралық моделдер когнитивті-семантикалық тіркесу типі бойынша және ғаламның тілдік бейнесіне қатысты онтологиялық тіркесу типі бойынша екіге ажырайды [13, 83-87]. А.Б.Әмірбекова концепт қалыптастырудағы метафораның қызметі семаларға сүйене жүзеге асатынын сызбалармен бейнелейді. Мысалы: «*Жігіт – бұркіт*» метафорасындағы С1 – жігіт-батыр, қайсар; С2 – бұркіт-мықтылық, жыртқыш, күшті; Қ1 – ел қорғаны; Қ2 – құс патшасы» [10, 90]. Концепт қалыптастырудағы метафораның қызметі ерекше болады, яғни, А.Әмірбекова: «метафора концепт қалыптастыратын құрылымдық элементтердің бейнелену қызметін атқарады. Метафоралану әрекеті адам тәжірибесіндегі ассоциативтік, стереотиптік, символдық танымына негізделеді. Концепт қалыптастырудағы метафораның қарапайым қызметі – танылатын дүниенің бір қасиетін ауыстырып, санадағы гештальт құрылымда жаңа фон қалыптастыру», – деп жазады [10, 89]. Ал В.Н.Телия: «Когнитивті метафоралар – дерексіз ұғымдарды қалыптастырушы және атаушы метафоралар», – деп көрсетеді [14, 193].

Ә. Кекілбай өлеңдерінде ақынның ұлттық танымы мен өзіндік психологиялық когнициясы көрініп, аракідік айқын жағымсыз коннотацияда сыртқа шығып отырады. Бұндай жағдайлар ақын поэзиясында жиі болмағанымен кездесіп отыратынын айтып, оған толық мысал алайық:

*Таң атқаннан күн батқанға қызыл тілдер безеңдеп,
Тас кереңдер тарпа бас сап, омыраулап, өжендеп,
Көрсөқырлар көкірек соғып: «білем бәрін, көрем» деп,
Мешел біткен «мен», «менге» сап, «мен де дүние кезем» деп,
Қортықтар да қоразданып, «жол бермесең, езем» деп,
Кекештер де кеңірдек керіп, «Өзім... Өзім...өз е ем» - деп,
Шортықтар да шабанысып,
Қақсалдар да қағынысып,
Бұл дүние бұл бола ма,
Жоқ әлде әбден тұл бола ма,
Тағы да сол таз өулекі, соқыр әнгі кезең кеп [99].*

Бұнда қызыл тілдер, тас кереңдер, көрсоқырлар, мешел, қортық, кекеш, шортық, қақсал, таз әулекі, соқыр әңгі сияқты жағымсыз коннотацияға ие сөздер арқылы ақын өзінің

когнитивті метафораларға толы көзқарасын білдіреді. Қорыта айтқанда, когнитивті метафоралардың шығу негіздерін ашу үшін тыңғылықты зерттеу жүргізу қажет.

Әдебиеттер

- 1 Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ан Арыс, 2007.
- 2 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007.
- 3 Павиленис Н.И. Проблемы смысла; Современный логико-функциональный анализ языка. – М.: Мысль, 1983.
- 4 Знаков В.В. Понимание – как проблема психологии мышления // Вопросы психологии. 1991, – №1. – С. 22.
- 5 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта: Наука, 2007.
- 6 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама). Филол. ғыл. д. ... дис. – Алматы, 2004.
- 7 Керимбаев Е.А. Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен: Автореф. ... д. филол. наук. – Алма-Ата, 1992.
- 8 Абдрахманова Ж.М. Тіл мен дүниетаным сабақтастығы (Ә. Кекілбаев шығармалары негізінде). Филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2004.
- 9 Ерғали І.Е. Философия как духовная деятельность. – Астана, 2003.
- 10 Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М. Мақатаев поэзиясы бойынша). Филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2006.
- 11 Гиздатов Г.Г. Типология и динамика когнитивных моделей в речевой деятельности: дис. ... д. филол. наук. – Алматы, 1999.
- 12 Утебалиева Г.Е. Усвоение неродного языка: коммуникативно-когнитивная модель. – Алматы: Қазақ университеті, 2008.
- 13 Баранов А.Н. О типах сочетаемости метафорических моделей // Вопросы языкознания. – 2003. - № 2. – С. 73-94.
- 14 Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М., 1988. – С. 26-52.

References

- 1 Orazalievа E. Kognitivtik lingvistika: kalyptasuy men damuy. – Almaty: An Arys, 2007.
- 2 Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika. – M.: AST: Vostok – Zapad, 2007.
- 3 Pavilenis N.I. Problemy smysla; Sovremennyy logiko-funktsional'nyj analiz yazyka. – M.: Mysl', 1983.
- 4 Znakov V.V. Ponimanie – kak problema psihologii myshleniya // Voprosy psihologii. 1991, – №1. – С. 22.
- 5 Maslova V.A. Vvedenie v kognitivnyuyu lingvistiku. – M.: Flinta: Nauka, 2007.
- 6 Islam A. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тилдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама). Filol. ғыл. д. ... dis. – Almaty, 2004.
- 7 Kerimbaev E.A. Etnokul'turnye osnovy nominatsii i funktsionirovaniya kazahskih sobstvennyh imen: Avtoref. ... d. filol. nauk. – Alma-Ata, 1992.
- 8 Abdrahmanova Zh.M. Til men dүnietanym sabaktastygy (Ә. Kekilbaev shyғarmalary negizinde). Filol. ғыл. канд. ... dis. – Almaty, 2004.
- 9 Erғali I.E. Filosofiya kak duhovnaya deyatel'nost'. – Astana, 2003.
- 10 Әmirbekova A.B. Kontseptilik құрылымдардың poetikalық мәтіндегі verbalданu ereksheлиги (M. Maқataev poeziyasy boyynsha). Filol. ғыл. канд. ... diss. – Almaty, 2006.
- 11 Gizdatov G.G. Tipologiya i dinamika kognitivnyh modeley v rechevoy deyatel'nosti: dis. ... d. filol. nauk. – Almaty, 1999.
- 12 Utebalieva G.E. Usvoenie nerodnogo yazyka: kommunikativno-kognitivnaya model'. – Almaty: Kazak universiteti, 2008.
- 13 Baranov A.N. O tipah sochetayemosti metaforicheskikh modeley // Voprosy yazykoznaneya. – 2003. - № 2. – S. 73-94.
- 14 Teliya V.N. Metafora kak model' smyslaproizvodstva i ee ekspressivno-otsenochnaya funktsiya // Metafora v yazyke i tekste. – M., 1988. – S. 26-52.

УДК 81-13

*К. А. Айсултанова¹, Г. С. Шарипова²¹к. ф. н. доцент, ²к. ф. н. и. о. доцента Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан*e-mail: Aisultanova@mail.ru; Gulnara3105@rambler.ru

Основные аспекты исследования явления паронимии в современном английском языке

В данной статье рассматриваются исследование, особенности и специфика функционирования феномена паронимии в английском языке. В зарубежной литературе до сих пор нет единого мнения о паронимии в обучении иностранного языка. Паронимия как явление «речевой» семантики осознается коммуникантами (продуцентом и реципиентом) в процессе коммуникации как факт столкновения паронимов в их речи. Паронимы характеризуются различным значением, а их смешение в речи происходит по незнанию точного значения слова. Суть паронимии в семантическом плане заключается в том, что в речи (письменной и устной) созвучные слова вступают в отношение семантической контаминации, т.е. одно слово как бы «заражает» своим значением другое. Оценивая значимость явлений паронимии, теоретические и практические исследования данного феномена играют немаловажную роль при ее осмыслении, как частного случая проблемы соотношения звука и значения.

Ключевые слова: контрастивная лингвистика, паронимия, омонимия, контаминация.

К. А. Айсултанова, Г. С. Шарипова

Заманауи ағылшын тілінде паронимия құбылысын зерттеудің негізгі аспектілері

Бұл мақалада ағылшын тіліндегі паронимия құбылысының қызмет ету ерекшеліктері мен өзгешеліктерін зерттеу мәселелері қарастырылады. Шетелдегі тіл ғылымыда шет тілін үйрету барысында паронимияның орны жөнінде әлі күнге дейін бірегей пікір қалыптаспаған. Паронимия «сөйлеудің» семантикалық құбылысы, сөйлеу кезінде (продуцент және реципиент) сөйлеушінің әрекетінде көрінетін факт. Пароним әртүрлі мағынасымен сипатталады, ал олардың сөйлеудегі мағынасы сөздің тура мағынасын білмей араластыруында. Паронимнің семантикалық мағынасы (ауызша және жазбаша) сөйлеуде ұйқас сөздердің семантикалық контаминациясына қатысты, яғни бір сөздің екінші сөзге «әсер» етуі. Паронимия құбылысының мәнділігін бағалай отырып, бұл құбылысты теориялық және практикалық зерттеу әр жеке жағдайдағы дыбыс пен мағына арасындағы байланысты бағдарлауда маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: контрастивтік лингвистика, паронимия, омонимия, контаминация.

К. А. Aysultanova, G. S. Sharipova

The main aspects of paronymy research in English language

This article discusses the specific features of functioning the phenomenon paronymy in English language. In foreign linguistics, there is no exact consensus on paronymy in learning foreign language. The paronymy as the phenomenon of "speech" semantics, is realized by speaker (a producer and the recipient) in the course of communication, as the fact of collision of paronyms in their speech. Paronyms are characterized by different meaning and their mixture in speech happens in the reason of not knowing the exact meaning. The essence of paronymy is when in speech (written and oral) words enter into the relation of a semantic contamination, i.e. one word as though "infects" with another meaning word. Theoretical and practical researches of the given phenomenon play an important role in assessing and understanding the significance of the phenomenon as a particular part of a sound and a meaning.

Key words: contrastive linguistics, paronymy, homonymy, contamination.

Проблема феномена паронимии освещены как в зарубежных, так и в российских исследованиях ученых О.В. Вишняковой [1, 188], С.М. Грабчикова [2, 216], В.П. Григорьева [3, 343], Л.П. Крысина [4, 208], А.Г. Щенина [5, 87-89], P. Valesio [6, 57-58].

Также, большой интерес в области паронимии имеют работы И.Н. Кузнецовой [7, 168] и Д. Морару [8, 20]. Авторы предпринимают попытку выявить суть явления, описать типы французских паронимов и их специфику по сравнению с омонимией и синонимией. В

работе Н.В. Крылова «Паронимия в современном английском языке: идиоэтический и функциональный аспекты», паронимия рассматривается и определяется в интервале между омонимией и полисемией, с одной стороны, и синонимией – с другой.

Известно, проблема паронимии затрагивалась и в ряде англоязычных словарей Фитцджеральда [9, 256], Х. Херда [10, 32], Э. Партриджа [11, 63], М. Моррис [12, 44], М. Висина [13, 95]», в которых термин *пароним* не употребляется, а сами паронимы трактуются, наряду с синонимами, омонимами, многозначными словами, без надлежащего их разграничения.

Поскольку, в современной лингвистике до сих пор нет доказательного мнения о сущности паронимии, многие лингвисты по-разному интерпретируют данный феномен, как «произносящиеся подобно», «имеющие некоторое фонетическое сходство», «близкие, сходные по звучанию», «любые созвучные слова (как однокорневые, так и разнокорневые) на основе их окказионального смешения в речи».

М.И. Фомина говорит о паронимии, применяя термины О.В. Вишняковой, подчеркивая в определении общность лексико-грамматической принадлежности слов-паронимов и родство корней [14, 415]. Паронимия в рамках такого подхода, следовательно, рассматривается как проявление системных связей языка, носит характер регулярный, закономерный и занимает определенное место в языковой структуре. При таком понимании паронимов в качестве примеров выступают слова:

адресат – адресант, восход – всход, безответный – безответственный

В английском языке им соответствуют пары типа:

expanse – expense, credible – credulous, calvary – cavalry, except – accept, access – excess.

Главным моментом в понимании паронимического процесса, в данной статье, является семантическое смешение слов на основе близости языковых форм, перенос формального подобия на содержательные отношения обоих паронимов, что и является причиной нарушения языковой нормы.

В западногерманской литературе, понимание паронимии имеет более узкое понимание и определение. Для обозначения паронимов часто пользуются термин *confusable*, либо паронимы могут быть включены в более общее понятие *malaprom*, т.е. ошибочного, неверного словоупотребления:

Русск: *здравница – здравница; носатый – носовой;*

Англ: *flagrant – fragrant; pair – pear; mess – mase; apposite – opposite.*

А. Рум, признавая нелингвистичность понятия *confusable*, фактически приравнивает его, к определению паронимии: «... это слово, которое не только схоже с другим в написании и произношении, но которое имеет общее с ним или ассоциативно связанное значение» (it is a word having a lexical and semantic (but not necessarily etymological) affinity with another). При этом критерии определения паронимов остаются те же: сходство в звучании, написании, смысловая близость. Помимо этого А. Рум использует еще менее определенное понятие как *suggestible*: «... a word which is unvoluntarily evoked by another, although unrelated to it in origin or even in meaning» [15, 156].

Английский исследователь У. Коутс, настойчиво игнорируя употребление термина *пароним*, связывает его содержание с омонимией и явлениями, примыкающими к ней. *Паронимы* (near-homonyms) У. Коутс определяют как «два или более фонетически близких слова, обладающих, как правило, различными значениями (тем не менее, имеются случаи..., когда паронимы являются синонимами; это одно из возможных следствий столкновения паронимов (clash of near-homonyms)» [16, 467-479]. Помимо паронимизации, квазиомонимия, по У. Коатсу, может иметь, по меньшей мере, два возможных последствия: 1) исчезновение одного из слов и 2) полная омонимия. В последнем случае фонетическая форма одного слова заимствуется для передачи значения, закрепленного за его квазиомонимом, т.е. паронимом.

Резюмируя сказанное, мы пришли к выводу, что к паронимам можно отнести весь комплекс явлений, связанных со звуковым сближением слов, ведущим к их ошибочной взаимозамене или к каламбуру. Близость форм порождает семантическую контаминацию созвучных слов, вследствие чего можно выделить следующие признаки слов паронимов:

- 1) Формальное или фонетико-орфографическое подобие слов;
- 2) Смысловое различие компонентов паронимической пары;
- 3) Возможность ошибочного употребления в речи человека;
- 4) Целенаправленная взаимозамена в речи как следствие паронимизации.

Мы, вслед за Н.В. Крыловой, признаем, что один из признаков определения паронимов в

английском языке – это принадлежность к одной части речи, которая является факультативной.

Следует учитывать тот факт, что при анализе паронимических связей, огромное значение играет учет структуры смешиваемых слов. В этом отношении работа, проделанная Л.Н. Федотовой на базе слов английского языка, вызывает большой интерес, поскольку паронимы английского языка, рассматриваются на всех критериях: фонетическом и семантическом [17, 76].

Как следует из большинства работ, в которых рассматривается явление *английской паронимии*, ее следует понимать как слова, которые не являются и не омонимами и не синонимами, т.к. мы знаем, что слова полностью совпадающие (идентичные) по звучанию, называются омонимами, а если же имеем разницу хотя бы в один звук, то это паронимы.

В английском языке паронимы могут дифференцироваться: 1) по одному звуку, например: [æ] – [o] *adapt – adopt; accident – occident*; [a:] – [i:] – *at last – at least* и другие; 2) по двум звукам в качестве фонетического дифференциатора (термин Л.Н. Федотовой), например: [z] – [s], [m] – [s] в словах *abysmal – abyssal; abduct – induct – [ə] – [i], [b] – [n]* и другие; 3) по трем звукам различаются паронимы, как *abruption – abruptness*; 4) по четырем звукам – *Arabic – Arabian*, и только самая малая часть паронимов английского языка может дифференцироваться пятью звуками, но такое количество фонетического дифференциатора характерно для многосложных слов, например: *convinced – convincible – convictive; contrary – contradictory; eductive – educative – educational* [17, 23].

Таким образом, рассмотрев каким количеством звуков различаются паронимы английского языка на фонетическом уровне и, основываясь на теории определения паронимии, можно сделать вывод, что английские паронимы на фонетическом уровне, стоят гораздо ближе к омонимам, чем к синонимам.

Рассматривая паронимы английского языка на уровне фонетического критерия, неоднократно говорилось и о семантическом критерии определения паронимов английского языка.

Паронимия как явление «речевой» семантики, осознается коммуникантами (продуцентом и реципиентом) в процессе коммуникации, как факт столкновения паронимов в их речи [18, 128]. Таким образом, для паронимии су-

ществены понятия значения и смысла. Паронимы характеризуются различным значением, а их смешение в речи происходит по незнанию точного значения слова. Суть паронимии в семантическом плане заключается в том, что в речи (письменной и устной) созвучные слова вступают в отношение семантической контаминации, т.е. одно слово как бы «заражает» своим значением другое. В «Словаре лингвистических терминов», под *контаминацией* понимается «взаимодействие языковых единиц, соприкасающихся либо в ассоциативном, либо в синтагматическом ряду, приводящее к их семантическому или формальному изменению или к образованию новой (третьей) языковой единицы» [19, 108]. Согласно теории речевых актов, продуцент/реципиент реализует в речи не ту единицу, которая предписывается языковой системой. Так, в высказывании *as headstrong as an allegory (alligator) on the banks of the river*. Слово *allegory* имеет место неправильного употребления языковой единицы в фразе, т.к. *allegory* «аллегория, эмблема, символ», где правильным словом по отношению значения должно быть *alligator* «аллигатор» в смысле «такой же настойчивый как аллигатор на берегу реки». Это случается в результате ущербного владения коммуникантами языковым кодом, т.е. отсутствием у них вербального или энциклопедического знаний, умений и навыков владения языком, что приводит к непреднамеренно ошибочному употреблению слов-паронимов, например: *He found himself in abasement* вместо *He found himself in abashment*. Ядром данного высказывания является паронимический ряд: *abasement-abashment*. Если ущербным языковым кодом владеет продуцент, то не осуществляется его интенция передачи информации. Следовательно, в таких случаях мы говорим об оговорках или опечатках. Если же ущербным кодом владеет реципиент, то нарушается процесс восприятия высказывания, в таких случаях следует говорить об ослышках. Так, высказывание *The conversation lagged slightly* может быть воспринято реципиентом как *The conversation slagged slightly* в силу незнания им значений паронимов *lag: slag*. В современном английском языке существуют паронимы, столкновение которых в речи стало настолько частым (рекуррентным), что оно фиксируется (без употребления термина *пароним*) словарями словоупотребления как ложное. Такие паронимические ряды называются рекуррентными.

В целом, фактор ущербоного владения языковым кодом наиболее типичен для студентов, учащихся. Его значение возрастает при восприятии речи на иностранном языке (билингвов), поскольку связь между представлением и словом в этом случае «недостаточно прочна, и большую роль играет субъективный фактор» [20, 72]. Естественно предположить, что существенную роль играет скорость речи и степень ее подготовленности. Согласно последним экспериментальным данным психолингвистики, больше всего оговорок бывает в очень быстрой и очень медленной речи. Количество ошибок для спонтанной речи значительно выше, чем для подготовленной [21, 27]. Частотность появления ошибки в речи спонтанной гораздо выше, чем в речи подготовленной.

Иначе говоря, пароним в семантическом плане есть напряжение между смыслом и значением. Очевидно, что упомянутое выше отношение контаминации, или заражения, возникает не на пустом месте и не только из-за созвучия слов, но и из-за определенной семантической общности этих слов. «Созвучие слов, близость их фонетического строя отражается на их понимании, на их семантических связях» [22, 43]. Такая семантическая общность паронимов определяется разного рода факторами: во-первых, не исключена близость языковых значений членов одного паронимического ряда, т.е. значений в системе, например: *critic* «критик, критикан»: *critical* «критический»: *critics* «критика, критическая статья»; *daily* «ежедневный, повседневный»: *diurnal* «дневной, выполняемый за день» и другие. Сам факт столкновения таких значений принадлежит речи (устной и письменной). В высказывании *You are too critic (critical)* языковое значение «критический», употребленное не с тем звуковым комплексом [*kritik*], становится его смыслом. Во-вторых – сближение паронимов на «содержательном» уровне может индуцироваться экстралингвистическими факторами (шум в канале связи, патология органов речи и слуха коммуникантов). Вышеизложенные факторы в совокупности приводят к существованию «содержательной общности», которое и составляет суть явления паронимии в семантическом плане.

В составе лексики современного английского языка, наблюдается также другой пласт паронимичных единиц, т.е. паронимы, которые были заимствованы из разных языков мира.

Большой процент ошибочно употребляемых слов как в русском, так и в английском, приходится на заимствованные слова или слова, которые содержат иноязычные аффиксы. Естественно, что, если говорящий плохо понимает значения употребительных слов, то в его сознании на первое место выдвигаются формальные (в первую очередь, звуковые) связи слов, где звуковое подобие воспринимается как сигнал семантической близости слов.

Более частные следствия адаптации заимствований паронимов в английском языке начинаются в более поздние периоды, а именно с XVI века, здесь наблюдается большой приток заимствований из латыни в области глагольных форм и новых структур. Обычно адаптировались основы причастий. В отдельных случаях заимствованные основы образовывались от основ настоящего времени латинского глагола (например, *conjure*, *dispute*, *disturb*). В результате чего появлялись дублеты, созвучные пары типа:

conduce – *conduct*, *convince* – *convict*, *repel* – *repulse*.

Другой важной характеристикой, пришедшей из среднеанглийского периода, было большое количество романских заимствований, которые также внесли свой вклад в расширение диапазона варьирования формального и содержательного планов слова. Интересно, что для французских основ, попавших в английский язык, было характерно иное, многословное, строение. Однако романские заимствования не только не противоречили тенденциям английского языка, но даже поддерживали их. В целом ряде случаев организовывались «новые «большие» ряды, на базе романского (французского или латинского) материала». «Таким образом, заимствования, внося основы, структурно несколько иные, чем в исконно английских словах, в отношении равенства в огласовке корневой морфемы, поддерживали наметившиеся в самом английском языке тенденции» [23, 194]. В результате, можно констатировать наличие в современном английском языке больших словообразовательных гнезд на базе заимствованных основ (например, от французской основы *human* имеем в английском языке: *human*, *humane*, *humaneness*, *humanize*, *humanism*, *humankind*, *humanist*, *humanly*, *humanistic*, *humanitarian*, *humanitarianism*, *humanity*, *humanisation*). Основы романского происхождения «оседали» не только в слое повседневной лексики, но и на уровне книжных, малопотребительных слов, что нашло отра-

жение в речи не слишком образованных персонажей в произведениях английских авторов.

Существуют также, более частные следствия адаптации заимствований в английском языке, относящиеся к более поздним периодам, к примеру, начиная с XVI века, отмечается огромный приток заимствований из латыни в области глагольных форм. В большинстве были адаптированы основы причастий, в других же случаях, заимствованные основы образовывались путем основ от настоящего времени латинского глагола (например: *conjure*, *dispute*, *disturb*). В результате появились дублеты, созвучные пары типа: *conduce – conduct*, *convince – convict*, *repel – repulse* [23, 34].

Анализ эмпирического материала, эксцерпированный Н.В. Крыловой из английских словарей «языковых трудностей», подтвердил

вышеизложенные предположения о том, что большинство паронимов, отмеченных в указанных словарях основывается на морфологической соотнесенности, в том числе и аффиксальной, которая была продемонстрирована на примерах [24, 159]:

Ceremonial/ceremonious, *assurance/insurance*, *abdicate/abrogate*, *discomfit/discomfort*; *deduce/de-duct* (паронимическая пара), *stimulant/stimulation/stimulus*, *epitaph/epigram/epithet* (паронимические ряды).

На основании вышеизложенного, можно заключить, что паронимы в широком понимании данного термина создают богатейшие и весьма интересные возможности их каламбурного использования в английском языке, однако, в тоже время, заслуживают более детального изучения данного феномена.

Литература

- 1 Вишнякова О.В. Паронимы в русском языке: учеб. пособие для филологических факультетов педагогических институтов. – М.: Высшая школа, 1974. – 188 с.
- 2 Грабчиков С.М. Межъязыковые омонимы и паронимы: опыт русско-белорусского словаря / С.М. Грабчиков. – Минск: Изд-во белорусского ун-та, 1980. – 216 с.
- 3 Григорьев В.П. Поэтика слова. – М., 1979. – 343 с.
- 4 Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 1968. – 208 с.
- 5 Щенин А.Г. Сочетание слов с одинаково или сходно звучащими корнями и стилистические функции этих сочетаний в русском языке // Вопросы грамматики и стилистики русского языка. – Хабаровск, 1965. – С. 87-89.
- 6 Valesio P. Paronomasia and the Articulation of Phonological Rules // Proceeding of the XI-th Int. Congress of Linguistics. – Milano, 1974. – P. 57-58.
- 7 Кузнецова И.Н. Пособие по французской лексикологии / И.Н. Кузнецова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 168 с.
- 8 Морару Д. Паронимия членимых слов в современном французском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Минск, 1984. – С. 20-21.
- 9 (Фитцджеральда) Fitzgerald A.M. Word and Phrase. True and false use in English. – Chicago, 1901. – P. 256.
- 10 (Херд Х.) Herd H. Watch you English. Common errors in speech and writing. – London: Oxford university press, 1932. – P. 32
- 11 (Партридж Э.) Partridge E. Usage and Abuse: A guide to Good English. In Association with Hamish Hamilton, 1977. – P. 63
- 12 W., M. Morris. Harper Dictionary of Contemporary Usage. – New York; London, 1979. – P. 44.
- 13 (Висин М.) Weseen M. Words Confused and Misused. – New York: Crwell, 1932. – P. 95.
- 14 Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. – М., 1990. – С. 415.
- 15 Room A. Room's Dictionary of confusables. – L., 1980. – P. 156.
- 16 Coates W.A. Near-homonymy as a factor in language change // Language. – 1968. – Vol. 44. - #3. – P. 467-479.
- 17 Федотова Л.Н. Паронимия в английском языке: учеб. пособие / Л.Н. Федотова. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 1994. – С. 76.
- 18 Вишнякова О.В. Паронимия в русском языке: учеб. пособие для педагогических вузов по спец. «Русский язык и литература» / О.В. Вишнякова. – М.: Высшая школа, 1984. – С. 128.
- 19 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Сов. Энциклопедия, 1966. – С. 108.
- 20 Скалкин В.А. Основы обучения иноязычной речи. – М., 1981. – С. 72.
- 21 Красиков Ю.В. Теория речевых ошибок. – М., 1980. – С. 27.
- 22 Виноградов В.В. Вступительное слово // В-сы терминологии. – М., 1971. – С. 43.
- 23 Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. – М., Л.: Изд-во академии наук СССР, 1960. – С. 194.
- 24 Крылова Н.В. Паронимия в современном английском языке: идиотэнический и функциональный аспекты: дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 159.

References

- 1 Vishnyakova O.V. Paronymy v russkom yazyke: ucheb. posobie dlya filologicheskikh fakul'tetov pedagogicheskikh institutov. – M.: Vysshaya shkola, 1974. – 188 s.
- 2 Grabchikov S.M. Mezhyazykovye omonimy i paronymy: opyt rusko-belorusskogo slovarya / S.M. Grabchikov. – Minsk: Izd-vo belorusskogo un-ta, 1980. – 216 s.
- 3 Grigor'ev V.P. Poetika slova. – M., 1979. – 343 s.
- 4 Krysin L.P. Inoyazychnye slova v sovremennom russkom yazyke. – M., 1968. – 208 s.
- 5 Schenin A.G. Sochetanie slov s odinakovo ili shodno zvuchaschimi kornyami i stilisticheskie funktsii etih sochetaniy v russkom yazyke // Voprosy grammatiki i stilistiki russkogo yazyka. – Habarovsk, 1965. – S. 87-89.

- 6 Valesio P. Paronomasia and the Articulation of Phonological Rules // Proceeding of the XI-th Int. Congress of Linguistics. – Milano, 1974. – P. 57-58.
- 7 Kuznetsova I.N. Posobie po frantsuzskoy leksikologii / I.N. Kuznetsova. – M.: Izd-vo MGU, 1991. – 168 c.
- 8 Moraru D. Paronimiya chlenimyh slov v sovremennom frantsuzskom yazyke: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Minsk, 1984. – S. 20-21.
- 9 (Fittsdzheral'da) Fitzgerald A.M. Word and Phrase. True and false use in English. – Chicago, 1901. – P. 256.
- 10 (Herd H.) Herd H. Watch you English. Common errors in speech and writing. – London: Oxford university press, 1932. – P. 32
- 11 (Partridzh E.) Partridge E. Usage and Abusage: A guide to Good English. In Association with Hamish Hamilton, 1977. – P. 63
- 12 W., M. Morris. Harper Dictionary of Contemporary Usage. – New York; London, 1979. – P. 44.
- 13 (Visin M.) Weseen M. Words Confused and Misused. – New York: Crwell, 1932. – P. 95.
- 14 Fomina M.I. Sovremenniy russkiy yazyk. Leksikologiya. – M., 1990. – S. 415.
- 15 Room A. Room's Dictionary of confusables. – L., 1980. – P. 156.
- 16 Coates W.A. Near-homonymy as a factor in language change // Language. – 1968. – Vol. 44. - #3. – P. 467-479.
17. Fedotova L.N. Paronimiya v angliyskom yazyke: ucheb. posobie / L.N. Fedotova. – Tver': Tver. gos. un-t, 1994. – S. 76.
- 18 Vishnyakova O.V. Paronimiya v russkom yazyke: ucheb. posobie dlya pedagogicheskikh vuzov po spets. «Russkiy yazyk i literatura» / O.V. Vishnyakova. – M.: Vysshaya shkola, 1984. – S. 128.
- 19 Ahmanova O.S. Slovar' lingvisticheskikh terminov / O.S. Ahmanova. – M.: Sov. Entsiklopediya, 1966. – S. 108.
- 20 Skalkin V.A. Osnovy obucheniya inoyazychnoy rechi. – M., 1981. – S. (72)
- 21 Krasikov Yu.V. Teoriya rechevyh oshibok. – M., 1980. – S. (27)
- 22 Vinogradov V.V. Vstupitel'noe slovo // V-sy terminologii. – M., 1971. – S. 43.
- 23 Yartseva V.N. Istoricheskaya morfologiya angliyskogo yazyka. – M., L.: Izd-vo akademii nauk SSSR, 1960. – S. 194.
- 24 Krylova N.V. Paronimiya v sovremennom angliyskom yazyke: idioetnicheskii i funktsional'nyj aspekty: diss. ... kand. filol. nauk. – Sankt-Peterburg, 1993. – S. 159.

ӨОЖ. 811 512 122

А. А. Шойбекова, Г. Ж. Утегенова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің, ф. ф. к,
Шымкент қ., Қазақстан
e-mail: guli_2615@mail.ru

Болжал мәнді модаль сөздерден жасалатын сөз-сөйлемдер

Бұл мақалада модаль сөздерден жасалатын сөз-сөйлемдер жайында айтылады. Модаль сөзді сөз-сөйлемдердің орыс тіл білімінде, түркологияда, қазақ тіл білімінде зерттелуіне шолу жасалған. Модаль сөзді сөз-сөйлемдер мағынасына қарай топтастырылған. Модаль сөзді сөз-сөйлемдер диалогта, құрмалас сөйлемде кездесетіндігі, Модаль сөзді сөз-сөйлем жеке бір сөзден (жоғары, орта, баяу) интонация арқылы айтылатындығы, сөйлем типінде сөз-сөйлем жай сөйлем ауқымына енетіндігі айтылған. Бұл модаль сөздер құрмалас сөйлемнің не басыңқы, не бағыныңқы сыңарында және аралас құрмаластың ортасында келеді. Ал диалогта кездеспейтіндігі дәйектелген. Модаль сөзі сөз-сөйлемдер негізінде жай сөйлемде баяндауыш сөйлем мүшесі, құрмалас сөйлемде бағыныңқы, басыңқы сыңарда және аралас құрмаласта сөйлем ортасында келетіндігі айтылады.

Түйін сөздер: синтаксис, құрмалас сөйлем синтаксисі, модаль сөздер.

А. А. Шойбекова, Г. Ж. Утегенова

Слова-предложения и модальные слова

В статье говорится о тех предложениях, которые составлены из модальных слов. В русском, тюркском и казахском языкознании были подробно исследованы модальные слова, сгруппированы по смыслу и значению. Такие слова, как «может быть», были добавлены к модальным словам позднее других. Модальные слова в предложениях проговариваются отдельно и с особой интонацией. Это позволяет сделать вывод о том, что модальные слова являются особым типом простых предложений. Модальные слова могут встречаться в главных, придаточных предложениях, а также в середине предложения. Однако модальные слова не встречаются в диалогах.

Ключевые слова: синтаксис, сложные предложение, модальные слова.

A. A. Shoibekova, G. J. Utegenova

The word after has become supposition from significant modal words

This article speaks about the sentences that are composed of modal words words. In Russian Education (linguistics), in Turkish, in the Kasakh education were taken every opportunity to study the modales words. Modales words were also grouped according to meaning and significance. Among them have meaning, words such as: maybe, probably, but they were added to the modales words later than other words modales. Words are also found in the dialogues and complex sentences. Modales words in sentences blurts separately and intonation. This means that the modales words also includes a type of simple sentences modales. Words are also found in the main, subordinate clauses, and these words are found in the middle of sentences. In simple sentences they occur as the predicate, as in complex sentences and clauses of the main words, and here, too, the modales words are found in the middle of sentences.

Key words: sentences, compound sentences, modal words.

Қазақ тіл білімінде модаль сөздер Е. Жанпейсовтің арнайы зерттелуі бойынша барлық академиялық жинақтан орын алған. Әрбір синтаксис мамандары өздері жазған оқулықтарында және жеке монографияларында сөйлемнің модальділігі туралы тоқталған. Бірақ ешбір зерттеуші, не оқулық авторлары модаль сөздердің де сөз-сөйлем болу қабілеті жөнінде ештеңе айтпайды. Ал одағайды зерттеген

Ш. Сарыбаев бір сөзбен болса да “Одағайлар диалогты сөйлемдерде тұрып, сөз-сөйлем болады” [1, 58], – деген болатын.

Енді модаль сөздердің өзінің мағыналық ерекшелігі туралы тоқталсақ, ол академиялық жинақта былай берілген: “Сөйлем мазмұнының ақиқат шындыққа қатысы жөніндегі сөйлеушінің пікірін білдіретін, сөйлемге реңк беретін сөздерді айтады”, – деп көрсеткен.

Орыс тіл білімінде, түркологияда модаль сөздердің сөз-сөйлем бола алатын қабілеті жөнінде көптеген пікірлер бар.

Енді қазақ тіл біліміндегі модальділік туралы, оның біз зерттеп отырған сөз-сөйлемге қатысы жайлы тоқталу орынды. Біздіңше, кез-келген белгілі бір ойды білдіретін сөйлемнің ақиқат шындыққа тікелей қатысты болуы мүмкін. Немесе сол ойды айтушының көзқарасының тұрақты не тұрақсыз болуы, сол ойға сенері не сенбесі дегендей арақатынасы болары анық.

“Қазақ грамматикасында” “Модаль сөздер әдетте модальділікті білдіретін фонологиялық (интонациялық), морфологиялық, синтаксистік (әр түрлі сөйлем типтері) сияқты барлық амалтәсілдермен тығыз байланыста жұмсалады”, – дейді [2, 36]. Бұл жерде біз интонациялық және әр түрлі сөйлем типтері деген ойдың болуы. Яғни сөз-сөйлем жеке бір сөзден (жоғары, орта, баяу) интонация арқылы айтылады. Сөйлем типінде сөз-сөйлем жай сөйлем ауқымына енеді. Олай болса модаль сөздерден сөз-сөйлем болуға негіз бар. Және былай деген ой бар: “Модаль сөздер, сондай-ақ, заттың мәнін жоғалтқан және диалогта придикаттық функциясын жоғалтқан бағыныңқы сөйлемнің баяндаушысынан да пайда болады”, – дейді. Яғни диалогта кездесетіндігін анық айтып тұр. Сондай-ақ: “Модаль сөздердің айрықша бір синтаксистік ерекшелігі – олар диалогта келгенде жеке лексема күйінің өзінде сырт формасы және айтылу интонациясы жағынан өз алдына тұтас бір тиянақты сөйлем қызметін атқарып тұрады”, – дей келіп, олардың сөйлем мүшелерімен байланысқа түспейтіндігін, сөз тіркесін жасауға қатыспайтындығын ескертеді. Және: “Диалогтық сөйленісте сөйлем түріндегі сөз рөлінде қолданылады”, – деп көрсетеді.

Яғни “Сөйлем түріндегі сөз” деген пікір сөз-сөйлем мәселесіне өте жақын келіп, сөз-сөйлем деген атауы айтылмаса да, мағыналық жағын анық көрсетіп отыр.

“Қазақ грамматикасында” осы модаль сөздердің жалпы саны алпыстан асатынын, ал мағынасына қарай сараптағанда осы аталған еңбекте оның мынадай топтарын атап өтеді: Болжал мәнді, міндеттілік мағына білдіретін, дерек негізінде айтылатын, қостау мағынасында айтылатын, сенім мағынасында, қалау (тілек) мәнді және күмән (күдік) мәнді білдіретін модаль сөздер [3, 95]. Осылардың ішінен сөз-сөйлем жасалатындарын мағынасына қарай және қолданыстағы мүмкіндігіне қарай іріктеп

алып көрсетсек, олар төмендегіше болмақшы:

Болжал мәнді модаль сөздерден мүмкін, бәлкім, нәyeti сөздерін алуға ғана болады. Бұл модаль сөздер құрмалас сөйлемнің не басыңқы, не бағыныңқы сыңарында және аралас құрмаластың ортасында келеді. Ал диалогта кездеспейді.

“Мүмкін” модаль сөзінен де болжал мәнді сөз-сөйлем жасалады. Бірақ диалогта келген “Мүмкін” модаль сөзі баяндаушылық қатынаста тұрады, ал бастаушы жасырын тұрады.

– Шынында, оның дәл осы іске араласуы мүмкін бе?

– Мүмкін! (Қ. Салғарин).

– Бұлттың қоюлануын қара, нөсер болып кетер ме екен?

– Мүмкін! (“Жұлдыз”).

Осы “Мүмкін” модаль сөзі негізінде жай сөйлемде баяндаушы сөйлем мүшесі болады. Мысалы: Оның бүгін келуі де мүмкін, келмеуі де мүмкін деген сөйлемдегі мағына “Оның бүгін келу-келмеуі екіталай” деген. Яғни баяндаушы қызметін атқарып тұр. Сондай-ақ: Жеті қабат жер астындағы нәрсені білуі мүмкін (М. Жұмабаев). Осы сөйлемдегі “Мүмкін” сөзі де баяндаушы қызметін атқарып тұр. Олай болса “Мүмкін” модаль сөзін тек құрмаластың бір сөйлемі қызметін атқарып тұрмаса сөз-сөйлемге таңа беруге болмайды [4, 72].

Құрмалас сөйлемде “Мүмкін” болжал мәнді модаль сөзі бағыныңқы, басыңқы сыңарда және аралас құрмаласта сөйлем ортасында келеді [5, 83].

–Мүмкін, сенуден де қалған боларсың, рас айтам, сене гөр (С. Шаймерденов).

Бұл жердегі “Мүмкін” модаль сөзінен болған сөз-сөйлем “Менің білуімше” немесе “Менің іс-әрекетіме қарап” деген мағынаны білдіреді.

–Түстен кейін күн ашылып кетсе, қонақтар бүгін түндегі ұшақпен келіп қалар, мүмкін... (“Жұлдыз”).

Бұл жердегі “Мүмкін” сөз-сөйлемі “Немесе ертеңгі ұшақпен” деген мағынаны болжап тұр.

– Жәмила, ішіктің көгілдірін аларсың, мүмкін, қоңырын (“Жұлдыз”).

Бұл жерде аралас құрмалас сөйлем құрамында (ортадағы сөйлем) келіп “Көгілдірі ұнамаса” деген мағынаны білдіріп тұр.

Көпшіліктің пікіріне құлақ асу керек болар, бәлкім (“Жұлдыз”).

Бұл “Бәлкім” сөз-сөйлемі құрмаластың басыңқы сыңарында келіп, “Біз өз пікірімізбен қайшылық тудырып алармыз” деген мағынаны білдіреді.

– Бәлкім, сенікі дұрыс деп-ақ деп ойлалық, сондағы дәлелің осы ғана ма? (“Жұлдыз”).

Бұл жердегі “Бәлкім” сөз-сөйлемі істің дұрыс екеніне сенімнің аз екенін болжап тұр. Себебі осы құрмаластың үшінші сөйлемі күдік тудырып тұр.

– Бәлкім, сіздің жолыңызбен жүргенімде дәл осындай күйге түспес пе едім (“Жұлдыз”).

Бұл құрмалас сөйлемдегі “Бәлкім” сөз-сөйлемі өмір мұратын таңдауда кезінде дұрыс болжам жасалмағанына өкінішін білдірген айтушының ойын байқатады.

– Бәлкім, осы жігіттің етегінен ұстасам, бақытты болатын шығармын (“Жұлдыз”).

Бұл жердегі “Бәлкім” сөз-сөйлемі келешек өмірдің бақытына болжам жасаған мағынаны білдіреді.

Нәйеті, қолынан түк келмейтіннің өзі болмаса игі еді (“Ана тілі”).

Бұл сөйлемдегі “Нәйеті” сөз-сөйлемі “Іс-әрекетіне қарағанда мардымды ештеңе байқалмайды” деген көңіл толмастық мағынаны білдіреді.

Әдебиеттер

- 1 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1998. – 581 б.
- 2 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Санат, 1999. – 240 б.
- 3 Сауранбаев Н. Қазақ тілі. Педучилищеге арналған. – Алматы: ҚазМем ОПБ, 1953. – 219 б.
- 4 Қазақ тілі грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 1967. – I бөлім. – 263 б.
- 5 Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Ғылым, 1983. – 237 б.

References

- 1 Zhubanov Q. Kazakh tili zhenindegi zertteuler. – Almaty: Fylym, 1998. – 581 b.
- 2 Balakaev M., Sayrambaev T. Kazirgi kazakh tili. – Almaty: Sanat, 1999. – 240 b.
- 3 Sauranbaev N. Kazakh tili. Peduchilischege arnalran. – Almaty: KazMem OPB, 1953. – 219 b.
- 4 Kazakh tili grammatikasy. – Almaty: Fylym, 1967. – I belim. – 263 b.
- 5 Amirov R. Zhay soylem sintaksisi. – Almaty: Fylym, 1983. – 237 b.

МӘДЕНИЕТ КУЛЬТУРА

ӘОЖ. 822 514 112

И. А. Есболаева, Қ. А. Балқыбекова, Г. Ж. Утегенова

М. О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің
аға оқытушысы^{1,2}, ф. ғ. к³, Шымкент қ., Қазақстан
e-mail: indiraaabaieвна@mail.ru

Жазушы Дулат Исабеков шығармалары

Бұл мақала жазушы Дулат Исабековтің күнделікті мерзімді басылымдарда жиі жарияланып тұратын публицистикалық-көсемсөздік шығармалары жайында болып отыр. Қандай да бір повесті немесе әңгімені екі-үш күнде жазып тастау әлдеқайда күрделі тірлік екені түсінікті. Ал газет-журналдарға арналған, күнделікті өміріміздің, қоғамымыздың дамуының саналуан мәселелерін талқылап, орайы келгенде ой-пікір-лерін ортаға салуға бағытталған дүниелерді қағазға түсіріп, оқырман назарына ұсыну процесі, жоғарыда айтылғандай, ары кетсе бір аптаға созылатын іс болса керек.

Суреткерлердің шығармашылық жұмыс тәртібі, осы процесс барысындағы әдеби мен әдеті – әлі де терең зерттеле қоймаған мәселе. Жыл мезгілдерінің суреткер үшін оңтайлы, жайлы кезеңдерінде қаламгер жемісті жұмыс істейді.

Қаламгерлердің шығарма жазу барысында көптеген психологиялық сәттерді бастарынан өткізетінін, қашан туындысын жазуды аяқтап, оқырман қауымға ұсынғанға дейін қатты мазасызданатындарын айқын аңғарса керек. Осындай пәлсапалық ой-тұжырымдармен басталған бұл мақала қазақтың тағы бір көрнекті жазушысы, қоғам қайраткері дәрежесіне көтеріле білген ерекше тұлғалардың бірі Әнуар Әлімжановтың азаматтық бейнесін сомдауға арналған.

Түйін сөздер: шығарма, қаламгер, көркемсөз, шешендік, көзқарас.

И.А. Есболаева, Қ.А. Балқыбекова, Г.Ж. Утегенова

Произведения писателя Дулата Исабекова

Это статья о писателе Дулате Исабекове, часто публикующего публицистическо-статейные произведения. Ясно то, что для того чтобы написать какую-либо повесть или рассказ, сложнее закончить ее написание за два-три дня. А для того, чтобы предложить читателю статью о нашей ежедневной жизнедеятельности, о развитии общества, рассуждения ими различные темы занимает минимум одну неделю.

О творческом порядке работы художников, об этике и морали – глубоко не изученный процесс. Для удобства описания времен года художники в удобное для себя время выполняют плодотворную работу.

Писатели в процессе написания произведения испытывают многие психологические моменты, до окончания произведения и предоставление его читателям переживают многое. Эта статья, которая начата с такой философской мыслью, посвящается описанию выдающегося казахского деятеля Ануара Алимжанова.

Ключевые слова: произведения, писатель, статья, ораторство, взгляд.

I. A. Esbolaeva, K. A. Balkibekova, G. J. Utegenova

Poems of the writer Dulat Isabekov

It is an article about the writer Dulat Isabekov, who is often publishing publicistic-article work. It is clear that writing any stories or the story is more difficult to finish it in 2-3 days. To offer the reader article about our daily activity, about development of society and reasonings on various subjects takes at least one week.

Creative operating procedure of artists, about ethics and morals isn't deeply studied process. For convenience of the description of seasons, in time convenient for artist performs the most productive work.

Writers in the course of the writing of the poems test many psychological moments, before the end of the work and endures a lot of things when he represents it to his readers.

This article, which was begun with such philosophical thought is devoted to the description of the outstanding Kazakh figure Anuar Alimzhanov.

Key words: poem, writer, article, good speaking, glance.

Дулат Исабековтің шығармаларының тақырыптары және ол туындыларының көркемдік ерекшеліктері туралы сөз қозғамас бұрын жазушы өзіндік қолтаңбасымен жазылған туындыларымен ерекше үлес қосқан осы кезеңдегі әдебиеттің жай-күйіне қысқаша шолу жасай кеткенді жөн көріп отырымыз.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің қаламдарынан туған шығармалардың бірсыпырасы 1941-1945 жылдардағы Ұлты Отан соғысы туралы естеліктерге құрылғаны назар аудартады. Мұндай тақырыптардағы туындылар соғыс кезінің ауырталығын басынан кешірген әйелдің (мысалы, К. Қазыбаевтың «Құпия» атты повесі), алыс қазақ ауылындағы сол кезеңнің күрделі қиыншылықтарына куә болған азаматтың (мысалы, Оралхан Бөкеевтің «Бәрі де майдан» деп аталатын повесі) әңгімелері түрінде жазылған.

Аталған шығармалардың барлығы да алыстағы қазақ ауылдарының жоқшылық пен ашаршылық жайлап алған кейпін шебер суреттей білуімен, адамдардың барынша аянышты тағдырларын аша білуімен бағалы дей аламыз.

Жетпісінші және сексенінші жылдардағы қазақ әдебиетінің тағы бір ерекшелігі - әңгіме жанры да өркендеу жолында дамығаны белгілі.

Бұл кезеңдегі әңгіменің ауыр салмағын, негізінен әдебиетке сол кезде келген жас қаламгерлер көтергенін ерекше атап көрсету қажет. Мәселен, олардың ішінде алдыңғы дәуірде әдебиетке келіп, біраз тәжірибе жинақтап қалған Шерхан Мұртаза, Әкім Тарази, Әбіш Кекілбаев, Мұхтар Мағауин және Мағзом Сүндетовтермен қатар сол кездегі жас ұрпақтың өкілдері болып саналған Әнес Сараев, Оралхан Бөкеев, Смағұл Елубаев, Оразбек Сәрсенбаев, Ілия Жақанов, Дулат Исабеков, Т. Нұрмағамбетов, Төлен Әбдіков, Марат Қабанбай сияқты ерекше талантты қаламгерлер тобы бар болатын.

Осынау екі буынның күшімен көркем әңгіме тақырыптық және көркемдік жағынан біраз байып, адам характерін ашуда ілгері басқандығын байқатты. Бұрынғыдай тақырыптарын саудаламастан, ішкі

Қазақ халқының ұлы ағартушысы Ахмет Байтұрсынұлы өзінің 1926 жылы жарық көрген “Әдебиет танытқыш” атты зерттеу еңбегінде:

“Көсем сөз шешен сөз сияқты әлеуметтік айтқанын істету мақсатпен шығарылатын сөз. Шешен сөзден мұның айырылатын жері – шешен сөз ауызбен айтылады. Көсем сөз әлеумет ісіне басшылық пікір жүргізетін сөз болғандықтан да көсем сөз деп аталады. Көсем сөз кезіндегі әлеуметке керек іске мұрындық болып, істеу ыждағатымен айтылады”, – деп жазған болатын.

Біздің пайымдауымызша, осы жерде әңгіме жазушы Дулат Исабековтің әдеби-көркем шығармалары туралы емес, күнделікті мерзімді басылымдарда жиі жарияланып тұратын публицистикалық – көсемсөздік шығармалары жайында болып отырған секілді. Өйткені, қандай да бір повесті немесе әңгімені екі-үш күнде жазып тастау әлдеқайда күрделі тірлік екені өзінен-өзі түсінікті [1, 68]. Ал, газет-журналдарға арналған, күнделікті өміріміздің, қоғамымыздың дамуының саналуан мәселелерін талқылап, орайы келгенде ой-пікірлерін ортаға салуға бағытталған дүниелерді қағазға түсіріп, оқырман назарына ұсыну процесі, жоғарыда айтылғанындай, ары кетсе бір аптаға созылатын іс болса керек.

Жалпы суреткерлердің шығармашылық жұмыс тәртібі, осы процесс барысындағы әдеби мен әдеті – әлі де терең зерттеле қоймаған мәселе. Ұлы орыс ақыны А.С.Пушкиннің айтуынша, “суреткердің көңіл-күйі, жан сарайының тазалығы, мінезінің ашықтығы мен тыныштығы көп жағдайда шығармашылық жұмысының жемісті болуына тікелей әсер етеді” екен. Сонымен бірге жыл мезгілдерінің суреткер үшін оңтайлы, жайлы кезеңдерінде қаламгерлер жемісті жұмыс істейтін болса керек. Жоғарыда аталған А.С.Пушкин жылдың куз маусымын ерекше ұнатқан екен. Оның шығармаларының басым көпшілігі осы мерзімде дүниеге келіпті.

Көнегрек шешені Демосфеннің, сонымен қатар, В. Гюгоның шығармашылық жұмыс жасап жатқан кезде, шығармасын сәтті аяқтап шығуы үшін өздерінше ырым жасап, шаштары мен сақал – мұрттарын жартылай қырып, ұсталарын сыртқа лақтырып тастайды екен де, туындыларын аяқтаған соң ғана өздерін ретке келтіреді екен [2, 74]. Мұның барлығы да қаламгерлердің шығарма жазу барысында көптеген психологиялық сәттерді бастарынан өткі-

зетінің, қашан туындысын жазуды аяқтап, оқырман қауымға ұсынғанға дейін қатты мазасызданатындарын айқан аңғарса керек.

Бір сөзбен айтқанда, дәл қазіргі күндері өзінің оқырмандарын толғандырып жүрген мәселелердің барлығы жайында өз толғаныстары мен тұжырымдарын ортаға салып отыруды өзінің міндеті мен парызы санайды.

Біз Дулаттың осындай ойлы мақалаларының (оның публицистикалық – көсемсіздік шығармаларын, шартты болса да, жалпы атаумен осылай атағанда жөн көрдік) бірнешеуіне ғана тоқталып өтейік.

“Қазақ әдебиеті” газетінің 1994 жылғы 2-желтоқсанда 48- нөмірінде Дулаттың “Жыл толды үлкен жүрек тоқтағалы” деген айдармен “Ел намысын ту етіп...” атты толғанысы жарық көрді. Жазушының бұл шағын шығармасы мынындай сөздермен басталады:

“Әне – міне дегенше Әнуар Әлімжановтың дүние салғанына да бір жыл боп қапты-ау! Адам шіркін қандай қызық жаратылған десеңші! Тірі кезімде бәріміз екіншісіне үлгере алмай аласұрып жүргеніміз. Кейде маңызды шаруаға 1 сағат уақыт таппай қиналатынымыз да бар. Егер демалысқа шыға қалып, үйренген ортадан айға жуық алыс жүре қалсақ, бұл жақтағы дүние сенсіз төңкеріліп, қирап бара жатқандай сезіліп, соның бір тұтқасын ұстап қалуға тырысқандай Алматыға асығасың. Бәрі сені күтіп тұрғандай, сен болмасаң, бір нәрсе бүлініп бара жатқандай болатынын қайтерсің. Асығып, аптығып келесің. Келсең түк те жоқ, баяғы аласапыран өмір, бірі бүтінделсе, екіншісі жыртылып жатқан қу тіршілік.

Сені іздеп жатқан, жоқтап жатқан ешкім жоқ. Іздейді, жоқтайды деп өзімізді өзіміз ғана жұбатады екенбіз. Сондай күйді Әнекең екеуіміз біп сапар үстінде қатты сезініп едік”.

Осындай пәлсапалық ой- тұжырымдармен басталған бұл мақала қазақтың тағы бір көрнекті жазушысы, қоғам қайраткері дәрежесіне көтеріле білген ерекше тұлғалардың бірі Әнуар Әлімжановтың азаматтық бейнесін сомдауға арналған [3, 48].

Дулат Исабеков Әнуар Әлімжановпен ерте араласқанын, әсіресе, соңғы оншақты жыл көлемінде жас алшақтығына қарамай күрдастай қалжыңдасып, байырғы достардай сырласып жүргендей айтады. “Жайшылықта бір-бірімізді тереңірек білуге тырыса бермейтін әдетіміз ғой. Үлкен үлкендік жолымен, кіші кішілік жолымен, ішкі дүниемізде не жатқанымен шаруамыз болмай жүре береміз. Ал, сырласа кетсең, түсініспей жүрген кейбір кезеңдерін

үшін өзіңнен- өзің ұяласың”, – дейді де, 1987 жылдың күзінде болған бір кездесу, сырласуға апарып соққан іссапар туралы әсерлі етіп әңгімелей жөнеледі.

Ол кезде Әнуар Әлімжановтың КСРО Бейбітшілік қорғау комитетінің Қазақстан бөлімшесінің төрағасы лауазымын атқарып жүрген кезі екен. Ал, КСРО Бейбітшілікті қорғау комитетін белгілі драматург, публицист Генрих Боровик басқаратын кезі. Бір күні Әнуар Дулатқа телефон соғып, әлгінде ғана өзіне сол Г. Боровик хабарласқанын, бұрынғы Горький – Волгоград, Волгоград- Горький бағытымен Волга өзені бойымен он екі күн теплоходпен жүзетін, онда социалистік және социалистік емес бағыттағы елдер өкілдерінің көшпелі ғылыми конференциясы Ленин атындағы теплоходтың үстінде өтетін, соған шақыратынын айтады. Сол жолы екі жазушы теплоход үстінде өткізілген ғылыми конференцияға қалай барғанын, сонда бастан кешкен қызықты хикаяларын өте тартымды етіп баяндап береді.

О баста осы конференцияға қатысуға бірге келсе де, жеме-жемге келгенде Әнуар Әлімжанов: “Ішім ауырып, мазам болмай отыр, сен бар, мен каютада демаламын”, – деп қалып қояды. Дулатта ес қалмайды. “Бірге барайық”, – деп жалынады.

“Жиын басталып кетіпті. Мәскеу мен Ленинград журналистері, орталық телевизия мен орталық газеттің саяси шолушылары президиумның төрін жаулап алыпты. Өздері би, өздері кожа. Солар не айтса, сол болады. Өзгелер тек солардың аузына аузына қарап отыруы керек.

Конференция қызған шақ. Социализмнің дүниежүзілік системасы, оның қанат жаюы, социалистік ориентация, сол жолдағы Лаос, Камбоджа, Таяу Шығыс елдері мен Үнді мұхитындағы мемлекеттер, Қытай, Үнді-қытай проблемалары, Латын Америкасының алдында тұрған түбегейлі өзгерістер, оларға КСРО-ның тікелей көмегі және бағыт сілтеуі, тағы тағылар жөнінде талай-талай пікірлер ортаға салынды.

Қазақстан проблемасы да айтылды. Өзге ұлттардың және шетел өкілдерінің маған қойған сұрақтарына мәскеуліктер жауап беріп жатты. Қазақстандағы алғашқы демократиялық қозғалысқа оң көзқарас білдірмек болған шетел шолушыларына дүрсе қоя берген кездері де болды”.

Осындай сәтте кенет Әнуар Әлімжанов кіріп келіп, өрекіген сөздер мен дау- дамайды бір сағаттай үнсіз тындап отырады. Бір кезде

ол қолын көтеріп, Ресей журналистері мен газет редакторларына, сонда отырған кеудесіне нан піскен айтулы шешен-сымақтардың ой-пікірлеріне жан-жақты дүниетанымы, шешендігі, білгірлігі мен алғырлығы арқылы ойсырата соққы береді [4, 98].

“Менің айызым қанып, кеудемді мақтаныш кернеп кетті. Барлық намыстан жоғары тұратын ұлттық намыс екен. Ол теплоходтағы бүкіл делегацияға қарапайымдылықтың, парасаттылықтың үлгісін көрсетіп, кішкентай ұлт деген ұғымның жоқ екенін, оны біз халық саны мен территорияға қарап бағалайтын консервативтік догманың әсерімен айтуға үйреніп қалғанымызды, аз ұлттан да үлкен ойдың иелері шыға алатынын, менмендік топастықтың көрінісі екенін дәлелдеп өтті”, – деп жазады Дулат Исабеков.

Сырттай қарағанда, ұсақ-түйек нәрсе секілді. Мәселен, бүгінде кіммен кім айтыспай жатыр, кіммен кім пікірталастырмай жатыр?

Алайда, Дулат осынау бір көріністің өзінен үлкен ой түйіп, Әнуар Әлімжанов секілді қаламгердің тұлғасын бір-ақ мақаламен сомдай білген. Дулат Исабеков өз замандастарының бейнесін жасау мақсатында жазған мақалаларының бірі “Жазумен өткен қырық жыл” деп аталады. “Егемен Қазақстан” газетінің 2001 жылғы 21 – ақпандағы 39 – нөмірінде жарық көрген бұл материалы белгілі жазушы Бексұлтан Нұржекеевке хат түрінде жазылған. Қолына қалам алған қаламгерлердің немесе басқа өнер адамдарының елу, алпыс немесе жетпіс жасқа толған мерейторларында жазылатын мақалалардың көпшілігі әдетте жаттанды сөздерден тұратын, құлаққа әбден сіңген сөз тіркестерінен құралған үйреншікті “тәсілімен” жазылған болып келеді ғой. Ал, Дулаттың бұл мақаласы жазушының шеберлігін тағы да паш еткендей, жатық тілмен, сүйкімді стильмен, әдемі де, әсерлі әдіспен өрілгеніне көз жеткізу қиын емес.

Әдебиеттер

- 1 Ерғобек Қ. Баянғұмыр. – Алматы: Жазушы, 1991. – 110 б.
- 2 Исабеков Д. Таңдамалы. – 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 1993. – Б. 45-48.
- 3 Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Білім, 1998. – 210 б.
- 4 Исабеков Д. Жазумен өткен қырық жыл // Егемен Қазақстан, 21 ақпан. – 2001. – №39.

References

- 1 Ergobek Q. Bayanğumyr. – Almaty: Zhazushy, 1991. – 110 b.
- 2 Isabekov D. Taңdamaly. – 2 tomдық. – Almaty: Zhazushy, 1993. – B. 45-48.
- 3 Kirabaev S. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Almaty: Bilim, 1998. – 210 b.
- 4 Isabekov D. Zhazumen өткен қырық жыл // Egeмен Қазақстан, 21 ақпан. – 2001. – №39.

ТІЛДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА

УДК 81:372.881

*К. Т. Кенжеева, Р. С. Туребекова

ст. преподаватели Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

*e-mail: kulsharuan@mail.ru; tore.raushan@mail.ru

К вопросу о речевых ошибках

В статье предлагаются методические приемы повышения речевой культуры студентов, совершенствования языковой коммуникации. Более глубокое, осмысленное понимание языковых норм будущими специалистами поможет им в развитии речи не только правильной, но и выразительной, точной, уместной. При рассмотрении основных аспектов речевой деятельности анализируются наиболее часто встречающиеся ошибки в речи студентов казахских отделений, выясняются причины их возникновения. Для решения этой задачи слова даются с различных точек зрения: значения (однозначные, многозначные). *Экспрессивно-стилистической точки зрения* (стилистически нейтральные, официальные, книжные, разговорные и просторечные). *Устаревания и новизны* (архаизмы, историзмы, неологизмы). *Происхождения* (исконно русские слова, старославянизмы, заимствованные слова). *Сферы употребления* (общеупотребительная лексика, термины, диалектизмы, жаргонизмы). Предложенные практические задания помогут студентам разобраться в отличительных особенностях слов: значении, стилистической окраске, употребительности, сочетаемости с другими словами.

Ключевые слова: речевые ошибки, редактирование, языковые нормы, повышение речевой культуры.

К. Т. Кенжеева, Р. С. Туребекова

Кейбір сөз қателері туралы

Мақалада тілдік қарым-қатынасты жетілдіру барысында студенттердің сөз мәдениетін көтеру мақсатында бірқатар әдістемелік құралдар ұсынылады. Болашақ мамандардың тілдік нормаларды тереңірек, байыпты түсінуге олардың сөз мәдениетін дамытуда тек дұрыс қана емес, нақты, тиянақты, орынды болуға көп септігін тигізеді. Сөз қызметінің негізгі аспектілерін қарастырғанда қазақ бөлімінде оқитын студенттердің сөздеріндегі жиі кездесетін қателер мен олардың пайда болу себептері басшылыққа алынады. Осы мәселелерді шешу барысында сөздер әртүрлі көзқарастар тұрғысынан беріледі: *мағыналық жағынан* (тура мағыналы, көп мағыналы). *Экспрессивтік-стилистикалық көзқарас тұрғысынан* (стилистикалық бейтараптық, ресми, кітаби, ауызекі және қарапайым сөз). *Көнерген және жаңашыл* (көнерген сөздер, тарихи көнерген сөздер, неологизмдер). *Тектер* (ежелгі орыс сөздері, көне славянизмдер, кірме сөздер). *Қолданылу аясы* (жалпықоғамдық лексика, терминдер, диалектизмдер, жаргондар). Берілген жаттығулар студенттердің сөздердің айырым белгілерін ажырата білуге үйретеді: мағыналық жағынан, стилистикалық бояулары, қолданылу аясы, басқа сөздермен байланыстылығы.

Түйін сөздер: сөз қателері, редакциялау, тілдік нормалар, сөз мәдениетін көтеру.

K. Kenzheeva, R.S. Turebekova

On the speech errors

The article offers methodological techniques for improving speech culture of students, improving their language communication. Deeper understanding of meaningful linguistic norms will help future specialists to make their speech not only correct, but also expressive, accurate, relevant. When considering the main aspects of speech activity the most common errors in the speech of students of Kazakh faculty are analyzed to investigate the reason of their occurrence. To solve this problem, the words are interpreted from different perspectives: meaning (monosemantic, polysemantic), expressive stylistic point of view (stylistically neutral, formal, literary, conversational and colloquial),

obsolescence and novelty (archaisms, historicisms, neologisms), their origin (native Russian words Old Slavonic words, adoptions), field of use (general vocabulary, terminology, dialects, slang). Practical assignments that are offered will help students to understand the distinctive features of words: meaning, stylistic nuance, field of use, combinatory power.

Key words: speech errors, editing, linguistic norms, improving of speech culture.

Эта тема приобретает все большую актуальность в наши дни. В современной обыденной речи мы очень часто наталкиваемся на косноязычие: «Теперь нам нужно будет определиться *вот о чем...*» «мы *пока тут* обсудили...» и прочее. Вместо слова, адекватного мысли, звучит уже привычно неправильная речь.

Речевая культура – один из компонентов общей культуры человека, она прививается, воспитывается и требует постоянного совершенствования. В сознании человека всегда имеется представление о «речевом идеале», образце, в соответствии с которым должна строиться правильная нормированная речь. И если следовать языковым нормам, то наша речь будет не только правильна, но и выразительна, точна и уместна.

Данная статья – это попытка рассмотреть основные аспекты речевой деятельности, проанализировать наиболее часто встречающиеся в речи ошибки и неточности. Конечная цель – повышение речевой культуры студентов за небольшой период одного семестра.

Кроме изучения основных вопросов курса дисциплины нами уделяется внимание не только исправлению речевых ошибок, но объяснению причин их появления (можно на занятиях СРСП или на элективных курсах). Часто используются тексты для редактирования студентами, в которых специально допущены лексические, морфологические и синтаксические ошибки. Такие задания предлагаются для выполнения студентам нефилологических специальностей. Можно предложить студентам выписывать ошибки, найденные ими в газетах, объявлениях, рекламных щитах.

Особое значение имеет работа над правильностью речи, ее соответствии языковым нормам. Но одной, так скажем, правильности речи недостаточно. Наблюдения показывают, что встречаются в речи молодежи, повторяются из поколения в поколение однотипные нарушения. Студенты казахских отделений, изучающих профессионально ориентированный русский язык, имеют большие затруднения при самостоятельном выборе, например, вариантной (и вариативной) нормы. Равноправных и неравноправных вариантов норм. Слабо чувствуют оттенки семантической раз-

ницы на лексическом и морфологическом уровнях. Тем более на синтаксическом или стилевом уровнях. Часто сомневаются при ответе на вопрос: знают ли они пары слов и чем они отличаются: *ирис* и *ирис*, *сейчас* и *ныне*, *учители* и *учителя*, *глаза* и *очи*, *ветры* и *ветра*. Следовательно, нужно больше работать в этом направлении.

Рассмотрим роль слова в жизни человека. Слово отражает все изменения, происходящие в обществе. Оно не только называет предмет или явление, но и выполняет эмоционально-экспрессивную функцию. И, выбирая слова, мы обращаем внимание на их значение, стилистическую окраску, употребительность, сочетаемость с другими словами. Что же происходит, когда возникает непонимание значения слова. Например, при употреблении слова в несвойственном ему значении: спор все больше *распался* (разгорался). При употреблении знаменательных и служебных слов без учета их семантики, могут возникнуть ошибки: *благодаря* (из-за) развалу(а). Выбор слов-понятий (конкретная и отвлеченная лексика). Пример: предлагаем полное излечение *наркоманов* (наркомании) и других *заболеваний*. Неправильное использование паронимов: *гречкий* язык, *греческий* орех. Это очень похожие слова, однокоренные. Но значение имеют разное: первое – название сорта ореха, второе – прилагательное. Чтобы восстановить смысл высказываний в примере, нужно поменять паронимы местами. Поэтому умелое употребление паронимов способствует передаче тонких смысловых оттенков, помогает точнее выразить мысль.

Остановимся на лексической сочетаемости: страшная красавица. Умышленное объединение слов: *живой труп*, *звонкая тишина*. Перед нами один из видов тропов – оксюморон. Часто на помощь приходит словарь сочетаемости слов.

Основными причинами речевых ошибок являются: неправильное употребление синонимов, употребление омонимов, употребление многозначных слов. Синонимы обогащают язык, делают образной нашу речь при наличии разной функционально-стилистической окраски. Синонимы бывают общеупотребительные, про-

сторечные, нейтральные, разговорные. Пример: *воздвигать* (строить) скотный двор. При использовании синонимов студенты часто не учитывают способность каждого из них в большей или меньшей степени избирательно сочетаться с другими словами. Различаясь оттенками лексического значения, синонимы могут выражать разную степень проявления признака, действия. Но, даже обозначая одно и то же, заменяясь в одних случаях, в других синонимы заменяясь, не могут. Употребление одного из вариантов без учета его семантики, стилистической окраски приводит к речевой ошибке. Благодаря контексту омонимы, как правило, понимаются верно: *тройка* (костюм и оценка). При употреблении многозначных слов (как и при употреблении омонимов) очень важен контекст. Мальчик *распелся* непонятно: или он *начал петь, увлекся*; или, пропев некоторое время, *начал петь легко*, непринужденно?

Что означает многословие? Плеоназм, например: все получили *памятные* сувениры (лишнее слово – *памятные*). Разновидность плеоназмов – это выражения: *очень огромный, очень малюсенький, очень прекрасный* и т. п. Прилагательные, обозначающие признак в его предельно сильном или предельно слабом проявлении, не нуждаются в уточнении степени признака. Использование лишних слов. Лишние не потому, что свойственное им лексическое значение выражено другими словами, а потому, что они просто не нужны в данном тексте. Тавтология – повторение однокоренных слов: *сложилась сложная* ситуация. Слова-паразиты. Пример: недавно встретился мне знакомый, ну, как его, ...*этот самый*... Лексическая неполнота высказывания: мне, пожалуйста, *двойную*. К каким ошибкам приводят неудачно созданные неологизмы? *Ямочный* ремонт, то есть ремонт ям на дорогах.

Перейдем к неправильному использованию устаревших слов, слов иноязычного происхождения, диалектизм, разговорных и просторечных слов, профессиональных слов. Архаизмы: *ныне* день открытых дверей. Историзмы: Да, вот ты и *буржуй*! Иноязычные слова: действия *легитимные* (законные, разрешенные). Диалектизмы: я купила *рушник* (полотенце). Разговорные слова: куртка у меня *худая* (дырявая). Профессионализмы и жаргонизмы: водитель и водила.

Часто студенты забывают или не знают о переносном смысле фразеологизмов: *ждать у моря погоды* (очень долго ждать, понимают в

прямом смысле); он сидит *сложив* (сложив) руки; *играть значение* и *иметь роль* (играть роль, иметь значение).

Приведем ниже задания, которые выражают различную семантику слов, их лексическую, стилистическую и логическую сочетаемость. Довольно четко видно отличие слов с нейтральной, разговорной, эмоциональной возвышенной окраской. Выполнение подобной работы, на наш взгляд, поможет студентам видеть эти самые, часто допускаемые ошибки, и работать серьезнее. Правильные варианты ответов выделены курсивом.

1. Подчеркните только те слова и словосочетания, которым свойственна официально-деловая окраска:

Воздать должное, нетрудоспособность, извлекать квадратный корень, принять к исполнению, страховой полис, быстро, надлежащий, предписывать, чудесный случай, проводить исследование, ходатайствовать, обвинительный приговор, поставить на вид, социология, установленный порядок, единовременное пособие, посоветовать, прямые обязанности, прогулка, соглашение, несоблюдение, дипломная работа, просрочка, ответчик.

2. Данные сочетания запишите в два столбика: в левом - стилистически нейтральные, в правом - стилистически отмеченные (то есть, разговорно-бытовые):

Крутой спуск, крутой нрав; домашнее хозяйство, домашний ребенок; махнуть платком, махнуть за город; съехать по склону, съехать на двойки; боевая слава, боевая девочка; держаться за город, держаться за кресло; влезть на дерево, влезть в глупую историю.

3. Объясните значение выделенных выражений:

У нас с тобой, Артем, *ни кола, ни двора*. На соседней большой станции рабочие *заварили кашу*. Этим контрабандистам Гришутка *стал поперек горла*. Исчез, как в воду канул. Искал *до седьмого пота*. "*Свалился как снег на голову*", - смеясь, сказала Рита. К ночи он *совсем выбился из сил*. Дело *выеденного яйца не стоит*. Я в этих делах *стреляная птица*. Скажи, Цветаев, за что ты на *меня зуб имеешь*?

4. Попробуйте восстановить полную форму следующих разговорных фраз. Образец: Не видели с детской коляской? - Не видели женщины с детской коляской?:

1. У вас есть от кашля? (таблетки).
2. С зелеными балконами - это ваш? (дом).
3. Мне два за тридцать и один бублик? (хлеб).

4. За мной в очках и женщина с ребенком. (мужчина).

5. В серой шубе не проходила здесь? (женщина).

6. В синем халате всегда с ним кокетничает. (медсестра или женщина).

5. Исправьте ошибки, назовите виды ошибок (плеоназм, тавтология и др.):

В Индии живут индейки, а в Корее корейки.

В комнате, возле печки, стояла девушка, она была жарко натоплена.

Вынужден был совершить вынужденную посадку.

Воздвигнуть скотный двор.

Книга пополняет кругозор

Любой проступок заслуживает уважения.

Мы вкалывали не покладая рук.

Он записал песни коренных аборигенов севера

Отец умер, когда ему было 9 лет.

Отшумела белая метелица, оставив обильные осадки.

Он целую тарелку съел.

Сегодня у нас гости гостят из Испании.

Сложилась сложная ситуация

Соседний кот важно пришел на кухню.

Столяр сделал эту этажерку из дуба с четырьмя ножками.

Студенты слушали лекцию по сварке профессора Иванова.

Хорош зимний лес: синеватые тени сосен лежат на снежном покрове.

Я одела шубу.

5. Замените слова нейтральными синонимами:

Адаптация, банальный, бесценный, брег, вылезать, выя, древо, драпать, долговязый, дубликат, злато, око, лик, обет, вкушать, мыслить, молвить притащить.

6. Найдите случаи нарушения традиционной сочетаемости.

Достичь (успеха, выполнения, повышения, порядка, послушания, победы). Провести (совещание, перестройку, контроль, организацию, завершение, помощь, оценку). Проявить (медлительность, заботу, желание, дисциплину, энергичность, грубость, порядок, равнодушие).

Таким образом, *речевая ошибка* – это ошибка не в построении, не в структуре языковой единицы, а в ее использовании, чаще всего в употреблении слова. По преимуществу это нарушение лексических норм.

Развитие у студентов умения чувствовать и отбирать правильные речевые средства с учетом ситуации и обстановки речи, умение избегать двусмысленности, тавтологии, тяжеловесных конструкций, несомненно, приведет к мастерству, к культурной речи.

Литература

- 1 Введенская Л.А., Павлова Л.Г., Кашаева Е.Ю. Русский язык и культура речи. – М.: учебное пособие для вузов. – Ростов-на Дону: Феникс, 2001.
- 2 Голуб И.Б. Русский язык и культура речи. – М.: Логос, 2001.

References

- 1 Vvedenskaya L.A., Pavlova L.G., Kashaeva E.Yu. Russkiy yazyk i kul'tura rechi. – M.: uchebnoe posobie dlya vuzov. – Rostov-na Donu: Feniks, 2001.
- 2 Golub I.B. Russkiy yazyk i kul'tura rechi. – M.: Logos, 2001.

ЖАС ҒАЛЫМДАР МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

UDC 81'374

D. Myrzakhat

Magistrant of a I course of Kazakh National University of the name al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

Scientific leader – D. f. n. professor A. H. Azamatova

e-mail: dana_2408@mail.ru

Electronic corpora as a basis of modern English dictionaries

The article is devoted to analysis of the various aspects of correlation between two linguistic disciplines: corpus linguistics and lexicography. It describes the current state of electronic corpora, provides a brief overview of the development stages of English lexicography. The article details the process of compiling major English corpora and defines their main functions. Particular attention is paid to determine the value of electronic corpora when creating dictionaries, the positive and negative impact of corpora on the development of lexicography.

Key words: electronic corpus, lexicography, corpus linguistics, text, dictionary.

Электронды корпус заманауи ағылшын сөздіктерінің негізі ретінде

Мақаланың негізгі мақсаты – корпустық лингвистика мен лексикография салаларының арақатынасының барлық аспектілерін талқылау. Бұл мақалада электронды корпус және ағылшын лексикографиясы салаларына сипаттама беріліп, олардың тарихы мен даму кезеңдеріне қысқаша шолу жасалынады. Ағылшын тілінің ірі корпустарының құрастырылу үдерісі қарастырылып, корпустың негізгі қызметтері айқындалады. Сондай-ақ электронды корпустардың сөздік жасауға қандай пайдасы бар екендігі анықталады. Корпустың лексикография саласына тигізетін әсерінің артықшылықтары мен кемшіліктері мысалдар арқылы нақты дәлелденеді.

Түйін сөздер: электрондық корпус, лексикография, корпустық лингвистика, мәтін, сөздік.

Д. Ы. Мырзахат

Электронный корпус как основа словарей современного английского языка

Данная статья посвящена анализу различных аспектов соотношения двух лингвистических дисциплин: корпусной лингвистики и лексикографии. В ней описывается современное состояние электронных корпусов, дается краткий обзор этапов развития лексикографии английского языка. В статье подробно рассматривается процесс создания крупных английских корпусов и выделяются их основные функции. Особое внимание уделяется определению значения электронных корпусов при создании словарей, положительное и негативное влияние корпусов на развитие лексикографии.

Ключевые слова: электронный корпус, лексикография, корпусная лингвистика, текст, словарь.

Corpus linguistics plays an important role in compiling, writing and revising dictionaries, as within a few seconds the linguist can get examples of words or phrases from millions of spoken and written texts. And since corpora continue to grow and are constantly being expanded with new texts, lexicographers have an instant access to up-to-

date information.

The practice of dictionary-making began in 1600s when Robert Cawdrey involved words that were considered difficult as they were borrowed from another language into his version of the dictionary [1, 49]. The words which came from Latin-English dictionaries and other available

texts of the time were given brief definitions, synonym and a fixed form. It was Samuel Johnson who distinctly introduced the methods or steps that were taken to create his dictionary in the 1700s and some of the methods were then followed by the committee entrusted to create "A New Dictionary" or currently known as the Oxford English Dictionary in the 1800s.

A corpus is a collection of samples of authentic spoken and written text which are used for analysis of words, meanings, grammar and usage [2, 74]. In Saussurian terminology, the text is akin to that of *parole*, while the corpus provides the evidence of *langue*. The term corpus linguistics is used when a corpus is specifically used to study a language. Lindquist distinguishes the term with other branches of linguistics such as sociolinguistics (the study of language and society), or psycholinguistics (the study of language and the mind) in that corpus linguistics is a specific method used in language study, the "how to" rather than the "what". In other words, corpus linguistics is an approach rather than a specific field of language study [3, 38].

In 1950s, there was a growing dissatisfaction of how language could not reason out the many 'ungrammatical' patterns found in English. There was a strong call for empirical, real language data [4, 46]. It was then that corpus was invented. The first corpus was made out of a survey of English usage conducted by two universities, University of London and the Brown University Corpus in Providence. In the 1960s, both compiled its million word corpus of *written text* from 500 reading passages, which was named Brown Corpus. This American corpus was a landmark in corpus linguistics since it was the first corpus to employ a computer in its making. In 1982, the British version of the corpus, named the LOB corpus was compiled by Hofland and Johansson. LOB is an abbreviation from The Lancaster-Oslo-and Bergen, and as its name suggests it is a collaborative attempt between the three universities: the University of Lancaster, the University of Oslo, and the University of Norwegian Computing Centre of the Humanities.

However, both the Brown corpus and LOB corpus were deemed to be inadequate to sample English vocabulary. This gave birth to John Sinclair's English Lexical Studies which specifically aimed to investigate vocabulary using an electronic text of spoken and written language. The study gave prominence to collocation - words that naturally co-occur together. Aimed to represent varieties of English where it is used as a first or

second language, Sidney Greenbaum compiled one-million-word corpora called The International Corpus of English in 1988. The unique feature of this corpus is that it samples more spoken language (60%) than its written counterpart (40%).

In the early 1990s, major universities and companies together compiled British National Corpus (BNC) containing 100 million words from 1980 up to 1993. The compilers were Oxford University Press, Longman, Chambers, the British Library, Oxford University and Lancaster University. The aim of the corpus is to provide a balanced corpus that represents British English. The corpus includes 10% spoken language and 90% written language, which comprises of 25% fiction and 75% non-fiction. One big distinction between BNC and Brown is that the former took samples from a longer piece of text between 40,000 and 50,000 words. This gives BNC an added advantage of being representative since text contains a different use of words at the beginning, in the middle, and at the end. Due to its sheer size, representativeness, and care, most British publishers prefer to make use of this corpus as their source of lexicographic information.

Typically, any corpora will need to go through a three-step process in its making. Before going through these three steps, however the writer needs to determine the basic outlines of a corpus such as the size of the corpus, the genre of the corpus, whether it will specifically look into written, spoken language, or both. Sinclair points out that the principles underlying corpus creation should be as large as possible including samples from a broad range of material in order to accomplish one way of representativeness to be anticipated with the technology of the time. The corpus should also be classified into different genres and even size. Once this basic outlines is determined, the three-step process may begin. It starts with collecting the data, spoken and written. It entails gathering a large mass of speech, written texts, obtaining permission, and doing a careful and organized record-keeping. The next step is computerization which entails converting raw spoken or written text into a digital format in a computer. Recording of speech may be painstaking since it needs to be transcribed manually. Another concern with spoken text is the issue of naturalness of the speech; it needs to be recorded in a natural, casual way that resembles how people speak every day in real life, not in a stilted way. Though written records seem to be less painstaking, it also has its problem, mainly the

copyright issue. Still some texts that come from books, magazines, and other written sources need to be retyped since scanning device software that detect and scan words automatically usually contain errors, so many that it's best to avoid using them altogether. The last step is annotating, which involves assigning information such as parts of speech, etymology, for each data. It should be noted that the three mentioned steps need not to be seen as a separate process; they are all closely connected. For example, after gathering recording of speech, it may be best to transcribe it there and then.

Corpus may have given a lot of contributions in language study, but its impact to lexicography did not start until 1989. Together with the advance of computer software, both have since contributed significantly to the development of lexicography. Since everything is automated and recorded in a digital format, lexicographers can now save their time and the tremendous amount of work needed in compiling a dictionary. Typically, a dictionary usually has information on the part of speech, usage, meaning, pronunciation, etymology of a word. Before the advent of corpora, all this information had to be gathered manually; lexicographers needed to do the hard labor of collecting slips of paper containing text that they intend to include in the dictionary. For this reason, it took roughly 50 years to complete *Oxford English Dictionary*, which was later known as *New English Dictionary* [5,124]. With corpora, dictionary makers can now use a large sample of authentic spoken and written text as a source to illustrate how each word in their list is used in real life. The citation used in dictionary comes from real-life discourse. Real contexts also provide accurate, well-defined lexical meanings in the definition of a word in dictionary, which is a huge improvement over the previous dictionary practice where words were defined using an unscientific manner. One huge improvement in dictionary making is the rich information available for words that have many invariant meanings such as *take*, *go*, and *time*, which tend to be overlooked in the previous dictionary practice [6,86].

Another huge advantage of using corpora in lexicography is that information on word frequency can also be obtained. This way, lexicographers can assign whether a word is among the first 500 most common words, the next 500 and so on. Meyer notes that the most frequent words are functional words such as *the*, *an*, *a*, *and*, and *of* which carry little lexical meaning and the least frequent words are content words such as proper

nouns. Gries mentions two kinds of frequency information that lexicographers can obtain from a corpus: frequencies of occurrence of linguistic elements in the so-called *frequency list*, and frequencies of co-occurrence of these linguistic elements in *concordances*. Lindquist defines concordance as "a list of all the contexts in which a word occurs in a particular text". Using a Key Word in Context concordance, words can be retrieved within their surrounding text, and be presented vertically on the screen. Since the information is presented in contexts, lexicographers can easily assign the collocations of each word in their dictionary.

Since corpus is discourse-based, it means that the word appears in haphazard, arbitrary collection of occurrences. Dictionary makers need to check for some contradictions with 'real' meaning. It is thus dangerous to solely depend on corpus. One way to check the word in context is to expand the text by retrieving its original source.

The huge amount of data in the corpus also allows lexicographers to look for new words that occur for the first time in spoken or written text. However, the corpus has to be large enough to glean information on vocabulary items. A small corpus such as LOB corpus which stores roughly one million word items could not give lexicographers enough information on the range of vocabulary items. A monitor corpus is also needed, in which large data of language is pooled from time to time, rather than fixed only in one particular time period. This way, the corpus is frequently updated with new words and meanings in today's growing language.

The first dictionary to be founded wholly on corpus is *Collins COBUILD series of English Language Dictionary* compiled in 1987, guided by John Sinclair. The dictionary has its citation taken from real life discourse, and each word is defined from these authentic texts, instead of relying on previous dictionary. This entails using a very large corpus so that it may be able to include all lemmas including their word senses. However, this presents problem in that there tends to be an exclusion of rare words such as *apothegm*. Besides being the first corpus-based dictionary, COBUILD is innovative in that the definitions are related to a classroom teacher explaining the words. For example in describing the word *junk*, it says: "You can use *junk* to refer to old and second-hand goods that people buy and collect".

In the practice of dictionary-making, one crucial distinction has to be made between corpus-

based dictionary and corpus-driven dictionary. Dictionaries such as *Collins COBUILD series of English Language dictionaries* are said to be corpus-driven if the corpus itself is used to validate information presented in the dictionary. However, if the corpus is used to extract the information used in the dictionary, it is called corpus-driven. Teubert suggests that dictionary should follow corpus-driven approach so that it may complement standard linguistics and not just extend it.

The role of the computer has a clerical role in lexicography which reducing the labor of sorting and filing and examining very large amounts of English in a short time [7, 39]. From simple tools, it has evolved to a substantial progress together with crucial, profound and basic linguistic generalizations. By these kinds of developed tools, they have revealed many topics for inquiry which have not been well explored by traditional linguistic methods.

In the modern era, the word has been reserved for collections of texts that are stored and

accessed electronically. Electronic corpora are usually larger than the paper-based collections which are basically small, previously used to study the aspect of language [8,120]. This is due to the capacity of computers that can store and process large amount of information compared to the previous time.

Together with the technological advance in computer, corpus provided a significant contribution to the development of dictionary making. Corpus linguistics made such a huge impact in dictionary-making: it significantly reduces the time and the heavy work it needs to compile a dictionary since everything is automated and computerized; each dictionary now resembles how language is used in real world; frequency of each word in the list can be assigned; much more information can be given to words with a lot of variant meanings such as *go*, and *take*; it makes it easy to include collocation because words appear in its surrounding text; it can quickly take 'new' everyday words into the system.

References

- 1 Siemens R. G., Cawdrey R. A Table Alphabetical of Hard Usual English Words. – 3-rd pub. – Toronto: University of Toronto Library, 1994. – 342 p.
- 2 David C. An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 433 p.
- 3 Gries S.T. What is Corpus Linguistics? // Language and Linguistics Compass. – 2009. – № 3. – P. 1-14.
- 4 Teubert W. Language and corpus linguistics. Lexicology and Corpus Linguistics. – London: Continuum, 2004. – 276 p.
- 5 Meyer C.F. English Corpus Linguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 257 p.
- 6 Lindquist H. Corpus Linguistics and the Description of English. – 6th ed. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009. – 318 p.
- 7 Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 245 p.
- 8 Hunston S. Corpora in Applied Linguistics. – UK : Cambridge University Press, 2002. – 373 p.

УДК 81'374

А. М. Ахметбекова

докторант Ph.D III курса Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
научный руководитель – д. ф. н. профессор А. Х. Азаматова
e-mail: assel_am@mail.ru

Метатекст: сущность и признаки

В данной статье уточняются основные понятия *текста* и *метатекста*, определяются сущность и основные признаки метатекста. Такие типы текстов, как доклад, дискуссия, монография, учебник и статья в разной степени представляют научное знание, его семантику. Достигнув определенного уровня развития, научное знание находит новые каналы коммуникативных связей в виде различных компрессированных текстов, одними из которых являются толковые терминологические словари. Метатекст является продуктом интерпретации языковой действительности, объективирующий определенные участки знания о языке. Метатекстовая функция реализуется на основе метатекстовых элементов и собственно метатекстов. Метатекстовые элементы устанавливают связи между элементами основного текста, а не дополняют его содержание. Метатексты квалифицируются как тексты, возникающие по поводу других текстов (прототекстов), в результате реакции на них. Следовательно, дефиниция в толковом терминологическом словаре является метатекстом, так как служит для того, чтобы четко, ясно и кратко определить значение термина, являющегося объектом интерпретации в исходном тексте. Метатекст – единственный подлинно научный подход к объекту, путь теоретической абстракции, научного обобщения.

Ключевые слова: текст, метатекст, метаязык, метатекстовые признаки, дефиниция.

А. М. Ахметбекова

Метамәтін: мән және белгілер

Мақалада негізгі мәтін, метамәтін ұғымдары қарастырылады, метамәтіннің негізгі мәні мен белгілері анықталады. Мәтіндердің баяндама, пікірталас, монография, кітап және мақала сияқты түрлері әртүрлі дәрежеде ғылыми білімді, оның семантикасын білдіреді. Дамудың белгілі бір деңгейіне жету арқылы ғылыми білім әртүрлі қысқартылған мәтіндер түрінде коммуникациялық байланыстардың жаңа түрлерін табады, солардың бірі терминологиялық түсіндірме сөздік болып табылады. Метамәтін тіл туралы білімнің белгілі бір бөлімдерін айқындайтын тіл болмысының интерпретация өнімі болып табылады. Метамәтіндік функция метамәтіндік элементтер мен жеке метамәтіндердің негізінде жүзеге асады. Метамәтіндік элементтер негізгі мәтін элементтерін байланыстырады, ал олардың мазмұнын толықтырмайды. Метамәтіндер басқа мәтіндер (бастапқы мәтіндер) негізінде пайда болатын мәтіндер ретінде қарастырылады. Сондықтан дефиниция терминологиялық түсіндірме сөздікте метатекст болып табылады, сонымен қатар бастапқы мәтіндегі интерпретация объектісі болып саналатын терминнің мағынасы айқын, түсінікті және қысқаша анықтау үшін қолданылады. Метамәтін – объектінің ғылыми тәсілдерінің бірі және теориялық абстракция мен ғылыми қорытындылау жолы.

Түйін сөздер: мәтін, метамәтін, метатіл, метамәтіндік белгілер, дефиниция.

А. М. Akhmetbekova

Metatext: Nature and Features

In the article the basic concepts *text*, *metatext* are considered, the nature and main features of metatext are defined. Such types of texts as reports, discussions, monographs, textbooks and papers present scientific knowledge, its semantics. Having achieved a certain degree of development, scientific knowledge finds new channels of communicative links in the shape of compressed texts, ones of which are monolingual terminological dictionaries. Metatext is a product of the interpretation of linguistic reality, objectifying certain areas of knowledge about language. A metatext function is implemented on the basis of metatext elements and metatext proper. Metatext elements establish relationships between elements of the main text, but do not supplement its content. Metatexts are qualified as texts arising about other texts (prototexts), as a result of reaction to them. Therefore, the definition in the monolingual terminological dictionary is a metatext, as it serves to define clearly and concisely the meaning of term which is the object of interpretation in the source text. Metatext is the only truly scientific approach to the object, the way of theoretical abstraction and scientific generalization.

Key words: text, metatext, metalanguage, metatext features, definition.

Язык науки чаще всего представляет собой сочетание искусственного и естественного языков, при этом первый обычно функционирует в сфере терминологии и обозначения узких понятий, а второму отводится собственно роль языкового оператора и диспетчера. Такие типы текстов как доклад, дискуссия, монография, учебник и статья в разной степени представляют научное знание, его семантику. Различные формы репрезентации семантики научного знания отражают разную, заранее заданную меру глубины его представления. Достигнув определенного, достаточного высокого уровня развития, научное знание находит новые каналы коммуникативных связей в виде различных компрессированных текстов. К такой группе текстов относятся вторичные тексты. Это словари, энциклопедии, классификаторы, рубрикаторы, ГОСТы на термины, нормативные справочники, рефераты, аннотации, популярные лекции, беседы, интервью, реклама [1, 49-51].

Следует отметить, что отличительной чертой обработки информации на естественном языке при накоплении, хранении и представлении знаний является её компрессия (сжатость), что способствует повышению терминологической насыщенности текста. Такие жанры как энциклопедии и толковые терминологические словари, несмотря на свою сжатость, являются достаточно фундаментальными. В результате своего развития язык науки приобретает метаязыковой характер, способность языка создавать сообщения о самом себе.

Цель данного исследования – определить основные понятия *текст*, *метатекст* и рассмотреть сущность метатекста и его основные признаки.

Термин *метатекст*, восходит к понятию *метаязык* и соотносится с ним. Метатекст, представляющий собой «текст в тексте», то есть явление политекстуальное, рассматривается как проявление метаязыковой функции естественного языка. Язык научного текста отличается высокой степенью терминованности. В данном случае метатекст является продуктом интерпретации языковой действительности, объективирующий определенные участки знания о языке. Объектом интерпретации является термин, семантизация которого осуществляется через дефиницию. Следовательно, дефиниция как метатекст входит в семантическую структуру научного текста как неотъемлемый компонент [2, 261-263]. Отсюда следует, что метатекстовый характер могут

приобретать не только целые тексты, но и их части: предисловие, послесловие, аналитические статьи, отдельные части текста (минитексты) и т.д. В толковых терминологических словарях дефиниция представляет собой минимальный текст, поясняющий значение определяемого понятия (термина). В рамках данного исследования определяющее понятие дефиниции по своей сути является метатекстом, так как в нем происходит семантизация термина через текст.

Исследуя сущность метатекста и его основные признаки, изначально следует обратить внимание на значение понятия *текст*. И.Р. Гальперин характеризует текст как произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку [3, 18]. Из определения видно, что особое внимание акцентируется на речетворческом процессе, объективированном на письме. Такие характерные черты как завершенность, литературная обработанность, целенаправленность и прагматичность позволяют тексту отражать не только действительность, но и сообщать о ней. Отметим, что зафиксированная на письме устная спонтанная речь не является текстом, так как текст имеет графическое воплощение, а не звуковое.

Сравнивая текст с устной речью, З.Я. Тураева отмечает, что устная речь линейна, так как она имеет лишь звуковое воплощение. Устная речь необратима – отзвучала и вернуться к какому-либо её отрезку нельзя. В свою очередь, текст многомерен, так как возможно множественное возвращение к любому её участку. Устная речь – это движение, процесс, а текст характеризуется двойственной природой – способностью находиться в состоянии покоя, и в состоянии движения. Если существование речи во времени ограничено временем звучания данной речи, то существование текста практически ничем не ограничено [4, 12]. Отсюда следует, двойственная природа текста позволяет ему не только отображать текст, но и сообщать о нем. Значит, текст – это не только внутренне организованное письменное произведение, но и записанная или звучащая речь,

относительно законченная по своему содержанию и строению. Именно данными признаками текст отличается от устной спонтанной речи.

Учитывая основную характеристику текста, необходимо рассмотреть, в чем заключается сущность метатекста, определить его основные признаки и как он проявляется при определении терминов. «Метатекст – это языковой материал в текстах, письменный или устный, который не добавляет что-либо в содержание суждения, но направлен на то, чтобы помочь получателю систематизировать, интерпретировать или оценивать данную информацию» [5, 19]. Изначально отметим, что в лингвистике «компонент *мета* отражает одно из важнейших свойств языка – его рефлексивность, понимаемую как способность языка описывать самое себя» [6]. С греческого языка приставка *мета-* означает *через, после, между*. Следовательно, семантика научных терминов может осуществляться через текст, между текстом или после текста, например, в виде глоссария. «Естественный язык обладает уникальным свойством, т.е. он способен выступать в качестве метаязыка для описания самого себя. Совпадение языка-объекта и метаязыка может привести к определенным проблемам в толковании слов, самой очевидной из которых является возникновение замкнутого круга, или тавтологии» [7, 63]. Если говорить о дефиниции термина, то замкнутый круг возникает, лишь в том случае, если объект интерпретации, т.е. термин толкуется через самого себя. В результате получатель вводится в заблуждение и не получает ожидаемого результата, т.к. автор при семантизации термина не учитывает основных правил формальной логики. «Дефиниция термина на естественном языке – это наиболее удобный, привычный, простой, емкий и краткий тип представления семантики термина. Это основной вид сжатого семантического представления знания в учебниках, словарях и энциклопедиях» [1, 54].

Роль метатекста (метаязыка) – обобщающая, интерпретирующая, эксплицирующая, помогающая с каких-то иных позиций увидеть и понять природу и сущность языка, языковых явлений, закономерных принципов построения текста. В целом, метатекстуальная интерпретация направлена на то, чтобы упростить понимание объекта, найти новую элементную базу его описания. Метатекст – единственный подлинно научный подход к объекту, путь теоретической абстракции, научного обобщения [8].

Метатекстовая функция реализуется на основе метатекстовых элементов (организаторов) и собственно метатекстов. А. Вежбицкая определяет метатекстовые элементы как *метатекстовые нити*, которые сшивают текст о предмете в тесно спаянное целое, высокой степени связанности и являются в нем инородным телом. Данные метатекстовые элементы нарушают однородность текста, указывая на то, что это не текст, а дутекст, связанность которого гетерогенна. Метатекстовые элементы способны устанавливать эквивалентность или квазиэквивалентность внутри текста. Одни это делают более открыто: *иными словами, иначе говоря*; а другие менее явно: *то есть, следующее, например, или*. Следовательно, метатекстовые элементы проясняют «семантический узор» основного текста, соединяют различные его элементы, усиливают и скрепляют. Иногда их можно выдернуть, не повредив остального. Иногда – нет [9, 406-420].

В академическом письме метатекстовые элементы подразделяются на *интерактивные средства (interactive resources)* и *средства взаимодействия (interactional resources)*. Итак, *интерактивные средства* помогают читателю ориентироваться по тексту и классифицируются на следующие метатекстовые элементы:

1) *переходные связки (transitions)*, выражающие семантические взаимоотношения между предложениями: *к тому же (in addition), но (but), таким образом, итак, соответственно (thus), и (and)*;

2) *фреймовые признаки (frame markers)*, относящиеся к речевым действиям, последовательности или частям текста: *в заключение (finally), подводить итог (to conclude), моя цель ... (my purpose here is to)*;

3) *эндофорические признаки или внутритекстовая референция (endophoric markers)*, относящаяся к информации в других частях текста: *отмеченный выше (noted above), смотри рисунок (see Fig.), в разделе 2 (in section 2)*;

4) *признаки подтверждения (evidentials)*, относящиеся к источнику информации из другого текста: *согласно (according to), Z утверждает (Z states)*;

5) *признаки пояснения (code-glosses)*, помогающие читателям лучше усвоить воспринимаемый материал: *а именно (namely), например (e.g.), такие как (such as), иными словами (in other words)*.

Средства взаимодействия вовлекают читателя в обсуждение, включая такие метатекстовые элементы как:

1) *признаки преграды (hedges)*, удерживающие заинтересованность писателя к суждению: *возможно (might), может быть (perhaps), вероятно (possible), почти (about)*;

2) *усилители (boosters)*, акцентирующие уверенность писателя в суждениях: *на самом деле, в сущности (in fact), определенно, точно (definitely), ясно, что ... (it is clear that ...)*;

3) *признаки отношения (attitude markers)*, выражающие отношение писателя к суждению: *к сожалению (unfortunately), я согласен/согласна (I agree), удивительно (surprisingly)*;

4) *признаки контакта (engagement markers)*, выстраивающие взаимоотношения с читателями: *рассматривать (consider), указывать, что... (note that ...), Вы можете увидеть, что ... (you can see that ...)*;

5) *упоминание о себе (self-mention)* – открытая ссылка к автору: *я (I), мы (we), мой/моя/моё (my), наши/наши (our)* [10, 169].

Таким образом, вышеуказанные признаки метатекста связаны с научным текстом и устанавливают логическую связь между его элементами. Следует отметить, что интерактивные средства относятся к текстовым метатекстовым элементам, а средства взаимодействия – к межличностным. В случае опущения метатекстовых элементов, смысл текста в большинстве случаев не меняется. Метатекстовые элементы устанавливают связи между элементами основного текста, а не дополняют его содержание.

В отличие от метатекстовых элементов, метатексты квалифицируются как тексты, возникающие по поводу других текстов (прототекстов), в результате реакции на них. Основной целью метатекста является анализ, комментирование, описание или презентация прототекста. Метатексты подразделяются на пять основных групп:

1) *вводящие метатексты*: предисловия и послесловия. Данные метатексты вводят реципиента в мир, отраженный в исходном тексте, представляют его содержание или основную идею, жанр или форму, заключая в себе главную концепцию исходного текста;

2) *описывающие метатексты*: аннотации, рефераты, авторефераты, резюме и т. п. Главным предназначением таких метатекстов является быстрое ознакомление реципиента с сущностью исходного текста. В них кратко излагается его содержание и акцентируется внимание на его важнейших особенностях;

3) *анализирующие метатексты*: рецензии, отзывы, литературно-критические статьи и др.

Данные метатексты осуществляют анализ, интерпретацию или критический разбор исходного текста, расширяя тем самым и углубляя его восприятие реципиентом;

4) *комментирующие метатексты*: комментарии к художественным произведениям, к научным работам, разъяснения к законам, указам, постановлениям и пр.;

5) *пародийные метатексты*: к ним относятся переосмысленные в юмористическом или сатирическом ключе исходные тексты, в которых высмеиваются их отдельные эпизоды, персонажи, стиль или основные идеи [6].

Отсюда следует, что такой вторичный жанр текста как толковый терминологический словарь, содержит в себе вводящий и описывающий метатексты. Предисловие в толковом терминологическом словаре как раз и является вводящим метатекстом, где автор отражает основное содержание самого словаря и указывает его предназначение. В целом, толковый терминологический словарь является описывающим метатекстом, так как в нем кратко описывается значение терминов. Согласно утверждению А.С. Герда, данный тип жанра является действительно вторичным, так как реципиент прибегает к помощи словаря для понимания сущности исходного текста. Следовательно, дефиниция в словаре является метатекстом, так как служит для того, чтобы четко, ясно и кратко определить значение термина, являющегося объектом интерпретации в исходном тексте.

Метатекст очень удобен для читателя и всегда заслуживает внимания, тем более, что туда включаются термины, которые представляются автору особенно важными. Определение значения основных терминов, например, при каком-то конкретном исследовании, очень важно, поскольку без него читатель не может представить себе их место в общей системе уже существующих знаний и невозможно отличить вновь вводимые понятия от уже существующих [11, 87].

Учитывая классификации метатекстовых элементов, и собственно метатекст, следует отметить, что в рамках метатекстовых элементов для дефиниции термина наиболее характерны такие интерактивные (текстовые) средства как *переходные связи, эндофорические признаки и признаки пояснения*. В качестве примеров рассмотрим дефиниции терминов в английском, русском и казахском словарях лингвистических терминов.

Co-Text. Term coined by Catford (1965) and used to denote the “situational context” of an utterance in contrast to its linguistic context [12, 261].

Латентный – реально не проявляющийся как таковой, но предполагаемый для объяснения фонетических явлений в данной системе чередования; потенциальный. ... [13, 213].

Агенс – сипатталып отырған оқиғаға қатысушының сөйлемде көріну сипаты. А. термині іс-әрекет иесінің, тікелей орындаушысының кім екенін білдіреді. А. үндіуропа тілдеріндегі актив құрылымда атау септігі арқылы, ал пассив құрылымда жанама септіктер арқылы білдірілетін қимыл етістігінің иесі [14, 9].

acronym (*n*) *see* - эндофорический
 abbreviation [15, 8]. признак: *see (смотри)*;
 Кинетическая речь – - эндофорический
см. Речь [13, 195]. признак: *смотри*;
 Аккузативтік - эндофорический
 құрылыс – қ. признак: *қара*
 Номинативтік (*смотри*);
 құрылыс [14, 13].
 Adversative Ablaut - признак пояснения:

Данные примеры показывают, что дефиниция в качестве минимального текста может содержать в себе текстовые метатекстовые элементы, чтобы не только выразить семантические взаимоотношения между предложениями или сделать ссылку на другую словарную статью, но и помочь читателю лучше усвоить значение определяющего понятия (термина). Метатекстовые элементы обеспечивают дефиницию свойствами связности и цельности.

Метатексты, нацеленные на анализ, комментирование или описание, являются вторичными по отношению к исходному к тексту. В рамках исследования толкового терминологического словаря, отметим, что дефиниция как метатекст может рассматриваться как в узком, так и широком её понимании. В узком понимании – как метатекст в тексте (наличие метатекстовых элементов в дефиниции), а в широком – как собственно метатекст (сама дефиниция). Анализ данного исследования позволяет определить основные признаки метатекста, отличающие его от исходного текста:

- метатекст является вторичным по отношению к исходному тексту (прототексту);
- метатекст входит в семантическую структуру знаний как неотъемлемый компонент;
- метатекст помогает читателю системати-

- переходная связь: *and (а); (как например);*
 vowel alternation) - эндофорический
 Grammatical признак: *see (смотри)*;
 inflection by variation
 - *per the same way as*;
as in English sing,
sang, sung. Cf.
 Umlaut, and *see the*
 - *per the same way as*: *al (таким*
обр. (Солл) 1819) [16, 2].
 Метаязык – язык - признак пояснения:
 «второго порядка», *то есть*;
т.е. такой язык, на
котором говорят о
языке же (языке-
объекте); [13, 232].
 Латинизм – латын - признак пояснения:
 тілінен енген, өзге *мысалы (например).*
 тілдік бөтен
 элементтер ретінде
 танылатын сөздер
 мен сөз оралымдары.
Мыс.: коллоквиум,
 магистр, декан,
 студент т.б. [14, 195].

зировать и интерпретировать языковой материал исходного текста;

- метатекст проясняет семантику исходного текста;

- метатекст анализирует, комментирует или описывает исходный текст;

- метатекст помогает с иных позиций увидеть и понять сущность и природу языка.

Вышеуказанные признаки позволяют рассматривать дефиницию в толковом терминологическом словаре как метатекст. Таким образом, данное исследование показывает, что и метатекстовые элементы и метатекст по своей сущности являются вторичными по отношению к исходному тексту. В целом, метатекст активизирует смысловое восприятие реципиента, помогая ему интерпретировать материал научного знания. Метатекст является результатом осознания языковой действительности о своем же языке, который помогает реципиенту не только ориентироваться в нем, но и акцентировать внимание на наиболее существенные его фрагменты. Основная функция метатекста заключается в анализе, комментировании, описании или презентации исходного текста. Следовательно, «всякая наука есть процесс переработки информации и обмена ею, поэтому, если коллеги не понимают терминологии и вообще метаязыка, которым пользуется автор,

обмен информацией становится или вообще невозможным, или сильно затрудняется, а в

результате и вклад автора в науку обесценивается» [11, 84].

Литература

- 1 Герд А.С. Прикладная лингвистика. – С.Пб.: Издательство С.-Петерб. ун-та, 2005. – 268 с.
- 2 Азаматова А.Х. Метаязык лингвистики: Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 308 с.
- 3 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Изд. 5-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – 144 с.
- 4 Тураева З.Я. Лингвистика текста: (Текст: структура и семантика): учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2103 «Иностр. яз.». – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
- 5 Hyland K. Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing – Bodmin: Continuum International Publishing Group, 2005. – 240 p.
- 6 Гурочкина А.Г. Метаязык, метакоммуникация, метатекст (к объему содержания понятий) // Когнитивные исследования языка. – Вып. 5. Исследование познавательных процессов в языке. – М.: Институт языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. – С. 52-57.
- 7 Кронгауз М.А. Семантика: Учебник для студентов лингвистического факультета высших учебных заведений. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 352 с.
- 8 Иванов Н.В. Интертекст – метатекст: культура, дискурс, язык // Языковые контакты: структура, коммуникация, дискурс. – М.: Книга и бизнес, 2007. – С. 43-50.
- 9 Вежбица А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. – Выпуск 8. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – 477 с.
- 10 <http://data.ulis.vnu.edu.vn/jspui/bitstream/123456789/2398/1/156.pdf>
- 11 Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1991. – 140 с.
- 12 Bussmann H. Dictionary of Language and Linguistics. – London and New York: Routledge, 2006. – 1304 с.
- 13 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Издание 4-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – 676 с.
- 14 Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 440 б.
- 15 Crystal David Crystal. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Sixth Edition. – Malden, Oxford and Victoria: Blackwell Publishing, 2008. – 555 p.
- 16 Trask R.L. A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. New York: Routledge, 1993. – 335 p.

References

- 1 Gerd A.S. Prikladnaya lingvistika. – S.Pb.: Izdatel'stvo S.-Peterb. un-ta, 2005. – 268 s.
- 2 Azamatova A.H. Metazyky lingvistiki: Monografiya. – Almaty: Қазақ universiteti, 2008. – 308 s.
- 3 Gal'perin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. – Izd. 5-e, stereotipnoe. – М.: KomKniga, 2007. – 144 s.
- 4 Turueva Z.Ya. Lingvistika teksta: (Tekst: struktura i semantika). Ucheb. posobie dlya studentov ped. in-tov po spets. № 2103 «Inostr. yaz.». – М.: Prosveschenie, 1986. – 127 s.
- 5 Hyland K. Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing – Bodmin: Continuum International Publishing Group, 2005. – 240 p.
- 6 Gurochkina A.G. Metazykyk, metakommunikatsiya, metatekst (k obemu sodержaniya ponyatiy) // Kognitivnye issledovaniya yazyka. – Vyp. 5. Issledovanie poznavatel'nyh protsessov v yazyke. – М.: Institut yazykoznaneya RAN; Tambov: Izdatel'skiy dom TGU im. G.R. Derzhavina, 2009. – S. 52-57.
- 7 Krongauz M.A. Semantika: Uchebnik dlya studentov lingvisticheskogo fakul'teta vysshih uchebnyh zavedeniy. – 2-e izd., ispr. i dop. – М.: Izdatel'skiy tsentr «Akademiya», 2005. – 352 s.
- 8 Ivanov N.V. Intertekst – metatekst: kul'tura, diskurs, yazyk // Yazykovye kontakty: struktura, kommunikatsiya, diskurs. – М.: Kniga i biznes, 2007. – S. 43-50.
- 9 Vezhbitska A. Metatekst v tekste // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vypusk 8. Lingvistika teksta. – М.: Progress, 1978. – 477 s.
- 10 <http://data.ulis.vnu.edu.vn/jspui/bitstream/123456789/2398/1/156.pdf>
- 11 Arnol'd I.V. Osnovy nauchnyh issledovaniy v lingvistike: Ucheb. posobie. – М.: Vyssh. shk., 1991. – 140 s.
- 12 Bussmann H. Dictionary of Language and Linguistics. – London and New York: Routledge, 2006. – 1304 s.
- 13 Ahmanova O.S. Slovar' lingvisticheskikh terminov. Izdanie 4-e, stereotipnoe. – М.: KomKniga, 2007. – 676 s.
- 14 Qaliev F. Til bilimi terminderinin tysindirme sozdigi. – Almaty: «Sөzdik-Slovar'», 2005. – 440 b.
- 15 Crystal David Crystal. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Sixth Edition. – Malden, Oxford and Victoria: Blackwell Publishing, 2008. – 555 p.
- 16 Trask R.L. A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. New York: Routledge, 1993. – 335 p.

УДК 81:001.12/18

Ж. Б. Ахметова

магистрант II курса Казахского государственного женского педагогического университета,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – д. ф. н. доцент Р. Г. Сейдахметова
e-mail: zhanat_ab@mail.ru

Речевые стратегии и тактики в политических дебатах Казахстана

Статья посвящена исследованию агонального жанра политического дискурса — предвыборных теледебатов. Выявлены основные стратегии в дискурсе казахстанских предвыборных теледебатов: стратегия самопрезентации, стратегия дискредитации, стратегия рационального убеждения избирателей, стратегия эмоционального убеждения избирателей, стратегия самозащиты, стратегия уклонения от ответа. Особое внимание уделяется стратегии самопрезентации и ее тактикам — самовосхваления, обещания, демонстрации профессионального успеха. Названные тактики вербализуются через определенные лексические репрезентанты и характеризуются своеобразными лингвостилистическими приемами.

Ключевые слова: политический дискурс; агональные жанры; парламентские предвыборные теледебаты; стратегия самопрезентации; коммуникативные тактики; стратегия дискредитации, стратегия рационального убеждения избирателей, стратегия эмоционального убеждения избирателей, стратегия самозащиты.

Zh. B. Ahmetova

Strategy and tactics of political debate of Kazakhstan

The article investigates agonistic genre of political discourse – the parliamentary pre election TV debate. The basic strategy in discourse of Kazakh TV debate were revealed: the strategy of self-presentation, strategy of discrediting, strategy of rational persuasion voters, strategy of emotional persuasion voters, strategy of self-defense, strategy of evading an answer. Special attention is paid to self-presentation strategies and its tactics - self-praise, promises, demonstrating professional success. Mentioned tactics verbalized through certain lexical representants and characterized by peculiar linguo-stylistic techniques.

Key words: political discourse; agonistic genre; parliamentary pre election TV debates, the strategy of self-presentation, communication tactics, the strategy of discrediting, the strategy of rational persuasion voters, strategy of emotional persuasion voters, the strategy of self-defense.

Ж. Б. Ахметова

Қазақстан саяси дебаттарындағы стратегиялар мен тактикалар

Мақала қазақстандық саяси дискурстың агоналды жанры - сайлауалды теледебаттарды зерттеуге арналады.

Қазақстандық сайлауалды теледебаттар дискурсының негізгі стратегиялары (өзін-өзі мадақтау стратегиясы, қарсыласты жою стратегиясы, сайлаушыны рационалды үгіттеу стратегиясы, сайлаушыны эмоционалды үгіттеу стратегиясы, өзін-өзі қорғау стратегиясы, жауаптан тайқу стратегиясы) айқындалады. Айрықша көңіл өзін-өзі мадақтау стратегиясы және оның тактикалары – өзі-өзі мақтау, уәде беру, кәсіби табысын демонстрациялау стратегияларына бөлінеді. Аталған тактикалар лексикалық репрезентанттар арқылы жүзеге асады және әртүрлі лингвостилистикалық әдіс-айлалармен сипатталады.

Түйін сөздер: саяси дискурс, агоналды жанр, парламенттік сайлауалды дебаттар, өзін-өзі мадақтау стратегиясы, коммуникативті тактикалар, қарсыласты жою стратегиясы, сайлаушыны рационалды үгіттеу стратегиясы, сайлаушыны эмоционалды үгіттеу стратегиясы, өзін-өзі қорғау стратегиясы.

В политическом дискурсе реализуются жанры, дифференцируемые по характеру ведущей интенции: интеграции, ориентации, агональности. Исследуемые нами предвыборные теледебаты относятся к агональным жанрам политического дискурса. Агональность есть проявление состязательности, конкурентной борьбы, часто — агрессии по отношению к сопернику, поскольку речевое взаимодействие

коммуникантов в таком жанре политического дискурса организовано вокруг конфликта целей его участников [1, 56].

Избирательная кампания претендентов в депутаты Мажилиса Парламента Республики Казахстан представляет собой комплекс агитационных мероприятий, проводимых представителями политических партий с целью получения электоральной поддержки на пред-

стоящих выборах. Каждая партия проводит свою агитационную кампанию при поддержке различных волонтеров, общественных организаций, средств массовой информации. Существуют различные способы агитации, основными из которых являются проведение собраний, митингов, встреч с избирателями, публикация статей, распространение памфлетов и листовок, расклейка предвыборных афиш и др.

Теледебаты как агональное агитационное мероприятие являются кульминационной частью избирательной кампании. Широкое понимание предвыборных теледебатов позволяет трактовать их как избирательный поединок, непременно транслируемый по телевидению, между представителями политических партии, во время которого они имеют возможность обмениваться мнениями по политическим, социальным, экономическим и иным вопросам. Лингвистическое понимание теледебатов предложила Е.И. Шейгал, которая под теледебатами понимает вербальную схватку между кандидатами, исход которой определяется мастерством ораторов, а также другими составляющими их публичного «имиджа» [2, 35].

Для дискурса теледебатов характерно открыто выраженное противостояние, иными словами, агональная борьба соперников — представителей политических партий. На сегодняшний день в политической системе Республики Казахстан существуют семь политических партий — Народно-демократическая партия «Нур Отан», Демократическая партия Казахстана «Акжол», Общенациональная социал-демократическая партия, Казахстанская социал-демократическая партия «Ауыл», Демократическая партия «Адилет», Партия Патриотов Казахстана, Коммунистическая Народная партия.

Таким образом, представители данных политических партий выступают в качестве агентов дискурса предвыборных теледебатов. Ситуация выборов предполагает возможность смены политической власти, поэтому представитель партий оказывается перед необходимостью защищать и отстаивать свою избирательную программу, давать отчет о достигнутых результатах, создавать у избирателей положительное впечатление о своей партии и негативное отношение к партиям-соперникам.

Общеизвестно, что центральной фигурой в политических дебатах выступает языковая личность. По мнению О.Н.Паршиной, языковые личности политических деятелей раскрывают свою сущность посредством коммуникативных стратегий, которые они используют для

того, чтобы убедить свою оппозицию в своей правоте [3, 6].

Проблемой изучения речевой стратегии и тактики занимались лингвисты Т.А. ван Дейк, О.С. Иссерс, К.Ф. Седов, И.Н. Борисова и др. В большинстве работ стратегия понимается как сложное явление, состоящее из ряда запланированных ходов, реализующихся в процессе коммуникативного акта и приводящих к достижению коммуникативной цели. Коммуникативная стратегия, по мнению Т.Е. Янко, «состоит в выборе коммуникативных намерений и распределении квантов информации по коммуникативным составляющим» [4, 29-30]. Все это подтверждает правомерность утверждения О.С. Иссерс, что «заимствованное прагматикой из военного искусства понятие стратегии опирается не на кооперацию, а на победу (которая понимается как результативное воздействие на слушателя, как трансформации его модели мира в желательном для говорящего направлении)» [5, 293].

Лингвистические исследования политического дискурса свидетельствуют о разнообразии выделяемых в нем стратегий: манипуляции, аргументации, самопрезентации, дискредитации оппонента, борьбы за власть, убеждения [6, 78-125; 7, 159-163], содержательного анализа и оценки ситуации, самозащиты, побуждения и манипулирования [8, 26] и др.

В процессе политических дебатов не исключены речевые акты агрессии — нападение, отражение нападения (защита), оскорбление (ругательство) и их вариации.

Каждая стратегия реализуется благодаря использованию определенных тактик. Тактика, в свою очередь, определяется интенцией говорящего и эксплицируется совокупностью приемов, обуславливающих применение языковых средств.

Мы выделили следующие стратегии в дискурсе анализируемых нами предвыборных теледебатов в Мажилис Парламента РК:

1) стратегия самопрезентации: *«Наши кандидаты – это молодые и успешные производственники, представители малого и среднего бизнеса и мы на собственном опыте знаем, как поднимать предприятие, решать проблемы и поднимать экономику»* (А.Перуашев);

«Дорогие соотечественники! Сегодня партия «Нур Отан идет с четким, детальным и пошаговым планом реализации стратегий нашего президента, лидера партии «Нур Отан» Нурсултана Абишевича Назарбаева «Казахстан - 2020». Мы ставим перед собой

конкретные, и самое главное реальные цели. ...Уважаемые казахстанцы! Мы – единственная партия, которая в своей предвыборной платформе говоря о планах, называет конкретные цифры и конкретные сроки (Н.Нигматуллин).

2) стратегия дискредитации оппонента: «Дорогие соотечественники! Сегодня за последние 20 лет, какая была проведена работа высказал заместитель партии «Нур Отан». И мы бы хотели спросить, что конкретно от этого экономического развития Казахстан имеет, какую экономику мы имеем сегодня? 78% сырьевого сектора принадлежит иностранцам, 30 % нефтяных залежей принадлежит китайцам и при этом наш народ влачит нищенское существование. У нас нет ни одной одежды, мы голые, есть ли на нас хоть одна одежда от отечественного производителя?» (Ж.Туякбай).

«К сожалению, 20 лет независимости так и не научили сегодняшнее правительство относиться к собственному народу как к хозяеву» (У.Кайсаров).

3) стратегия эмоционального убеждения избирателей: «Наша партия идет с лозунгом: «Нефть – народу, коррупционеров – в тюрьму, Адилет – в Парламент!» И, это – правильно, и это – справедливо. Мы освободим народ от рабства, от гнета и порабощения. Мы освободим народ от оккупационного правительства! Сегодня люди «соскучились» по своим правам. Сегодня людей никто не считает за людей. Мы возьмемся за это дело, и будем доводить его до конца...» (У.Кайсаров).

4) стратегия уклонения от ответа: «Я, к сожалению, не знаю подробно практики применения закона «Об обороте земель сельскохозяйственного назначения», потому что тот закон был в другом комитете – по аграрной политике» (Р.Кужатаев).

Очевидно, что стратегический репертуар участников политических теледебатов разнообразен, однако универсальной стратегией, которую используют все политики без исключения, является стратегия самопрезентации. Самопрезентация — это управление впечатлением, которое политик желает произвести на аудиторию с целью оказания на нее воздействия.

Стратегия самопрезентации, как показали проанализированные нами скрипты теледебатов вербализуется тактиками самовосхваления, обещания, демонстрации профессионального успеха.

Тактика самовосхваления базируется на желании политика представить себя в самом выгодном свете, описать свои личностные качества, достоинства, таланты. Тактика самовосхваления вербализуется лексемами, семантика которых позволяет охарактеризовать политика как человека, обладающего определенным набором положительных качеств. К числу таких лексем относятся, например, прилагательные *оптимистично настроенный, успешный, достойный, сильный, надежный*, глаголы *побеждать, вести за собой, поднимать село, поднимать экономику, быть лидером*. Нередко политики используют прилагательные в сравнительной и превосходной степени, например: *лучше, более надежный и самый надежный, самый сильный*.

Тактика обещания, как правило, манифестируется формами глаголов в форме будущего времени. Семантика глаголов отражает действия, которые политик готов предпринять, заняв высший государственный пост. Так, например, обещания кандидатов касаются уравновешения государственного бюджета, погашения государственного долга, снижения налогов, реформирования в области образования и здравоохранения. Тактика обещания проявляется в условных предложениях. В этом случае придаточное предложение условия вербализует то, к чему стремится кандидат, то, что он пытается получить в конечном счете.

Таким образом, дискурс предвыборных теледебатов является агональной формой речевой политической коммуникации. Агональность проявляется в таких конститутивных признаках дискурса теледебатов, как участники (противоборствующие стороны в каждой избирательной кампании), цели (завоевание и удержание власти), ценности (например, «власть» и «президент»), стратегии (дискредитации оппонента, рационального и эмоционального убеждения избирателей, самозащиты, уклонения от ответа). Стратегия самопрезентации, призвана подчеркнуть достоинство претендента и доказать его право быть депутатом Маслихата Парламента РК. Каждая тактика, продиктованная стратегией самопрезентации вербализуется через определенные лексические репрезентанты и характеризуется своеобразными лингвистическими приемами.

Следует отметить, что казахстанские политические дебаты проходят на уровне формального официального стиля речи. О выдержанном стиле речи говорит, прежде всего, порядок, основанный на регламенте; наличие

политических клише и аргументов, охватывающих суть вопроса как можно более полно.

Литература

- 1 Иванова Ю. М. Стратегии речевого воздействия в жанре предвыборных теледебатов: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2003.
- 2 Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса: моногр. – Волгоград: Перемена, 2000.
- 3 Паршина О. Н. Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты России. – Астрахань: Изд-во АГТУ, 2004. – 196.
- 4 Янко Т. Е. Коммуникативные стратегии и коммуникативные структуры: Дис... д-ра филол. наук: 10.02.19 – М., 1999.
- 5 Иссерс О.С. Коммуникативный успех как прогнозируемая категория // Культурно-речевая ситуация в современной России. – Екатеринбург, 2000. – С. 287-298.
- 6 Гайкова О. В. Предвыборный дискурс как жанр политической коммуникации: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2003.
- 7 Халатян А. Б. Коммуникативные стратегии и тактики современного предвыборного дискурса в России и США // Вестник ПГЛУ. – 2010. – № 1. – С. 159 – 164.
- 8 Данышина Е. В. Стратегии и тактики американского предвыборного дискурса // Вестник СДУ. Сер. Филология. – Сумы, 2007. – № 1. – Т. 2. – С. 24 – 28.
- 9 Теледебаты кандидатов в депутаты Мажилиса Парламента РК от 10.01. 2012 г. на канале «Хабар».

References

- 1 Ivanova Yu. M. Strategii rechevogo vozdeystviya v zhanre predvybornykh teledebatov: dis. ... kand. filol. nauk. – Volgograd, 2003.
- 2 Sheygal E. I. Semiotika politicheskogo diskursa: monogr. – Volgograd: Peremena, 2000.
- 3 Parshina O. N. Strategii i taktiki rechevogo povedeniya sovremennoy politicheskoy elity Rossii. – Astrahan': Izd-vo AGTU, 2004. – 196.
- 4 Yanko T. E. Kommunikativnye strategii i kommunikativnye struktury: Dis... d-ra filol. nauk: 10.02.19. – M., 1999.
- 5 Issers O.S. Kommunikativnyj uspeh kak prognoziruemaya kategoriya // Kul'turno-rechevaya situatsiya v sovremennoy Rossii. – Ekaterinburg, 2000. – S.287-298.
- 6 Gaykova O. V. Predvybornyj diskurs kak zhanr politicheskoy kommunikatsii: dis. ... kand. filol. nauk. – Volgograd, 2003.
- 7 Halatyan A. B. Kommunikativnye strategii i taktiki sovremennoy predvybornogo diskursa v Rossii i SShA // Vestnik PGLU. – 2010. – № 1. – S. 159 – 164.
- 8 Dan'shina E. V. Strategii i taktiki amerikanskogo predvybornogo diskursa // Vestnik SDU. Ser. Filologiya. – Sumy, 2007. – № 1. – Т. 2. – С. 24 – 28.
- 9 Teledebaty kandidatov v deputaty Mazhilisa Parlamenta RK ot 10.01. 2012 g. na kanale «Habar».

ӘОЖ 81'367

В. Байзакова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. к. доцент А. Қ. Таусоғарова
e-mail: planetavenera90@mail.ru

Үш тілді тұлғаның басым тілі және оның тілді меңгерудегі интерференциялық көрінісі

Мақалада шет тілі, яғни ағылшын тілін үйрену барысында пайда болатын синтаксистік интерференцияның туындауы жайлы мәселелер қарастырылған. Билингв – қазақтың ана тілінің әсерімен немесе өсерінсіз туындаған сөйлемдердегі қателерді анықтау. Қазақ тілі ана тілі болып, ағылшын тілі – үйренуші тіл болып табылатын билингвтің ауызша және жазбаша тілінде байқалатын қазақ-ағылшын синтаксистік интерференциясын зерттеу, сонымен қатар жай сөйлем деңгейіндегі нақты интерференциялардың шығу көзін, түрін және сипатын анықтау болып табылады.

Мақалада, сонымен қатар тілдік қарым-қатынас нәтижелері қарастырылады, нақтырақ айтсақ, үйреніп жатқан ағылшын тіліне қазақ-ағылшын билингвизм кезінде ана тілінің интерференциясының түрлері мен тектерін анықтау, онда бұл жерде бірінші кезекте билингвизм немесе қос тілділік деп аталатын кен әрі күрделі түсінікті қарастыру мәселесі қарастырылды.

Түйін сөздер: интерференция, интеркаляция, көстілділік, этнос мәдениеті, объективті интерференция.

В. Байзакова

Доминирующий язык трилингва и проявление интерференции при усвоении языка

Одним из условий эффективного овладения английским языком казахами является учет влияния родного языка на процесс обучения английскому языку, то есть интерференция. В статье указываются ошибки, которые совершают казахи, когда говорят на английском языке. В этой статье было исследовано появление синтаксических взаимовмешательств. Важнейшей составляющей и следствием взаимодействия и разносистемных, и родственных языков является билингвизм, который, в свою очередь, сам создает предпосылки для возникновения языковых контактов, проявляющихся в виде интерференции.

Исходя из того, что язык – средство общения, а минимальной единицей общения является высказывание, состоящее из простого предложения, становится несомненной важность разработки проблем синтаксической интерференции. Необходимость исследования проблем, связанных с влиянием родного языка на изучаемый иностранный, диктуется также необходимостью подготовки высококвалифицированных специалистов, свободно владеющих, наряду с родным, государственным языком и английским профессиональным.

Ключевые слова: интерференция, интеркаляция, двуязычие, этническая культура, объективная интерференция.

V. Baizakova

Dominant language of three language learning person and the appearance of interference in its language acquisition

One of the conditions for effective learning English is the influence of native Kazakh language in learning English language, that is interference. This article pointed out the errors that Kazakhs make when they speak English. Scientific and theoretical work of bilingualism was examined. The emergence of syntactic interference was studied in this article. The most important component and consequence of the interaction of different systems and related language is bilingualism, which in turn, itself a prerequisite for the emergence of language contact, as manifested in the form of interference.

Based on the fact that the language – a means of communication, and communication is the smallest unit of a statement consisting of a simple sentence, and it becomes apparent with the importance of developing problems in syntactic interference. We need to study a problems associated with the influence of native language while learning a foreign language. It is also dictated by the need to prepare highly qualified specialists who are fluent along with the native, official language and English-professional.

Key words: interference, intercalation, bilingualism, ethnical culture, the objective interference.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасындағы тілдік жағдаятқа және көптілділікке қатысты мемлекет саясаты жөнінде, ана тіліміз бен шет тілдерінің ішкі субъективті өзара ықпалдастығының ерекшеліктері мен билингвалды я полиглот тілдік тұлғаның қалыптасуына қатысты кең ауқымды сұрақтар қарастырылуда. Қазіргі тілдік жағдаят қазақ тілінің үштұғырлы тіл саясатында алатын орнына байланысты әр түрлі мәселелерді қарастырса, тілдік қатынас негіздері, өзге тілді меңгеру теориясы сияқты тіл білімі ғылымдарының шет тілін, оның ішінде, үштұғырлы тіл саясаты компоненттерінің бірі – ағылшын тілінің тіл үйренушілер тарапынан меңгерілуіне қазақ тілінің психолингвистикалық ықпалдастық ерекшеліктерін қарастыруын талап етеді. Екіншіден, аталмыш ықпалдастық билингвтің шет тілін үйренуіне оң, сондай-ақ кері әсерін де тигізбей қоймайтын негізгі факторлардың бірі болмақ. Бұл салада жүргізілген зерттеу жұмыстардың аздығы қазақ тілді аудиторияларда ағылшын тілін үйретуге байланысты мәселелерді шешуді қиындатып отыр. Нақ осы уақытта әлемнің түрлі елдерінің экономикалық, саяси және мәдени байланыстарының үдей түсуі тілдік қызметті өзгертті және әлі де өзгертіп келеді, тілдік саясат объектілерінен ана тіліміздің қайта жаңғырып, сақталып және кең таралуына және шет тілін оқып меңгеруге байланысты осы сәтте тілдік жоспарлау аясында ана тіліміз – қазақ тілін белсенді дамытуға, сондай-ақ, халықаралық қарым-қатынас тілі болып саналатын ағылшын тілін үйренуге басты назар аударылып келеді. Ана тіліміз қазақ тілін ауызша да жазбаша да сауатты түрде меңгеруіміз ағылшы тілін үйренуде үлкен көмек болады, өйткені, екі тілдік жүйені саналы түрде салғастыра білу ана тілінің ықпалын бәсеңдетеді. [1, 25-30]

Мысалы, іскерлік ортада ағылшын тілінің барынша қолданылуы оның қажетті деңгейін білумен тығыз байланысты. Осы мәселелерге орай тілдік саясаттың құралы болып табылатын ағылшын тілін барлық білім беру жүйесіне енгізуді жүзе асыру барысында субъектілер экстралингвистикалық және психолингвистикалық проблемалармен бетпе-бет келеді. Бірінші орындағы мәселелерге тілді үйрету сапасы, оқу құралдарының сапасы, тілді үйренуге жасалған жағдай және т.б., ал екінші орындағы мәселелерге тілді үйренудегі туа бітетін қабілет, тілді меңгеру дәрежесі, ана тілінің ықпалы және т.б. жатады.

Сабақ беру сапасы мен сәйкес оқу құрал-

дарын пайдалану ағылшын тілін сәтті меңгеруде, біздің ойымызша, басты рөлді атқарса, ана тілі мен үйретіліп жатқан тілді оқытудың бастапқы сатысында тіл үйренуші дағдысынан көрініс беретін аталмыш тілдердің өзара психолингвистикалық ықпалдастығы факторының да маңызы кем емес. Яғни, үйретіліп жатқан ағылшын тілінің фонетикалық, грамматикалық жүйесінің меңгерілуіне ана тілі – қазақ тілі жүйесінің қабаттасуы – интерференция ықпал етіп, тіл үйренушінің сөйлеу дағдысында жағымсыз сипатта көрініс береді. Осы мәселені дұрыс шешу мақсатында, ең алдымен, ана тілі ықпалының пайда болу себептерін анықтау мақсатында интерференцияны болжауға бағытталған бірнеше зерттеулер жүргізу өте қажет.

Осыған орай, біріншіден, қазақ және ағылшын тілдеріндегі жай сөйлем құрылымын салғастырылуы, сөйлемдерінің синтаксистік құрылымдарындағы айырмашылықтардың анықталуы – осы тілдердің типологиялық және генеалогиялық жағынан екі түрлі тілдік топтарға жататындығымен байланыстыруға болады. Әртүрлі тілдік жүйедегі тілдерге тән құрылымдық айырмашылық, әсіресе, синтаксис саласында айқын байқалады.

Қазақстан Республикасындағы тілдік жағдаяттарға талдау жасау негізінде қос тілді билингв тұлғалардың қалыптасу жағдайларын қарастыруға болады. Қазақ-билингвтің шет тілін үйрену жағдайы оның тілдік мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді. Егер билингвтің ана тілі болып саналатын қазақ тіліне үйреніп жатқан ағылшын тілімен байланысқа түсетін жалғыз тіл деп қарайтын болсақ, онда қателесеміз. Біздің еліміздегі қалыптасқан тілдік жағдаяттарды ескерер болсақ, онда ана тілімен қатар ағылшын тілін меңгеруде Қазақстанда кеңінен жайылып, қазақ-билингвтің санасында тұрақты қалыптасқан орыс тілінің де ықпалы болуы сөзсіз.

Қазақ тілді мәдениет, жанұялық-тұрмыстық, мектептегі қазақы орта және де қазақша тілі шыққан билингвтің санасында қазақ тілі басты орында тұрады. Яғни, тілдік басымдылық тілдік факторлардың күрделі комбинациясынан тұрады. Осыдан түйетініміз, біздің ең бірінші міндетіміз – тіл үйренушіде қай тілдің басым болып саналатынын анықтап, негізгі интерференция көзін айқындау болып табылады.

Басым тілді анықтау У. Вайнрайх жасап кеткен (тіл білудің салыстырмалы жетістігі бойынша, пайдалану әдістері бойынша, үйрену

тәртібі және жас шамасы бойынша, сөйлеушінің қоғамдағы рөлі бойынша, қарым-қатынастағы рөлі бойынша) тілдік тұлға қарастырып отырған басым тілді анықтауға мүмкіндік берді. Алғашқы төрт критерийге сүйенсек, ағылшын тілін үйренудің бастапқы кезеңінде басымдылық қазақ тіліне беріледі, біріншіден, студент сол кезде орыс тіліне қарағанда қазақ тілін еркін меңгерген, екіншіден, оны ауызша да, жазбаша да қолданады, ал орыс тілін тек ауызша қолданады, үшіншіден, бала кезінен үйренген қазақ тілі кейінірек үйренген орыс тіліне қарағанда билингв санасында басымдылық танытады, төртіншіден, Қазақстан Республикасының тілдік саясатына сай «қоғамда ана тілін еркін меңгерумен өз этносының мәдениетін міндетті түрде білу керек» деген көзқарас белсенді түрде қалыптаса бастады.

Қазақ тілін білу қоғамдық баспалдақпен сәтті көтерілудің негізгі талаптарының бірі болып табылады және де билингв санасында оның маңызын қатайта түседі. Соңғы пунктке келер болсақ, оқудың алғашқы курсына билингв үш тілді – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін потенциалды түрде пайдалана алады, ал қазақ тіліне көбірек сүйену орыс тілінде сөйлеудің қалыптасуының жеткіліксіздігінен болады. Өз қатарластарымен орыс тілінде қарым-қатынас жасау оның тілдік мінез-құлқын айтарлықтай өзгертуі мүмкін, оқу курсының аяқ жағында орыс тілінің басымдылығын байқауға болады, сонымен қатар қазақ тілінің ағылшын тіліне ықпалының көтерілгенін байқаймыз. Айта кететін бір жайт, бұл теориялық қорытынды соңғы және мүлдем даусыз тұжырым деп қорытуға болмайды, өйткені, бұл қозғалып отырған мәселе бұдан да ауқымды, арнайы зерттеуді талап етеді. Біздің билингвтің басым тілін анықтауға жасап жатқан қадамдарымыз берілген шет тілін үйрену кезінде-ақ түрлі дәрежеде екі тілді меңгерген билингвтің ағылшынша сөйлеуіндегі синтаксистік интерференцияның негізгі көзін тауып, анықтау қажеттілігімен байланысты. Сондай-ақ, қазақ тілінің психологиялық басымдығы шет тілін (ағылшын) үйрену үдерісінде интерференциялық ықпалымен байқалады. Орыс тілінің ықпалы аздау, сондықтан да қарастырылып отырған тілдік тұлға шартты түрде «қазақ-ағылшын билингв» деген біліктілікке ие болады да, бұл тұрғыдағы ықпалдастық ағылшынша сөйлеу үстіндегі синтаксистік құрылымының тілдік нормадан ауытқуы арқылы көрініс береді. Еліміздегі тілдік саясат аясында және де осы жұмыста көрсетілгендей ағылшын

тілін үйрену барысында интерференттік қателерден сақтандыру проблемалары маңызды мәселеге айналып барады және бұл – біздің басты назар аударатын мәселеміз.

Қазақ тілі – ана тілі, ал ағылшын тілі үйренуші тілі болып табылатын билингвтің ауызша және жазбаша тілінде байқалатын қазақ-ағылшын синтаксистік интерференциясын зерттеу, сонымен қатар, нақты интерференциялардың шығу көзін, түрін және сипатын анықтау мынадай мәселелерді шешуді алға қояды:

❖ Қазақстан Республикасының тілдік жағдаятын талдай отырып, интерференцияның негізгі себебін анықтау мақсатымен жаңадан қалыптасып келе жатқан билингвтің басым тілін айқындау;

❖ билингвтің қостілді табиғатын түсіндіру мақсатымен классификациялаудың белгілі жүйелеріне сай қазақ-ағылшын билингвизмінің түрін анықтау;

❖ салғастырылушы тілдердегі болымды, болымсыз және сұраулы сөйлемдердегі сөз тәртібін қарастыру және ұқсастықтар мен айырмашылықтар негізінде потенциалды интерференцияның саласын айқындау;

❖ ағылшын тілінің сөйлем-демеулік жүйесіне (предлоги), олардың қазақ тілімен функционалдық сәйкестігіне, салғастырылушы тілдердегі белгілілік/ белгісіздік берілу жолына талдау жасау арқылы ұқсастықтар мен айырмашылықтар негізінде потенциалды интерференцияның саласын айқындау;

❖ нақты интерференцияны анықтау мақсатымен эксперимент жүргізу;

❖ эксперимент нәтижелерін анықтай отырып, синтаксистік интерференцияның объективті шығу көздері мен түрлерін, олардың себептерін анықтау. [2, 30]

Зерттеушілердің пікірінше, ағылшын тілін үйренушілердің синтаксистік тұрғыда жіберетін қателері тілді меңгерудің соңғы кезеңінде жүрген студенттерде яғни (upper-intermediate level) аз байқалған. Сонымен қатар қазақ тілділердің өзінде де орыс тілінің сөйлем құрылымының әсері сезіліп тұрады. Ағылшын тілін үйренушілер ішіндегі elementary немесе beginner деңгейіндегі студенттердің интерференттік қасиеті соңғы этаптағы студентке қарағанда үш есеге дейін көп екендігі анық көрінеді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке жеткеннен бері қостілділіктің дамуы және оның әл ахуалы күн тәртібінен түспей отыр. Қостілділікті дамыту – қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі. Сондықтан да оны жан-жақты

ғылыми тұрғыдан зерттеу қоғамның еншісінде. Тілді білу – оңай шаруа емес. Ешкім туылғаннан қостілді болып туылмайды. Бұл үрдіс қажеттіліктен туындайды. Қазіргі уақытта көп

тіл білу – өмір қажеттілігі. Осы қажеттілік негізінде қостілділік пайда болып қалыптасады және қоғамда ұлт саны қаншама көп болса, ол үшін қостілділік пен көптілділік соншама керек.

Әдебиеттер

- 1 Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. – Выпуск VI. – Москва: Прогресс, 1972. – С. 25-30.
- 2 Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 181 с.
- 3 Бактығалиевна Т.С. Влияние казахского языка на английскую речь билингвов на уровне простого предложения. Автореферат. – А., 2010. – 30 с.
- 4 Исенова Б.С. Интерференция при изучении английского грамматического минимума в казахской школе // Языковые контакты и интерференция. – Алма-Ата: КазГУ, 1984. – С. 38-39.

References

- 1 Vaynrayh U. Odnoyazychie i mnogoyazychie // Novoe v lingvistike. Vypusk VI. – Moskva: Progress, 1972. – S. 25-30.
- 2 Karlinskiy A.E. Osnovy teorii vzaimodeystviya yazykov. – Alma-Ata: Gylym, 1990. – 181 s.
- 3 Baktygalievna T.S. Vliyaniye kazahskogo yazyka na angliyskuyu rech' bilingvov na urovne prostogo predlozheniya. Avtoreferat. – A., 2010. – 30 s.
- 4 Isenova B.S. Interferentsiya pri izuchenii angliyskogo grammaticheskogo minimuma v kazahskoy shkole // Yazykovye kontakty i interferentsiya. – Alma-Ata: KazGU, 1984. – S. 38-39.

ӘОЖ 070 (091)

А. Бегматова¹, Б. Құлжанова²

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹4 курс студенті, ²ф.ғ.к. доценті, Алматы қ., Қазақстан
 e-mail: bahit777@mail.ru

Қазақ тіліндегі көптік жалғаулары, оның ерекшеліктері

Мақалада қазақ тілінің көптік жалғаулары және оның ерекшеліктері жөнінде сөз болады. Жалпы көптік мағына тудырудың тіліміздегі барша тәсілін шартты түрде болса да морфологиялық, лексикалық, синтаксистік деп аталатын негізгі үш топтың төңірегінде жинақтап көрсетуге болады. Осы үш тәсілдің ең үнемдісі – морфологиялық тәсіл.

Көптік мағына тудырудың лексикалық-семантикалық тәсілі дегеніміз – бір жалғаудың қызметіне байланысты болмай, сөздің ішкі мағынасына байланысты болып келуі.

Санауға келмейтін жер байлықтары, ағаш, жеміс түрлері, өсімдік, астық, шөп аттары жекеше тұрғанда жеке тұлғада тұрып, жалпылау не жинақтау мағынасында жұмсалып, тұтас, бөлуге келмейтін көптікті білдіреді.

Түрлі ғылым салаларының аты да үнемі көптік жалғауынсыз айтылады. Қазақ тілінде көптік мағына тудырудың тәсілдерінің бірі – синтаксистік тәсіл.

Түйін сөздер: көптік жалғаулар, тілдік категориялар, грамматикалық мағыналар, көптік мағына, стильдік өзгешелік.

А. Бегматова, Б. Кулжанова

Окончание множественного числа в казахском языке и их особенности

В статье говорится об окончаниях множественного числа и их особенностях казахского языка. Всех видов множественного числа, хотя бы в условном виде можно собрать в трех группах – это морфологический, лексический, синтаксический. Из этих трех способов самый удобный вид – морфологический.

Способ образования множественного вида семантического-лексического способа связана не только с ролью одного окончания, а связана с внутренним лексическим способом.

Земные богатства, деревья, виды фруктов, растения, зерно, тено, которое нельзя разделить, стоящее в одиночном виде, обозначает неразделимую коллекцию.

Разные виды названия науки, всегда сказываются без окончаний множественного числа. Образование множественного числа в казахском языке – это синтаксический метод.

Ключевые слова: окончания множественного числа, категорий в речи, грамматические способы, множественные способы, различие в стиле.

А. Begmatova, B. Kulzhanova

Plural ending in and their features

The article talks about the plural endings and their features of Kazakh language. All types should, at least in a conditional form can be gathered into three groups – a morphological, lexical, syntactic. Of these three methods is the most convenient view – morphology.

Method of education of multiple types of the semantic-lexical way connected not only with the role of one end, and is associated with the inner, lexical way.

Earthly riches, trees, fruit, plants, seeds, which cannot be divided, standing in a single form, represents the indissoluble collection.

Names of different types of science, always impact without the plural endings. Education should Kazakh language is syntactical method.

Key words: the plural categories of speech, grammatical forms, multiple methods, the difference in style.

Қазақ тілі – тілдік категорияларға өте бай тіл. Және өздеріне ғана тән ерекшеліктері мен белгілері болады. Осындай морфологиялық формалардың бірі – жалғаулар. Жалғауларда мағыналық дербестік де, тұлғалық дербестік де болмайтыны белгілі. Осы заңдылықты Ахмеди

Ысқақов өзінің «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбегінде былай деп түсіндіреді: «Жалғаулар, біріншіден, жеке-дара қолданылмайды, екіншіден жеке тұрғанда ешқандай мағынасы болмайды. Ал мағыналы сөздерге қосылғанда, олардың атқаратын қызметтері де зор және ол сөздерге

тиісті грамматикалық мағыналар да жамайды» [1, 39]. Тілімізде жалғаулардың ішінде көптік жалғаулардың алар орны ерекше екені сөзсіз. Көптік жалғау аты айтып тұрғандай жалғанған сөзге көптік мағына үстейді. Десек те, көптік жалғаулар өзі жалғанған сөзге үнемі көптік мағына үстей бермейді. Олар (көптік жалғаулар) сөзге жалғанғанда белгілі бір заңдылыққа сүйенеді. Олардың сөйлемде атқаратын стилистикалық қызметінің де рөлі күшті. Аталмыш жалғаулар зат есімдерге жалғанғанда сол сөз арқылы аталатын заттардың көптігін білдіреді. Бірақ бұл көптік мағына дәл санды я сандық ұғымды білдірмейді, сол сөз арқылы аталатын белгілі бір заттың тобы, жинағы туралы ұғымды жалпылап атайды. Мысалы, кітаптар, адамдар, дәптерлер, оқушылар деген формалар бір кітап, бір адам, бір дәптер, бір оқушы жайында емес, олардың әрқайсысының жинақталған тобы жөніндегі ұғымды бағдарлатады. «Көптік жалғаулар есімдіктерге, мысалы, сен, сіз, біз, ол, өз, кім, не (немесе), бұл, сол, әркім, біреу тағы басқаларына жалғанғанда, сол есімдіктер арқылы ишараланып аталатын заттың не басқа бір ұғымның саналмай айтылған жинақ тобын білдіруімен қатар, саралап, тарамдап я талдап нұсқағандықты да аңғартады. Мысалы, Сендер бақыттысындар, Майпа! (Ф. Мұстафин)» [1, 43] деп А. Ысқақов өзінің зерттеуінде көптік жалғаулардың тағы бір ерекшелігін атап көрсетіп, мысалмен түсіндіріп береді. Көптік жалғаулар сан есімдерге жалғанғанда бір жәйт-ті ескерген дұрыс. Өйткені, көп жағдайларда сан есімге көптік жалғауы жалғанғанда көптік мағына үстейді деген үлкен қателіктердің орын алып жүргендігі жасырын емес. Шын мәнінде, сан есімдерге жалғанғанда, ол дәл сол санның көптігін бермейді, мөлшер я болжал ұғымын білдіреді. Көбіне, болжал мағынасы басымырақ қолданылады. Мысалмен көз жеткізіп көрейік, «Жасы елулердегі кісі» дегенде көптік жағаудың болжалдық мағынасы үстем болып тұрғандығын байқау қиын емес. Дәл осы ұқсастық көптік жалғаулардың мезгіл үстеулерге жалғануында да көрініс табады. Сөзіміз дәлелді болу үшін оған да бір мысал келтіре өтейік: «Парсы, түрік тілдеріндегі кітаптардан былтырлар өзі оқыған. (М. Әуезов)». Осындағы «былтырлар» сөзі ешқандай да мезгілдік ұғымды білдіріп тұрған жоқ. Көптік жалғаулардың жалғануындағы ірілі-ұсақты ерекшеліктерді А. Ысқақов былай санамалап береді: «Көптік жалғаулар көп адамға тән я ортақ бола алатын заттардың (адамның, нәрсенің) атауларына қосылғанда, сол заттың көп (бірнеше)

адамға бірдей (ортақ) екенін білдіреді. Мысалы, Әкелерін қатты сағынып, еркелеп отырған балалардың үшеуі де Абайдың сөздерін қостады. (М. Әуезов); Екінші, көптік жалғаулар мекен атауларына қосылғанда, сол сөздің көптігін білдірмейді, оған «сол жақ», «сол маңай» (айнала, төңірек) деген сияқты қосымша рең үстейді» [1, 45]. Бұл жерде де жоғарыда айтылғандай болжалдық мағынасының рөлі басымырақ болып тұр. Осы жіктеулерден байқағанымыз, көптік жалғаулар әрқашан жалғанған сөздеріне көптік мағына үстей бермейтіндігінде. Аталмыш заңдылықтар тіл ғылымының, тіл саласының әр алуан қырлары көп екендігін көрсетіп тұр.

Сондай-ақ көптік жалғаулардың грамматикалық қызметінен басқа стилистикалық қызметінің де рөлі зор екенін білеміз. Көптік ұғымның бірден-бір грамматикалық көрсеткіші – көптік жалғау болғанымен, әртүрлі тәсілдер арқылы жасалуының өзі оның қызметінің сипатына қарай семантикалық-стилистикалық мағынасының сан алуан көрінісін айқындайды. Мұны лингвист Д. Әлкебаева өз зерттеуінде әдемі әрі түсінікті ашып береді.

«Мен орманға барғанда,
Неше түрлі гүл ұстап.
Қайтушы едім қолыма
Гүлдер түгіл бұл күнде
Шөп дағы жоқ маңымда (А. Мицкевичтен – Абай)

Осы өлең жолында гүл бір тармақта жекеше формада, екінші тармақта көптік жалғауымен келіп тұр. Бір қарғанда мұнда ешқандай өзешелік жоқ сияқты болғанымен, стильдік өзгешелік бар екенін аңғаруға болады. Стильдік өзгешелік бірнеше мағынаға құралған көркем шығарманың грамматикалық құрылысындағы біркелкілік пен бірізділік – сөз, сөйлем құрамындағы нақты бір-бірімен қиысып жатса, олар өзара үйлесімділікке негізделеді. Кейде грамматикалық ауытқулар болуы да заңдылыққа, яғни мағыналық өзгешелікке әкеледі. Жоғарыдағы өлең жолдарында бірінші гүл сөзінің жекеше тұлғасы көптік мағынаға да қамтып тұр. Ал екінші көптік – лар жалғауымен келген гүлдер интонацияға ұласып, өкініш мағынасын аңғартқандай. Сонда бірінші жекеше гүл көптік мағына ғана аңғартпайды, әрі көңілді еркіндік мағынасын аңғартып тұрғанын байқауға болады. Егер соңғы гүлдердегі – дер көптік жалғауын алып тастасак, өкініштің мағыналық салмағы жеңілдеп, ойға тереңдеу әсер етпейтіндігін де көруге болады» [2, 100]. Бұл ғылыми тұжырымнан көптік жалғаулардың сөйлем ішіндегі стилистикалық қызметі мен мағыналық реңктерінің әрқилы болатындығына

көзіміз жетті. Аталмыш жалғаудың стилистикалық қызметі жайлы ілгеріде А. Ысқақов та сөз етіп өткен болатын: «Көптік жалғау (-лар) бір сөйлемде (кейде іргелес, құрмалас сөйлемдердегі) біріне-бірі қатысты бірнеше сөзге (мүшеге) жалғана береді. Ондайда көптік жалғау, бір жағынан сөздерді бір-бірімен қиыстыру үшін қолданылса, екінші жағынан, оларды сараландырып, айқын ашық етіп ажыратып айту үшін қолданылады» [1, 46]. Сонда көптік жалғауларының грамматикалық та, стилистикалық та қызметінің өте жоғары деңгейде болатындығын көрдік.

Сондай-ақ көптік жалғауларының мағыналық реңктерінің әртүрлілігі олардың (көптік жалғаулар) сөйлемдегі стилистикалық қызметінің алуандығын байқатады. Мысалы, сын есімге жалғанған –лар, -лер көптік жалғаулары айтылған ойға мысқыл, кекесін мағынасын жамайды. Мысалы, білгіштер, данышпандарым, оқымыстылар, маңғаздар сынды сөздер контекстік мағынасына қарай кекесін, әжуа мағынасын үстемелейді. Сын есімге көптік жалғаулардың жалғануы арқылы зат есім сөздер жасалып тұр. Яғни, сөз болып отырған білгіштер, маңғаздар, оқымыстылар сынды сөздер «адам» мағынасында жұмсалып тұр. Жағымсыз мағынаны беруде де көптік жалғаудың рөлі айрықша. Мұндай сөздер, көбіне, Абай өлеңдерімен, кейінгілерден Мұхтар Шаханов өлеңдерінде өте жиі қолданысқа ие.

Көптік жалғаулары туралы сөз болғанда міндетті түрде ескеретін жәйттер бар. Ол – тіліміздегі барлық сөздердің бәрі бірдей көптік жалғауын қабылдай бермейтіндігінде. Мысал үшін, табиғат құбылыстары мен дене мүшелерінің көбісі көптік жалғауын қабылдамайды. Айталық күнделікті сөйлеу тілінде болсын, әдеби тілде болсын шаштар, мұхиттар, тырнақтар, өзендер, күндер, айлар, аспандар деп қолдана алмаймыз. Өйткені, ол тілдік заңдылықтарға бағынбайды. Күн, аспан, ай деген ұғымдар дүниедегі бір ғана жеке ұғымдар. Айталық, «Әлемде қанша мұхиттар бар?» деп қолдану – үлкен қателік. Ал, «шаш» ұғымы көптік жалғауын қажет етпей-ақ көптік мағынаны білдіреді. Сондай-ақ бір сөзде бірнеше

жалғау қабаттасып келгенде, көптік жалғау әдетте орын жағынан өзге жалғаулардың бәрінен де яғни тәуелдік жалғауынан да, септік, жіктік жалғауларынан да бұрын, тікелей түбірден я негізден соң жалғанады. Осыны сөйлем құрастыру барысында ұмытпау керек. Олай болмаған жағдайда грамматикалық заңдылыққа нұқсан келеді.

Көптік жалғаулардың беретін сан алуан мағыналарына байланысты айтылар деректер, әрине, орасан. Бұл мәселе төңірегінде зерттеуші М. Нұрғалиева былай дейді: «Көптік мағына тудырудың лексикалық жолы арқылы кейбір жалпылау мағынадағы есімдер түбір күйінде-ақ көптік ұғым білдірумен қатар мұндай зат есімдерге көптік ұғым жалпы айтылмай, сараланып айтылғанда, көптік жалғау жалғана береді.

Олардың бастылары:

Ұлт аттары. Ұлт аттары түбір күйінде тұрып, сол ұлтқа жататын бірнеше адам жайында ұғым береді. Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті. (Абай). Мұнымен қатар ұлт аттарына көптік жалғауы жалғанып та айтыла. Белгілі бір ұлт жайында да дараланбай тұтас, жалпы айтылса, олар жекеше тұлғада тұрады да, жалпы болмай, сол ұлтқа жататын бірнеше адам жайында ғана айтылса, көптік жалғауы жалғанады. Мысалы, орыс поселкелерінің малын бағуды кәсіп қылатын қазақтарды ел қазағы «жатақ» деп атайды. (С. М.)

Мал, құс, аң түрлері жинақтау мағынада жұмсалатындықтан көптік жалғауы жалғанбай-ақ сол мағынада жұмсала береді. Мысалы, Қойды, сиырды, жылқыны айнала жусатамыз да, барлық бала асыр сап ойнаймыз.

Қос сөздер. Негізінде қос сөздерге көптік жалғауы жалғанбай-ақ сол ұғымды білдіреді. Мысалы, Арыстан қарт кәдімгідей бойы жеңілдеп, кең залға жиналған жас-көрінің ортасында куақы тартып отыр. (Ғ. Сл.)» [3, 18]. Бұл еңбекте тілдік қолданыста болғанымен, көптік жалғауды жұмсауда көбінің ескере бермейтін мәселелеріне маңызды ғылыми тұжырым жасалған.

Тұжырымдай келгенде, көптік жалғаулардың тілдік қолданыстағы орны мен маңыздылығы өте жоғары екендігіне көз жетті.

Әдебиеттер

- 1 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974. – 403 б.
- 2 Әлкебаева Д. Көптік жалғауының стилистикалық қызметі // ҚазҰУ Хабаршы. – 2003. – № 9.
- 3 Нұрғалиева М. Көптік жалғау туралы. – Алматы, 1971. – 59 б.

References

- 1 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974. – 403 б.
- 2 Әлкебаева Д. Көптік жалғауының стилистикалық қызметі // ҚазҰУ Хабаршы. – 2003. – № 9.
- 3 Нұрғалиева М. Көптік жалғау туралы. – Алматы, 1971. – 59 б.

ӘОЖ 82:81-26; 82:81'38

Ж. Джанузакова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің I курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессорі А. Б. Абдулина
e-mail: zhannazhanuzakova@mail.ru

Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы жол концептісі

«Әбіш Кекілбаевтың шығармашылығындағы жол концептісі» деп аталатын мақалада қазақтың танымал жазушысының шығармашылығы концептосфера аспектісінде қарастырылып отыр. «Дала балладалары» деп аталатын циклдан «Құдық» және «Аңыздың ақыры» романы негізінде автор «жол» концептісінің ерекшеліктерін және ұлттық-мәдени құндылықтарын анықтай отырып, жол концептісінің шығармада қандай рөл атқаратынын, автордың көркемдік өзгешелігін, бейнелеу мәнерін түсінуге мән беріп, ұсынылып отырған тақырыпта жол концептісінің мағыналық элементтерінің жеке даралығын, әр алуандығын анықтауды мақсат етіп қойып отыр.

Түйін сөздер: концептосфера, концепт, жол, повесть, роман, жазушы.

Ж. Джанузакова

Концепт пути в творчестве Абиша Кекильбаева

В статье "Концепт пути в творчестве Абиша Кекильбаева" рассматривается творчество известного казахского писателя в аспекте концептосферы. На материале повести "Колодец" из цикла "Баллады степей" и романа "Конец легенды" автором исследованы национально-культурные представления и особенности концептуализации понятия «путь», установлены основные смысловые составляющие концепта, имеющие принципиальное значение для понимания индивидуально-авторской картины мира, намечены перспективы заявленной темы, которые позволят выявить степень универсальности и индивидуальности элементов смыслового объема анализируемого понятия.

Ключевые слова: концептосфера, концепт, путь, повесть, роман, писатель.

Zh. Dzhanuzakova

The concept "the way" in creativity of Abish Kekilbaev

In the article "The concept "the way" in creativity of Abish Kekilbaev" is considered a prominent Kazakh writer conceptosfery aspect. On the material of the story "The Well" from "The Ballad of the steppes" and the novel "The End of Legend" author studied ethno-cultural representation and features of conceptualizing the concept of "the way", established the basic semantic components of the concept of fundamental importance for understanding the individual author's view of the world, outlined the prospects stated theme that would reveal the degree of universality and individuality of the semantic elements of the analyzed volume concepts.

Key words: conceptosphere, concept, the way, story, novel, writer.

Концептосфера туралы сөз бұдан бұрынырақ, нақтырақ айтқанда ХХ ғасырдың басында қозғалды. Бірақ концептосфераның қазақ әдебиетіндегі орны туралы сөздер жақында айтыла бастады. Орыс әдебиетінде концептосфера туралы ұғымды Д.С. Лихачев енгізген.

Концепт ұғымын 1928 жылы орыс әдебиетіне Аскольдов-Алексеев әкелсе, қазақ әдебиетіндегі концептосфера деген ұғымды зерттеген тұлғалардың бірі Қ.К.Ахмедьяров.

Концептосфера – концептілердің біртұтастығы болса, концепт – когнитивті лингвисти-

каның негізгі ұғымдарының бірі болып табылады. Концепт - ойлайтын, бақыланбайтын категория. Концепт ұғымын түсіндіру төңірегінде ғалымдар әр қилы түсініктер мен болжамдар беруде. Солардың бірі : концепт- ол жадтың, ментальды лексиконның, концептуальды жүйенің, білім квантының оперативті бірлігі.

Қазіргі уақытқа дейін қазақ жазушыларының шығармаларындағы дала, гүл, тау, махабат, шындық концептілері туралы зерттеулер жүргізіліп келсе, жол концептісі туралы зерттеу әлі тың тақырыптар қатарында қалып келеді.

Қазақтың қай жазушысын, қай шығармасын алып қарасаңыз да, жол туралы сөз қозғалмайтын шығарма жоқтың қасы.

Бірақ мен өз зерттеуімде ХХ ғасыр қазақ әдебиеті, оның ішінде дарынды жазушылар Әбіш Кекілбаев пен Оралхан Бөкей шығармаларындағы жол концептісін негіз етіп алып отырмын.

Енді осы жазушылардың бірі Ә.Кекілбаев шығармаларына келіп тоқтасақ.

Қоғам және мәдениет қайраткері Ә. Кекілбаев шығармашылығындағы халқымыздың дүниетанымы, тіршілік ету қағидалары мен философиялық этикалық құндылықтары жөнінен мағлұмат беретін еңбектерінің әдеби, тарихи, мәдени тұрғыдан алатын орны ерекшеленетіндігі оның шығармашылығын жан-жақты және терең зерттеу қажеттілігін тудырып отыр.

Қазақ әдеби сынының Әбіш Кекілбаев ағамыздай заңғар таланттардың шығармашылық ізденіс-табыстарын уақытында бағалау тұрғысында әлжуаз болғанын, салғырттық танытқанын, сондай бейтараптық күйінен әлі де арыла алмай отырғанын үлкен өкінішпен айтпасақ уәжіміз жоқ!..

Ә. Кекілбаев шығармаларында дүние ұғымының кең мағыналығы, әлемге философиялық тұрғыда қарау өлшемдері көрініс тауып, танымдық ізденістерінде ұлттардың дамуы мен мәдени өркендеуі, орта мен табиғатқа байланыстылығы эстетикалық категориялар тұрғысынан таразыланып көрсетілсе, басқа шығармаларында қазақтардың көшпенділік тірлігі, мал шаруашылығының ерекшелігі қоғамдық қатынастарына және мәдениетіне, менталитетіне ықпалын тигізбей қалмайтындығы көрсетілуде.

Әбіш Кекілбаевтың прозасы, жалпы алғанда, өмір құбылыстарына байсалды ой-парасат көзімен қарауға шақырып, өткен мен бүгіннің ажырамас, диалектикалық бірлігін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Гуманист, сыншыл, мысқылшыл Әбіш ағамыз қоғамды жайлап алған жұлынқұрт мінез-құлықтың бет пердесін ашып, оларды өз шығармаларына арқау етіп, оқырманын баурап алатындай шығарма жазуымен ерекшеленеді.

Ә. Кекілбаевтың басты ерекшелігі – оның толассыз ізденгіштігі мен зерттеушілігі, сол қазынасын жиылған жүк құсатып тең-тең етіп қоймай, түйдек-түйдегімен оқырманына, еліне, жұртына тасқынлатып төгіп жатуында.

Ә. Кекілбаевты біздің қазақ оқырманы, қазақ қоғамы ең алдымен ақын, жазушы ретінде таныды. Кекілбаев толғанса – роман, көсілсе

көсемсөз туады деп айтушылар да көп. Өндіріп, өнімді жазатын суреткер деп аузым толып айта аламын. Туындыларының көрінісі көркемдігімен, кейіпкер бейнелері шежірелі шешендігімен, оқиғасы тарихи деректілігімен қатар өріліп, астарлы сөз, ой дариясының тұңғиығына шомылдырады.

Жазушы Әбіш Кекілбаевтың көркем шығармаларының қай-қайсысы болсын оқырманын бей-жай қалдырған емес. Соның ішінде орны бөлек туындысы - «Аңыздың ақыры». «Аңыздың ақыры» оқырманның таным дүниесін байытып, пәлсапалық күрделі ойларға бастап қана қоймайды, сонымен қатар әркімнің де жүрегіне ертеңгі шуақты күнге деген сенімнің үмітін ұялататыны сөзсіз.

Тарихи өткен дәуір көріністері суреттелетін бұл романында Ә.Кекілбаев аңыз желісін арқау етудегі қазақ әдебиетінде бар үлгіні жаңғырта, өзгеше стильді қолданады. Шығармада аңыз желісін көркем туындыда пайдалану негізінен поэмаларда болатын. Әсіресе, шығарманы тұтас аңызға құру осы поэмаларға тән құбылыс еді. Прозалық шығармаларда, оның ішінде хикаят, романдарда белгілі эпизодтарда ғана аңыз желісі баян етіліп, оқиғаға кірістірілетіні рас. Ал, Әбіш Кекілбаев өзінің роман, хикаяттарында аңыз желісін негізге ала отырып, тарихи дәуірдің шындығын айтудың басқаларға ұқсамайтын өзгеше жолын іздейді.

Оның өзгешелігі шығармадағы жол концептісінен де байқалып тұрады.

О. Бөкейдің кез келген шығармаларында жол концептісі анық көрсетіліп, толықтай суреттеледі. Шығарманың негізгі ойы мен оқиғалар желісі жол үстінде жүріп жатқандай сезіледі. Жолды толықтай кең көлемде суреттеп, жол үстінде кездесетін жайттар мен жолаушылар да туындыға ерекше бір көрік беріп тұрғандай болса, Ә.Кекілбаев шығармаларына тән басымдылық жолды үстіртін баяндап кету, оқиғаның басында жолды сөз еткенімен, оқиға желісі одан әрі басқа арнаға бұрылып, кейіпкердің диттеген жеріне келіп жеткенде ғана жолдың аяқталғанын, жолаушының осы әңгіме үстінде жол жүріп келгенін кейіннен барып білесіз. «Аңыздың ақыры» романында жазушы алыс сапардан отанына оралып келе жатқан патшаның көңіл-күйін айналада болып жатқан табиғат құбылысымен салыстырмалы түрде жарыспалы әдіспен баяндайды. Бірде жазушы жол әбден қажытқан әміршінің бейнесін, көңіл-күйін әңгімелесе, бірде жол бойы боран соғып жел тұрған ауа райының құбылысын бейнелеумен жалғастырып кетеді [1, 5].

Жазушының өз шығармасындағы жол концептісін бейнелеуге табиғаттың осы бір құбылысын, кең байтақ даланың сахара шөлін таңдап алуы да жайдан жай емес. Сағара шөліндей, оның сусымалы құмындай ауыспалы мінезі бар әміршінің қатал бетке өпкен желіндей суық мінезі бар екенін айтпақшы болған шығар. Осы жолдан талай жүріп өткен әміршінің сол жолды көрген сайын өткен өмірі, аянышты тағдыры, отбасымен сандалып күн кешкен кезі әрдайым есінен кетер емес. Бұл жол әміршінің өткен өмірінде кім болғанын ұмыттырмай еске салып, артық кеткен кезінде тәубесіне түсіріп отыратын өмірдің бір таразысы секілді. Жол үстінде келе жатқан әміршінің есіне әр түрлі оқиғалар түсіп, сол оқиғалар желісінің соңында мұнарасына, сарайына келіп жеткенін білдіреді. Әңгіме басы жол мен жол үстіндегі жолаушыларды сөз етумен басталғанымен жазушы шығарма желісін басқа арнаға бұрып, толықтай шығарманың жол үстінде өтуіне мүмкіндік бермейді. Ал әміршінің әскерімен жорыққа шыққан сәтіндегі жол бойындағы кезіккен табиғат көрінісін де жазушы азды көпті сөзбен баян етеді. «Пәлен ай бойы үдерте тартып келе жатқан ауыр қол ақыры жау астанасына да жақындады» осы сөйлеммен-ақ жазушы әміршінің жау астанасына дейінгі жүріп өткен жолды баян етеді. Тағы да бір кезінде жазушы жолды былай деп суреттейді. «Араға көп уақыт салмай, Жаппарды ертіп жолға шықты. Қайда келе жатқандарын Жаппар әлі білген емес». Бұл жерде жазушы жолды да қайда бара жатқанын да айтпай, жұмбақтап әкеліп, оқырманын қызықтыра түседі. «Әкесі түс ауғанша сазарған қалпы жүре берді, жүре берді» бұнда да жазушы өзіне тән аз сөздің аясына көп мағынаны сидыра білді [1, 71]. Сазарған қалпы деген тіркестің өзі оның көңіл қошының жоқтығын, ешкіммен сөйлескісі келмейтінін, іштей бір ойдың мазалап келе жатқанын айтқысы келгендей. Бұл әдіс Ә.Кекілбаевқа тән, себебі оның басты ұстанымы адамның, яғни кейіпкерінің жан дүниесіне үңіле білуі, психологиялық жағдайын көрсету. Ал шығарма соңына қарай әміршінің таңы бір жорыққа шығуы айтылады. «Әмірші дереу жорыққа аттануға бекінді... Дария артта қалды. Әлгінде анталай қарап тұрған қара тобыр да алыстай берді» алыстай берді дегенінен-ақ жол жүріп келе жатқаны белгілі болады. Бірақ жол бойы, жолдағы оқиғалар сөз болмайды. Одан әрі жазушы жолдағы ауа райына ерекше тоқталып, ауа райының ауысып отыруына мән беріп, қолайсыз ауа райының жолаушыларға кері

әсер етіп, көңіл –күйін түсіріп тұрғаны сөз етіледі. Бұл да болса Ә.Кекілбаевтың жол концептісін өзіне тән ерекше үлгімен жазуы деп білемін.

Келесі бір шығармасы «Шыңырау» повесіндегі жол концептісіне келіп тоқталсақ. Ә. Кекілбаев 1971 жылы «Шыңырау» повесін жариялады. Бұл шығарманың атына заты сай, адам жанының тұңғығына терең үңілетін, оқырманға өмірдің қатал шындығын тағы да еске салатын аса бір ойлы туынды екені даусыз.

Қаламгер бұл повесінде сирек кездесетін ауыр кәсіптің адамдары – құдықшылар әулетінің тағдырларын алға тартады... Бұл ауылдан шыққан Дәріжан құдықшының да өмірі осы құдық қазумен өтіп еді... Осы шығармасының өзі де жолды суреттеумен басталады. Кейіпкердің бар өмірі жол үстінде, нәпақасын табу мақсатында алыс шалғай жерлерге жол жүріп, елдерге құдық қазумен байланысты екенін көрсетіп кетеді. Жазушының өз сөзімен айтқанда: «Еңсептің де жастық дәурені – алыс жолда ай батқанша жүріп-жүріп кеп, тек таң алдында ғана бел шешпей сұлай кетіп, көз шырымын алған суыт жүргіншінің таң ұйқысындай тым тәтті, тым қысқа болды» [2, 15].

Шығарманың кейіпкері Еңсептің де өмірі жолмен тығыз байланысты. Бұл шығармада да жазушы жолды суреттеуді басты мақсатқа алмайды. Тек кейіпкердің келесі бір ауылға барып жаңа құдық қазуы үшін кетіп бара жатқанын сөз етумен шектеліп қалады.

Ә.Кекілбаев шығармаларына тән қасиет-табиғатты, қоршаған орта мен ауылдарды байланыстырып тұратын жолды суреттеу емес, кейіпкердің ішкі жан дүниесін оның философиялық-психологиялық ойлау ерекшелігін суреттеу басым.

Әбіш Кекілбаевтың адамды шыңырау-ойлардың тереңіне батыратын «Шыңырау» повесін оқығанымызда – ойымызға американдық ұлы суреткері, Эрнест Хэмингуейдің оқырманды теңіз-ойлар мен құрсау-сезімдердің тұтқынында ұстайтын «Шал мен теңіз» повесінің оралатыны айдан анық!.. Бұл – бекерден-бекер емес қой!.. Әлем әдебиетінің тарихында пәлсапалық-психологиялық тұрғыда мұншалықты дәрежеде кемел шеберлік танытқан суреткерлер саусақпен санарлық!..

Әбіш Кекілбаев – заманымыздың бір заңғар тұлғасы. Кекілбаев туралы сөз айту, оның шығармаларына ғылыми зерттеу жүргізу кімге болса да оңайға түсе қоймас. Өйткені, Кекілбаевтың өзі бір әлем. Қазір сол ғажайып әлем-

ді зерттеп, оның ерекшеліктеріне тереңірек үңіліп, Ә. Кекілбаевтың шығармашылық өнері туралы оның ішінде шығармаларындағы жол концептісі жайында диссертация жазуды өзім үшін үлкен бір жетістік, мәртебе деп білемін. Кекілбаевтай шешендікпен сөйлеп, Кекілбаевтың шеберлігіндей жазу – бізге өте қиын, себебі ондай бақ тек Ә.Кекілбаевтың үлесіне тиген жеке тұлғалық ерекше қасиет деп айтсам артық болмас.

Бұл ғылыми зерттеуімде Ә. Кекілбаевтың жазушылығына сараптама жасау мақсатым емес. Сол жазушы еңбегінің қоғамға қажет болғандығын, жаңа қоғамның, жаңа мемлекеттің қа-

лыптасуында Әбіш Кекілбаевтай талғампаз білімдардың шығармашылығындағы жол концептісіне көңіл бөліп олардың берілу жолын анықтау менің басты мақсатым еді.

Әбіш Кекілбаев еңбегінің әр саласы тарау-тарау зерттеулер мен көптеген мақалаларға арқау боларлық. Себебі, Ә. Кекілбаев көп қырлы жазушы. Оның шығармашылығы туралы бір диссертациялық жұмыс аздық етеді. Ә. Кекілбаев шығармаларын оның ішінде шығармаларындағы жол концептісін зерттеу тақырыбы қазіргі таңдағы тың, әлі беті ашылмаған, өзекті зерттеуге тұратын тақырыптардың бірі деп білемін.

Әдебиеттер

- 1 Кекілбаев Ә. Дала балладалары. – Алматы: Жазушы, 2001. – Б. 248.
- 2 Кекілбаев Ә. Шығармалар жинағы: 19 т. – Алматы: Жазушы, 1999. – I т. – 187 б.

References

- 1 Kekilbaev A. Dala balladalary. – Almaty: Zhazushy, 2001. – B. 248.
- 2 Kekilbaev A. Shyfarmalar zhinary: 19 t. – Almaty: Zhazushy, 1999. – I t. – 187 b.

УДК 81:0.01 12/18

*А. С. Кожаметова¹, А. А. Чингисова²

¹магистрант II курса, ²д. п. н. профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Институт магистратуры докторантуры Ph.D,
г. Алматы, Казахстан

*e-mail: 130002@rambler.ru; assel_kozh@list.ru

Репрезентация концепта «язык» в русском, казахском и английском языках

Статья посвящена репрезентации концепта «язык-слово» в русском, казахском и английском языках. Национально-культурная специфика этого концепта обусловлена экстралингвистическими факторами (особенностями национальной культуры, характера и поведения, образа жизни, традициями и т.д.) и языковыми факторами – особенностями вербализации концепта в каждом из анализируемого языка. Репрезентация рассматриваемого концепта, его репрезентация и коммуникативный аспект одновременно – результат познающего сознания, отражающего и закрепляющего когнитивную модель действительности в знаковой языковой форме, то есть интеграция языкового знака и национально-культурного смысла. В тексте статьи в качестве примера рассматриваются устойчивые выражения, характеризующие некоторые аналогии в таких разноструктурных языках, что раскрывает и общечеловеческое, и этническое, универсальное и национальное, способствующие межкультурной коммуникации, диалогу культур.

Ключевые слова: концепт, вербализация, национально-культурная специфика, национально-маркированный, когнитивный инструмент познания, репрезентация.

А. С. Кожаметова, А. А. Чингисова

«Тіл-Сөз» тұжырымының (концептінің) орыс, казак және ағылшын тілдеріндегі көрінісі

Бұл мақалада «Тіл-Сөз» концептісі орыс, казак және ағылшын тілдеріндегі орны, вербалдық ерекшеліктері теориялық тұрғыдан қарастырыла отырып, көптеген мысалдар келтіріледі, тілдер (орыс, казак, ағылшын) аралық қарым-қатынас пен өркениет байланыстарын анықтауға мүмкіндік беретін концепт-тұжырым аясында анықталады. Осы концептінің үш тілдегі ерекшеліктері менталдық, ұлттық дүниетанымдық тұрғысынан сарапталып жалпыадамзаттық ұқсастығы мен этникалық айырмашылығы байымдалады.

Түйін сөздер: концепт, мәдени-ұлттық ерекшеліктер, этникалық айырмашылық, дүниетанымдығы тіл қолдану ерекшеліктері.

A. S. Kozhahmetova, A. A. Chingisova

Representation of the concept of "language-word" in Russian, Kazakh and English languages

Article is devoted to the representation of the concept of "language-the word in Russian, Kazakh and English languages. National-cultural specificity of this concept is by factors (peculiarities of national culture, character and conduct, ways of life, traditions, etc.) and linguistic factors are features of the verbalization of the concept in each of the analyzed language. Representation of the concept, its representation and kommunikativ aspect at the same time the result of perceiving consciousness, reflecting and embodying the cognitive model of reality in sign language form, that is, the integration of language and national cultural meaning in the text of the article as an example discusses anagrams describing some similarities in the raznostruktornyh language, which opens and universal, and ethnic, national and universal, cross-cultural communication, the dialogue of cultures.

Key words: concept, verbalization, national cultural specificities, national-bulleted, cognitive tool of knowledge, representation.

В настоящее время в лингвистике активно осуществляется изучение концептуальной картины мира, ценностных понятий национальной

культуры через призму языка. Данные исследования проводятся на стыке лингвистики, когнитологии, культурологии. Ключевым по-

нятием когнитивной лингвистики является концепт. Концепты (представления, фреймы, гештальты и др.) помогают сформировать фонд знаний резентируют картину мира этноса. Задачей современной когнитивной лингвистики является исследование базовых концептов современной концептосферы. К таким концептам можно отнести и концепт ЯЗЫК, так как язык играет важнейшую роль в жизни человека. Концепт Язык является одним из сложных и важных концептов в мировой культуре.

В последние десятилетия концепт "язык" изучался в таких направлениях:

- моделирование структуры концепта «язык» (Ромашко 1991); изучалась структура концепта «язык» в русской лингвокультуре (Степанов 2001);

- изучался как лингвокультурный семиотический концепт (на материале русского и английского языка) (Полиниченко 2004)

В настоящей статье предпринята попытка рассмотрения некоторых аспектов вербализации концепта "язык-слово" в русском, казахском тіл-сөз и английском "language is the word" языках.

Сопоставление трех разных языков определяет национальную маркированность концепта «язык-слово» и способы его вербального выражения. Национально-культурная специфика этого концепта обусловлена экстралингвистическими факторами (особенностями национальной культуры, характера и поведения, образа жизни, традициями и т.д.) и языковыми факторами – особенностями вербализации концепта в каждом языке. Например; *На словах так и сяк, а на деле никак. The greatest talkers are the least doers. по смыслу: Кто больше всех говорит, тот меньше всех делает. Great braggers, little doers- по смыслу: Самые большие хвастуны меньше всех делают. They brag most that can do least- кто может меньше всех сделать, тот больше всех хвастается. На языке медок, а на сердце ледок; аналогичный по смслу на английском языке –Полон любезностей, полон обмана. Не по словам судят, а по делам; Не спеши языком, а спеши делом.*

Вербальное воплощение мыслей, проектов, духовных ценностей и т.п. позволяет говорить об определяющей роли языка в сохранении и передаче культурного, исторического опыта последующим поколениям.

Отражение феномена «язык-слово» в сознании, представляет собой фрагмент концептуализации действительности как одного из

важнейших процессов познавательной деятельности человека, приводящей к образованию определенных концептуальных структур. Языковая репрезентация концепта «язык» подтверждает тезис о том, что язык, представляющий собой определенную систему знаков, участвующих в кодировании и трансформации информации, является когнитивным инструментом познания окружающего мира и когнитивным механизмом, связывающим языковую и мыслительную деятельность. Так, в казахском языке, *Аз сөз алтын, көп сөз күміс, Ақынның тілі қылыштан өткір, қылдан нәзік, Айтқан сөз, атқан оқ қаптайды. Ашынған тілді болар-болар, ашыққан ұры болар. Білімдіден шыққан сөз – талаптыға болсын кез. Бал тамған тілден, у да тамар. Аяғы жаман төрді былғар, аузы жаман елді былғар. Батыр қол бастайды, шешен тар жерде сөз бастайды жақсы сөз-жарым ырыс. Жақсы сөзге жан семіред. Жақсы сөз жан сүйсіндіред, жаман сөз жан күйіндіред.* В казахской ментальности огромную значимость имеет концепт, понятие «СӨЗ-СЛОВО», его всегда высоко ценят, песни жырау, поэтов, считая их обладателями истины, отмечая ценность звучащего слова, передавали их из уст в уста *«Оты жоқ жер жетім, башысыз ел жетім, елінен ауган ер жетім, тыңдаусыз сөз жетім»*.

Интеграция языковой концептуализации целого ряда научных направлений современного лингвистического знания в процессе исследования феномена концепта «язык-слово» культуры, релевантного для современного этапа развития казахстанского общества. Исследование языковой репрезентации характеризуется привлечением комплексного подхода для исследования феномена концептосферы языка и культуры, отличных по структуре и по типологии языков и объясняется необходимостью выявления специфики актуализации языкового знака в процессе концептуализации действительности, которая проявляется на уровне взаимодействия концептуальных и семиотических областей репрезентации.

Специфика языковой репрезентации концепта «язык-слово» заключается в комплексном применении лингвокогнитивного, семиотического и дискурсивного подходов. Реализация совокупности подходов в нашем исследовании отвечает основным параметрам, соответствует выдвигаемой цели когнитивной лингвистикой для наиболее оптимального изучения отражения окружающего мира в языковом сознании человека и общества в целом. Вер-

бализация концепта «язык-слово» представляет собой ментально-лингвальную сущность, отражающую процессы управления и жизнедеятельности любого этноса, лингвокультурной общности. В качестве ключевого элемента концепта «язык-слово» может рассматриваться комплексная когнитивная структура «язык-слово», включающие национальные, ментальные ценности, представляющая ценностно-нормативные и этические характеристики языка и культуры и вербально репрезентируемая на различных уровнях языкового выражения, которая находится в отношениях тесного взаимодействия и взаимопроникновения, отражая лингвокогнитивную сущность определенного этноса, народа, в частности, в английском языке: *На словах - как на гусях, а на деле - как на балалайке. He promises mountains and performs molehills. (Обещая горы, а выполняет с кротовую кочку). A honey tongue, a heart of gall. Язык из меда, а сердце из желчи. Actions speak louder than words. (Пастушки говорят громче слов).*

Анализ языкового материала свидетельствует о том, что в процессе концептуализации феномена «язык-слово» происходит взаимодействие целого ряда концептуальных пространств, связанных с функционированием организации как в профессиональной среде, так и в социуме. Вследствие подвижности границ концепта и реализации потенциала его ассоциативной сферы в процессе языковой объективации наблюдается соприкосновение целого ряда языковых значений, что ведет к репрезентации многообразия вновь возникающих смыслов и, следовательно, появления новых концептуальных пространств.

Несмотря на определенные различия в вербальной репрезентации «язык-слово», детерминируемые типом дискурса, можно говорить о ключевом концептуальном образовании «язык-слово», представляющем ценностно-нормативные и этические характеристики этноса. Примеры, в казахском языке *Айтқан сөз-атқан оқпен бірдей. Сказанное слово – пуценная стрела. (A word spoken is an arrow let fly- Сказанное слово-что выпущенная стрела). Сладким словом брюхо не насытишь. (Fair words fill not the belly). Хвастливое слово гнило. (A man s praise in his own mouth stinks- Похвала себе из собственных уст дурно пахнет). Язык без костей. (The tongue breaks bone, though itself has none - Язык ломает кости, а сам их не имеет). Языком молоть – не дрова колоть, спина не заболит. (Talk is chaps-Разговор это*

дешевка/Deeds, not words). Приведенные примеры в рассматриваемых языках свидетельствуют, что рамки пересечения и взаимодействия концептуальных образований дискурса, актуализация концепта «язык-слово» осуществляется за счет потенциала значений взаимосвязанного функционирования языковых и неязыковых знаков. Вербализация концепта «язык-слово» объективирует весь потенциал значений- от номинативных до терминологических, от нейтральных до экспрессивно-окрашенных и страноведческих реалий.

Репрезентация концепта «язык-слово», объективирующей некий синтез языкового и энциклопедического знания в концептуальной культуре человеческого сознания, представляется в рамках тесного взаимодействия концептуальных и семиотических пространств в дискурсивной речевой деятельности языковой личности. *Азбуки не знает, а читать садится. Learn to say before you sing. Научись говорить прежде, чем петь. Баснями закрома не наполнишь. Many words will not fill a bushel. Многими словами не наполнить бушеля^[1]. Баснями сит не будешь.*

Fair words fill not the belly. Красивые слова не наполняют желудок. Fine words butter no parsnips. Красивыми словами не намажешь пастернак. Бог дал два уха, а один язык. Nature has given us two ears, two eyes, and but one tongue; to the end we should hear and see more than we speak. Природа дала нам два уха, два глаза и только один язык, поэтому мы должны больше слушать и смотреть, а не говорить. Где слова редки, там они вески. Deliver your words not by number but by weight. Произноси слова не по количеству, а по весу. Глупый болтает, умный думает. Foolish tongues talk by the dozen. Глупые языки много болтают. Держи язык за зубами. Keep your tongue within your teeth. Держи язык за зубами. Добрый пример лучше ста слов.

Example is better than precept. Пример лучше наставления. Дурное слово что смола: пристанет — не отленимся. Slander leaves a score behind it. Клевета оставляет после себя глубокий след. It the ball does not stick to the wall, it will at least leave a mark. Если шар и не прилипнет к стене, он по меньшей мере оставит след. Throw dirt enough, and some will stick. Набросай достаточно грязи, и часть ее прилипнет. Злые языки страшнее пистолета.

An ill tongue may do much. Злой язык может много чего наделать. There is no venom to that of the tongue. Нет яда страшнее, чем яд языка.

Иной раз и дурак молвит слово в лад. A fool may sometimes speak to the purpose. И дурак может иногда сказать по делу. A fool's bolt may sometimes hit the mark. Стрела дурака может иногда попасть в цель. A fool may give a wise man counsel. И дурак может дать умному человеку совет. Ласковое слово и буйную голову смиряет. A soft answer turneth away wrath. Мягкий ответ гнев отвращает. Good words cool more than cold water. Добрые слова охлаждаются быстрее, чем холодная вода. Ласковое слово не трудно, да споро. Good words are worth much and cost little. Добрые слова очень дороги, а стоят мало. Good words cost nought. Добрые слова ничего не стоят. Ласковым словом многого добьешься. There is great force hidden in a sweet command. В мягком приказании скрывается великая сила. All doors open to courtesy. Все двери открываются перед вежливостью.

Отмечаем, что языковые средства репрезентации концепта «язык-слово» показывают способы и формы осмысления концептуального содержания этого явления человеком посредством языка, тем не менее, при этом репрезентируется лишь часть всей концептуальной сферы, так как ни один из концептов не может быть полностью репрезентирован в речи.

Таким образом, концепт в современной науке представляет собой своего рода междис-

циплинарное понятие, получающее освещение в различных научно-философских школах и направлениях. Существующее множество пониманий концепта выступает скорее как его аспектуализация, параметризация, что позволяет рассматривать любой концепт как многоаспектное явление [4, 20]. В роли концептов культуры выступают слова, у которых абстрактный компонент значения становится ведущим; это слова, которые обозначают морально-нравственные категории или философские универсалии. Смешение в понимании концепта таких различных аспектов, как логическое, аналитическое и синкретическое, метафорическое закономерно отражает сложную природу концепта, его расплывчатость. Именно с этим и связано большое количество толкований данного термина, и вряд ли поиски абсолютно адекватного значения данного термина будут закончены в ближайшем будущем. В лингвистике концепт, в самом широком смысле, – это результат семантического описания, т.е. концептуального анализа [9, 416]. Но именно благодаря важнейшей роли языкового знака в процессе концептуализации объективируется феноменология знаковой репрезентации действительности, результаты исследования способствуют дальнейшему изучению специфики сложного и многогранного феномена концептуализации языка и культуры в современном полиязычном социуме Казахстана.

Литература

- 1 Аверинцев С.С. Филология / Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
- 2 Арутюнова Н.Д. Образ, метафора, символ в контексте жизни и культуры / Res Philologica: Филологические исследования. – М., 1990. – С.71-88.
- 3 Аскольдов А.С. Концепт и слово. Русская словесность: от теории словесности к структуре текста. Антология (под ред. В.П. Нерознака. – М., 1997.
- 4 Бабурина М.А. Концепт «муза» и его ассоциативное поле в русской поэзии Серебряного века. Дисс. на соиск. ст. канд. фил. н. – СПб., 1998. – С. 20.
- 5 Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова / Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под ред. И.А. Стернина. – Воронеж, 2001. – С. 25-36.
- 6 Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания. – М., 1998. – С. 319-325.
- 7 Когнитивная лингвистика. Современное состояние и перспективы развития. – Ч. 1 и ч. 2. Материалы первой международной школы-семинара по когнитивной лингвистике. – Тамбов, 1998. – Ч. 1. – С. 196; Ч. 2. – С. 160.
- 8 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – С. 84.
- 9 Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. – М., 2000. – 416 с.
- 10 V. Muller. Complete English-Russian dictionary. New edition. – РИПОЛ КЛАССИК. – М., 2006.

References

- 1 Averintsev S.S. Filologiya. Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'. – М., 1990.
- 2 Arutyunova N.D. Obraz, metafora, simvol v kontekste zhizni i kul'tury Res Philologica: Filologicheskie issledovaniya. – М., 1990. – S.71-88.
- 3 Askol'dov A.S. Kontsept i slovo. Russkaya slovesnost': ot teorii slovesnosti k strukture teksta. Antologiya / pod red. V.P. Neroznaka. – М., 1997.
- 4 Baburina M.A. Kontsept «muza» i ego assotsiativnoe pole v russkoy poezii Serebryanogo veka. Diss. na soisk. st. kand. fil. n. – SPb., 1998. – S. 20.

- 5 Boldyrev N.N. Kontsept i znachenie slova Metodologicheskie problemy kognitivnoy lingvistiki / pod red. I.A. Sternina. – Voronezh, 2001. – S. 25-36.
- 6 Diskursivnye slova russkogo yazyka: opyt kontekstno-semanticheskogo opisaniya. – M., 1998. – S. 319-325.
- 7 Kognitivnaya lingvistika. Sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya. Ch. 1 i ch. 2. Materialy pervoy mezhdunarodnoy shkoly-seminara po kognitivnoy lingvistike. – Tambov, 1998. – Ch. 1. – S. 196; Ch. 2. – S. 160.
- 8 Krasnyh V.V. Etnopsiholingvistika i lingvokul'turologiya: Kurs lektsiy. – M.: ITDGK «Gnozis», 2002. – S. 84.
- 9 Rahilina E.V. Kognitivnyj analiz predmetnyh imen: semantika i sochetaemost'. – M., 2000. – 416 s.
- 10 Muller V. Complete English-Russian dictionary. New edition. – RIPOL KLASSIK. – M., 2006.

УДК 378.02:37.016

*А. Т. Мадиярова¹, А. А. Чингисова²

¹магистрант II курса, ²д. п. н. профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Институт магистратуры докторантуры Ph.D,
г. Алматы, Казахстан
*e-mail: 130002@rambler.ru

К вопросу о формировании профессиональной компетенции преподавателя иностранного (английского) языка

В данной статье рассматриваются научные основы теории и практики формирования профессиональной компетенции учителя иностранного, английского языка. В статье производится анализ терминологической лексики по теме статьи, характеризующие специфику предмета «иностраный язык», профессиональная компетенция, определяющие основные методологические подходы. Исследования проблемы формирования профессиональной компетенции учителя иностранного, в частности, английского языка свидетельствует об интегративном характере свойства личности, выражающееся в совокупности компетенций педагогической и предметной области знаний – коммуникативной, дидактической, личностной. В практической направленности широко используются преимущественно образцы аутентичной речи, что успешно выполняет различные фономатериалы, созданные специалистами – носителями английского языка. Лингводидактический аспект преподавания английского языка, профессиональная компетенция учителя раскрывается в описании учебно-проектного типа урока.

Ключевые слова: образовательное пространство, профессиональная компетенция, научные подходы, мотивационные факторы, лингводидактический аспект, учебно-проектный тип урока.

А. Т. Мадиярова, А. А. Чингисова

Шет (ағылшын) тілі мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру аясындағы мәселелер

Бұл мақалада кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың зерттеу әдістері қарастырылады, олардың ішінде ағылшын тілі мұғалімінің құзыреттілігін -тілдік, психологиялық, кәсіби білімі тұрғысынан дамытып өсіру жолдары қарастырылады. Тілді оқытудағы заманауи тәсілдерін қолдана отырып, соның ішінде проектті типтік сабақтың оңтайлы жақтарын ашып, мұғалім өзінің кәсіби құзыреттілігін дамыту мүм-кіншілігін арттыра алады деген тұжырымға келуге болады. Практикалық тұрғыдан алғанда шет тілін оқытуда оқу фонограммалар сол тілде сөйлеу үлгісінде пайдаланылады Терминдерге ғылыми анықтама беріліп, ағылшын тілін оқыту үдерісінде болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы ғылыми және тәжірибелік нәтижелер сарапталып тұжырымдалады.

Түйін сөздер: білім кеңістігі, кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру, ғылыми үрдістер, лингводидактикалық тәсілдер, типтік сабақ.

А. Т. Madiyrova, A. A.Chingisova

The formation of professional competence of teachers of a foreign language (English)

This article discusses the scientific basis of the theory and practice of formation of professional competence of teachers of a foreign language. In the article the analysis of terminological vocabulary on the subject of the article, describing the specific subject of "foreign language" the professional competence of the basic methodological approaches. Study on the formation of professional competence of teachers, in particular, of the English language indicates the integrative nature of individual properties, which combine skills teaching and subject area knowledge-communication, didactic, personality. In praktičeskoj bands are widely used mainly samples of authentic speech that successfully performs various fonomaterialy created specialistami-native English speakers. Lingvo-didactic aspect of English language teaching, the professional competence of teachers in the teaching-type project lessons.

Key words: educational space, professional competence, scientific approaches, motivational factors, Ling didactic-linguistic aspect, the project type of lesson.

В системе послевузовского образования возрастает роль изучения иностранного языка (английский язык) как средства межкультур-

ной коммуникации. Знание английского языка в сопоставлении с другими учебными дисциплинами характеризуется специфическим

соотношением знаний и умений, что предопределяет отношение к нему как к особому средству развития познавательной деятельности и совершенствованию профессиональной компетенции магистрантов, так как с ее помощью обеспечивается формирование умений устной и письменной коммуникации. Что, в свою очередь, открывает новые перспективы изучения мирового опыта в сфере профессиональной деятельности, самообразования и саморазвития в процессе усвоения учебных теоретических и практических, грамматических понятий в системе языковой компетенции будущих специалистов. Различные аспекты проблемы развития профессиональной компетенции нашли отражение в многочисленных психолого-педагогических исследованиях. В этих работах дана общая характеристика профессиональной компетенции и роль самостоятельной познавательной деятельности (Шукин А.Н., Балыхина Т.М., Мамонтов А.С., Данилов М.А., Л.В. Жарова, Г.С. Закиров, Е.Н. Кабанова-Меллер, М.И. Махмутов, П.И. Пидкасистый, Н.А. Половникова и др.).

В казахстанском образовательном пространстве в системе высшего образования подготовка будущего специалиста, способного к саморазвитию и самообразованию, выступает определяющей характеристикой качества профессиональной компетенции. При этом знание становится средством достижения более высокого уровня собственного познания и развития в процессе самостоятельной работы направленного на формирование и совершенствование профессиональной компетенции. Это диктует необходимость совершенствования содержания, форм и методов организации самостоятельной познавательной деятельности магистрантов.

Исследователи в научной литературе, характеризуя специфику предмета «иностраный язык» выделяют следующие подходы:

- культурологический подход (Пассов Е.И., Полат Е.С.); лингвострановедческий подход (Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова, Т.Д. Томахин), лингвистический подход (Беляев Б.В., Ю.Н. Караулов, Л.П. Якубинский), коммуникативный подход (И.А. Зимняя, Е.И. Пассов, Г.В. Рогова), ситуативно-тематический подход (Бим И.Л., Скалкин, Е.Ф. и др.).

Процесс обучения иностранному языку, в русле указанных выше подходов, предъявляет к учителю, в формировании профессиональной компетенции в области иностранного языка в

целом, английского, в частности, целый ряд требований в квалификационной характеристике учителя иностранного языка. Это умение отвечать на вопросы учащихся, вступать в дискуссию по текущим проблемам культурной, научной, общественно-политической жизни общества на уровне профессионально образованного носителя языка, гибко применять речевые умения в соответствии с коммуникативным намерением.

Анализ существующих подходов к исследованию понятия «профессиональная компетентность» учителя иностранного, в частности, английского языка, в российской и зарубежной педагогических науках свидетельствует, что в подготовке будущего учителя иностранного языка предполагает овладение целым рядом специальных профессиональных компетенций, таких как:

- лингвистическая, предполагающая знание системы языка и правил ее функционирования в иноязычной коммуникации;

- социолингвистическая, включающая в себя знания о том, как социальные факторы в обеих культурах (родной и культуре иностранного языка) влияют на выбор лингвистических форм;

- лингвострановедческая, предполагающая наличие знаний об основных особенностях социокультурного развития стран изучаемого языка на современном этапе и умение осуществлять свое речевое поведение в соответствии с этими особенностями;

- коммуникативная, предполагающая способность воспринимать и порождать иноязычные тексты в соответствии с поставленной или возникшей ситуативной реальной коммуникативной задачей;

- учебно-познавательная, включающая овладение техникой и стратегией изучения иностранных языков, формирование у студентов способов автономного приобретения знаний и развитие иноязычных навыков и умений;

- лингвометодическая, предполагающая владение языком на адаптивном уровне, определяемом конкретной педагогической ситуацией, и овладение умениями педагогического общения (управление интеллектуальной деятельностью учащихся, стимулирование их речевой деятельности);

- социальная, заключающаяся в желании и умении взаимодействовать с учащимися, родителями, коллегами;

- стратегическая, предполагающая выра-

ботку лингводидактических стратегий, которые помогут будущему специалисту осуществлять выбор технологий обучения с учетом психологических и возрастных особенностей учащихся.

Исследования проблемы профессиональной компетентности учителя иностранного языка свидетельствует о интегративном характере свойства личности, выражающееся в совокупности компетенций педагогической и предметной области знаний (коммуникативная, дидактическая, личностная). [1, 116].

При этом особое внимание уделяется смысловой стороне высказывания, а не только правильности использования языковых форм. В составе коммуникативной компетентности лингвисты выделяют грамматическую, социолингвистическую, стратегическую и речевую компетентности- языковую (лингвистическую), речевую, социокультурную (лингвострановедческую) компетенции. Все перечисленные виды компетенций интегрируются в одно наиболее синтезированное образование – коммуникативно-дидактическую компетенцию, являющуюся интегративным свойством личности специалиста, проявляющегося в социолингвистической и дидактической ориентации учителя, отражающего социальную, ситуативную и педагогически контекстуальную обусловленность языка как средства профессионального и личностного общения.

С точки зрения лингводидактического аспекта, реализации в учебном процессе, в своей практике мы используем учебно-проектный тип урока английского языка, который помогает создать ситуацию успеха ученикам с разным уровнем подготовки. При этом совершенствуется методический опыт, который способствует возможности формирования уровней коммуникативной компетенции учащихся в нетрадиционной, творческой форме, что соответствует повышению учебной мотивации и расширению знаний учащихся.

В процессе работы над реализацией проектного обучения на уроках английского языка в среднем звене были выделены следующие типы урочных занятий: первый тип включает учебный проект как составную часть осуществляемого в урочной или во внеурочной деятельности. В среднем звене (5-6 класс), когда учащиеся обладают относительно небольшим лексиконом и могут оперировать простыми грамматическими конструкциями, урочные учебные проекты носят преимущественно индивидуальный характер (проект «Му

homepage» по итогам повторения лексического материала к теме «My fantasy» в пятом классе).

На последующих ступенях, на старшей ступени данный вид деятельности приобретает более совершенный характер. В рамках данного типа урока учащиеся могут работать в парах, в группах, также быть оригинальными в определении продукта проектной деятельности. Так, при реализации проекта («A couple of days in London» -«Несколько дней в Лондоне») в седьмом классе. Результаты учащиеся в последующем использовали как рекламный проспект туристической фирмы, а также подбор статей о достопримечательностях, о преимуществах и недостатках поездки в Лондон и т.д..

Второй тип урока, на котором ставился триединая дидактическая цель, заключался в освоении и закреплении необходимого предметного содержания, так и относительно формирования и развития универсальных умений. Это были практические урочные занятия или работы с включением частично – самостоятельной деятельности учащихся, где в качестве примера может послужить проект «At an international airport» в восьмом классе, когда перед учащимися стоит задача использовать приобретенные знания по теме в учебной ситуации «Как снять деньги в банкомате за границей». Результатом работы одной из групп стала инструкция по использованию банкомата за границей, в то время как вторая группа разработала аналогичную пошаговую инструкцию, но предусмотрела два варианта развития событий – первый- выдача наличных, второе- проглатывание карты банкоматом. Во втором случае ученики описали ход решения возникшей проблемы.

Следующий вид, третий тип урока, на котором помимо освоения предметного содержания происходило перевод частнопредметных умений в общеучебные и универсальные умения, что использовались традиционные уроки, но при этом предоставлялась учащимся возможность не только усваивать готовое, но и самостоятельно или вместе с учителем организовывать учебную деятельность, добывать и анализировать информацию. Например, такие общие учебные умения, как выделение главного в тексте, письменный или устный пересказ при последующем развитии составляют основу формирования проектного умения работы с информацией; игра, моделирование ситуации способствуют формированию

основы умения работы в группе, в команде. Наиболее эффективным средством на уроках подобного типа является коммуникативная игра. В методическом плане коммуникативная игра представляет собой учебное задание, включающее языковую, коммуникативную и деятельностную задачи.

Как известно, в методической литературе различают несколько видов коммуникативных игр: прежде всего, необходимо уточнить все возможные данные о человеке, у которого берется интервью; планируются вопросы, включая «Who? What? Where? Why? How?», обычно не задают вопросы, требующие ответа «да» или «нет». Если в этом есть необходимость, то они дополняются вопросами, ответы на которые уточняют подробности. В нашей практике обычно учащиеся стараются задавать оригинальные вопросы, на которые интервьюируемый может ответить. При этом учитываются потребности аудитории, если интервьюируемый не понимает вопроса, его следует задать еще раз, переформулируя и уточняя некоторые детали в зависимости от сложившейся ситуации; последний вопрос должен носить подытоживающий характер, то есть следует выделить наиболее важные положения, поинтересоваться будущим данного вопроса, спросить у интервьюируемого, что он хочет сказать слушателям; обучающемуся предлагается поставить себя в ситуацию, которая может возникнуть вне аудитории, в реальной жизни. Обучающемуся необходима адаптация - в одних случаях он может играть себя, в других - ему придется взять на себя воображаемую роль; поведение участников должно соответствовать исполняемой ими роли; участники деловой игры концентрировали свое внимание на коммуникативном использовании единиц языка, закреплению их в речи. В проведении ролевой игры можно выделить следующие этапы: а) подготовительный, ведение в ролевую ситуацию, ознакомление с проблемой; знакомство с лингвистическим наполнением игры; предварительная тренировка лексических единиц и грамматических структур; б) собственно ролевая игра; в) заключительный этап предполагает оценку преподавателем действий обучающихся, и, возможно, дискуссию по данной проблеме. Успех игры во многом обусловлен адекватных ролевых предписаний, реквизита и размещения участников игры (большим кругом, буквой «С» и т. д.). Участие учителя во время игры заключалось, принимает роль ведущего, или одну из второ-

степенных ролей, чтобы иметь возможность корректировать, вмешаться в процесс общения, стимулировать пассивных участников к беседе, направить действия участников в нужное русло, не разрушая создавшуюся коммуникативную ситуацию.

Включая элементов коммуникативных игр в процесс урока, учитель может выяснить для себя факты, которые в дальнейшем при вовлечении учащихся в проектную деятельность, помогут ему правильно позиционировать того или иного ученика при распределении ролей в проекте, дабы избежать дополнительных проблем и рисков. С помощью учебного проекта мы решали задачи предметного обучения, закрепляя изученное путем практического применения теоретических знаний, выравнивать степень подготовленности класса по пройденной теме, изучать новое содержание, формировать предметные умения и навыки. Также проектные уроки способствуют, обобщению, обеспечивая учащимся условия для применения полученных знаний в целях понимания их практической пользы. На таких уроках используются ранее полученные знания, которые в процессе проектной деятельности углубляются, расширяются и систематизируются; предваряя обеспечение введения новой темы, которая будет изучаться. Информация и знания, усвоенные учащимися во время такой работы, дают возможность представить сферу применения знаний, которые будут получены в предстоящем тематическом блоке программы. Одновременно решается проблема положительной мотивации предстоящего изучения темы.

Для того чтобы грамотно спланировать работу по проектному и предметному обучению, учителю иностранного, английского языка необходимо проанализировать собственную рабочую программу по английскому языку, определиться с наиболее оптимальным временем включения в эту деятельность (как правило, оно совпадает с окончанием изучения одного раздела и необходимостью предвосхищения другого). При таком подходе проектные уроки мы проводили многократно в течение учебного года.

Таким образом, в данной статье мы рассматриваем некоторые научные подходы к раскрытию сущности и содержания понятия профессиональная компетентность. В рамках нашего исследования, «профессиональную компетентность» учителя иностранного, английского языка определяют такие факторы, как

интегративная характеристика личности (учителя и ученика), выражающееся в совокупности признаков:

- мотивационный (наличие положительной мотивации к будущей профессии); когнитивный (профессиональные знания иностранного, английского языка, методика его обучения, психолого-педагогические знания);

- деятельностный, профессиональные умения и навыки, умение логически строить общение на иностранном языке, умение систематизации учебного материала и его преподавание, умение педагогического общения (психологический аспект), умение самообразовательной деятельности учителя.

Литература

- 1 Шукин А.Н. Методика обучения иностранным языкам. – М.: Изд. УРАО, 2002. – С. 116-122.
- 2 Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. – М., 1997.
- 3 Основные направления в методике преподавания иностранных языков / под ред. И.В. Рахманова. – М., 1999.
- 4 Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование: концепции развития индивидуальности в диалоге культур. – Липецк, 2000.
- 5 Бальхина Т.М. Формирование профессиональной компетенции филолога на ступени обучения в магистратуре. – М., 2000. – С. 111-127.
- 6 Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2000. – № 1.

References

- 1 Schukin A.N. Metodika obucheniya inostrannym yazykam. – M.: Izd. URAO, 2002. – S. 116-122.
- 2 Scherba L.V. Prepodavanie inostrannyh yazykov v sredney shkole. – M., 1997.
- 3 Osnovnye napravleniya v metodike prepodavaniya inostrannyh yazykov / pod red. I.V. Rahmanova. – M., 1999.
- 4 Passov E.I. Kommunikativnoe inoyazychnoe obrazovanie: kontseptsii razvitiya individual'nosti v dialoge kul'tur. – Lipetsk, 2000.
- 5 Balyhina T.M. Formirovanie professional'noy kompetentsii filologa na stupeni obucheniya v magistrature. – M., 2000. – S. 111-127.
- 6 Polat E.S. Metod proektov na urokah inostrannogo yazyka // Inostrannye yazyki v shkole. – 2000. – № 1.

ӘОЖ 81:001

М. К. Несипбекова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
II курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. доцент А. О. Тымболова
e-mail: 85_makpal @list.ru

Драмалық шығармалардағы кейіпкер тілі

Мақалада драмалық шығармалардағы кейіпкер тілінің эстетикалық қызметін көрсетуде қолданылатын тілдік-стильдік амал-тәсілдер қарастырылады.

Драмалық шығармалардағы диалогтардың алар орны ерекше екендігі, сонымен қатар зерттеулер жан-жақты қарастырылған. Драмалық шығармаларда кейіпкерлердің тілі арқылы мінезі, бейнесі көрінеді. Кейіпкер тіліне қатысты орыс және қазақ тіл білімінде де зерттелгені көрсетіледі

Мақалада актер тілінің стилистикалық сауаттылығы және талдау барысында диалог, монолог, полилог, сонымен қатар лексикалық элементтерге жататын диалектизмдер мен варваризмдердің қолданылуына үлкен мән берілген. Драмадағы кейіпкерлер сөйлеу техникасы мен сөйлеу мәдениетін қатар меңгергенде ғана көрермендерді бағындыра алады. Сахнада актер тіл арқылы ғана көрермендермен байланысқа түсетіндігі айтылған.

Кейіпкер тіліндегі сөз өнерінің күдіреті тек әдемі сөздерде ғана емес, болашақта оның ғылыми астары терең зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді.

Түйін сөздер: диалог, монолог, драматургия, драматург, стиль, пьеса, лингвопрагматика.

М. К. Несипбекова

Язык героя в драматическом произведении

Диалоги в драматических произведениях занимают важное место. Диалог в драме – основное средство развития действия и конфликта и основной способ изображения характеров (важнейшие функции драматического диалога). В нем раскрывается внешняя и внутренняя жизнь персонажей: их взгляды, интересы, жизненная позиция и чувства, переживания, настроения. Иначе говоря, слово в драме, будучи емким, точным, выразительным, эмоционально насыщенным, словом-действием, способно передать всю полноту характеристики действующих лиц. Характер и слово в драме взаимообусловлены, находятся в единении: в речи выявляется характер, а характер, в свою очередь, накладывает отпечаток на речь персонажа. Возникает требование строгой индивидуальности речи каждого героя. Драма требует от читателя развитого и всестороннего воображения. Опираясь, в принципе, лишь на драматическую речь (прежде всего диалоги, монологи), читатель должен представить себе место и время действия, внешний облик героев, их манеру говорить и слушать, их движения, жесты, мимику, почувствовать, что скрывается за словами и поступками в душе каждого из персонажей.

Ключевые слова: диалог, монолог, драматургия, драматург, стиль, пьеса, лингвопрагматика.

M. K. Nesipbekova

The language of the hero in drama

In This article shows dramatical texts af actors esthetetical character of using lingual – style. This article is considered the use of language in the speech of stylistic devices heroes of dramatic works. The article discusses the role of dialogue in dramatic works as well as a comprehensive study. In dramatic works and shows their nature and images of the characters. A study is also regarded Russian – Kazakh linguistics. In the article attaches importance using of actor's stylistically literacy and dialogue, monologue, polylogue also dialecticism, barbarism of lexical elements. Only when the next conversation actor learned the culture of technics conversation on dramatic characters, and subordinate viewers. On stage, the actor tells the viewer down through the language of communication.

Providence art word in a character deeply explores the scientific name of the lower classes flocks not only beautiful words, but in the future, should indicate.

Key words: dialogue, monologue, dramaturgy, the playwright, style, the play lingvopragmatika.

Диалогтар кейіпкер болмысын танытатын тілдік амал ретінде орыс тіл білімінде Л.В. Щерба, Л.П. Якубинский, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Т.Г. Винокур, А.Н. Гвоздев, М.М. Бахтин, В.М. Лагутин тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде жете зерттелді. Драмалық шығармалардың ерекшелігі – тұтасымен сөйлеушілердің сөздері болып келетіндігінде. Драмалық шығармаларда жазушының сипаттауы, баяндауы болмайды. Мұндағы сөйлеу тіліне берілетін басымдық – драматургия жанры мен стиліне тән басты нәрсе. Драмадағы оқиға желісі кейіпкерлердің диалогына сай негізделіп шешіледі. Драматург оқиғаны, іс-әрекетті сахна талаптарына сай дамытады. Драмалық шығармаларда кейіпкер бейнесі тартыс үстінде ашылады.

Драматург үшін іс-әрекет арқылы ғана емес, тіл арқылы да мінез ерекшелігі көрінетін кейіпкерді ұсыну оңай емес. Сахналық шығармаларда образ жасауда кейіпкерлер тілінің орны ерекше болып келеді. Кейіпкерлердің тілінен олардың бейнесі көрінеді. Кейіпкерлер тілінің мазмұны нақты, құрылымы қысқа болып келетіні белгілі. Академик З.Қабдолов: «... драмадағы ең басты, ең шешуші, ең негізгі нәрсе – тіл. Пьесаның күші де, әлсіздігі де тілде; пьесадағы әр сөз мірдің оғындай өткір, көздеген жерге дір етіп тиердей дәл, көкейге саулап құйылардай таза, мөлдір, санаға мықтап дарығандай мағыналы, мәнді болып келуге тиіс», - дейді [1, 98]. Ал, мағыналы сөз – жүйелі ойдың нәтижесі екені белгілі. Сондықтан, кейіпкерлер тілінің эстетикалық қызметін көрсетуде тілдік-стильдік амал-тәсілдердің орны бөлек.

Қазақ тіл білімінде көркем әдебиеттегі кейіпкерлер тіліне қатысты кейбір мәселелер М. Балақаев, Ә. Қайдаров, Р. Сыздықова, М. Серғалиев, С. Исаев, Р. Әміров, Х. Нұрмұханов, Б. Шалабаев тағы басқалардың еңбектерінде қарастырылды. Жалпы көркем шығармаларда әрбір кейіпкердің сөз саптауы мен сөз мәнері әр түрлі болып келеді. Бұл олардың қоғамда алатын әлеуметтік жағдайына, ортасына байланысты болады. Сондықтан да олардың әр қайсысының өзінше сөйлеу дағдысы болады. Кейіпкер тілінің осындай ерекшеліктері тілдің лексикалық және грамматикалық қабаттары арқылы жүзеге асады. Кейіпкердің тілі арқылы оның мәдениеттілігі, жас мөлшері, қызметі, кәсібі, өскен ортасы, сыпайылығы, дәрежелігі т.б. қасиеттері байқалады. Кейіпкердің сөйлеу мәнеріндегі өзіндік ерекшелігі оның лексикасынан бастала-

тыны белгілі. Ал сөйлеу тілі лексикасының құрамына қарапайым, тұрпайы жаргон сөздер, жергілікті тіл ерекшеліктері (диалектизмдер) жатады. Өзіндік қолтаңбасы бар драматургтердің шығармаларындағы тілдік құрылымның бірқатарын сөйлеу тілінің элементтері құрайды. Драматургтің жеке стильдік даралығы оның белгілі тілдік құралдарды қолдануындағы ерекшеліктерінен байқалады. Тілімізде жиі кездесетін сөйлеу тілінің элементтері қатарына экспрессивтік-эмоционалды сөздер жатады. Бұл тілдік құралдар көркем туындыларда кейіпкердің мінез-құлқын ашуға, суреттелген оқиғаны әсірелеуге де қатысады.

Бүгінгі таңда сахна мен көгілдір экран тілінің айналасында зерттелуі тиіс күрделі мәселелердің көп екендігі даусыз. Сөз өнерінің күдіреті тек әдемі сөздердің тізбегінде емес, оның ғылыми астарының негізінде жатыр. Сахнадағы актер жалпы көрермен алдында сөз сөйлеу өнерінің міндеті мен жауапкершілігін қатаң сезінуі тиіс.

Актер тілі негізінен образ жасауға, оны даралауға қызмет етеді. Актер тілі – лингвистикалық стилистиканың зерттеу нысанына жатады. Актер тілін талдауда диалог, монолог, полилогтердің қызметі айырықша. Әсіресе, диалогтың табиғаты ерекше. Диалог арқылы шығарманың идеясы мен кейіпкер бейнесі көрінеді. Актер тілі арқылы көркем шығармада кейіпкер бейнесі сомдалады. Демек, актердің еңбегі кейіпкерін шебер сомдаумен бағаланады. Шебер актер оқыған кітабыңызды көз алдыңызға картина түрінде елестетеді. Актерлер тіліндегі лексикалық элементтер: диалектизмдер, қаратпа және одағай сөздер, қарапайым және жаргон сөздер мен варваризмдердің қолданылуына талдау барысында үлкен мән беріледі.

Сахна тілінің маманы, профессор Д. Тұранқұлқызы, тіл байлығы – елдің елдігінің айғағы, көркем және ғылыми әдебиеттің, мәдениеттің салт-санасы. Тіл байлығы, тіл тазалығы, тіл мәдениеті – ұлт қасиетінің, санасының негізгі өнегесі, нағыз белгісі. Әр тілдің өз ырғағы бар. Қазақ тілі еш уақытта өзімен көршілес халықтардың тілдерінен кем болып, қатарынан қалып өмір сүрмегендігі, өз сыбағасын ешкімге жібермегендігі мыңдаған жыл тарихында айқындалған. Біздің тіліміз – көркем, бай. Мәселе, соны дұрыс пайдалана білуде. Өз тіліміздің сұлулығын сезбей, өзге тілдің сұлулығын сезіну екіталай. Қазақ тілінің өзге де ұлттық тілдер сияқты екшеліп, қыр-

ланған, тұрақталған, жалпыға ортақ заңдылықтары мен ережелері бар. Ол заңдылықтардың бір бөлігі сөздерді дұрыс таңдап, орнымен жұмсауға қатысты» – дейді. Сондықтан олар сөзді өздері ғана ұғынып, бағалап қана қоймай, оны көрерменге, тыңдаушының зердесіне жеткізе білулері керек, яғни тыңдаушысын ұйытып, баурап алып, сөз қадірін, өнер қадірін танытуы тиіс деп есептейді.

Тіл – ең алдымен коммуникациялық қызметті атқарады. Сахнадағы актердің сөзі табиғи сипатқа ие. Сахнадағы табиғилық – күнделікті өмірдегідей қарапайым сөздер тізбегі емес, драмалық өнер табиғатына сай, өзекті жарып шығып, адамның ішкі табиғатымен қабысып жатады.

Театр тіршілігіндегі негізгі тұлға – актер, ең басты құралы – сөз. Әдебиет те, өнер де, драматургия да сөзсіз жүзеге аспайды. Ал әдебиет, өнер жоқ жерде сахна өнері де жоқ. Қарсылық пен қалыңдыққа құрылған әрекет-қуаты күшті сөз ғана сахнаның шырайын кіргізеді. Сондықтан драматургия тілі күнделікті өмірдегі ауызекі сөз емес, айрықша айшықты тіл. Ол композициялық құрылысы, жанрлық сипаты, оқиға желісі, идеялық, көркемдік қуаты барынша пісіп-жетіліп барып, күрделі толғаныстан туатын дүние. Демек, сахна тілінің көркемдік қуаты мен саздылық сипаты театр өнері саласында айрықша орын алады.

Прагмалингвистика өзінің табиғаты жағынан коммуникативтік іс-әрекетті зерттейтін сала болғандықтан, барлық тілдік талдауларға ықпалын тигізеді. Бұл туралы А. Тымболова «Көркем әдебиет тілін гуманитарлық ғылымдармен байланыстыра, антропоцентристік тұрғыдан қарастырғанда, лингвопрагматикалық аспект көркем шығармалардың тілін кешенді және фрагментарлы түрде зерттейді. Сол сияқты сөзді дұрыс қолданбастан, сөйлемді жүйелі құрастырмасаң, тілдік нормаға нұқсан келеді. Сахна тілінің де өзіне сай лексикалық, грамматикалық, орфоэпиялық нормасы бар. Тілдік норма жазуда ғана емес, сөздің қолданылуы мен айтылуында да, сөйлем құрауда да, яғни тілдің өн бойында болуы тиіс», – деп көрсетеді [2, 127].

Тілдік норманы сақтап сөйлеу – мәдениеттіліктің белгісі. Тіл мәдениетіне жетікпін дейтін тұлға сөздің мағынасын, мәндестік ерекшелігін, әдеби, тілдік төркінін, сөздердің еркін және тұрақты тіркестер құрамына ену мүмкіншіліктерін жете білуі керек. Яғни, сахна тілі орфоэпиялық ережелер мен нормаларды сақтауды қатаң түрде талап етеді. Сах-

нада әдеби тіл нормалары түгел сақталып, актердің оны сөйлеу тілінде қаншалықты меңгергендігі жан-жақты көрінеді. Яғни, актер сөйлеу мәдениеті мен сөйлеу техникасын қатар меңгеруі қажет. Образды сомдаушы актер қазақ әдеби тілінің нормаларын тиісті дәрежеде сақтап сөйлеуі қажет.

Бұл ойымызды «Сөйлеу техникасы мен сөйлеу мәдениетін қатар меңгеру – дауыс сапасын жақсартудың бірден-бір жолы. Өйткені, сөйлеу мәдениеті сөздерді білдірмек ойға дәл таңдай білу болса, сөйлеу техникасы сол сөздерді тыңдаушысына жеткізе білетін дауыс құбылыстарын меңгеру болып табылады», – деген пікір нақтылай түседі [3, 32].

Әдеби тіл нормалары тілдің әрбір деңгейімен тығыз байланысып, қолданылу барысында фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік деңгей элементтерінің жүйесін сақтайды. Сондықтан С. Исаев «Әдеби тілдің нормалары фонетикалық нормалар мен олардың жүйесінен, лексика-семантикалық нормалардан, морфологиялық нормалар мен олардың жүйесінен, сөздердің комбинаторлық, конструктивтік нормалары мен қолданылу, қалыптасу жүйелерінен тұрады» [4, 17], – дейді.

Сахнада актер тіл арқылы көрерменімен тікелей байланысқа түседі. Актер тілі көрермендер үшін дұрыс айтылған әдеби тілдің үлгісі болуы тиіс. Әдеби тілдің бірыңғай нормасына үмтылу, тіл мәдениетінің бір белгісі болып табылады. Сондықтан, театр – актер – тіл бір-бірінен ажырамас ұғымдар, тіл мәдениеті мен сөйлеу техникасы да тығыз байланысты.

Сахнадағы тілдік тұлға – ұлттық тілдің нағыз сапасын жинақтап сақтаушы субъект болып табылады. Драмалық шығармаларда кейіпкерлердің сөзі жеке-дара айтылғанмен, композициялық құрылымы тұтастық құрайды.

Сахнаның басты шарты ауызша сөздің нормалары мен жазба сөздің ара жігін ажырату болып табылады. Әрине, барлық уақытта сөздің жазылуы мен айтылу нормасының сәйкес келе бермейтіндігі белгілі. Сондықтан, сахнада орфоэпиялық норманың сақталуы да негізгі талаптардың бірі.

Жазба мәтіннен оқырман эмоциялық әсерді аз алуы мүмкін. Ал сахналық қойылымда шебер ойнай білген актердің аузынан шыққан әрбір сөз көңілдегі ойға қозғау салары анық. Бұл жерде актер дауысы шешуші рөл атқарады. Дауыс актер сөзінің үш бірдей ықпалды қызметін жүзеге асырады дейді сахнатушы Д. Тұранқұлова. Олар: «спектакль

не жайында, соны естіп-білуге; дыбыс ырғағымен бейнеленген кейіпкер ойларын түсінуге; пьеса кейіпкерлері қандай сезім-күйде, соны аңғаруға мүмкіндік әпереді», – деп көрсетеді [5, 86].

Ал, Римнің атақты шешені Цицерон «Шешеннің қуаты тыңдаушының көңілін бүтіндей аударып, бағындыра білуінде. Қызыл тілді шешен деп, кім форумда және азаматтық сот процестерінде тыңдаушыны иландыра алса, сүйсіндіре алса, өзіне бағындыра алса, соны айтамыз» деген екен. Сонымен қатар, Цицерон трактаттарында сөз құрау, сөз стилі, сөзді әзілмен, сынмен жеткізу, басқа да әдеби ерекшеліктерді пайдалану, сөзді дыбыстық метафоралармен құлпырту т.с.с. шешендер үшін құндылығы аса зор кеңестер келтірілген. Бұлардың барлығы сөз иесі мамандарына күнделікті сөз құдіретін жете түсіну, таныту үшін өте қажет.

Өнердің түрі көп, мысалға: кескін өнері, мүсін өнері, сәулет өнері, т.б. Мүсіншінің құралы – бояу, әншінің құралы – үн, бишінің құралы – қимыл болса, шешеннің құралы – сөз, тіл. Ал, сахна тілі қандай өнер дегенде, сахна тілі – сөз, тіл өнері болмақ.

Сөз сахна тілінің құрылыс материалы болып табылатындығы белгілі. Сахнада әдемі сөйлеу, әсерлі сөйлеу, мәнді де мәнерлі, жұмсақ, күштеп, батырып сөйлеу әртүрлі ойлардың нәтижелері. Яғни, сөздің қаншалықты

дәрежеде айтылуы, актердің ой-ұшқырлығына байланысты болып келеді. Сөйтіп, пайыздық өлшемдерге ие болады.

Сондай-ақ, актердің сөзі оның психологиясының да көрсеткіші. Себебі, актер ішкі психологиялық тебіренісі мен сыртқы пішіні бір-біріне сай болғанда ғана нағыз кейіпкер бейнесін жасап шығармақ. Бұл жердегі ішкі психологиялық тебіреніс ішкі сөзге – монолога, сыртқы пішіндік көрініс сыртқы сөз әрекетіне саяды.

Жалпы, кейіпкер тілінің басты мақсаты рөлді орындау барысында сөйлеуді машықтандыру, әрбір сөздің мәнін түсініп, табиғатын тануға баулу, кейіпкер образын аша түсетін штрихтарға талдау жасау, ондағы әр сөзге мән беру, оның орындалуын, сахналық үлгісін жасау, тілдік сөз қорын байыту, мәнерін жетілдіру. Бір сөзбен айтқанда сөйлеу техникасын жақсарту. Біз қарастырып отырған кейіпкер тілінің сөз әрекеті ой ұшқырлығына қаншалықты ықпал етсе, сөйлеу техникасының да соншалықты әсері бары белгілі.

Қорыта келгенде, сөз ата-бабамыздан жалғасып келе жатқан аманат, асыл мұра. Актер сөйлер сөзін, айтар ойын жүйелі жеткізіп, әдеби тілдің нормасын сақтап, сөз сөйлеу өнеріне, тіл мәдениетіне ыждаһаттықпен қарауға, ұлттық тілдің қаймағын келер ұрпаққа бұзбай табыстауға тиіс.

Әдебиеттер

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
- 2 Тымболова А. Драмалық шығармалардың лингвистикалық поэтикасы. – Алматы: Елтаным баспасы, 2013. – 328 б.
- 3 Тұранқұлова Д. Сахна тілі. – Алматы, 1998. – 208 б.
- 4 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1989. – 269 б.
- 5 Тұранқұлова Д. Сырлы сөз – сахна сәні. – Алматы, 2003. – 204 б.

References

- 1 Qabdolov Z. Söz öneri. – Almaty: Sanat, 2002. – 360 b.
- 2 Tymbolova A. Dramalyk shyğarmalardıń lingvistikalık poetikasy. – Almaty: Eltanym baspasy, 2013. – 328 b.
- 3 Tұranqұlova D. Sahna tili. – Almaty, 1998. – 208 b.
- 4 Isaev S. Qazaq әdebi tiliniń tarihy. – Almaty: Mektep, 1989. – 269 b.
- 5 Tұranqұlova D. Syrly söz – sahna sәni. – Almaty, 2003. – 204 b.

УДК 81:001.12/18

А. А. Саганаева

магистрант II курса Казахского государственного женского педагогического университета,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – д. ф. н. профессор В. И. Жумагулова
e-mail: kairat_0808@mail.ru

Особенности вербализации концепта «байтерек» в национально-культурном сознании

В данной статье предпринимается попытка исследования концепта «байтерек» и актуализирующих его языковых единиц.

Концепт «байтерек» является одним из базовых в тюркской, в частности, казахской языковой картине мира, который имеет большое значение в казахской ментальности как для отдельной языковой личности, так и для лингвокультурного сообщества в целом. Анализ особенностей реализации концепта «байтерек» позволит выявить общее и специфическое, коллективное и индивидуальное для казахского языкового сознания.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт, свободный ассоциативный эксперимент, национально-культурное сознание.

А. А. Саганаева

«Байтерек» концептінің ұлттық-мәдени санада қалыптасу ерекшеліктері

Бұл мақалада «байтерек» концептісі және оның тілдік бірліктері зерттеледі.

«Байтерек» концептісі түркі халықтарына, атап айтқанда, қазақ халқының жеке тұлғасына да лингво-мәдени бірлестікке де маңызы зор.

«Байтерек» концептін зерттеу нәтижесі жеке және ұйымдас қазақ тілдік санаға жалпы және өзіне ғана тән ерекшеліктерін көрсетеді.

Түйін сөздер: әлемнің тілдік тұлғасы, концепт, еркін ассоциативті эксперимент, ұлттық-мәдени сана.

А. А. Saganaeva

Peculiarities of verbalization of the concept «Baiterek» in the national cultural consciousness

This paper attempts to research the concept of «Baiterek» and its actualization linguistic units.

«Baiterek» is one of the basic concepts in Turkic, and in particular Kazakh linguistic world-image, which is of great importance in the Kazakh mentality as a specific lingual personality and for the entire linguistic cultural community. Analysis of peculiarities of the implementation of the concept «Baiterek» enables identification of the general and specific, collective and individual matters for the Kazakh linguistic consciousness.

Key words: linguistic world-image, concept, free association experiment, national cultural consciousness.

В последние годы все большее развитие получают лингвистические направления, составляющие антропоцентрическую парадигму, в центре внимания которых находятся исследования ментального аспекта процесса коммуникации. При этом язык изучается как общий когнитивный механизм, как инструмент кодирования информации, как связующее звено между человеком и действительностью.

Важно отметить, что любая человеческая деятельность неизменно связана с мыслительными процессами, которые воплощаются в языковую форму через те или иные понятия. Содержание понятия, имеющего большое значение для культуры, и является концептом.

Как известно, концепт – базовое понятие одного из перспективных направлений в лингвистике – когнитивного (изучающего процессы хранения и передачи знаний посредством языка).

Концепты, понимаемые как структурные единицы человеческого сознания, вызывают наибольший исследовательский интерес, так как именно они хранят совокупность знаний человека о тех или иных фактах действительности и являются частью национальной культуры. Поскольку люди большую часть информации об окружающем мире получают через зрительный канал, восприятие пространства становится ведущим в формировании языковой картины мира.

Картина мира при всех самых несовершенных вариантах своего воплощения всегда целостна. Ее характеризуют единство образов, согласованность частей. Наиболее фундаментальные культурные концепты согласованы со структурой ключевых метафор языка. Так, основным символом картины мира у древних тюрков является дерево мира. Этот образ отражен у современных потомков различными оттенками значения, трансформирован ввиду влияния этно-социо-культурной среды.

Для более подробного понимания и осмысления аксиологического значения данного концепта, необходимо обратиться к мифопоэтическому источнику.

Мировое древо («космическое» древо), характерный для мифопоэтического сознания образ, воплощающий универсальную концепцию мира. Образ Мирового древа выявлен или реконструируется на основе мифологических, в частности космологических представлений, зафиксированных в словесных текстах разных жанров, памятниках изобразительного искусства (живопись, орнамент, скульптура, глиптика, вышивка и т.п.), архитектурных сооружениях (прежде всего культовых), утвари в широком смысле слова, ритуальных действиях и т. д. Прямо или косвенно образ Мирового древа восстанавливается для разных традиций в диапазоне от эпохи бронзы (в Европе и на Ближнем Востоке) до настоящего.

Изучая мифы народов мира, мы выявили закономерность в построении модели мира, а также древнейший символ образа мирового древа, который нашел отражение в концепции архитектурного монумента Байтерек в Астане. Байтерек является не только символом молодого государства Республики Казахстан, но явлением более древним, значительным в культурном наследии казахстанской нации.

Почти во всех мифопоэтических сказаниях существует образ дерева. Например, у казахов это – байтерек, где отдыхают в пути герои сказок и эпосов. Отголоски представления о центре мира как о мировом дереве в мифологии прослеживаются в представлениях о родовом древе (дерево и птица – родоплеменные атрибуты; интересна и возможность превращения коня в родовое древо), в запрете рубить одиноко стоящие деревья.

Дерево мира у древних тюрков разделено на три уровня. «Отзвуком древнетюркской космологии следует считать представление древних казахов о трех мирах: верхнем (небесном), среднем и подземном. Именно на эти три

уровня мира накладывается горизонтально символ мира – дерево. Представители верхнего мира – птицы находятся на верхушке дерева в образе орла. Позже орел приобретает образ птицы персидского фольклора – птицы-великана симруга. Но, судя по преданиям, самым древним образом птицы-спасителя из верхнего мира является ворон. В древних преданиях тюрков об Ашине, Тенгри – бог неба – в образе ворона пролетает над болотом, в которое враги кинули истерзанного мальчика, и посылает волчицу спасти его.

Известно, что языковое сознание не может исследоваться только через язык. «Сознание отображает себя в слове, как солнце в малой капле воды. Слово относится к сознанию, как малый мир к большому, как живая клетка к организму, как атом к космосу. Они и есть и малый мир сознания. Осмысленное слово есть микрокосм человеческого сознания» [1, 141].

Так, одним из наиболее эффективных способов описания специфики национально-культурных стереотипов сознания являются экспериментальные методы, в частности это метод свободного ассоциативного эксперимента, который заключается в том, что респонденту дается слово-стимул, на которое у него должна возникнуть та или иная ассоциация.

С целью построения концептуально-семантического поля, нами был проведен свободный ассоциативный эксперимент на слово-стимул «байтерек».

Если характеризовать полученные ответы-реакции с лингвистической точки зрения и рассматривать их формально грамматические особенности, стоит отметить, что при описании образа, который кодирует концепт «байтерек» в сознании, опрашиваемые использовали несколько типов реакций: реакции-словоформы (отдельные лексические единицы), реакции-словосочетания, а также реакции-предложения, что говорит о разнообразной форме вербализации исследуемого концепта.

В ходе эксперимента было опрошено более 250 человек разного возраста и социального статуса. Результаты были следующими: у 100% респондентов со словом-стимулом «*Байтерек*» возникают ассоциаты «*Астана*», что составляет наибольшую частотность представления; «*Байтерек – Казахстан*» – 90%; «*Байтерек – Древо (жизни)*» – 90%; «*Байтерек – Монумент, башня*» – 85%; «*Байтерек – Обильный, щедрый*» – 85%; «*Байтерек – Ер-Тостик*» – 83%; «*Байтерек – Президент Назарбаев Н.А.*» – 80%, «*Байтерек – Ак Орда*» – 80%, «*Байте-*

рек – Легенда, миф» – 76%; «Байтерек – Символ могущества» – 65%; «Байтерек – Аялы алақан» (в перев. «заботливые руки») – 58%; «Байтерек – Жизнь, начало» – 44%; «Байтерек – Ось миров» – 37%; «Байтерек – Птица Самрук» – 32%; «Байтерек – Высота» – 20%; «Байтерек – Дракон Айдахар, змея» – 15%; «Байтерек – Солнце» – 15%; «Байтерек – Яйцо» – 12%; «Байтерек – Норман Фостер, Акмурза Рустембеков» – 10% (Рис. 1).

Так, концепт «байтерек» в национальном сознании представлен разнообразными частями речи: существительными нарицательными и собственными, абстрактными и конкретными; прилагательными; словосочетаниями.

Прагматический признак концепта «байтерек» репрезентируется широким спектром не только нарицательных существительных, но и имен собственных, среди которых выделяются: антропонимы (*Нурсултан Абишевич Назарбаев, Ер-Гостик, Норман Фостер, Акмурза Рустембеков*); топонимы: (*Казахстан, Астана, Ак Орда*). Также встречаются прилагательные (*обильный, щедрый*). Синтаксический уровень лексем данной категории представлен словами из одной, двух единиц (*президент, монумент, башня, легенда, жизнь, начало, птица Самрук, высота, дракон Айдахар, змея, яйцо*); словосочетаниями (*древо (жизни), символ могущества, аялы алақан, ось миров*).

Религиозно-философский пласт исследуемого концепта вербализуется исключительно существительными (миф, легенда, Самрук, Солнце, Айдахар, Ер-Гостик), состоящими из одной лексемы в казахском языковом сознании, а также представлены и словосочетания (*древо (жизни), символ могущества, аялы алақан, ось миров*).

Проанализировав результаты свободного ассоциативного эксперимента, мы пришли к выводу, что со словом-стимулом «байтерек» у опрашиваемых возникают наиболее высокочастотные реакции, представленные доминантами *Астана, Казахстан, древо жизни, древо мира, монумент, башня, обильный, щедрый* составляющих ядро ассоциативного поля; в приядерную зону входят такие лексемы, как

Н.А. Назарбаев, Ер-Гостик, Ак Орда, легенда, миф, символ могущества; единицами ближней периферии выступают слова-реакции *аялы алақан, жизнь, начало*; наконец, в зону дальней периферии входят следующие семемы: *ось миров, птица Самрук, высота, дракон Айдахар, змея, солнце, яйцо, Норман Фостер, Акмурза Рустембеков*.

Но не все слова-реакции несут положительную оценку. Среди них можно выделить следующую группу слов с отрицательной коннотацией: «*чупа-чупс*» – неудачный проект, «*большая голова*» – помпезность, «*яйцо падишаха*».

Полученные в результате эксперимента ассоциаты относятся к понятиям, которыми человек оперирует в каждодневном общении, следовательно, ассоциаты отражают картину мира, обусловленную спецификой казахского мировоззрения, а также их культурой.

Если говорить об уровне отношений, который наблюдается между содержанием полученных ассоциативных реакций на слово-стимул «*байтерек*», можно выделить два основных типа общих ассоциаций: ассоциации по смежности (во времени и пространстве), а также ассоциации по сходству. Такая классификация, однако, не является абсолютной и имеет относительный характер. Также кроме непосредственных реакций на предложенное респондентам слово-стимул встречаются ответы, которые можно определить как опосредованные.

Анализ фактического материала позволил выявить следующие метафорические модели: Байтерек – Монумент; Байтерек – древо жизни; Байтерек – Казахстан; Байтерек – Астана; Байтерек – Ак Орда; Байтерек – легенда, миф; Байтерек – символ могущества; Байтерек – высота; Байтерек – жизнь; Байтерек – отрицательное отношение и мн. др.

Таким образом, в национально-культурной картине мира ассоциаты, связанные с обыденным, морально-этическим мировоззрением, представлены в большем объеме (60%), а религиозно-философская тематика в казахском языковом сознании представлена немного меньше (40%).

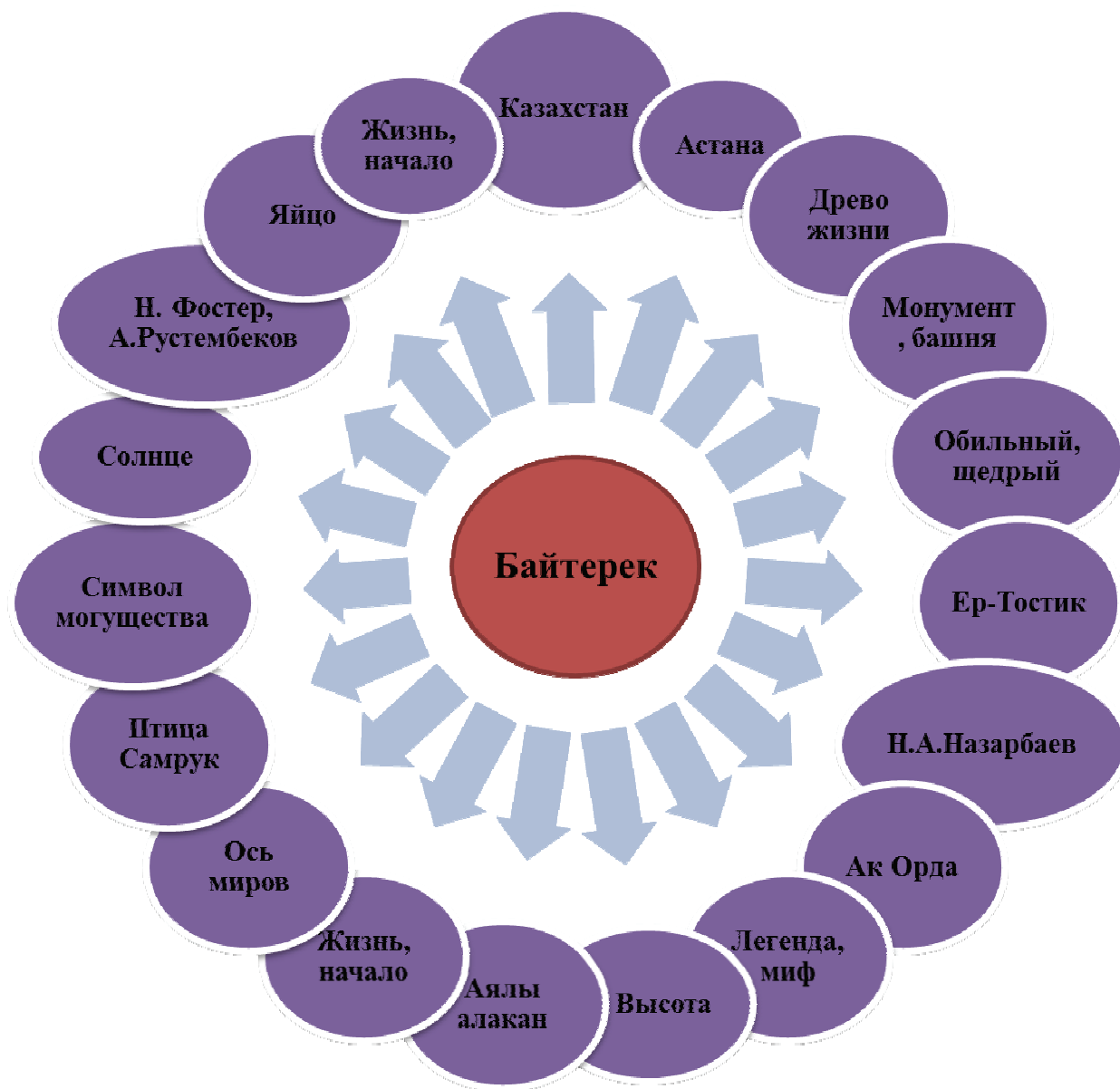

Рис. 1. Концептуально-семантическое поле концепта «байтерек».

Литература

1 Уфимцева Н.В. Русские глазами русских // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность. – М., 2000. – С. 14.

References

1 Ufimceva N.V. Russkie glazami russkih // Yazyk – sistema. Yazyk – tekst. Yazyk – sposobnost. – M., 2000. – S. 14.

УДК 82:801.6; 82-1/-9

Г. С. Сапар

магистрант II курса Казахского государственного женского педагогического университета, г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – к. ф. н. ст. преподаватель Г. А. Орынханова
e-mail: gulzira.sapar@list.ru

Мифопоэтический пласт романа «Счастливая Москва»

Помимо актуального общественно-литературного пласта платоновский сюжет эксплуатирует и ряд мотивов, восходящих к мифу, архетипическим образам и сюжетным схемам. Особой насыщенностью такими мотивами отмечены не только начало и конец романа, но и различного рода кульминации, развязки, сюжетные повороты и переходы, обладающие особой смысловой нагрузкой в структуре текста. В настоящей статье рассмотрены мифологические фабульные мотивы, наиболее существенные для сюжета романа.

Ключевые слова: общественно-литературный пласт, архетипический образ, развязка, сюжетные повороты, мифологические фабульные мотивы.

Г. С. Сапар

«Счастливая Москва» романының мифтік-поэзиялық қатпарлары

Қоғамдық-әдеби қабатпен қатар платондық сюжеттерде мифке, архетиптік образдарға және сюжеттік схемаларға бой алдыратын бірқатар мотивтер де бар. Мұндай мотивтер романның басы мен соңында ғана емес, мәтін құрылымында ерекше мағыналық жүкке ие әртүрлі кульминациялық, шиеленісті, сюжеттік айналымдар мен ауысулар да толы. Бұл мақалада роман сюжеті үшін айтарлықтай мәнді болып табылатын мифологиялық фабулалық мотивтер қарастырылады.

Түйін сөздер: қоғамдық-әдеби қабат, архетиптік образдар, шиеленісті, сюжеттік айналымдар, мифологиялық фабулалық мотивтер.

G. S. Sapar

Mythic and poetical layer of the novel "Happy Moscow"

Besides actual public and literary layer Platonov's plot uses also a series of motives which are going back to myth, archaic-characteristic images and plot schemes. By special meanings such motives are noted not only the beginning and the end of the novel, but also different culminations, outcome, plot changes and transitions possessing a special semantic peculiarity in a text structure. Mythological plot motives which are more essential to the plot of the novel are considered in the article.

Key words: public and literary layer, archaic-characteristic image, outcome, plot changes, mythological plot motives.

Сюжет романа «Счастливая Москва» завязывается одним из самых распространенных мифологических и общелитературных мотивов, мотивом *огня*: "темный человек с горящим факелом" воспроизводит космоизирующее действие внесения света во тьму, сотворения космоса из хаоса. Данный мотив перекликается не только с космогоническими представлениями мифологического мышления, но и с античной и христианской мифологией, средневековыми легендами и ранними романтическими текстами М. Горького [1, 213]. Мотив огня связан в романе прежде всего с "темным человеком" Комягиным, который в своей функции приравнивается к несущему свет людям Прометею.

Мотив огня воплощается также в светящемся образе Москвы Честновой и в связанных с ней мотивах солнца, электричества и тепла, однако он, как и мотивы, связанные с другими первоэлементами, водой, воздухом и землей, носит в романе амбивалентный характер: заключенные в этих стихиях созидующее и разрушающее начала находятся в постоянном поединке, в котором побеждает то одно, то другое начало. Сам образ "темного человека с горящим факелом" амбивалентно сочетает в себе как мотивы света (жизнь, космос), так и тьмы (смерть, хаос): борьба этих двух начал реализуется на сюжетном уровне в отношениях Москвы Честновой с Комягиным и его функциональными заместителями. Огонь же из

созидающего начала превращается в инструмент уничтожения в сцене падения Москвы с горящим парашютом и обозначает конец ее жизненного восхождения и начало духовного и социального падения. Вода как рождающая, лечащая стихия задействована в мотиве "животворящей младенческой влаги", добываемой в романе хирургом Самбикиным, с помощью которой происходит исцеление раненой Москвы Честновой; с исцеляющей функцией воды связан также фабульный мотив поездки Москвы Честновой к "большой воде", на берег Черного моря. Как символ бессознательного, хаоса вода участвует в мотивах "канализационных труб", крови, мочи и пота. Мотив воздуха, реализованный в любви Москвы к этой стихии, в ее полетах, олицетворяет мечты героев о свободе, движении в даль и будущее и связан с представлениями героев о рае, утопическом локусе, расположенном в высоких слоях атмосферы; в сцене же падения Москвы Честновой с горящим парашютом воздух оборачивается своей разрушающей ипостасью и выступает в ней, вместе с огнем, как инструмент уничтожения. С воздухом связан и комплекс мифопоэтических представлений о душе/духе, которые пародийно обыгрываются в романе в мотиве "души в кишках умершей девушки". Мотив земли носит также амбивалентный характер и участвует в сюжете романа как в сценах, связанных с ее плодородной, рождающей символикой, так и в сценах, которые актуализируют связанные с ней представления о могиле, царстве смерти: с рождающей функцией земли связана, в частности, землемерная яма, локус любви Москвы Честновой и Сарториуса, а с символикой смерти связаны такие фабульные мотивы, как авария Москвы Честновой в шахте метро и разнообразная могильная тематика романа (сон Сарториуса, история самоубийства мальчика и др.).

Архетипическая ситуация "борьбы противоположных сил" реализуется в романе и в ряде других мотивов, в том числе в мотивах "музыки" (образ "уличного музыканта", "шума и гула" нового мира, "симфоническая тема" в романе) и "молчания" (умолкшая скрипка и ночная тишь), "цветения" (красочность, насыщенность цветами "нового мира") и "увядания" (отсутствие цветов, бледность, серость). Реализацией комплекса "борьба нового со старым", "смерть старого – рождение нового" являются также анализированные А. Кретининым /2/ фабульные элементы романа, уходящие корнями в древнюю комедию и миф:

инвективы (мотив "стыжения"), жертвоприношение (мотивы "коровы, из которой делают котлеты" и "личного жертвоприношения" Груняхина), приготовление к еде/сама еда (мотивы, связанные с едой: "Москва несколько лет ходила и ела по родине...", комсомольский ужин, базар с продавцами и покупателями еды и т.д.), смех (смеющаяся Москва, "усмехающиеся" вещи), сон (сон Москвы Честновой, "уснувшая душа", сон на бульваре, сон Матрены Чепурковой). Как убедительно показывает в своем анализе А.Кретинин, эти фабульные элементы можно обнаружить как в начале, так и в финале романа, что придает роману кольцеобразную композицию. Кольцеобразно расположены также мотивы "вытеснения старого новым" в начале и конце романа: сначала маленькая девочка Москва Честнова приходит на смену старому "темному человеку", а в финале Груняхин вытесняется на периферию собственного существования приемным сыном Семеном. В начале и конце романа можно обнаружить также мотив "брака как поединка", уходящий корнями в древние представления о производительном акте как борьбе противоположных сил: ср. брак Москвы с первым мужем ("Случайный человек познакомился однажды с Москвой и *победил* ее своим чувством и любезностью"), с Комягиным (издевательства Москвы над ним и приказ покончить жизнь самоубийством), а также брак ее функциональной заместительницы Матрены Филипповны с Груняхиным (постоянные побища между ними).

Остановимся коротко еще на некоторых моментах переключки платоновского сюжета с древними мифологическими схемами и мотивами, которые весьма широко эксплуатировались в советской литературе и образовали ее мифопоэтическую базу. Как указывают А. Жолковский и Ю.Щеглов [3, 139], мотив смерти старого и рождения нового сопровождался часто мотивом "необратимого исчезновения и забвения": в приведенном ими в качестве примера романе М. Горького «Детство» сюжет завязывается смертью отца, которая сопровождается амнезией героя и последующим переездом и началом жизни в новом месте. Эта сюжетная схема полностью воспроизводится в романе Платонова: умирает отец девочки, а она, "уснув и забыв все", уходит из дому и, "не помня ни людей, ни пространства", несколько лет скитается по России, пока не оказывается в Москве, где и начинается ее новая жизнь. Платонов использует в

фабуле романа и другой широко распространенный мотив советской литературы, связывая переломный момент в жизни героя с историческим переломным моментом: конец старой жизни Москвы Честновой и начало новой совпадает с Октябрьской революцией, которой таким образом приписывается значение большее, чем просто историческое: это начало новой эпохи, новой жизни.

Далее фабула романа во многом строится на разного рода реализациях мотива "перехода", который является основным архетипом, лежащим в основе советской мифопоэтики. Герои Платонова переходят из одного состояния в другое, пройдя при этом разного рода испытания, несущие характер инициационных препятствий. В качестве таких испытаний в мифологических схемах часто используются мотивы странничества, неприкаянности, отказа от цивилизованного быта, потери собственности, заключения в темном месте, телесных увечий и т.п. [3, 143-145]. В сюжете платоновского романа легко обнаружить подобные схемы: первый раз мотив перехода из одного состояния в другое с испытанием встречается в самом начале романа, в фабульном мотиве странствий Москвы Честновой по России, без имущества, нищей. Впоследствии этот мотив неоднократно повторяется: Москва Честнова уходит от первого мужа ("не взяв с собой ни одного второго платья"), покидает хорошую квартиру в центре Москвы, поменяв ее на комнату в общежитии, и т.д. Мотив отверженности, заключения в темном месте сопровождает и перерождение Сарториуса в Груняхина: он переживает во время загадочной болезни своеобразную квазисмерть, теряя при этом зрение (символика смерти-тьмы), затем, расставаясь со своей прежней жизнью, странствует по Москве, прежде чем воскреснуть в новом качестве. Квазисмертью является также ампутация ноги Москвы Честновой, сопровождающая ее перерождение в Мусю, "хромую психичку". Мотив ампутации, в котором можно увидеть реализацию мотива "строительной жертвы" соцромана, уходит корнями в эксплуатируемую соцреалистической литературой мифему физического кенозиса [4, 253], которая реализуется в мотиве инициационных лишений, болезней, ранений: согласно этой мифеме, герой, подвергшийся подобной деидентификации, тем не менее возвращает себе место в жизни, добивается своего. Так же и Москва Честнова, несмотря на потерю ноги и хромоту,

по-прежнему добивается расположения к себе мужчин, остается такой же (или даже более) привлекательной, как и раньше.

Если всмотреться, однако, повнимательнее в метаморфозы платоновских героев, то становится очевидным, что на самом деле они являются манифестацией не архетипа перехода, а архетипа "сохранения, восстановления исходного статуса героев", к которому, согласно мнению И. Смирнова, восходит сталинистский роман [4, 246-247]. Переходы платоновских героев из одного качества в другое на самом деле носят только внешний, мнимый характер, ведь какие бы меры они ни принимали, какие бы испытания судьбы они ни проходили, чтобы изменить свою жизнь, они остаются одними и теми же, возвращаются в исходную точку, не могут уйти от себя. Эта неизменность жизни и невозможность что-то изменить оценивается Платоновым амбивалентно: с одной стороны, вечный круговорот жизни, в котором все лишь повторяется и нет места личностному и общественному прогрессу, вызывает у Платонова глубокую скорбь и оценивается отрицательно (отсюда трагичность образов Москвы Честновой и Сарториуса-Груняхина), но, с другой стороны, и радикализм нового, который утверждает себя полным забвением и уничтожением старого, тоже осуждается Платоновым: недаром преобразовательные проекты героев Платонова и сами герои в своем пафосе радикально все изменить гротескны и в конце концов терпят фиаско.

М. Дмитриевской [5, 99] высказана мысль, что сюжет романа "пришел в противоречие с первоначальным замыслом"; действительно, анализ мотивной структуры романа и ее реализации в сюжете показывает, что фабула романа, отчасти заимствованная из советских производственных романов и советских кинокомедий, задуманная как рассказ о героической жизни новой советской молодежи, претерпевает в своем сюжетном воплощении существенное изменение: для сюжета значительной оказывается не история молодых людей, описание их трудового энтузиазма и перипетий их любви, а судьба идей, воплощенных в судьбе героев: идея бессмертия, загадка человеческого бытия, проблематика духовного и телесного начал, разума и чувства и т.д. Сюжетная реализация фабулы меняет также тон повествования: вместо задуманной героики, содержащейся в фабуле, сюжет содержит пародийные и трагедийные черты, что

в результате приводит к тому, что «Счастливая Москва» прочитывается отнюдь не как советский роман о новой жизни, а как философское

размышление о тупиках человеческого сознания, о трудной судьбе человека в конкретно-историческом и вечно-экзистенциальном плане.

Литература

- 1 Малыгина Н.М. Роман Платонова как мотивная структура // "Страна философов" Андрея Платонова: проблемы творчества. – В. 3. – М., 1999.
- 2 Кретинин А.А. "Счастливая Москва" и древняя комедия (роман Андрея Платонова в одном мифологическом контексте) // Das XX Jahrhundert slavische Literaturen im Dialog mit dem Mythos. – Berlin, 1998.
- 3 Жолковский А.К., Щеглов Ю.К. Мир автора и структура текста. – Теналфи, 1986.
- 4 Смирнов И.П. Психодиахронология // Психоистория русской литературы от романтизма до наших дней. – М., 1994.
- 5 Дмитровская М.А. Антропологическая доминанта в этике и гносеологии А. Платонова (конец 20-х – середина 30-х годов) // "Страна философов" Андрея Платонова: Проблемы творчества. – В. 2. – М., 1995.

References

- 1 Malygina N.M. Roman Platonova kak motivnaya struktura // "Strana filosofov" Andrey Platonova: problemy tvorchestva. – V. 3. – M., 1999.
- 2 Kretinin A.A. "Schastlivaya Moskva" i drevnyaya komediya (roman Andrey Platonova v odnom mifologicheskom kontekste) // Das XX Jahrhundert slavische Literaturen im Dialog mit dem Mythos. – Berlin, 1998.
- 3 Zholkovskiy A.K., Scheglov Yu.K. Mir avtora i struktura teksta. – Tenafly, 1986.
- 4 Smirnov I.P. Psihodiakhronologika // Psihoistoriya russkoy literatury ot romantizma do nashih dney. – M., 1994.
- 5 Dmitrovskaya M.A. Antropologicheskaya dominanta v etike i gnoseologii A. Platonova (konets 20-h – sredina 30-h godov) // "Strana filosofov" Andrey Platonova: Problemy tvorchestva. V. 2. – M., 1995.

ӘОЖ 81'42; 801.7

С. Сейдалиева

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессорі Г. Н. Смағұлова
e-mail: seidsaule@mail.ru

Мәтін түзудегі метафора рөлі

Мәтін «бірігу, байланысу» деген ұғымда жұмсалатын әрі мағыналық, әрі грамматикалық қатынас арқылы өзара байланысып жататын сөйлеу бірліктерінің, айтылымдардың, фразадан жоғары бірліктердің, фрагменттердің тұтастығы. Мәтін авторы өз туындысын түзуде оның тілдік сипатына, көркемдік-стильдік ерекшеліктеріне мән береді. Мәтінге қажетті көркемдегіш құралдарды қолдану, жүйелеу және құру үрдісінде метафораның рөлі ерекше екенін атап айтуға болады.

Метафора (*гр. metaphora – ауысу*) – сыртқы не ішкі белгілеріндегі ұқсастыққа қарап бір зат атауының басқа бір затқа атау болуына байланысты сөз мағынасының ауысуы.

Мәтіндегі метафора көрінісін айқындау мақсатында М. Жұмабаевтың «Сүй, жан сәулем», М. Мақатаевтың «Аманат», Қ. Бекхожиннің «Үш томдық шығармалары» тақырыбындағы өлеңдер мен поэмалар жинағы алынды.

Түйін сөздер: мәтін, метафора, стилистикалық категория, функционалдық, авторлық баяндау, синтаксистік қатарлар.

S. Seydalyeva

The role of metaphor in the drafting of texts

The problem of the text and text analysis of linguistics were reached significant achievements in the history of linguistics at the beginning of the second half of XX century. The text is a unity of speech units, statements, phrases and the fragments, used in the sense of "association, connection" and linked to each other in meaning and grammatically.

The author of the text in the process of creating his work should pay attention to its linguistic character and artistic and stylistic features. It should be noted that during the using, systematization and a tendency of the art means necessary for the text a metaphor has a special role.

Metaphor (*gr. metaphora - transfer*) is a change of word meaning as a result of transferring the name of one subject to another on the basis of similarity of internal or external signs.

In order to clarify the spectacle of metaphor in texts were selected collections of poetry and poems by M. Zhumabayev "Сүй, жан сәулем", M. Makataev "Аманат" and K. Bekhozhin "Үш томдық шығармалары".

Key words: text, metaphor, stylistic category, functionality, author's report, syntactic ranks.

С. Сейдалиева

Роль метафоры при составлении текста

Еще в начале второй половины XX века проблемы текста и анализа текста в языкознании в истории лингвистики достиг знаменательных достижений. «Текст – это единство речевых единиц, высказываний, фраз и фрагментов, используемые в значении «объединение, соединение» и связанных друг с другом по смыслу и грамматически.

В процессе создания своего произведения автор текста должен обратить внимание на его языковой характер и художественно-стилистические особенности. Следует отметить, что при использовании, систематизировании и тенденции художественных средств, необходимых для текста метафора имеет особую роль.

Метафора (*гр. metaphora – перенос*) – это изменение значения слов в результате переноса наименования одного предмета на другой на основании сходства внутренних или внешних признаков.

В целях выяснения зрелище метафоры в текстах были выбраны сборники стихов и поэм М. Жумабаева «Сүй, жан сәулем», М. Мақатаева «Аманат» и К. Бекхожина «Үш томдық шығармалары».

Ключевые слова: текст, метафора, стилистическая категория, функциональность, авторский доклад, синтаксические ряды.

Мәтін терминінің қолдану аясы өте кең. Мәдениет жүйесі мен гуманитарлық ғылымдарда соңғы уақыттарда көп қолданылатын терминдердің біріне айналғаны белгілі. Мәтін – тіл жүйесіндегі өзіндік мәні мен болмысына сай, сөйлемдердің жай ғана тізбегі емес, мағыналық күрделі тұлға. Ол-логикалық, грамматикалық, мағыналық байланыстарға негізделген, тиянақты мазмұнға ие біртұтас қарым-қатынас бірлігі.

Мәтіндік анықтамалар түрлі тіл деңгейлері мен мәтіндік өзіндік ерекшеліктерге қарай әлденеше аспектілер бір арнаға тоғысқан анықтамалар болып келеді. Олардың ішінде мәтінді *менталды тұтастыққа, лексикалық, логикалық және грамматикалық байланыс типтерімен ұйымдасқан және ақпар жеткізетін сөйлемдердің жиынтығынан тұратын құрылымдық-семантикалық тұтастыққа, қарым-қатынас бірлігіне, мәдениеттің өмір сүру түріне, жеке адамның логика-психологиялық жайкүйіне, идеяның сөзге айналу трансформацияның интегральды бағдарына* (риторикаға байланысты) жатқызатын анықтамалар бар.

Мәтіннің тілдік зерттеулердегі орны зор екені мәтінге берілген анықтамалардан байқалады және осы бағыттағы ғылыми ойлардың бір арнаға тоғысуы тілді танудағы мәтін қызметінің ерекше екенін көрсетеді. [1, 32]

Мәтін мазмұнын ашушы сөз образы лингвистилистика тұрғысынан әртүрлі семантикалық-стилистикалық категорияның көркемдік функциясын анықтайды. Образды троптық және троптық емес деп бөлуді белгілі мәтін арқылы түсіндіру қолайлы. Әсерлі сөздің жасалу тәсілі сан алуан болып келеді. Соның ішінде ерекше байқалатын стилистикалық амалтәсіл – **метафора**.

Әрбір ақын, жазушы, публицист, ғалым өз қаламынан туған шығармасын оқырман көкейіне жеткізу мақсатында әр түрлі көркемдегіш құралдарды қолданады. Сол көркемдегіш құралдардың бірі – метафора.

Метафора арқылы суреткер үшқыр қиялының жетегімен небір суретті сөздерді, ішкі мазмұны мен сыртқы сұлулығы үйлесіп жатқан бейнелерді жарқырата дүниеге әкеледі. Бейнелеу, көркемдегіш құралдарының бір тәсілі-метафораны суреткер бейне, характер жасау, қаһарманның көңіл-күйінің өте нәзік жақтарын суреттеп көрсетуде шебер қолданған.

Сөз – суреткер қолындағы негізгі құралқару, оны ақын тек номинотив мағынасында жұмсамай, көріктендіріп, құбылтып, яғни жана семантикалық рендер үстеп, өзге сөздермен

жаңаша тіркестіріп қолдана алады, бейнелеп айтсақ, сөзді ойнатады.

Метафора – поэтикалық ойдың бейнесі. Метафора табиғаты дүниеге көркемдік (поэтикалық) көзбен қараудан басталады. Кейде метафора қасиетінен поэтикалық мәтіннің белгілерін іздеп жатамыз. Суреткердің стилін оның метафора қалыптастыру шеберлігінен тануға болады. Метафора – поэтикалық мәтіннің органикалық бөлшегі. Себебі, онда поэтикалық ой мен дүниенің көркем көрінісі сақталады. Метафораны поэтикалық мәтінге жақындастыратын факторлар:

- ойдағы бейне мен ұғымның үйлесуі;
- категориялық өзгеріс қалыптастыру;
- «тосын байланыстардың» ұтымды шығуы;
- тура мағынада танылмауы;
- семалардың өзара алмасуы;
- әртүрлі интерпретациялануы (варианттылығы);
- ұғымды танытуда қысқа жол таңдау себептерімен ерекшеленеді

Мәтіндердегі сөздерді метафоралау процесінде үш түрлі жағдайды байқаймыз.

Бірінші жағдайда сөздің сыртқы белгісі алынады. Мысалы, *кілт — есіктің кілті, мәселенің кілті; бастау — бұлақтың бастауы, шығармашылық бастау* т. б.

Екінші жағдайда метафора жасайтын сөздердің семантикасына, ішкі мазмұнына үңілуге тура келеді (түлкі — аң, айлакерлік белгісі; балшық — зат атауы, адам мінезіндегі ынжықтық т. б.).

Метафоралаудың үшінші түрінде белгілі бір белгілер мен қасиеттердің басқа топтағы заттар мен құбылыстарға тән екендігі белгілі бола тұра, басқа топтағы ұғымдарға сіңісті болып кетеді. Мысалы, *үлді* деп қасқырды айтады, бірақ ақындардың шығармаларында *жел үлді* тіркесі қолданылып жүр. Сол сияқты *өткір* сөзі қатты заттарға қатысты болатын (өткір ұстара), кейінгі кезде *өткір мәселе* тіркесі қолданылып жүр. [2, 13]

Сөз зергерлерінің тіліндегі көріктеу құралдарының бірі-метафораның қолданылуы аясы өте кең. Көп жағдайда суреткердің индивидуалдық стилін танытатын бейнелі сөз қолданысы.

Сондықтан да метафораның көріну объектісі көркем шығарма, ақынның өзіндік қолтаңбасының көрінуі болып табылады.

Қазақ поэзиясының төрінен ойып орын ала білген өр тұлғалы ақын Мағжан Жұмабаев өлеңдеріндегі метафораның қолданылу ерекшелігіне тоқталып өтсек. Ақын өзінің «Бала-

лық шақ» өлеңінде метафораны өз орнымен шебер ұйқастыра білген.

*Балалық шағы –
Патшаның тағы –
Тіл жетпес оны бағалап.
Көп өтпей жыл,
Тек жүрмей, біл
Ілгері күнді сағалап.
Жастық – алтын,
Құрып қал салтын,
Салты оның – үйрену!...
«Білімсіз – есек,
Опасыз» десек,
Сөйлеп, күліп жүрсе де:
Өлікпен тең,
Ит-құсқа жем,
Тірі боп ғұмыр сүрсе де!... [3, 17]*

Бұл өлең жолдары бір мәтінді құрап тұр. Автор мәтін түзудегі метафораның көрінісін сөздердің ұқсастықтарына орай ауыстыру арқылы жүйелі көрсеткен. Мұндағы «балалық шағы» - ол «патшаның тағы», «жастық – алтын», «білімсіз – есек» дей келе екі нәрсенің қасиетін бір-біріне ауыстырғанда бұл «сол, соның өзі» деп кесіп айтады да, оқырманның сенбеуіне, шәк келтірулеріне жол қалдырмайды. Сондықтан метафора поэтик тілдердің басқа түрлеріне қарағанда, ой-сезімге тікелей әсер етеді.

Ақын «Мен кім?» деген өлеңінен де метафораның көрінісін көре аламыз

*Арыстанмын, айбатыма кім шыдар?
Жолбарыспын, маған қарсы кім тұрар?
Көкте – бұлт, жерде – желмін түлеген,
Жер еркесі – желдің жөнін кім сұрар?
Көкте – күнмін, көпке нұрым шашамын,
Көңілге алсам, қазір гарышқа асамын.
Шеті, түбі жоқ теңіздің қаракөк,
Ерігемін – толқып, шалқып, тасамын.
Жалынмын мен, келме жақын, жанарсың,
Тұлпармын мен, шаңыма ермей қаларсың.
Күл болсын көк, жемірілсін жер, уайым жоқ,
Көз қырымен күліп қана қарармын... [3, 68]*

- дей келе автор өзінің бойындағы қасиетін арыстан, жолбарыс сынды жыртқыштарға ұқсатып, өзінің күш-жігерін, айбаттылығын сол жыртқыштарға тән ерекшеліктермен ауыстырады. Сондай-ақ ақын өзін бұлт, жел, күн, теңіз секілді табиғат бөлшектеріне балайды. Демек ақынның күн сияқты жан-жағына нұрын шашатындығын, бұлт секілді көктің еркесі болса, жел секілді жердің еркесі екендігін көз алдымызға елестетсек, ақынның қай жерде жүрсе де өз орны болғандығын ойымызға түйеміз. Өзін жалынға ұқсатуы да тегін емес, демек ақынның өзіне тән өр мінезі болған-

дығынан да хабардар боламыз. Тұлпарға ұқсатуы өзіне деген сенімділігі деуге болады.

Ақынның «Батыр Баян» поэмасындағы метафора көрінісіне тоқталсақ.

*Жиылды өңшең ноян ығай-сығай,
Байжігіт, Тасболат пен би Толыбай,
Ту баста Абылайды хан көтерген
Қамқоры Қарауылдың шешен Қанай.
Ашуы жауған қардай, шөккен нардай
Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай,
Бөкеңнің жас жолбарыс жеткіншегі
Аузынан жалын шашқан жас Жанатай.
Найзасын найжағайдай ойнататын
Жас барыс Бәсентіін Сарымалай... [3, 193]*

Көркем әдебиет сөздердің дәлдігін, анықтығын, жайнақы, ойнақылығын керек етеді. Ол үшін әр образ өмір шындығына дәл келуі керек, сонымен қатар айтайын деген пікірді үзілді-кесілді айту да негізгі шарттың бірі. Жоғарыда көрсетілген «Батыр Баян» поэмасынан алынған үзіндіде «Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай», бұл әлі үзілді-кесілді пікір емес, «сол сықылды ғана». Біз қиял арқылы әуелі қыранды көзге елестетіп аламыз да, сосын барып Бөгенбайдың қыран секілді салмақты, өткір көзді, жүйрік те батыл екенін шамалаймыз. Автор кейіпкерді «секілді, сияқты» деген шылаулармен теңемей, нақты «қыран» деп дөп басып айтып тұр. Сондай-ақ, «Жас жолбарыс жеткіншегі жас Жанатай» деп, жас та болса Жанатайдың оқырманға жолбарыстай жүйрік, мықты, аузынан жалын шашып тұратын батыл да қайсар екенін сипаттаған. «Жас барыс Бәсентіін Сарымалай» деген жолдардан көз алдымызға жыртқыш аң барысты елестете отырып, кейіпкердің осал еместігіне көз жеткіземіз.

Енді қазақ поэзиясында өзіндік орны бар ақын Қалижан Бекқожин қолданған метафораларға көңіл аударар болсақ. Метафораны ақын өз тілінде идеялық-эстетикалық, бейнелілік және стильдік, көркемдік жағынан келгенде үстеме мағыналар арқылы ой айқындығын, мазмұн тереңдігін қамтамасыз ету мақсатына бағындырып қолданған. Осыдан ақын лирикасындағы сөздің шексіздігі танылып, сөз күдіреті өмір құбылыстарының бәрін де бейнелеп, суреттеп, астарлап айтып бере алатындығы айқындалады. Мысалы, «Елу жаңа жыл көрдім» деген өлеңінде:

*Қарына да аунадым,
Қыс келсе қайта түледім.
Жазында күнмен жайнадым,
Жігіт – өмірім, гүл – елім.*

Жаңарды жылда жасым да,
Жапырағындай бұтаның,
Оқыдым жарты гасырда,
Өмірдің елу кітабын... [4, 7]

- дей жырлай келе ақын өмірін жігітке, ал елін гүлге балағанын көреміз. «Елу кітабы» дегені - елу жасқа келгені.

«Менің көршілерім» деген өлеңінде де метафораны ұтымды қолдана білгендігіне көз жеткіземіз.

Құрметтейді мені бала-шаға да,
«Жұлдызтай» деп жүгіреді соңымнан.
Қырман – теңіз, қыздар – аққу-шағала,
Жарқыраған электрдің тоғынан... [4, 37]

Бұл өлең шумағыннан қырман басындағы қызу жұмыс жасап жүрген қыздарды, теңіз бетіндегі аққу-шағаланың сыртқы көрінісіне ұқсатып, оларды өзара ауыстырып бейнелеген.

Сонымен қатар «азығы-айран, сүті аз қараның» «мен толқынның бауыры», «денем - тас, түгім - ағаш, киімім - қар», «көлігім - жалғыз атым», «құрығы-торлы сүзбе», «өнеге - әкелердің ақ мінезі» «сөз - күрес», «қызыл ту - жанған өрт» «кеңес - сенім», «тап кегі-тірегі де айбарыда», «ерлігі - кектің қысқан қайнары», «туған жер бесігі гой балалықтың», «Алатау - ақ отау гой қарындасқа» тәрізді балама жолдардағы мағыналық та, логикалық та түр-тұлғалық та ұқсастықтар ақын тілінде метафораның бай қазынасы барлығын дәлелдейді.

Қ. Бекқожин поэмаларында метафораның жай түрі, жалғаулар арқылы жасалған түрі, күрделі немесе ұлғайған түрі көп кездеседі. Қазақ тілінде ең көп метафоралар түбір күйінде, қосымша жалғану арқылы жасалған. Жоғарыда келтірілген мысалдардың көпшілігі зат есіммен жасалған метафораның жай түріне жатады. Әр сөздің өзіндік ұғым, семантикалық жағы болады. Олардың лексикалық, грамматикалық мағынасы, контексте ашылып, ой тиянақтылығына, жинақтылығына қызмет етеді.

Ақиық ақын Мұқағали Мақатаев өз өлеңдерінде өмір сүру мен күн көрудің ара жігін ажыратып көрсетеді. Сондай-ақ, өмірдің мәнін, құндылығын өзінің өлеңдерінде метафора арқылы бейнелі таңбалармен суреттеп, өмір сүруге деген құлшынысты оятады. Өмірдегі жақсылық пен жамандықтан, қуаныш пен қайғыдан тұратын жағдаяттарды мүлде ұқсамайтын дүниелермен үйлестіре отырып бейнелеуі ақынның эстетикалық ойлау шеберлігінің жоғары екенін көрсетеді. Мысалы, «Өмір» атты өлеңіне тоқталсақ.

Пай, пай, Өмір!
Өтесің-ау бір күні.
Тиясың-ау қуанышты күлкіні.
Өмір деген – бір жарқ еткен найзағай,
Өмір деген – көк аспанның күркірі...
Өмір деген – бұйым емес қолдағы,
Өмір деген – ұлы бекет жолдағы.
Қаның кеуіп қаталаған кезінде
Сусыныңды қандырсаң бір болғаны.
Мына күн де, мына аспан да, дала анау,
Бәрі бізден, бәрі бізден қалады-ау!
Өмір дейтін – тағатсыз бір қозғалыс,
Өмір дейтін – өлемін деп қарамау... [5, 16]

«Елім барда» деген өлеңінде ақын ұғымды жануарлар бейнесі арқылы таныту, яғни зооморфтық метафораларды белсенді қолдана білген. Мысалы:

Не сыйлайды, не береді келер күн?!
Неде болса тірі болсам көрермін.
Желідегі құлынымын мен елдің,
Көгендегі қозысымын мен елдің...

«Бөрі екенмін» өлеңіндегі метафораның да ерекшелігі бар.

Жан емес ем
Жалған айтып,
Жұртты алдар.
Бөрі екенмін,
Сыртым ғана қампиган,
Сыбағамды беріп жатыр сырттандар... [5, 43]

Бұл өлең жолдарынан метафораның автор санасындағы логикалық операциялардың бейнелі көрінісін, ой тудыру моделін ұтымды бере алатын көріктеуіш құрал екендігіне көз жеткіземіз.

Өлең жолдарынан келтірілген мәтіндерде метафораның жай түрі, жалғаулар арқылы жасалған түрі, күрделі немесе ұлғайған түрі көп кездеседі. Қазақ тілінде ең көп метафоралар түбір күйінде, қосымша жалғану арқылы жасалған. Атап көрсетілген мысалдардың көпшілігі зат есіммен жасалған метафораның жай түріне жатады. Әр сөздің өзіндік ұғым, семантикалық жағы болады. Олардың лексикалық, грамматикалық мағынасы, контексте ашылып, ой тиянақтылығына, жинақтылығына қызмет етеді.

Қорыта келгенде, метафора – хабар жеткізу емес, ұғым қалыптастыру. Метафораны ұғыну – ондағы астарлы, жасырын ұғымды түсіну, ал бұл үлкен ой күшін қажет етеді. Метафорамәғыналардың сәйкессіздігін сәйкестендіріп қабылдау, мағыналық үйлесімділік қалыптастыру. Метафора әлемі – бұл ойша бейнелеу әлемі.

Мәтіндердегі қазақ сөз майталмандарының тілдік қолданыстарындағы метафораның рөлі ерекше. Метафора – әр ақынның, жазушының

жеке тілдік тұлға ретінде танылуының дәлелі. Бұл көріктеу құралы тілдік тұлғаның табиғатын ашып, суреткерлік шеберлігін шыңдайды.

Әдебиеттер

- 1 Әнес Ф.Қ. Мәтін және тіл деңгейлері // ПМУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2009. – №1. – 34- 41б.
- 2 Әмірбекова А. М.Мақатаевтың бейнелі сөздер сөздігі. – Қарағанды: Экожан О.К., 2013. – 150 б.
- 3 Жұмабаев М. Сүй, жан сәулем: өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2002. – 256 б.
- 4 Бекхожин Қ. Үш томдық шығармалар жинағы: өлеңдер мен поэмалар. – Т.2. – Алматы: Жазушы, 1983. – 400 б.
- 5 Мақатаев М. Аманат: Жыр жинағы. Құраст. Алтай А. – Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б.

References

- 1 Әнес Ф.Қ. Мәтін және тіл деңгейлері // PMU Habarshysy. Filologiya seriyasy. – 2009. – №1. – B. 34- 41.
- 2 Әmirbekova A. M. Maqataevtyñ beyneli sözder sözdigi. – Qaragandy: Ekozhan O.K., 2013. – 150 b.
- 3 Zhymabaev M. Süy, zhan säulem: öleñder men poemalar. – Almaty: Atamıra, 2002. – 256 b.
- 4 Bekhozhin Q. Üsh tomduq shyğarmalar zhinaғы: öleñder men poemalar. – T.2. – Almaty: Zhazushy, 1983.– 400 b.
- 5 Maqataev M. Amanat: Zhyr zhinaғы. Qyrast. Altay A. – Almaty: Atamıra, 2002. – 304 b.

ӘОЖ 331.361

М. Т. Сихымбаева

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университетінің І курс магистранты,
Шымкент қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – п. ғ. к. доцент О. М. Досжанов
e-mail: ailana_2000012@mail.ru

Білім алушылардың кәсіби шеберліктерін шындау

Ғылыми мақалада жеке тұлғаның кәсіби шеберлігін арттырудағы ұжымның ықпалы, кәсіби дайындығы, білім мен біліктері, кәсіптің дұрыс бағытта жүруі тек іскерлік қызмет арқылы жүзеге асатындығы туралы баяндалған. Бұл тұстағы кәсіби шеберлікке жеке міндеттерді өз бетімен шеше білу қабілеті, оның берілген белгілі бір нұсқауларға жалтақтамай, өзіндік тәжірибесіне сүйене отырып, кез келген қиын жағдайлардан жол таба алумен байланыстылығы, сонымен қатар өзіндік білімін жетілдіру, ұдайы ізденісте болу кәсібінің бір бөлігі айтылған.

Кәсіби шеберліктің негізгі белгілері: кәсіптік білім, біліктілік, дағды, кәсіптік қабілет. Бүгінгі талапқа сай өз ісінің жетік меңгерген, еңбекқорлығымен, ұстамдық қабілетімен техниканы меңгереді десек те болады. Тек жаңашылдыққа деген талпыныс, үздіксіз ізденіс кәсіби шеберді өз ісінің биік шыңына жетелейді. Әрбір іс-әрекет барлығында бірдей нәтижелі болмайды. Нәтижелі болуы оның сол іс-әрекетінің тиімді жолын, әдісін табу керек.

Түйін сөздер: шеберлік, кәсіби шеберлік, кәсіпкердің қызметі, жеке тұлға.

М. Т. Сихымбаева

Совершенствование профессионального мастерства обучаемых

В научной статье говорится о влиянии коллектива на повышение профессионального совершенствования личности, профессиональной готовности, о знаниях, о том, что правильность направления профессии создается благодаря службе. В связи с этим сказано, что профессионализм выражается в умении самостоятельно выполнять обязанности, не опираясь на имеющиеся примеры, а опираясь на свой опыт, находя пути из любых сложных ситуаций. А также самостоятельное совершенствование знаний и нахождение в постоянном поиске являются одними из частей профессии.

Значение изменения профессиональной работы личности состоит не в исполнении главных профессиональных условий, а в умении совместить рабочий процесс с профессией. Основные понятия профессионального мастерства: профессиональное образование, квалификация, профессиональные навыки. Можно сказать это профессионал, знающий свое дело, отличающийся трудолюбием, способный работать с техникой. И только стремление к новому, профессиональное совершенствование могут привести человека к вершине своего дела.

Не все наши действия приносят одинаковый результат. Результат зависит от нахождения оптимального пути.

Ключевые слова: мастерство, профессиональное мастерство, должность, индивид.

М. Т. Сихымбаева

Perfection of professional mastery of student

In the scientific article is spoken about influence of collective on improvements of professional knowledge vocational trainings, knowledge and abilities, the industry embodiment in the correct direction only for working aims.

In this professional activity said about ability to solve the duties, without noticing certain instructions, relying on the experience, finding the way in any situations. Moreover improving the knowledge, always to be in search of knowledge is a part of his work.

Suitable change in work of the person that is not the main thing to follow working instructions, but ability to connect with work to reach expected results.

Confirming to present requirements knowing perfectly the work, diligence, restraint it is possible to learn, the equipments. Aspirating to novelty continues search of knowledge, the professional will aspire to top. Each action is not always productive. Productivity is finding of methods and it is favorable decision.

Key words: skills, professional skills, entrepreneurial work, private individual.

Шеберлік – кәсіби немесе әуесқойлық білім-білік дағдыларын қандай да бір түрде істі терең түсініп, дамыған іскерлікпен үйлестіріп тиімді әрекеттерді жүзеге асырушылық.

Шеберлік жұмысқа, іс-әрекетке байланысты: белгілі бір көзқарас бойынша жұмыспен қойылатын талап сапалары; іс-әрекеттің еркіндік деңгейі, жұмыс қалай іске асып жатыр екенін бақылау; оны зерттеуге жұмсалатын уақыт; тәжірибе мен білім деңгейі;

Шеберлік адамға қатысты: білім барысында және тәжірибе іс-әрекетінде ашылатын адамның қабілеттілігі;

Шеберлік әлеуметтік құрылыста: әдеттер мен тәжірибе, кәсіподақтар келіссөзі, еңбекті реттеуге байланысты еңбектің немесе жұмыс-бастылықтың кейбір түрлеріне басылатын таңба. Мұның бәрі ақы мен статустың жіктелген нормаларын шақырады. Әдетте істің ресми біліктілігінде бейнеленеді: «білікті», «жартылай білікті», «төмен білікті»;

Шеберлік кең әлеуметтік мағынада: әлеуметтік факторлардың ең жалпы қабілеттіліктері мен күзінеттілігі, яғни әлеуметтік өмірге араласу әрқашан «білікті орындау» болып табылады.

Педагогика саласындағы шеберлік үнемі жетіліп отыруды қажет ететін балаларды оқыту мен тәрбиелеу өнері. Ол өнерге балаларды сүйетін және өз қалауымен жұмыс істейтін әр педагогтің қолы жетуі мүмкін. Педагог - өз ісінің шебері, жоғары мәдениетті, өз пәнін терең меңгерген, ғылым мен өнердің тиісті салаларынан хабардар, жалпы, әсіресе балалар психологиясының мәселелеріне қанық, оқыту мен тәрбиенің әдістемесін жетік игерген маман.

Кез келген жеке тұлғаның кәсіби шеберлігін арттырудағы бірлестіктің ықпалы, кәсіби дайындығы, білім мен біліктері, кәсіптің дұрыс бағытта жүруі тек іскерлік қызмет арқылы жүзеге асады. Мұндағы кәсіби шеберліктің міндеттерді өз бетімен шеше білу қабілеті, оның берілген нұсқауларға жалтақтамай, өзіндік тәжірибесіне сүйене отырып, кез-келген қиын жағдайлардан жол таба алумен байланысты. Сонымен қатар өзіндік білімін жетілдіру, ұдайы ізденісте болу кәсібінің бір бөлігі.

Қазіргі қоғам адамнан прогрессивті ойлай алатын белсенді әрекетті, жан-жақты болуды талап етеді. Өйткені адамның қоғамдағы алатын орны, атқаратын қызметі сол қоғамның дамуымен тікелей байланысты. Қоғамда «орындаушы» адамнан гөрі «кәсіби шебер» адамға деген сұраныстың көп екенін қазіргі өмір

талабы дәлелдеп отыр. Бүгінге дейін негізінен кәсіби шеберлердің кәсіптік жұмысы сараланып қана келсе, енді осы бір қатаң түсінік түбегейлі өзгеріске ұшырап, мамандық кешенді түрде бағаланбақ..

Акмеология – кәсіби шеберлік шыңына жетудің жолдары, оның заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Бұл адамтану саласында жаңадан дамып келе жатқан жас ғылым саласы. Ол «акме» деген латын сөзінен алынған «шың» деген мағынаны білдіреді.

Бұл саланың зерттеу нысанасы:

- ересек адамдардың өз бетінше даму заңдылықтары;

- кәсіби шыңға ұя, белгілі бір табысқа жету факторлары;

- өзін-өзі тәрбиелеуге, білім беруге және бақылай білуіне үйретуге қызықтыру;

- кәсіби шеберлік шыңына жету үшін ересек адамдардағы түзету, жетілдіру және қайта құра алатын қасиеттерді тиімді пайдалана білу;

Акмеологияның негізгі зерттеу нысаны – ол ересек адамдарға өз кәсібін ғұмыр бойы жетілдіру бағытталған мәселелері. Демек, акмеология ғылымы ересек адамдарды кәсіби оқытуға басқару мәселелерін, оның жас ерекшелігіне әсерін, қызығушылығын, оның өз бетінше жетілдіру, шығармашылық қабілетін кәсіби қызметінің шарықтау шегіне дейін жеткізетін саланы зерттейтін ғылым болды. Нағыз кәсіби шебер өзін-өзі дамытып отыратын тұлға.

Заман ағысына сай біліммен қаруланған ой-өрісі жоғары, зерделі, жан-жақты дамыған маман иесі – уақыт талабы. «Тәуелсіз елге – білікті маман» демекші, кәсіби шеберліктің негізі – білім мен тәрбиені ұштастырумен қатар – кәсіби шеберліктің жаңа технологиясын меңгере білуінде және оны өз тәжірибесінде қолдана алуында. Кәсіби көзқарас бойынша, «технология» ұғымы – дәстүрлі оқыту әдістерінен басқа, ерекше үлгіде ұйымдастырылған «кәсіби шеберлік» деген пікір өз уақытында кәсіби-ғалымдар тарапынан сынға алынғаны белгілі. Осыдан шығарар қорытынды: әрбір кәсіби шебер мамандығын тандап алған соң, ол жауапкершілігін бірге ала жүруі керек. Адам қажырлы еңбегімен табиғатты өзгертсе кәсіби шебер жалпы жасампаз еңбегімен жаңа адамды қалыптастырып, дамытып, жетілдіріп өмірге дайындайды. Дайындау барысында білім алушылардың педагогикалық іс-тәжірибесінің маңызы зор.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдама-

сында «Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағдыға қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеге лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады» - делінген. Елбасы қол қойған мемлекеттік білім бағдарламасында жоғары білім мен ғылымды ұштастыра жүргізу жан-жақты айқындалған. Осы міндеттерді жүзеге асыруда, біріншіден, педагогтың кәсіби білімін арттыру, екіншіден, жоғары оқу орындары білім алушыларға қойылатын талаптарды күшейту басты назарда болуы тиіс. Сондықтан педагогикалық білімі бар маманның кәсіптік-педагогикалық шеберліктерін шыңдаудың педагогикалық шарттары, заңдылықтарын және ерекшеліктерін зерттеу айырықша мәнге ие.

Педагогикалық іс-тәжірибе кәсіптік оқыту педагогының кәсіби даярлығы жүйесінде мынадай маңызды қызметтер атқарады: оқытушылық; дамытушылық; тәрбиелік; диагностикалық. Осыған орай кәсіптік мектептегі педагогикалық іс-тәжірибе университеттегі теориялық оқыту мен білім алушылардың оқу-тәрбие мекемелеріндегі өзіндік жұмысы арасындағы байланыстырушы буын болып табылады. Білім алушыларды алғашқы, әрі өте құнды педагогикалық іс-тәжірибемен қаруландырады, теориялық білімдерді бекіту мен тереңдету құралы ретінде қарастырылады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес жастардың бойында адамгершілік қасиеттердің: ұлттық мақтаныш, патриоттық сезім, адамдарға гумандық қарым-қатынас, ұлттық үрдістегі өзіндік мәдениетін сыйлауды, адамгершілік мінез-құлықтың қалыптасуын талап етеді. Бұл болашақ кәсіптік оқыту педагогтарының жеке тұлғасын тәрбиелеуші ретінде қалыптастырудың жаңа тәсілінің дәріптелуін, кәсіптік-педагогикалық білім берудің заман талабына сай жаңа мақсаттарын жүзеге асыруға ерекше көңіл бөлінуін, тұлғаның қоғам дамуының белгілі бір деңгейге жетуін талап етеді. Осы мәселелердің іске асуы жоғары оқу орындарында, кәсіптік мектептерде педагогикалық іс-тәжірибені өткізудің дұрыс жолға қойылуына тәуелді.

Кәсіби шеберлік туралы зерттеу мәселесі теориялық тұрғыда ойластырылып және кәсіптік оқыту педагогтарын даярлау мәселелері қазіргі таңдағы маңызды мәселе болып отыр.

Кәсіби шеберлікті шыңдауда педагогикалық іс-тәжірибенің жалпы тұжырымдамасы

төмендегідей: а) тұлғаның кәсіби қалыптастыруындағы іс-тәжірибенің ролін анықтайтын қазіргі философиялық зерттеулерді талдау арқылы; ә) педагогикалық іс-тәжірибе жөніндегі жетекші психологиялық-педагогикалық зерттеулерді зерделеу және жүйелеу арқылы; б) педагогикалық іс-тәжірибе кешенді тапсырмалар негізінде құрылымдау жолымен; в) тұтастай педагогикалық процесті қамтамасыз ететін педагогикалық мәселелердің жүйесін шешуге бағытталған, қисынды байланысқан іс-әрекеттердің жиынтығы ретіндегі кешенді тапсырмалар моделін жасау арқылы. Кәсіптік мектептің оқу-тәрбие процесінің қарапайым элементтерін игеретін педагогикалық мәселелерді ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктері мен жалпы қағидалары анықталды.

Кәсіптік оқыту педагогы өз іс-әрекетінің мәнін терең түсінбей, қоғамдық-саяси, арнаулы ғылыми, психологиялық-педагогикалық білімдер жүйесін игермей, сондай-ақ теориялық білімдерін, практикалық мәселелерді шешу кезінде шығармашылықпен қолдану іскерлігінсіз жүзеге асыра алмайды. Педагогикалық іс-тәжірибе болашақ мамандарды педагогикалық іс-әрекеттің алғашқы және аса құнды тәжірибесімен қаруландырады, білім алушылардың педагогикалық іс-әрекетке кәсіптік жұмысқа дейін-ақ даярлығының көрсеткіш қызметін атқарады. Мұның бәрі білім алушының педагогикалық іс-тәжірибені жетілдіру мәселесінің теориялық және практикалық мәнділігін қамтамасыз етеді.

Педагогикалық іс-тәжірибені табысты өткізу үшін, білім алушылардың кәсіби білімдерді, іскерліктер мен дағдыларды саналы игеруге шығармашылықпен және үлкен жауапкершілікпен қарау қажеттігіне көздерін жеткізіп, педагогикалық практиканы өз бетімен орындайтын педагогикалық іс-әрекет ретінде қарастыру керек.

Жеке тұлға іс-әрекетінің өзгертушілік сипаты жөніндегі, практиканың ролі жөніндегі, оның басым мәні және теориямен байланысы жөніндегі ілімдерге сүйенеді; іс-тәжірибе танымы шынайылығының, практикалық іс-әрекетке жетекшілік жасау қызметін атқаратын теория ақиқаттығының шешуші және жалғыз критерийі болып табылады деген принциптік әдіснамалық қағидаларына негізделеді.

Педагогикалық іс-тәжірибе мәселесінің қазіргі педагогикадағы жай-күйін талдау көп жағдайда педагогтардың кәсіптік даярлығын, шеберлігін жетілдіруге арналғандығын көрсетеді, атап айтқанда, педагогтар шеберлігінің

негізіне психологиялық-педагогикалық талдау жүргізілді; педагогикалық шеберліктің кәсіптік сипаттамасын зерттеу; педагогикалық практиканы ұйымдастыру зерделенуі; болашақ педагогтардың практика процесінде кәсіби-педагогикалық іскерліктері мен дағдыларын қалыптастырудың ерекшеліктері анықталуда.

Сонымен қатар педагогика ғылымында жинақталған теорияны оқып-үйрену, университет білім алушыларының педагогикалық іс-тәжірибесін ұйымдастырудың бастапқы деңгейін зерттеу, бізге білім алушылардың педагогикалық іс-тәжірибесінің тиімділігін қамтамасыз ететін келесі шарттарды анықтауға мүмкіндік берді:

- іс-тәжірибе барысындағы сабақтастық және білім алушылардың курстан курсқа өткендегі іс-әрекетінің көлемі мен мүмкіндігінің артуы;

- білім алушылардың іс-тәжірибе барысындағы нақты рөлі мен функцияларын анықтау;

- білім алушылардың іс-тәжірибенің алғашқы күндерінен-ақ оқу-тәрбие жұмысына белсенділігін арттыру шараларын ұйымдастыру;

- іс-тәжірибе бағдарламасына студент-практиканттардың оқушылармен өз бетінше тәрбие жұмысына жетекшілік етуге арналған тапсырмалар жиынтығын қосу;

- білім алушылардың кәсіби өзін-өзі тәрбиелеуін ұйымдастыру деңгейіне байланысты дифференциалдық келіс;

- іс-тәжірибе бағдарламасына педагогикалық іс-тәжірибенің тиімділігін арттыру шарттарын енгізу. Студенттердің педагогикалық іс-тәжірибесінің тиімділігін арттыру тек шарттарды анықтауды ғана емес, сондай-ақ осы үрдіске педагогикалық жетекшіліктің ғылыми негізделген жолдарын да талап етеді. Осыған

орай біздің жұмысымызда білім алушыларды оқу-тәрбие іс-тәжірибесі кезеңінде оқытудың әдістері мен тәсілдерінің жүйесі зерттеліп, өзірленді.

Жеке тұлғаның кәсіптік жұмысының мәнін үйлесімді өзгерту, яғни басты қызметтік нұсқауды орындау емес, күтетін нәтижеге жету үшін жұмыс үрдісін белгілі бір кәсіппен үйлестіру. Кәсіби шеберліктің негізгі белгілері: кәсіптік білім, біліктілік, дағды, кәсіптік қабілет. Бүгінгі талапқа сай өз ісінің жетік меңгерген, еңбекқорлығымен, ұстамдық қабілетімен техниканы меңгереді десек те болады. Тек жаңашылдыққа деген талпыныс, үздіксіз ізденіс кәсіби шеберді өз ісінің биік шыңына жетелейді. Әрбір іс-әрекет барлығында бірдей нәтижелі болмайды. Нәтижелі болуы оның сол іс-әрекеттің тиімді жолын, әдісін табу керек. Кәсіби құзыреттіліктің сипаттамасын шебер тұлғаның, жаңашыл кәсіби шебердің, зерттеуші мұғалімнің кәсіби дәрежесіне көтерілген мұғалімдердің жиынтық бейнесі ретінде қарастырады. Қазіргі кезеңдегі ең өзекті мәселенің бірі – бәсекелестікке қаблетті, еңбек нарығында сұранысқа ие бола алатындай кәсіби мамандар дайындау. Бүгінгі күні жоғары оқу орындарының әлемдік өркениетке үмтылып, дүниеге іргелі ел ретінде танылып, тәуелсіздіктің тұғырын берік орнатып отырған Қазақстан Республикасының болашағында білімді, білікті, саналы азаматтар тәриелеу міндеттері қойылған. Бұл міндет кәсіби шеберлікті меңгеруші жастардың шығармашылықтарын арттырып, өздігінен білім алуға және алған білімін іске асыра білуге үйретуді міндеттейді. Қазіргі әлеуметтік – экономикалық өзгерістер жағдайында біздің қоғамымызда өздігінше шешім қабылдай алатын және оны жүзеге асыра алатын әлеуметтік белсенді, шығармашыл тұлғаға сұраныс күшейеді.

Әдебиеттер

1 Күнпейіс Ж. Технология пәнін оқытуда мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудың негіздері // Монография. – Түркістан, 2011.

2 Қоянбаев Р. Педагогика. – Алматы, 1997.

3 Қазіргі заманғы мұғалім // Қазақстан мектебі. – 2003. – №6.

4 Мұғалімнің педагогикалық шеберлігі // Білім әлемі. – Алматы, 2004. – №4.

References

1 Күнпейіс Ж. Tehnologiya pәnin oқытуда mектеп oқuшыларының дүниетанымын қалыптастырудың негіздері // Monografiya. – Tүrkistan, 2011.

2 Қоянбаев Р. Pedagogika. – Almaty, 1997.

3 Қазіргі заманғы мұғалім // Қазақстан мектебі. – 2003. – №6.

4 Мұғалімнің pedagogikalық шеберлігі // Bilim әlemi. – Almaty, 2004. – №4.

УДК 81.16.01.11.

А. И. Скрипникова

докторант PhD Института магистратуры и докторантуры PhD
 Казахского национального педагогического университета имени Абая,
 г. Алматы, Казахстан
 Научный руководитель – д. ф. н. профессор М. Ш. Мусатаева
 e-mail: sai.kz@mail.ru

Разница в объеме концепта «женщина» в русском и казахском языках (на примерах употребления в полиязычной прессе Казахстана)

В статье представлен подробный анализ концепта «женщина» в русском и казахском языках. Дана полная номинативная парадигма слов, где охарактеризованы все зоны. Приведены иллюстративные примеры использования концепта в полиязычных, в частности, русско-казахских, общественно-политических газетах. В конце статьи даны прогнозы развития номинативной активности данных слов и потенциальное сужение/расширение границ концепта в двух вышеозначенных языках. При написании данной статьи использовался материал, как лексикографически зафиксированный (статика), так не отраженный в словарях, но активно применяющийся в современных казахстанских масс-медиа (динамика). На основе полученных данных сделан вывод о разном месте женщины в когнитивном (ментальном) пространстве носителей русского и казахского языков.

Ключевые слова: женщина, концепт, лингвокогнитология, пресса, Казахстан.

А. И. Скрипникова

"Әйел" деген концептінің орыс және қазақ тілдердегі тұжырымы (Қазақстанның көптілді баспасөзінің мысалдарында)

Мақалада "әйел" концептісі орыс және қазақ тілдерінде толық көрсетілді. Сөздің толық номинативтік парадигмасы берілген. Концептінің қолдануының көрнекті мысалдары көп-тілді, дербес жағдайда орыс-қазақ, қоғамдық-саяси газеттерде келтірілген. Мақаланың соңында номинативтік белсенділік және концептінің шекараларын тарылу/кеңейту жоғарыда айтылған тілдердің дамуының болжамдары берілді. Мақалада лексикографиялық талдау жазып алынған да және сөздіктердегі әлі де қазіргі қазақстандық масс-медиада қолданылатын материалды пайдаланды. Алған мәліметтерді негізде орыс және қазақ тілдерінің сақтаушыларын когнитивті (тіл) кеңістігі әйел әр түрлі орыны туралы қорытынды шығарған.

Түйін сөздер: әйел, концепт, лингвокогнитология, баспасөз, Қазақстан.

A. I. Skripnikova

The difference in volume of the concept "woman" in the Russian and Kazakh languages (on the examples in the polylingual press of Kazakhstan)

In the article the detailed analysis of the "woman" concept in Russian and Kazakh languages is presented. The full nominative paradigm of words, where all zones are characterized, is given. Illustrative examples of the using the concept in polylingual, in particular, Russian-Kazakh newspapers are given. At the end of the article the forecasts of nominative activity's development of these words and potential narrowing/expansion of borders of the concept are given. The material, as lexicographic recorded (statics), and not reflected in the dictionaries, but actively being applied in the modern Kazakhstan mass media (dynamics) was used. On the basis of the obtained data the conclusion about the different place of the woman in cognitive (mental) space of carriers of Russian and Kazakh languages is drawn.

Key words: woman, concept, cognitive linguistics, press, Kazakhstan.

В период 2013 года слово «женщина» на страницах казахстанских газет появлялось особенно часто. Связано это с рядом актуальных тем, которые можно классифицировать следующим образом:

1) политика и женщина (повышение пенсионного возраста, сокращение декретных выплат, законопроект о запрете аборттов);

2) спорт и женщина (судьбы Олимпийских чемпионок: Зульфии Чиншанло, Майи Манеза, Светланы Подобедовой);

3) история и женщина (археологические раскопки гробницы Золотой женщины);

4) бизнес и женщина (проведение в Астане Всемирного форума Женщин под эгидой Ассоциации деловых женщин Казахстана);

5) религия и женщина (ношение хиджаба).

Нас будут интересовать статьи, касающиеся первой тематики. Основываясь на материалах масс-медиа, подробно рассмотрим, какое место отводится женщине в когнитивном (ментальном) пространстве носителей русского и казахского языков, а также билингов.

Так как в когнитивной лингвистике до настоящего времени не существует единого общепринятого определения понятия «концепт», отметим, что мы придерживаемся дефиниции, данной Колесовым В.В.: «концепт – исходная точка семантического наполнения слова и одновременно – конечный предел развития» [1, 30]. В дальнейшем данное определение позволит нам говорить о границах концепта. Опираясь на классификацию концептов Степанова Ю.С. [2, 89], особо заострим внимание на том, что концепт «женщина» сочетает в себе как черты априорного (доопытного), так и апостериорного (опытного, эмпирического, культурного), чем вызывает особый интерес. Априорность рассматриваемого концепта заключается в том, что все человечество изначально было поделено на мужчин и женщин (гермафродиты – это исключение). Апостериорность – в том, что в каждой цивилизации (культуре) женщине отводится определенное место, определенная социальная роль, будь то верховная власть при матриархате или положение наложниц в гареме.

Вслед за Козловой И.Е., считаем, что через факты языка, в первую очередь, через слово как продукт познавательной деятельности человека, можно познать особенности национального менталитета [3,60]. В качестве такого факта языка возьмем слово «женщина» в русском языке и слово «әйел» в казахском.

Для начала проанализируем статичную информацию о концепте «женщина», зафиксированную в словарях различной типологии.

Итак, лексическая зона номинативной парадигмы слова «женщина» в русском языке включает в себя семь лексико-семантических вариантов (ЛСВ):

ЛСВ-1. Взрослый человек, противоположный мужчине по полу: способный рожать детей и кормить их грудью [4, 177].

ЛСВ-2. Жена [5, 1326].

ЛСВ-3. Лицо женского пола, как типическое воплощение женского начала.

ЛСВ-4. Взрослая, в противоположность девочке.

ЛСВ-5. Лицо женского пола, начавшее половую жизнь, в противоположность девушке.

ЛСВ-6. Лицо женского пола легкого поведения, кокетка (фам.).

ЛСВ-7. Женская прислуга (разг.) [6, 345].

Лексическая зона номинативной парадигмы этого же слова в казахском языке более малочисленна. Она представлена тремя лексико-семантическими вариантами:

ЛСВ-1. Адам баласының ұрғашы жыныстылары.

ЛСВ-2. Жұбай, зайып, ер адамның қосағы.

ЛСВ-3. Тұрмыс құрмаған қызбала, қыз (көне.) [7, 393].

Паремическая зона номинативной парадигмы русского языка значительно уступает по своему объему зоне концепта казахского языка, и включает в себя всего один элемент, и то заимствованный из французской литературы: «*Ищите женщину!*» (шутл.) в значении «виновницей всякого события является женщина» [8, 184]. В казахском языке только со словом «әйел» (без учета синонимов) зафиксировано 18 фразеологизмов типа:

1. *Әйел жерден шыққан жоқ, ол да еркектің баласы. Еркек көктен түскен жоқ, әйел оның анасы* «Женщина не выросла из земли – она дитя мужчины, мужчина не свалился с неба – женщина ему мать». [9, 178].

2. *Әйел – мойын, еркек – бас* [10, 20].

3. *Әйел қолы* (бейн.) [7, 394].

Здесь можно отметить, что в русской речи используется огромное количество пословиц, поговорок и крылатых выражений с синонимами слова «женщина». Например, «*Баба с возу – кобыле легче*», «*Курица не птица – баба не человек*», «*Муж и жена – одна сатана*» и т.п. Чтобы не возникало дополнительных вопросов, сразу же приведем список синонимов слова «женщина» из Словаря синонимов русского языка Александровой З.Е. *Женщина: особа, дама, баба, тетка, дамочка* (прост.), *бабенка* (прост. уничиж.), *бабец* (груб., прост.), *тетя* (детск.), *жена* (уст.), *молодка, молодуха, молодайка* (уст., прост.), *молодица* (уст., прост. и народно-поэт.), *дочь Евы* (шутл.), *представительница прекрасного (слабого, нежного) пола* (шутл.), *из дамского (бабьего) сословия* (уст., шутл.) [11, 137]. Отметим, что количество зафиксированных синонимов в казахском языке гораздо меньше, и назвать их абсолютными синонимами нельзя. *Әйел: қатын, зайып, жамағат, жұбай, жар, қосақ, нақсүйер, бәйбіше, тоқал* [12, 99].

Перейдем к словообразовательной зоне (СЗ). В русском языке слово «женщина»

проявляет большую СЗ-активность: *женский* «свойственный женщине; в биологии: относящийся к организмам, производящим потомство в результате оплодотворения, или (у растений) к оплодотворяемым частям организма»; *женственный* «с качествами, свойственными женщине; мягкий, нежный, изящный» [4, 177]; *женоненавистник* «тот, кто избегает, ненавидит женщин»; *женолюб* «слишком любящий женщин, любящий ухаживать за ними» (устар.); *женоподобный* «подобный чем-нибудь женщине, чему-нибудь женскому, женственный» [13, 186]; *женовластие* «то же, что и матриархат» [14, 601]; *по-женски* «делать так, как это сделала бы женщина»; *женсовет* «жен(ский) совет»; *женофоб* «тот, кто боится женщин» [15, 349].

СЗ этого же слова в казахском языке выглядит следующим образом: *әніші әйел* «певица» (ввиду отсутствия в каз. яз. категории грамматического рода все сущ. с суффиксами со значением лиц женского пола на каз. яз. передаются описательно, при помощи слов «кыз», «әйел» [16, 11]); *әйелсіз* «үйленбеген»; *әйелдей* «әйел тәрізді, әйел сияқты»; *әйелдік* «әйел затына тән, әйелдіңбойында болатын»; *әйелжанды* «әйелді жанындай жақсы көретін»; *әйелқұмар* «ажарлы, көрікті әйелдерге әуес»; *әйелшілік* «әйелдікке салынушылық»; *әйелеркек* «әйел, еркек атауы, бәрі, түгел»; *әйелана* (поэт.) «ұрпақты дүниеге әкеліп, жеткізуші ретіндегі әйел заты» [7, 395]; *әйелдену* «әйел алу, үйлену» (даилект.) [17, 89].

Синтаксическая зона у рассматриваемого слова весьма богата в обоих языках. Сравним. В русском языковом сознании возможны следующие вариации:

1. *Прилаг.+ женщина* (*красивая женщина, разгульная женщина и т.п.*).

2. *Сущ. + женщина* (*женщина-врач и т.п.*) [18, 157].

3. *Женский (-ая) + сущ.* (*женская логика* «о суждениях, лишенных строгой последовательности, логичности, основанных на чувстве, а не на доводах рассудка»; *женская рифма* «рифма с ударением на предпоследнем слоге стиха»; *женский вопрос* «вопрос о положении женщины в обществе, о равноправии женщин с мужчинами»; *женский пол* «совокупность анатомо-физиологических признаков, отличающих женщину от мужчины, самку от самца»; *женский цветок* «цветок, содержащий только пестик или пестики»; *женский (мед., пед.) институт* «высшее учебное заведение, дающее женщинам высшее образование») [14, 601].

В казахском языке синтаксическая зона изобилует словами, которые передают либо ВОЗРАСТ женщины (*жас әйел* «молодая женщина»; *кексе әйел* «пожилая женщина»; *келісті әйел* «солидная женщина»; *кәрі әйел* «старая женщина» и т.п.), либо СТАТУС женщины (*ерлі әйел* «замужняя женщина»; *тұл әйел, жесір әйел* «женщина вдова»; *қаралы әйел* «женщина, носящая траур по умершему супругу или кому-либо из близких родственников»; *жезөкше әйел* «публичная женщина»; *үлкен әйел* «первая, старшая жена»; *екінші әйел* «вторая жена, любовница»; *үй шаруасындағы әйел* «домохозяйка, женщина, не занимающаяся общественным трудом» и т.п.). Особую культурную специфику передает словосочетание, связанное с обычаем аменгерства «*жеңгелей алған әйел* (сөйл., этн.) «әменгерлікпен алған ағасы немесе інісі қайтыс болғанда алған зайыбы, әйелі». Далее следуют словосочетания: *Әйел тастады* (сөйл.) «зайыбнан ажырасты, айырылысты»; *әйелін тәркіндетті* (этно.) «зайыбын туған-туыстарына, ағайын-жұртына апарды, қыдыртты»; *әйел еңбегі* «женский труд» / *әйел жынысы* «женский пол» (собр.) [19, 219]; *әйел теңдігі* «кеңес өкіметі тұнда көп әйел алушылыққа, қалыңмалға, әменгерлік сияқты т.б. дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелге қатысты салттарға қарсы, әйелдің қоғамдық өмірге ерлермен бірдей араласуын насихаттауға негізделген қоғамдық-құқықтық мәселе» [7, 394].

Согласно данным частотного словаря русского языка, слово «женщина» имеет общую частоту 429 [21, 186]. Частотного словаря казахского языка на данный момент не существует. Если мы обратимся к этимологии, то выясним, что «слово «женщина» собственно русское. В памятниках отмечается с XVI в. Образовано с помощью суффикса – *ина* от *женска*, субстантивированного прилагательного со значением «женщина», известного в диалектах и сейчас. Первичное значение было собирательным» [22, 108]. Слово «әйел» пришло в казахский язык из иранского [7, 393].

Как пишет Козлова И.Е., «семы имеют универсальный характер и не зависят от конкретного языка, но, выступая в различных комбинациях, образуют лексические значения, специфические в каждом языке. Таким образом, специфика лексических систем языков и национальный характер значений создаются тем, что универсальные по своей природе семы выступают в различных комбинациях» [3, 61]. Построим семантическую структуру слова женщина. Из нее следует, что архисема

«человек», т.е. универсальная сема по Козловой И.Е., в русском и казахском языках не совпадает. В русском языке доказательством служат поговорки типа: «Курица не птица – баба не человек/Кобыла не лошадь, баба не человек» или «Я думал, идут двое, а мужик с бабой». Дифференциальные семы: «женского пола», «достигшая определенного возраста» совпадают в обоих языках. Также совпадают две потенциальные семы: «замужем», «имеющая детей». Оставшиеся потенциальные семы в русском и казахском языках различаются. В русском языковом сознании женщина ниже мужчины по статусу: «Бабе дорога – от печи до порога», «Баба с возу – кобыле легче»; ниже мужчины по интеллектуальным способностям: «Добрая кума живет и без ума», «Порой собака умней бабы». Еще одна потенциальная сема «имеющая красивую/приятную внешность, опрятно одетая» в русском языке реализуется не в полную силу, во многом благодаря персонажу детских сказок Бабе яге/бабе Яге, чье имя стало нарицательным и употребляется в отношении женщин, которые не следят за собой.

Итак, охватив номинативную парадигму двух слов, мы получили наиболее полное представление о статичной части концепта «женщина». Эта та информация, которая уже зафиксирована лексикографами в словарях и неизменяема. Перейдем к динамической части концепта. Попробуем проанализировать, как вышеупомянутые слова используются в средствах массовой информации.

Например, в период 2013 года, газета «DAT - Общественная позиция» (выходит одновременно на русском и казахском языках) опубликовала материалы, посвященные пенсионной реформе, под следующими заголовками, содержащими слово «женщина»: «Увеличивая пенсионный возраст женщин, государство укорачивает их жизнь»; «Женщинам предлагают работать до 63 лет»; «Женщины в нашей стране далеко не благоденствуют»; «У нас против женщин иницируется целый комплекс мероприятий»; «Марченко признал, что казахстанскую экономику спасут только женщины»; «Начался сбор подписей против повышения пенсионного возраста женщин»; «Работать и рожать велели женщинам депутаты» «Ущемление прав женщин» и т.п. В целом, можно отметить стремление к нейтральному употреблению слова «женщина», несмотря на то, что все материалы написаны в резко негативной форме. В названии мате-

риалов не используются синонимы, фразеологические обороты или мотивированные слова. Слово «женщина» упо треляется, в основном, во множественном числе. При этом часто встречается тавтология, которой легко можно избежать - «Женщины вышли с плакатами: «Мы против повышения пенсионного возраста женщин!» - «Казахстанки вышли с плакатами: «Мы против повышения пенсионного возраста женщин!»».

Если рассматривать материалы, посвященные этой же проблеме, опубликованные на казахском языке, можно сказать, что лиды и заголовки также не отличаются разнообразием. Некоторые из них даже частично дублируют друг друга, например, «Әйелдердің зейнетке шығу жасын ұзарту бірте-бірте, 10 жыл кәлемінде жүзеге асады»; «Әйелдердің зейнетке шығу жасын ұзарту – аналарымыздың несібісіне қол сұғу деген сөз».

Среди заголовков в полиязычных СМИ попадают, хотя довольно редко, более оригинальные. Например, в еженедельнике «DAT» № 12 (188) от 4 апреля 2013 г. - «Если б Гришка понял бы, что такое бабья доля» (сказано о Григории Марченко).

Та же газета в № 25 (201) от 4 июля 2013 г. сообщает: «Запрет аборт для женщин Казахстана может стать очередной страшной реальностью... Ненавистнической «заботе» обладателей портфелей в казахстанском правительстве и парламенте о слабой половине нашего общества, похоже, нет предела...» В № 33 (209) от 3 октября 2013 в статье «Мир, вскормленный грудью» автор пишет: «Классический образ сегодняшней бизнес-леди, жесткой, напористой женщины-вамп, что взяла судьбу в свои руки и твердо ее взнузда... возник не на пустом месте». В вышеприведенных примерах слово «женщина» заменено оборотом «слабая половина нашего общества» и словосочетанием «бизнес-леди» соответственно.

Новостной материал о рождении четвертого сына у певицы Каракат опубликован на казахском языке под названием «Қатын болсаң, Қарақаттай бол!» Это незаурядный пример, когда в общественно-политической газете появляется слово сниженного плана - «катын» (баба).

Также газета «DAT - Общественная позиция» в 2013 году опубликовала серию материалов под общим названием «Женщина – глава рода и спасительница отечества». Пер-

вый материал вышел в № 33 (209) от 3 октября 2013 г. Серия посвящена выдающимся историческим личностям, таким как Кыз Жибек, Томирис и другие.

Традиционно в мировых СМИ появляются материалы, так или иначе касающиеся жен президентов. Как правило, журналисты применяют в подобных статьях словосочетание «первая леди» или «главная женщина страны». Здесь следует отметить, что материалы, посвященные официальной супруге президента Казахстана Саре Назарбаевой, за указанный период на страницах полиязычных СМИ не появлялись. Она перестала быть ньюсмейкером.

Смерть легендарного политика, Маргарет Тэтчер, казахстанские журналисты из поли-

язычных СМИ обошли вниманием – появились лишь краткие новостные заметки. Отечественные работники средств массовой информации вообще не проявляют должного интереса к мировым событиям, которые, так или иначе, касаются женщин.

Подводя итоги, можно сказать, что журналисты, работающие в полиязычных СМИ, не используют весь спектр концепта «женщина». Они ограничиваются лишь поверхностными знаниями, редко применяют синонимы, фразеологические единицы. Материалы на казахском языке подаются более разнообразно, тогда как в русскоязычных статьях границы концепта искусственно сужены до минимума.

Литература

- 1 Колесов В.В. Концепт культуры: образ – понятие – символ // Вестник Санкт-Петербургского университета, 1992, Серия 2. – Вып. 3. – № 16. – С. 30-40.
- 2 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
- 3 Козлова И. Е. Национальная специфика языка как объект лингвистического исследования // Актуальные проблемы русистики: Сб. статей / под ред. Т.А. Демешкиной. – Томск: изд-во Том. ун-та, 2000. – С. 59-65.
- 4 Лопатин В.В. Толковый словарь современного русского языка. – М.: Эксмо, 2011. – 928 с.
- 5 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. – Т.1 / под ред. проф. И.А. Бодуэна де Куртенэ. – М.: ТЕРРА, 2000. – 1743 с.
- 6 Толковый словарь русского языка: в 3-х т. – Т.1 / под ред. проф. Д.Н. Ушакова. – М.: Вече, Мир книги, 2001. – 704 с.
- 7 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құрас. Ф. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. 2-том. – Алматы: Арыс, 2006. – 744 бет.
- 8 Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 2001. – 704 с.
- 9 Қазақ мақал-мәтелдері – Казахские пословицы и поговорки / Құраст. және ауд. М. Аққозин – Алматы: Алматыкітап, 2007. – 272 бет.
- 10 Әлпейісова К. Мағналас мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің қазақша орысша және орысша-қазақша сөздігі. – Астана: Аударма, 2006. – 168 бет.
- 11 Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка / под ред. Л.А. Чешко. – М.: Русский язык, 1986. – 600 с.
- 12 Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 640 с.
- 13 Ожегов С.И. Словарь русского языка. Около 53 000 слов. Изд. 7-е, стереотип. – М.: Сов. Энциклопедия, 1968. – 900 с.
- 14 Толково-энциклопедический словарь. – СПб.: Норинт, 2006. – 2144 с.
- 15 Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. – М.: Астрель: АСТ, 2003. – 860 с.
- 16 Словарь морфем казахского языка. Мусатаева М.Ш. – Алматы: Print-S, 2006. – 352 с.
- 17 Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1996. – 200 б.
- 18 Словарь сочетаемости слов русского языка / Ин-т рус.яз. им. А.С. Пушкина; Под ред. П.Н. Денисова, В.В. Морковкина. – 2-е изд., испр. – М.: Рус.яз., 1983. – 688 с.
- 19 Русско-казахский словарь / под общей ред. члена-кор. Академии наук КазССР, д.ф.н., проф. Мусабеева Г.Г. 1 том. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1978. – 577 с.
- 20 Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс] – Режим доступа: [<http://www.ruscorpora.ru/index.html>] [11.02.2014 15:45].
- 21 Частотный словарь русского языка. – М.: Рус.яз., 1977. – 936 с.
- 22 Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Изд-во министерства просвещения РСФСР, 1961. – 402 с.
- 23 Скворцов Л.И. Большой толковый словарь правильной русской речи. – СПб.: ДИЛЯ, 2006. – 1136 с.

References

- 1 Kolesov V.V. Kontsept kul'tury: obraz – ponyatie – simvol // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta, 1992, Seriya 2. – Вып. 3. – № 16. – С. 30-40.
- 2 Stepanov Yu.S. Konstanty. Slovar' russkoy kul'tury. – М.: Yazyki russkoy kul'tury, 1997. – 824 s.
- 3 Kozlova I. E. Natsional'naya spetsifika yazyka kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya // Aktual'nye problemy rusistiki: Sb. statey/ Pod red. T.A. Demeshkinoy. Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 2000. - S. 59-65.
- 4 Lopatin V.V. Tolkovyyj slovar' sovremennogo russkogo yazyka. – М.: Eksmo, 2011. – 928 s.
- 5 Dal' V.I. Tolkovyyj slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka: V 4 t. – Т.1 / pod red. prof. I.A. Boduena de Kurtene. – М.: TERRA, 2000. – 1743 s.

- 6 Tolkovyy slovar' russkogo yazyka: V 3 t. – T.1 / pod red. prof. D.N. Ushakova. – M.: Veche, Mir knigi, 2001. – 704 s.
- 7 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. On bes tomдық / Құрас. F. Қалиев, S. Бізақов, O. Нақысбекұлы және т.б. 2-том. – Алматы: Arys, 2006. – 744 бет.
- 8 Біріх А.К., Mokienko V.M., Stepanova L.I. Slovar' russkoy frazeologii. Istoriko-etimologicheskii spravochnik. – SPb.: Folio-Press, 2001. – 704 s.
- 9 Қазақ мақал-мәтелдері – Kazahskie poslovitsy i pogovorki / Құраст. және ауд. M. Аққозин – Алматы: Almatykitap, 2007. – 272 бет.
- 10 Әлпейісова К. Мәңгілік мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің қазақша орысша және орысша-қазақша сөздігі. – Астана: Аударма, 2006. – 168 бет.
- 11 Aleksandrova Z.E. Slovar' sinonimov russkogo yazyka / Pod red. L.A. Cheshko. – M.: Russkiy yazyk, 1986. – 600 s.
- 12 Бізақов S. Sinonimder sөzdigi. – Алматы: Arys, 2007. – 640 s.
- 13 Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka. Okolo 53 000 slov. Izd. 7-e, stereotip. – M.: Sov. Entsiklopediya, 1968. – 900 s.
- 14 Tolkovo-entsiklopedicheskiy slovar'. – SPb.: Norint, 2006. – 2144 s.
- 15 Tihonov A.N. Slovoobrazovatel'nyy slovar' russkogo yazyka. – M.: Astrel': AST, 2003. – 860 s.
- 16 Slovar' morfem kazahskogo yazyka. Musataeva M.Sh. – Алматы: Print-S, 2006. – 352 s.
- 17 Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – Алматы: Fylym, 1996. – 200 б.
- 18 Slovar' sochetaemosti slov russkogo yazyka / In-t rus.yaz. im. A.S. Pushkina; Pod red. P.N. Denisova, V.V. Morkovkina. – 2-e izd., ispr. – M.: Rus.yaz., 1983. – 688 s.
- 19 Russko-kazahskiy slovar' / pod obschey red. chlena-kor. Akademii nauk Kaz. SSR, d.f.n., prof. Musabaeva G.G. I tom. – Алматы: Glavnaya redaktsiya Kazahskoy sovetskoy entsiklopedii, 1978. – 577 s.
- 20 Natsional'nyy korpus russkogo yazyka [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa: [<http://www.ruscorpora.ru/index.html>] [11.02.2014 15:45].
- 21 Chastotnyy slovar' russkogo yazyka. - M.: Rus.yaz., 1977. – 936 s.
- 22 Shanskiy N.M., Ivanov V.V., Shanskaya T.V. Kratkiy etimologicheskii slovar' russkogo yazyka. – M.: Izd-vo ministerstva prosvetsheniya RSFSR, 1961. – 402 s.
- 23 Skvortsov L.I. Bol'shoy tolkovyy slovar' pravil'noy russkoy rechi. - SPb.: DILYa, 2006. – 1136 s.

ӘОЖ 792

Ш. Смайлова

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ө. к. доценті М. Б. Жақсылықова
e-mail: smash_art@mail.ru

Қазіргі қазақ қуыршақ театрларының дамуындағы фестивальдердің маңызы

Ғылыми мақалада қазақ қуыршақ өнерінің дамуындағы театр фестивальдерінің маңызы мен олардың көркемдік деңгейі тәңірегінде ой қозғалады.

Уақыт талабына сай қазақ қуыршақ театрының бәсекелестікке қабілетін арттыру, көркемдік деңгейін көтеру мәселелері туындап отыр. Бүгінгі таңда республикамызда оннан астам қуыршақ ұжымы халыққа мәдени-рухани қызмет етуде. Олардың өнерін ғылыми-практикалық тұрғыда саралап, кәсіби пікір білдіріп жатқан зерттеулер саусақпен санарлық. Орын алған осы олқылықты шешуде елімізде өткізілетін қуыршақ театрлары фестивальдерінің шығармашылық өресі қандай, маңызы мен мәні нендей, олар өнер ұжымдарының дамуына үлес қоса ала ма деген сұрақтар қарастырылады. Әлемдік қуыршақ өнеріндегі бүгінгі үдерістерден қажеттісін алып, тәжірибе алмасу үшін өткізілетін қуыршақ бұл фестивальдерінің көркемдік деңгейі сарапталып, теориялық-тәжірибелік мәні бағамдалады.

Түйін сөздер: қуыршақ театры, қуыршақ театры фестивалі.

Ш. Смайлова

Значение театрального фестиваля для развития искусства кукольного театра

В научной статье затронута тема значимости фестивалей кукольного искусства казахского театра и их художественного уровня.

Рассмотрены вопросы повышения конкурентоспособности, художественного уровня казахского кукольного театра в соответствии современным требованиям. На сегодня в республике для духовного и культурного развития народа функционируют свыше десяти кукольных коллективов. Профессиональные отзывы и исследования, анализирующие их мастерство с научно-практической точки зрения единичны. Для решения этих пробелов, рассматриваются вопросы творческого уровня, смысла и значимости фестивалей кукольных театров и их вклад в развитие творческих коллективов. Для обмена опыта с современным мировым кукольным творчеством, анализируется художественный уровень и теоретико-практическая значимость этих фестивалей.

Ключевые слова: кукольный театр, фестиваль кукольных театров.

Sh. Smailova

Meaning of the theater festival for development a muppet theatre

In this scientific article discussed the importance of festivals of muppet arts of Kazakh theatre and artistic level.

Deals with issues of competitive recovery, artistic levels of Kazakh muppet theatre in accordance with modern requirements. Today in the Republic for the spiritual and cultural development of the people, functioning more than ten muppet collectives. Professional reviews and studies that analyzing their skill with scientific and practical point of view are individual. For the decision of these gaps, of the issues of a creative level, of the meaning and significance of festivals of muppet theaters and their contribution to the development of creative collectives. For the exchange of experience with modern international muppet creative are analyzing the artistic level and the theoretical and practical significance of these festivals.

Key words: a muppet theatre, the festival of muppet theaters.

Ағылшындық қуыршақ режиссері Честерсон: “Қуыршақ театрының философиясы – көңіл бөлуге тұрарлық үлкен философия. Қуыршақтар арқылы бүгінгі адамзатқа қатысты барлық нәрсені айтуға болады. Кішкене ғана кеңістікке ұлы ойлар сыяды” [1], – деп,

тегін айтпаса керек. Өкінішке орай, қазіргі қазақ қуыршақ өнері драмалық театрлардың тасасында қалып, қоғамнан өз орнын ала алмай келе жатқандықтан, “адамзатқа қатысты барлық нәрсені айту” мүмкіндігінен шеттеп отыр.

Уақыт талабына сай қазақ қуыршақ театрының да бәсекелестікке қабілетті арттыру, көркемдік деңгейін көтеру мәселелері де осыдан туындаған. Бүгінгі таңда республикамызда оннан астам қуыршақ ұжымы халыққа мәдени-рухани қызмет етуде. Олардың өнерін ғылыми-практикалық тұрғыда саралап, кәсіби пікір білдіріп жатқан зерттеулердің қарасы саусақпен санарлық.

Орын алған осы олқылықты шешуде елімізде өткізілетін қуыршақ театрлары фестивальдерінің шығармашылық өресі қандай, маңызы мен мәні нендей, олар өнер ұжымдарының дамуына үлес қоса ала ма деген сұрақтар төңірегінде ой өрбітсек. Әлемдік қуыршақ өнеріндегі бүгінгі үдерістерден қажеттісін алып, тәжірибе алмасу үшін өткізілетін бұл фестивальдердің көркемдік деңгейіне үнілудің, теориялық-тәжірибелік мәнін бағамдайтын кездің келгені анық.

Халықаралық аренада мемлекеттің алар орны оның экономикасының ғана емес, мәдени-әлеуметтік жағдайының кемелдігімен өлшенеді. Қазіргі таңда қазақ елінің қуыршақ өнерін әлемдік деңгейде тек Ақтөбе облыстық «Алақай» қуыршақ театры ғана таныстырып жүр. Оннан астам қуыршақ ордасы бар еліміз үшін бұл өте аз көрсеткіш. Жыл сайын елімізде халықаралық қуыршақ театрларының карнавал-фестивалі Алматы қаласының әкімшілігі, Алматы қаласының Мемлекеттік қуыршақ театры және Дүниежүзілік Қуыршақтар Ассоциациясы ұйымдастыруымен өтеді. Дәстүрлі фестиваль биыл да жалғасын тапты. Еуропа, ТМД және отандық ең үздік спектакльдері заманауи қуыршақ өнерінің жетістіктерін мәлім етті. Белгілі мәдениет қайраткерлері қазылық еткен аталмыш фестиваль жоғары деңгейінде өтті деуге негіз бар. Италия, Испания, Ресей, Тәжікстан, Румыния, Израиль сынды елдермен қатар сынға түскен театрлар ішінде Алматы Мемлекеттік, Ақтөбе, Петропавл, Талғар және Оңтүстік Қазақстаннан келген қуыршақ ұжымдары болды. Азулы мемлекеттердің маңдай алды өнерпаздарымен шығармашылық сайысқа түсу қазақ қуыршақ артистеріне де қызықты болғаны сөзсіз.

Қуыршақ театры туралы тұңғыш жазбаша мұра Италияда сақталғаны белгілі. 1550 жылы өмір сүрген қуыршақ театрының басты кейіпкері – Пульчинелла кейін дүние жүзі театрларында негізгі тұлғаға айналды. Ұлттық қуыршақ театрының басты кейіпкерін арқау еткен италияндықтардың «Пульчинелла» қойылымы өзінің орындау шеберлігімен тамаша

өнер көрсетті. Жоғары техникалық шеберлік, жалғыз актердің бірнеше рольді сомдауы, ең бастысы, театрдың кішкентай көрермендерімен қатар ересектерді де елітіп әкетті. Италияша ойналған қойылым болса да көрермен оны іс-әрекетінен-ақ түсініп отырды. Бірнеше кейіпкерлермен сайысқа түсетін Пульчинелла балалармен сөйлесуді де ұмытпады. Көрермен мен қойылым арасында тікелей қарым-қатынас болды. Шағын декорациямен безендіріліп, өзінің біртұтас жүйелілігімен шешімін тапқан қойылымнан қазақ қуыршақ өнерпаздарының үйренер тұстары да аз кездескен жоқ.

Бәйгеге Қазақстанның атынан қатысқан қойылымдар ішінен «Алақай» қуыршақ театрының «Ат тұяғын тай басар» қойылымын ерекше атап өтуге болады. Режиссері: Е.Пермяков, суретшісі: Ә.Құрманалина. Спектакль мазмұны қазақтың тұрмыс-тіршілігінен алынған. Бас кейіпкері – Құлыншақ жеке тұлға болып қалыптасу жолында кездескен қиыншылықтар мен тосқауылдарға төтеп бере отырып жетілу кезеңін бастан өткереді. Яғни, үйірінен саяқ кеткен құлыншақ сыртқы жаудан қорғана алатын бесті айғыр болып оралады. Спектакль психологиялық параллелизмге негізделген. Сәби мен құлыншақтың дүниеге келуі, қоршаған ортаға таңғала жүріп, бейімделуі қатар бейнеленеді. Қойылымдағы кейіпкерлердің киімдері суретші мен режиссердің көп ізденгінінен дәлелдейді. Музыкамен көркемдеуші Ә.Ермекбаев спектакль оқиғасының мазмұнын ашатындай әуен тапқан. Жұртшылыққа кеңінен таныс халық әндері мен бесік жырын, қауіп-қатер төнген тұстағы қолданылған күйлер де спектакльдің ажарын аша түскен. Мұның бәрі спектакльдің көркемдік құндылығын арттыруға мол септігін тигізіпті.

«Ат тұяғын тай басар» спектаклі балалар тәрбиесі үшін аса маңызды қойылымдардың бірі. Қазақ халқының әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлерін бейнелеп, жас көрермендерді ұлттық мәдениетіміздің нәрімен сусындатуда көп жетістіктерге жеткен. Қуыршақ өнерінің сан түрлері қамтылған бұл қойылым үлкенге де, балаға да сыйқырлы ертегі әлеміне еніп кеткендей әсер ететіні сондықтан.

Ал Алматы Мемлекеттік қуыршақ театры «Алтын балапан» спектаклін көрермен назарына ұсынды. Алтын жұмыртқаны тауып алатын қасқыр оқиғасынан өрбитін сюжет тұлкінің келуімен шиелінесе түседі. Қойылым жас ерекшелігіне қарай балақайларға арналғанымен, сахнада қойылу шеберлігі төмен болды. Қуыршақ театры болғаннан кейін басты орын-

да қуыршақ болып, актерлер қуыршақ техникасына сай шебер ойын көрсете алмады. Спектакльде актерлер аң бейнесіндегі киімдерді киім ойнайды. Бұл спектакль дүниетанымы енді ғана қалыптасып келе жатқан бүлдіршін көрерменге арналған екен. Қойылым тамашалауға келген естияр балаларға қызықсыздау болды.

Өзге елдің өнерпаздары қуыршақтың қырсырын меңгеріп, асқан шеберлікпен ойнап, көрерменге айтар ойын жеткізіп жатты. Біздің режиссерлер де түрлі әдістерді, заманауи технологияларды меңгеріп, уақыт талабына сайтың дүниелерді сахнаға шығарса. Бұл қазақ қуыршақ театрының әлемдік деңгейде көрінуіне бірден-бір септігін тигізетін мүмкіндік. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі бірқатар қуыршақ театрлары фестивальдерін ұйымдастырып жүр. Солардың қатарында «Ортеке» қуыршақ фестивалін атап айтуға болады.

2013 жылы «Ортеке» III Халықаралық қуыршақ театрларының фестивалі Астана қаласында өткізілді. Бұл өнер мерекесі Бас қала – Астананың 15 жылдық мерейтойына арналды. Оның негізгі мақсаты – отандық қуыршақ театры өнерінің дамуына ықпал ету, артистеріміздің кәсіби және орындаушылық деңгейін арттыру. Ең бастысы кәсіби қуыршақ өнерін насихаттап, отандық қуыршақ өнерін дамытуға ықпал ету еді.

Фестивальге Қазақстан Республикасының, жақын және алыс шет елдердің кәсіби қуыршақ театрлары қатысты. Ресей Федерациясы (Чувашия) мен Беларусь Республикасынан (Гомель) екі театры және еліміздің осы саласы бойынша әр түрлі халықаралық фестивальдер мен конкурстарда көрініп жүрген: Алматы, Ақтөбе, Қостанай, Петропавл, Астана, Ақтау қуыршақ өнер ұжымдары қатысқан фестиваль өз деңгейінде жоғары дәрежеде өтті.

Фестивалдің шымылдығын Ақтөбе облыстық «Алақай» қуыршақ театры қазақ халық ертегісінің негізінде сахналастырылған «Дала аңызы, Уа Алдар!» спектаклімен ашты. Театр сахнасына қойылған бұл қойылымды режиссер Бекболат Парманов халықтық жәрмеңке, салт-дәстүрдің озық үлгілерін көрсететін фольклорлық мотиві мол туынды етіп жасаған. Алдар көсенің қулығы мен тапқырлығы, жәбірленгендерді жебеген әрбір тапқырлығы спектакльге негіз болған қойылым көрерменге мерекелік көңіл күй сыйлады.

Ал Алматы Мемлекеттік қуыршақ театры болгар халық ертегілерінің негізінде жазылған

М.Долгачеваның «Как лечить львиный страх» спектаклін көпшілік назарына ұсынды. Шат көңіл, жарқын жүз, балалардың тез қабылдауына арналған қойылым алғашқы сәттен бастап көрерменді елітті. Сахнаға шыққан актерлік квартеті спектакльдің соңғы нүктесіне дейін көрерменмен жылдам әрі тығыз қарым-қатынаста ырғақты төмендетпей, көтеріңкі нүктеде аяқтады. Жалпы балаларға базарлық болатын көңілді спектакль әлі талай бүлдіршіндерге қуаныш сыйлайды деген ойдамыз.

Гомель Мемлекеттік қуыршақ театры славян халықтары ертегілері негізінде В.Ткачевтің «Чародейный рюкзачек» ертегі – импровизациялық қойылымын көрсетті. Камералық спектакльдің өзіндік атмосферасы бар шағын шығармашылық топтың жұмысына белгілі «Маша мен аю» ертегісі негіз болған. Барлық қажетті қуыршақтарын рюкзак ішіне сыйдырған көшпелі театрдың артистері үлгісінде келіп көрермен алдында спектакль көрсетеді. Көрермендердің ең кіші тобына арналған қойылымда режиссерлік ширақтық, жүйелі сахналардың тізбегі, қуыршақтардың сахнада пластикалық тарқатылмауы жайлы ескертпелер болды.

Башқұртстан Мемлекеттік қуыршақ театры көрсеткен В.Орловтың «Алтын балапан» спектаклі кәсіби шеберлікпен орындалған қойылымның бірі болды. Шағын кеңістікте талғаммен жасалған декорация көп функциональді, бірнеше міндеттер атқарып тұр. Орындаушылар шеберлігі қуыршақтарға жан бітіріп керемет пен ғажайыптан тұратын өнер әлеміне сүңгітіп жібереді. Спектакль балалар мен олардың ата-аналарына да қызықты болып шыққан.

Солтүстік Қазақстан облыстық қуыршақ театры алып келген «Армысың, Ақ кеме, бұл мен ғой!» атты Ш.Айтматовтың «Ақ кеме» повесі бойынша жасалған спектакльді жас режиссер Болат Абдрахманов қойыпты. Салмақты прозалық шығарманың ересектеу балалар аудиториясына арнап қойылуының өзі қуыршақ театрларымыздың ертегі, аңыз, әңгімеден бөлек сүйекті де сүбелі туындыларды балаларға тарту ете бастағандығын көреміз.

Қостанай облыстық қуыршақ театры «Еще раз о Красной шапочке» атты қойылымын көрсетті. Жақсы режиссерлік шешімі бар спектакльге жеңілдік, орындаушыларға шеберлік қырлары аздық етіп жатты. Бұл уақыт, тәжірибемен келетінін ескерсек, жас театр ұжымының жетістіктерін болашақта асыға күтеміз.

Астана қуыршақ театры фестивальге И.Миччи, Дж.Робертс, Л.Вулвертонның «Арыстан патша» мюзиклін қазақ тілінде ұсынды.

Спектакль аң патшасы Арыстанның кішкентай баласы Симбаның атына сай өз дәрежесін алу жолындағы бастан кешкен қиындықтары, ер жету жолындағы кедергілерді жеңуі суреттейді. Спектакль көркем декорациялық киім киіп, сан алуан аңдардың қызықты костюмдермен ерекшеленді.

Маңғыстау облыстық қуыршақ театрының режиссері Н.Насырованың инсценировкасымен Т.Жарылғаповтың осы аттас пьесасы негізінде қойылған «Сұрмерген» спектаклі фестивалдің нүктесін қойды. Бұл қойылым бізге Табиғат Анамен адамдар арасындағы теке-тірес екіншілер үшін жақсылыққа алып бармайтын, кешірілмес қателіктерге соқтырарын ескертеді. Бүгінгі күннің осындай өзекті мәселесін өнер ұжымы қуыршақ театрының бейнелі тіл, бедерлі бояуымен беруге тырысқан. Театр таза қуыршақтарды ойнату шеңберінен шығып, бүгінде драма театрының үлгісін еркін қолдана бастаған. Бұл үлгіде ойын көрсетуге талпыныс фестивалде тек осы театрға ғана тән құбылыс болмағанын атап өтуіміз керек. Сахнада қуыршақ өнерінің таза үлгісін ұстап қалудан гөрі әр түрлі бейнелеу құралдарын, олардың өзгеше стильдік ерекшеліктерін араластыра спектакль жасау жиі көрініс берді. Суретші декорациялық шешімі мен костюмдерінің үлгісін жасау барысында ұтымды шешімдер таба алған. Режиссер актерлер құрамына көпшілік би сахналарына мән беріп, динамикалық қызуқанды жаңа сахналық қойылым жасауға тырысқан.

Қазылар алқасының құрамына Санкт-Петербург Мемлекеттік театр өнері академиясы Қуыршақ театры факультетінің деканы, қуыршақ театрының белгілі маманы, профессор Николай Петрович Наумов жетекшілік етті. Қуыршақ ісінің хас шебері деп танылған ұстаздың талқылауда спектакль туралы айтқан құнды пікірлері біздің актерлеріміз, режиссерлеріміз, жалпы қуыршақ театрымен айналысатын барша қауымға қызығушылық туғызды.

Республика театрларының шығармашылық келбетін көрсеткен фестиваль қазақ топырағында кішкентай бүлдіршіндерге жасалынып жатқан қуыршақтар патшалығындағы халжайдан хабардар етті.

Қорыта келе, елімізде жыл сайын өтіп жатқан қуыршақ фестивальдерінің қазақ қуыршақ театрының дамуында алар өзіндік орны бар. Өзге елдердің қуыршақ театрларымен сынға түсіп, театрлардың шығармашылық деңгейімен танысып тәжірибе алмасады. Бүгінде

еліміздегі қуыршақ театрларына тың серпіліс керек. Мәселен, Филипп Жантти (Philippe Genty) – француздық режиссер қойылымдарында драмалық элементтерді, пантомималық қимыл-әрекеттер, би және вокал, алуан түрлі спецэффекттер және сиқыр атмосферасын араластыра жеткізеді. Кейіпкерлерін бүгінгі қоғаммен байланыстырады. Жантти өзінің «Жылжымайтын кейіпкерлер» атты қойылымында: «Моя мечта походит на утопию. Я уверен, что мы не добьемся мира между людьми, народами или социальными группами, пока не будем жить в мире с самими собой. К этому я и стремлюсь в своих спектаклях, что, возможно немного наивно. В «Неподвижных пассажирах» присутствует политический подтекст. Я говорю о кризисе, о торжестве алчности, о крушении утопий, о национальной идентичности, о ношении паранджи... Но меньше всего на свете я хотел бы растерять свою поэтическую силу» [2], – деп пікірімен бөліседі. Советтік жылдар мен күні бүгінге дейін есімі дүниежүзіне белгілі режиссер Жанттидің әрбір қойылымы үлкен ізденіспен өмірге келеді. Бүгінде қазақ қуыршақ театрының шығармашылығы тікелей әлемдік өнер процестерімен тығыз байланыста дамуды талап етеді. Театрдың кішкентай көрермендерін бүгінгі заман талабына сай қойылымдармен театрға шақыруымыз керек.

Елбасымыз биылғы «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауында: «Жалпықазақстандық мәдениетті дамытуға жаңаша серпін берген жөн. Мәдени саясаттың ұзақ мерзімді тұжырымдамасын әзірлеу қажет. Онда қазақстандықтардың бәсекеге қабілетті мәдени ментальдігін қалыптастыруға, заманауи мәдениет кластерлерін дамытуға бағытталған шаралар белгілеу керек» [3, 2], – деп мәдениеттің дамыған 30 елдің қатарына кіру тұжырымдамасындағы айрықша бағыт екенін белгілеп берді. Біздің ендігі мақсатымыз дамығын 30 елдің қатарына кіру мақсатында мәдениетімізді дамыту. Болашақ ел тізгінін ұстайтын тұлға тәрбиелеу. Тұлғалық өнер биік деңгейде болғанда ғана ұлттық құндылық болады және оның баға жетпес нарқы болады.

XXI ғасырда рухы биік мәдениетіміз бен білімі әлеуетімізді қалыптастыруда қуыршақ театрының маңызы зор. Рухы мен мәдениеті биік, білімі терең деңгейдегі жастары бар ел ғана жаһандану деген алып мұхиттың үстінде өзінің келбетін жоғалтпайды.

Әдебиеттер

- 1 <http://platonovfest.com/programm/31>, Биография Филиппа Жанти.
- 2 «Егемен Қазақстан» // №11 (28235) 18 қаңтар, 2014.
- 3 А.Мұқан. Ортеке III Халықаралық қуыршақ театрларының фестивалі // Театр. кз: ТҚО. – Бас. 12. – Алматы: Өлке, 2013. – 15 б.

References

- 1 <http://platonovfest.com/programm/31>, Biografiya Filippa Zhanti.
- 2 «Egemen Kazakhstan» // №11 (28235) 18 қаңтар, 2014.
- 3 А.Мұқан. Orteke III Halıqaralıq қуыршақ театрларының фестивалі // Teatr. kz: ТҚО. – Bas. 12. – Almaty: Өлке, 2013. – 15 b.

ӘОЖ 004.738.5

Ж. Таубаев

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. д. профессор Г. Б. Мәдиева
e-mail: zharasxiangsheng@mail.ru

Интернет қарым-қатынасындағы бейресми есімдердің топтастырылуының кейбір мәселелері

Берілген мақала интернет қарым-қатынасындағы бейресми есімдердің топтастырылуының кейбір мәселелерін қарастырады. Мақалада интернет қарым-қатынасты зерттеген отандық және шетелдік ғалымдарға шолу жасалды. Ономастика ғылымының антропонимика саласы туралы да аз-маз айтылып, анықтама беріліп кетеді. Өйткені ол тікелей ресми және бейресми есімдерге қатысы бар және соларды зерттейтін ғылым. Сонымен қатар автор бейресми есімдердің пайда болу себептеріне, ерекшеліктеріне, бейресми есімдердің түріне жататын лақап есім мен бүркеншік есімдерге де анықтама беріп, олардың айырмашылықтары туралы айта кетеді. Бүркеншік есім мен лақап есімдерге бірнеше мысалдар келтіріліп, қандай мақсатта сол бүркеншік есім немесе лақап есімнің тандалғаны туралы, қандай мағына беретіні туралы тоқталып, түсіндіріліп өтеді. Мақаланың соңында автор интернет қарым-қатынас, бейресми есімдер туралы өзінің қорытындысын айтады.

Түйін сөздер: бүркеншік есім, лақап есім, қарым-қатынас, ақпарат.

Ж. Таубаев

Некоторые аспекты классификации неофициальных имен в интернет-коммуникации

В статье рассматриваются неофициальные имена в интернет-коммуникации. В работе дается краткое определение термину “Интернет”. Проводится анализ взглядов и точек зрения отечественных и зарубежных исследователей относительно вопроса, особенностей и трудностей в интернет-коммуникации. Также дается определение антропонимике, так как этот раздел науки ономастики имеет непосредственное отношение к изучению официальных и неофициальных имен. Автор подробно останавливается на видах никнеймов, в структуре псевдонимов, и иллюстрирует это различными примерами. Помимо этого определены причины зарождения псевдонимов, никнеймов в интернет-коммуникации. Приводятся различные примеры и дается ответ почему виртуальный коммуникатор выбирает именно тот псевдоним или никнейм для коммуникации. К этому еще автор дает определения к прозвищам которых выбрали различные виртуальные коммуникаторы. В конце статьи автор дает свое заключение относительно интернет-коммуникации и неофициальных имен.

Ключевые слова: ники, псевдонимы, коммуникация, информация.

Zh. Taubayev

Some aspects of classification of unofficial names in Internet communication

This article considers unofficial names (Nicknames) in internet communication. There are given a number of own and foreign scientists, linguists who dealt with the study of Internet communication and its peculiarities. There is given definition of an onomastics because it studies features, peculiarities of official and unofficial names. The author dwells on some types of classification of nicknames and gives examples of them. Apart from giving classification, also gives some reasons of appearing and why do many communicators choose and use nicknames, what do they mean or imply, is it quite important to have nicknames or just tendency among people. In addition to this the author gives structural features of nicknames and shows how are they various and different. Article ends with author's conclusion regarding issue.

Key words: nicknames, pseudonyms, communication, information.

Сөз басында алдымен интернет сөзіне тоқтала кететін болсақ, интернет (ғаламтор) дегеніміз – компьютерлік желілердің ақпарат алмасуға арналған бүкіләлемдік қауымдастығы, бір-бірімен телекоммуникация арналары ар-

қылы мәлімет алмасатын әртүрлі аймақтағы компьютерлік желілердің біріктірілген та-рабы.

Интернет қарым-қатынас мәселелері, ерекшеліктері туралы шетелдік ғалымдар

Ю.Д. Бабаева, Е.П. Белинская, А.Е. Войскунский, А.Е. Жичкина, Д.В. Иванов, Д.И. Кутюгин, J. Steuer, Sh. Turkle, K. S. Young [1, 72] және отандық Ә.С. Рахымберлина, Н. Г. Саниязова және т.б. ғалымдар зерттеген.

Интернет қарым-қатынастағы бейресми есімдерге тоқталмас бұрын олардың шығу себептеріне тоқталып кетсек. Интернет қарым-қатынастағы бейресми есімдердің шығу себептері:

- виртуалды әлемде жасырын, еркін түрде ақпарат алмасу үшін;

- өзінің орындалмайтын арманын тым болмағанда виртуалды әлемде жүзеге асыру. Мысалы, тым болмаса виртуалды әлемде белгілі бір керемет әнші болу. Оны белгілі әншінің фотосын және сол әншінің есіміне ыңғайлап бейресми есімін таңдап қою. Арай деген виртуалды қарым-қатынасқа түсуші (коммуникант) “Аша Матай” жеген танымал әншінің сүйіп тыңдайды, кейін өзінің аты ол әншінің атына ұқсамаса да виртуалды әлемде сол адамға ұқсау мақсатында бейресми жасырын есімді қолданады.

- жекелеген есімнің ұзақтығы және оны айтудың қолайсыздығына, қиындығына, басқа тілден енген есімге байланысты қысқартылған бейресми есімді пайдалану.

Негізінен барлық ресми және бейресми есімдерді ономастиканың бір саласы болып табылатын антропонимика саласы зерттейді. “Антропонимика” (грек. *anthropos* – адам және *onoma* – есім) – адам есімдерін (антропонимдерді), патронимдерді (әкесінің атын), фамилияларды, жалған аттарды, псевдонимдерді, криптонимдерді (жасырын аттарды) зерттейтін ономастиканың бөлімі. Антропонимиканың зерттеу объектісі – антропонимдер, яғни ол ресми және бейресми есімдердің шығу себептерін қамтиды.

Антропонимика ғылымына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі Бестужев-Лада И. В өз еңбегінде қазіргі кездегі бейресми есімдердің бірнеше түрлерін бөліп көрсетеді: [2, 26]

1. Квалитативті есімдер – субъективті баға берілген есімдер, олар толық немесе қысқартылған есім нұсқасы жасалады.

2. Аугментативті есімдер – ұлғайтқыш жұрнақтардың көмегімен жасалған есімдер.

3. Пейоративті есімдер – менсінбеушілік, кемсітушілік мағынасында жасалған есімдер.

4. Деминутивтік есімдер – еркелету мағынасында кішірейткіш аффикстері арқылы жасалған есімдер.

5. Гипокористік есімдер – ресми есімдердің қысқартылған түрі.

6. Патронимдер – әкесінің атынан туындаған бейресми есімдер (лақап есім, тек, әкесінің аты).

7. Лақап есім – қалжың немесе күлкі түрінде адамға қойылған есім (әдетте адамның кейбір мінез-құлқына, сыртқы келбетіне, кәсібіне және т.б. қарап беріледі) [2, 26].

Жоғарыда аталған классификация негізінде біз Интернет қарым-қатынасындағы бейресми есімдердің классификациясын жасай аламыз. Өзімде әлеуметтік желіде белсенді отырғандықтан көптеген виртуалды қарым-қатынасқа түсушілердің бейресми есімдерін байқаймын. Олардың көбісі өзімнің парақшамда бар таныстарым, ал қалғандары достарымның достары немесе өзге сырттай танитын адамдардың бейресми есімдері. Бұл жұмыста *Vkontakte*, *Facebook*, *Mail.Ru* секілді әлеуметтік желілерді қарастырып, ондағы коммуниканттардың бейресми есімдерін жоғары аталған классификация негізінде топтастырдық.

1) Аугментативті бейресми есімдерге келесідей бейресми есімдерді жатқыза аламыз: Бибол – Биболды.

2) Пейоративті бейресми есімдерге келесі бейресми есімдерді жатқыза аламыз: Қаржаубай – Коржик, Маржан – Морж, Моржик;

3) Деминутивті бейресми есімдерге келесілер жатады:

Айгерім – Аконай, Айкош; Құралай – Қуралайка, Бауыржан – Баука.

4) Гипокористік бейресми есімдер келесідей: Толқын – Тоқа, Маржан – Мако, Бауыржан – Баука, Раушан – Роша, Раука.

5) Лақап есімдер келесідей: Азамат – Аю, әлеуметтік желіде күнделікті киетін бас киіміне байланысты: Красная шапочка, Пижама,

Дериваттарды (лақап есімдерді) қысқарту арқылы жасау жолы есімнің басын, ортасын не соңын қысқарту арқылы жасалады. Бұл дериваттардың бірнеше түрі кездеседі:

1) аферезис;

2) синкопа;

3) апокопа; [3, 47].

Осының негізінде Интернет қарым-қатынастағы қазақ бейресми есімдерден мысалдарды келтіруге болады:

а) аферезис – Бек (Жәнібек), Гули (Бақытгуль), Бақыт (Гүлбақыт), Қайрош (Жасқайрат).

ә) синкопа - Гүлден (Гүлдәурен)

б) апокопа – Арай (Арайгүл), Бақыт (Бақытгүл), Рауа (Рауа-Бану), Кано (Қанат), Нұрсұлтан (Нур).

Бұлардан бөлек бүркеншік есімдер болады.

Көп жағдайда бүркеншік есім мен лақап есімдерді шатастырамыз. Бүркеншік есім ол тұлғаның өзі қалап, өзінің бет-бейнесін жасыру үшін қоятын бейресми есім. Ондай есімдерді де Интернет қарым-қатынаста кеңінен кездестіруге болады. Бүркеншік есім арқылы коммуникант өзінің қандай тұлға екенін, қандай болғысы келетінін, табиғатын көрсетеді. Ол бүркеншік есім танымал не беймәлім болуы мүмкін. Мысалы, “Злой казах”, “Амал жоқ”, “Арманынан айырылған адам”. Алғашында қарым-қатынасқа түсуші өзінің суреткерлік қарымына сеніміне нық болмаған жағдайда бүркеншік есімдерді қолдануы мүмкін. Сонымен қатар “Амал жоқ”, “Арманынан айырылған адам” деген бүркеншік есімдеріне қарағанда өмірінде белгілі бір нәрсеге көңілі толмағандығы, көңілі қалғандығы немесе өмірден түңіліп, өзіндік әлеміне кеткен адамды айтуымызға болады. Демек өзінің ішкі сезіміне, түйсігіне сәйкес бүркеншік есімді ойлап табады. Тағы бір “Wonderful life” деген бүркеншік есім. Қазақшасы “Ғажайып өмір”. Бұл коммуникатор V Kontakte әлеуметтік желісінде отырады. Мен ол адаммен қарым-қатынасқа түсіп, оның не себепті ондай бүркеншік есімді пайдаланғаны туралы ақпарат жинадым. Нәтижесінде ол қарым-қатынасқа түсуші адам оны әдейі бейресми есіміндегідей (бүркеншік есім) өмір сүргісі келгені үшін таңдағанын айтты. Ал лақап есімдерді көбінесе адамдар қояды. Оны коммуниканттың бет-бейнесіне, тұлғасына, дене бітіміне байланысты белгілейді. Мысалы, “Қайқы бел”, “Ботақан”, “Түйе”, “Философ”, “Әнші балапан”, “Қара аю”, “Кірпі”, “Қонжық”, “Mad” және тағы басқалары. Яғни лақап атты инди-

видтің өзі емес басқа адамдар такса, бүркеншік атты, жасырын атты (криптонимдерді) белгілі бір себептермен адамның өзі таңдап алады.

Қорыта келгенде интернет қарым-қатынастағы бейресми есімдердің түрі сан алуан деп айтсақ болады. Кейбір адамдар коммуникаторлар лақап есімді таңдап қойса, кейбіреулері бүркеншік есімдерді таңдағанды ұнатады. Әр коммуникант бейресми есімдерді белгілі бір себеп-салдарларға, мақсат-мүддеге байланысты қолданады. Көп жағдайда коммуниканттар өздерін келесі жағдайдар үшін қолданады:

- өздерін еркін сезіну үшін;
- ой түбінде жатқан виртуалды армандарын орындау үшін бейресми есімдер қолданады;
- өздерінің табиғатын көрсету үшін және бүкіл виртуалды әлемге жариялау үшін;
- өз есімдері ұзақ, айтуға өте қолайсыз болғандықтан таңдайды.

Жалпы интернеттегі бейресми есімдер туралы кейбір адамдар интернет қарым-қатынасының дерті десе, кейбіреулер оны интернет қарым-қатынастың сәні, сонымен ол қызық және онсыз ақпарат алмасу болмайды деп санайды. Өз пікірім бірінші айтылған пікірді яғни дерті дегенді қолдаймын. Өйткені бейресми есімдерді бет-перде ретінде қолданып іс-әрекет, қарым-қатынас жасағанда шынайылық жойылады деп ойлаймын. Адамдар бір-біріне сенуден қалады, адамдарға шынайы қарамайды, тіптен сенің көңіліне кірбің ұялатуы мүмкін. Өйткені ол коммуникатор бейресми есімді қолданып отыр және оны тіптен тауып, жазалай алмайсын. Нәтижесінде өзіне негативті, жаман әсер, сезім ұялатып, көңіл-күйіңе теріс әсер етуі мүмкін.

Әдебиеттер

- 1 Аникина Т.В. Имя собственное в интернет-коммуникации // Известия Уральского государственного университета. – 2010. – № 2 (75). – С. 71-76.
- 2 Абдрахманова Т.М. Структура и семантика неофициальных личных имен казахского, русского и немецкого языков: дис...канд. филол. наук. – Алматы, 2007. – 170 с.
- 3 Фоменко О.А. Неофициальные имена собственные в современном американском английском языке: лингвокультурологические аспекты. дис... канд. филол. наук. – Краснодар, 2003. – 193 с.

References

- 1 Anikina T.V. Imya sobstvennoe v internet-kommunikatsii // Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. – 2010. – № 2 (75). – С. 71-76.
- 2 Abdrahmanova T.M. Struktura i semantika neofitsial'nykh lichnykh imen kazahskogo, russkogo i nemetskogo yazykov: dis...kand. filol. nauk. – Almaty, 2007. – 170 s.
- 3 Fomenko O.A. Neofitsial'nye imena sobstvennye v sovremennom amerikanskom angliyskom yazyke: lingvokul'turologicheskie aspek. diss... kand. filol. nauk. – Krasnodar, 2003. – 193 s.

ӘОЖ 81'38

М. Тоқташбай

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ІІ курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. доценті А. О. Тымболова
e-mail: toktashbaeva90@mail.ru

Образды салыстырулардың лингвопоэтикасы

Образ – шығармашылық ой жемісі. Ойлау үрдісіне тән сипаттарға образ да ие болады. Яғни, образ тек қана ақиқатты суреттеп берумен шектелмейді. Өмір шындығын жинақтай отырып, жекелеген оқиғаларды, құбылыстарды бейнелей отырып, адам баласын толғандырып келе жатқан мәңгілік сауалдардың мәніне де үңіледі. Образ жасауда қолданылатын көркем сөздер мазмұны жағынан ерекше эстетикалық құрылымға ие болады. Әрине, шығарманың өзегі соның мазмұн-мағынасында демекпіз. Образдарды бір-бірімен салыстыру үшін кейіпкерлердің жан дүниесін, көңіл-күйін, іс-әрекеттерін, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін, типтік бейнесін қарастыру керек. Көбінесе шығармалар тіліне образдың ішкі-сыртқы характерін айқын көрсететін диалогтар мен монологтар тән. Жалпы образды салыстыруда кез-келген жазушының өзіндік бір ерекшелігі көрінеді. Сондықтан бұл мақалада образды салыстырудың лингвопоэтикалық ерекшеліктері жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: образ, лингвистикалық поэтика, салыстыру, идеялық-эстетикалық таным, типтік бейне.

М. Тоқташбай

Лингвопоэтика образного сравнения

Образ – творческий плод мысли. Образ обладает характеристикой и тенденцией присущей мыслительной деятельности. То есть, образ не ограничивается только лишь описанием истины. Заставляет задуматься смысл вопросов, которые на протяжении развития человечества помогают заглядывать в будущее, изображая явления, события, присущие каждой отдельной личности, при этом, собирая воедино правду жизни. При описании содержания образа используются художественные слова, которые приобретают особую эстетическую структуру. Безусловно то, что актуальность произведения в его содержании. Для того, чтобы сравнить внутренний мир героев, их настроение, действия, социальные и психологические особенности, необходимо рассматривать еще и их заданный типический образ. В большинстве случаев для определения, которое указывает внутренний и внешний характер образа в произведениях присутствуют диалоги и монологи. Для сравнения общего образа присущего любому писателю есть своя особенность. Поэтому в этой статье обсуждаются особенности лингвопоэтического образного сравнения.

Ключевые слова: образ, лингвопоэтическая поэтика, сравнение, идейно-эстетическое познание, типический образ.

М. Toktashbay

Lingvopoetry of vivid comparison

Character is a creative fruit of idea. Character possesses description and tendency of inherent cogitative activity. It est, character is not limited only truths. Therefore the features of lingvopoetry of vivid comparison come into question in this article. It means, it is not limited describing only truths. It gathers the truths of life, certain events, describes phenomenon and the everlasting questions which people are considering about. The means of the words describing character is formed by unique structure. Of course, the core is in the meaning of the work. To compare the characters with each-other we have to search out the soul, mood and social psychological position of characters. Dialogues and monologues most show in and out characters of the characters. Generally, to compare characters shows each author's peculiarity.

Key words: character, lingvopoetry poetics, comparison, ideological – aesthetic cognition, typical character.

Қазақ тіл білімі ғылымында тілді тұтынушы тұлға арқылы зерттеуге жіті көңіл бөлініп отырған бүгінгі таңда, көркем шығарманың тілі мейлінше қарастырылып келеді. Дегенмен, әдебиеттің негізгі үш тегінің (поэзия, проза, драма) бір – драмалық туындылардың тілін зерттеу мәселесі толық шешімін тапты деп

айта алмаймыз. Сондықтан драмалық шығармалардағы образдар тілінің лингвопоэтикасын қарастыруды жөн көрдік. Драмалық шығармаларда белгілі-бір идеялық-эстетикалық таным образды суреттеуде көрініс табады. Жазушы көркем образдың тілі арқылы өмір шындығын, қоғамдық құбылыстарды, табиғатты

адам тағдырын бейнелеп көрсетеді. Көркем образда екі түрлі ерекшелік-жинақтау, жалпылық сипаттарды топшылап түйіндеу және даралау, жеке қасиет – белгілерді нақтылы түрде көрсету – осы екеуі іштей астасып, қабысып жатады десек, олар да тек сөз арқылы сыртқа шығады. Көркем сөз дүниесіндегі жаңалықтардың бірі – образдар саласында. Образ тіл элементтері арқылы жасалады. Сондықтан образ – тілдік тұлғалар мен тәсілдерде өзгерістер мен жаңалықтар әкеледі. [1, 125] Образды салыстырулардың лингвопоэтикасына тоқталмас бұрын «Образ» деген терминнің мағынасын ашып алған дұрыс сияқты.

Образ – шығармашылық ой жемісі. Сондықтан ойлау үрдісіне тән сипаттарға образ да ие болады. Яғни образ тек қана ақиқатты суреттеп берумен шектелмейді. Өмір шындығын жинақтай отырып, жекелеген оқиғаларды, құбылыстарды бейнелей отырып, адам баласын толғандырып келе жатқан мәңгілік сауалдардың мәніне де үңіледі. Образ – нақты ұғым. Қандай құбылысқа негізделсе де, образ ол құбылысты дерексіз, тиянақсыз әлденелерге бөлшектемей керісінше, оның тұтастығын, өзіндік бітімін сақтап қалады. Әдебиетте адам бейнесін жасаудың амалы алуан түрлі. Ол сөздегі суретпен ғана бітпейді, көркем бейне жасауға қажет өмірлік материалды жинақтаудан әдеби тұлғаны даралауға дейін барады.

Жинақтау дегеннің өзі – әдеби тип жасау әрекеті. «Типтендіру деген суреткердің іс жүзінде өмір шындығын өз дүние танымы тұрғысынан белгілі бір уақытпен кеңістікке, әлеуметтік орта мен дәуірге сай талғап-тануы, таңдап іріктеуі және жинақтауы, сол арқылы өзі жасап отырған көркем бейнені сомдауы, тұлғаландыруы, даралуы болып табылады» дейді академик З.Қабдолов [2, 89]

Образ жасауда қолданылатын көркем сөздер мазмұны жағынан ерекше эстетикалық құрылымға ие болуы тиіс. Әрине, бұдан шығатын қорытынды, шығарманың өзегі соның мазмұн-мағынасында демекпіз. Образдарды бір-бірімен салыстыру үшін кейіпкерлердің жан дүниесі, көңіл-күйін, іс-әрекеттерін, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін, типтік бейнесін қарастыру керек.

Көбінесе шығармалар тіліне образдың ішкі-сыртқы характерін айқын көрсететін диалогтар мен монологтар тән. Оған мысалды Д.Исабековтың «Ертеңгі күту» пьесасындағы Тағай мен Радиктің мына сөздерінен алуға болады. Бұл диалогта көптеген лингвистикалық ерекшеліктер кездеседі.

Тағай: Арық қойдың етіндей сөзінде маңыз жоқ, бәрі көпірген көбік *«Жаман ит қораға қарап үреді»*, не жұрт пайдасын, не бас пайдасын ойламайтын қияли сеніңше, бәрінен безініп, мына сен сияқты *көрінген көп аттыдан* көшеде таяқ жеп жүруім керек пе? Менің қызметім, менің ғылыми атағым, алар сыйлығым, егер ала қалсам, сенің мойныңа *қамыт* боп киліп, бетіңе таңба боп түсе ме? *«Семіздікті қой ғана көтереді»* деген рас екен-ау. Мына басыңдағы да сол семіздікті көтере алмағандықтың кесірі.

Радик: Папа! Сіз бұл сөзімді өз баламның сөзі деп ұқпаңыз, сырт адамның пікірі деп ұғыныңыз. Сонда пайымдауға жеңілірек болады. Мен аялдамада түр едім. Бір кезде дәл жанымнан *сатыр-сұтыр етіп*, үш жігіт жүгіріп өтті. Жалт қарасам, олар бір жігітті қуып бара жатыр екен. Көшенің қақ ортасына жеткенде олардың бірі әлгі жігітті *өкшелеп* кеп, аяғынан шалып құлатты. Ол асфальтқа ұшып түсті. Әлгі үшеуі үш жақтан бір жігітті ал кеп тепкілесін. Басынан, белінен, ішінен... Аяу деген ұғым үшеуінен мүлде алыс сияқты. Ата жауды да адам бұлай қорламас болар еді. Қан деген тарау-тарау боп, асфальтпен ағып жатты. Папа, мен шыдай алмадым. Көзіме қан толып, әлгі жігітке ара түсу үшін жүгіріп бара жатқанда, ертеңгі тірлік, милиция, әкемнің беделі дегендерді ұмытып кетіппін. Біреуді *ажалдан, азаптан* құтқару үшін ертең не болатынын ойлап, арғы-бергісін таразылап тұру керек пе? Олардың біреуін келген бетте бір қойып, *мұрттай ұшырғанымды* білем. Әрі қарай не болғаны есімде жоқ. Көз алдымнан жарқ еткен найзағайды ғана білем. Соның соңғысы... мына *кимешек пе, сәлде ме*, бірдене [3, 97]

Бұл диалогтардан *«Жаман ит қораға қарап үреді»*, *«Семіздікті қой ғана көтереді»* – деген мақалдармен, *«көрінген көп аттыдан, мұрттай ұшыру»* – деген тұрақты сөзтіркестерін, *«ажалдан, азаптан, кимешек, сәлде»* – деген синоним сөздер арқылы автор образдардың бейнесін салыстыра ашып отыр. Әкесі мен баласының арасындағы ойлау жүйесінің екі басқа екенін аңғару қиын емес.

М.Әуезовтің «Еңлік-кебек» пьесасындағы Еңліктің мына бір монологы кейіпкердің өзімен-өзі сөйлескендей күй кешіп, табиғатқа сыр шерткенін көрсетеді: Еңлік: *Асыға ма алып-ұшқан үмітім. Бар тілекпен бір сапарға бет қойдым... Жазғырармысың, бұлдыр күн? Жазығым бар ма?.. Жазығым бар ма, кінәлімін бе, әлде мен? Атам, анам, туған үйім кеш мені. Бауырыңда өскен балапан бағын тілеп ұшам*

деді қияға. Кінәлімін бе, кәрі тас?! Ойласаң менің мұңымды, ұқсақ керек барымды! Төкпеген жас, шешпеген шер бар ма еді баурыңда. Игілік пен сәт сәскеде келтір жалғыз арман жанымды... Жалғыз тірек жарымды!.. «Еңлік-Кебек» [1, 23]

Сонымен қатар Д.Исабековтің «Қараспан процесі» пьесасы тұрмыстық драманың негізінде жазылған шығарма. Бұл пьесасында автор кейіпкерлерге мынадай сипаттама береді. Ащы юмормен, астарлап жеткізілген бұл суреттеулер арқылы кейіпкердің қандай адам екенін білуімізге болады. Осы сипаттаулар арқылы образдарды бір-бірімен салыстырады.

Тауықшы Молдабай – өз ісіне адал берілген, әділетсіздікке төзе алмайтын, *ымырашылдыққа* жанымен қарсы байырғы колхозшы. Моральдық жағынан ұстамды. *Атеист*. Ислам дінін жек көреді. Басқа діндерді мойындамайды да, білмейді де. Колхоз орталығындағы 1973, 1975, 1978 жылдардағы жиналыстардың делегаты.

Бөлімше меңгерушісі Құрал Отыншиев – 1975 жылдан бері бөлімше меңгерушісі. Сарыағаштығы Қапқанбек зоотехникалық-малдәрігерлік техникумын іштей екі жыл оқып, алдыңғы жылы сырттай бітірді. Қабілетті ұйымдастырушы. Құлығы жоқ, ақ көңіл, адал азамат. Былтырғы қуаңшылық жылы ауданнан келген уәкілдің: «Құрғақшылыққа қарсы қандай шара қолданып жатырсыңдар?» - деген сұрағына сасып қалып: «Екі рет *тасаттық* бердік», – деген.

Оңғар Оймауытов – Шымкенттегі бір жылдық бухгалтерлер курсы бітірген. Бөлімшедегі жолдастық соттың негізін қалаушылардың бірі. Арақтың шаруашылыққа тигізер зияны-91 мың 734 сом 57 тиын екенін дәл есептеп шығарғалы бері, онымен жау боп кетті. Үйлену тойларының өзін де ішкіліксіз өткізу керек деген пікір таратып жүр. Диета сақтайды.

Әдебиеттер

- 1 Тымболова А. Драмалық шығармалардың лингвистикалық поэтикасы. – Алматы: Елтаным баспасы, 2013. – Б. 328.
- 2 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – Б. 360.
- 3 Исабеков Д. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы: Өлке, 2003. – Б. 360.

References

- 1 Tymbolova A. Dramalyk shygharmalaryn lingvistikaluk poetikasy. – Almaty: Eltanym baspasy, 2013. – B. 328.
- 2 Qabdolov Z. Sez oneri. – Almaty: Sanat, 2002. – B. 360.
- 3 Isabekov D. Bes tomduk shygharmalar zhinafy. 5-tom. – Almaty: Olke, 2003. – B. 360.

Көмешбай Жидебаев – зоотехник. Теориялық білімі болмағанымен, жақсы практик. Колхоз малын ұрықтандыруда СЖК әдісін алғаш қолданғандардың бірі. Интернационалист. Антифашист. Чили патриоттарына ынтымақтық білдірген митингіде сөз сөйлеп, түрмеде отырған Луис Корваланға ақша салып жіберу керек деп үндеу таратқан. Бірақ, ақша салудың реті келмеді, өйткені Луис Корвалан митингіден бір күн бұрын Москваға біржола келіп қалған еді.

Әлікұл Тазабеков – колхоздың ежелгі мүшесі. Қара жұмыстың қайсысына болса да, белсеніп кірісіп кетеді. Әдебиетті жақсы көреді. Бөлімшенің өмірін жырлайтын тарихи дастан жазып жүр деген қауесет бар. Қазір оқушы дәптерімен екі мың бес жүз бет болыпты. Орыс жазушыларын қатты құрметтейді. Бір баласының атын Мамин, бір баласының атын Сибиряк қойған [57, 57]

Сонымен қатар, автор пьесада қазақтың салт-дәстүрінде бар «*жолашар*» ұғымын да енгізген. (Кісі шақырып, *жолашар* жасайық. Жұрт шуылдап, жолыңды жу деп жатыр). Жолашар дегеніміз – адам бір жаққа кетуге жиналғанда, артындағы қалған адамдарға жолым болсын деп шай беріп, қонақ ету.

«Аралдағы адамдар» пьесасында мынадай бір ғибратты сөздер кездеседі: *Сіздерден өтінерім – қазіргідей үлкен өзгеріс кезінде өздеріңізді алға жетелейтін лайықты жетекшіні таңдай біліңіздер, қарғалар бұлбұл, мәстектер тұлпар, тұлкілер арыстан боп кетіп жүрмесін. Бәріміз өсірген бәйтерек кесел атаулыдан арылып келеді. Енді оған құрт түспесін бәріңіз қадағалаңыздар*-деген сөздерден де шендестіре теңеуді көреміз.

Жалпы образды салыстыруда кез-келген жазушының өзіндік бір ерекшелігі көрінеді. Поэтикалық драмадағы образдар жүйесі шығарманың терең мазмұны, тілдік көркемдік құралдардың бай қоры арқылы жасалады.

УДК 81'366

А. Т. Шетиева

Ph.D докторант III курса Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Л. В. Екшембеева
e-mail: assel.shetieva@mail.ru

Концепт «Императив» как основа грамматической категории повелительного наклонения

В науке о языке существует мнение, согласно которому в основе той или иной грамматической категории лежит определенный концепт. Концепты являются результатом концептуализации и категоризации действительности, распределяют полученную информацию по соответствующим классам, категориям. В свою очередь процесс категоризации становится доступным для понимания благодаря языку, поскольку именно язык репрезентирует и внешний, и внутренний миры человека как систему категорий. Существенные для языка категории представлены в грамматике. Опираясь на данное положение, автор статьи ставит перед собой цель определить, какие значения и смыслы концепта ИМПЕРАТИВ составляют основу грамматической категории повелительного наклонения.

Ключевые слова: концепт, императив, повелительное наклонение, семемы, основа, грамматическая категория.

А. Т. Shetiyeva

Concept «Imperative» as a basis of grammatical category of the imperative mood

In linguistics there is an opinion according to which certain concept lies at the basis of grammatical category. Concept is a result of conceptualization and categorizations of reality and unites received information in the general classes. The categorization becomes available to understanding according to language. Language represents external and internal worlds of the person as system of categories. The main to language categories are presented in grammar. The purpose of this paper is define, what values and meanings of a concept the IMPERATIVE makes it a basis of grammatical category of an imperative mood.

Key words: concept, imperative, imperative mood, sememes, basis, grammatical category.

А. Т. Шетиева

«Императив» концептісі бұйрық рай грамматикалық категориясының негізі ретінде

Тіл білімінде грамматикалық категорияның негізінде белгілі бір концепт жатыр деген пікір бар. Концепт әлемді концептілеу мен категориялаудың нәтижесі болып, алынған ақпаратты категорияларға бөледі. Тіл әлем мен адамның ішкі дүниесін категориялар жүйесі ретінде көрсеткендіктен, категориялау процесі түсінуге, қабылдауға мүмкіндік береді. Тілге маңызды категориялар оның грамматикасынан орын алған. Осыған сүйене отырып, автор мақалада ИМПЕРАТИВ концептісінің қандай мәндері мен мағыналары бұйрық райының негізін қалайтынын анықтауды мақсат етеді.

Түйін сөздер: концепт, императив, бұйрық рай, семамалар, негіз, грамматикалық категория.

Основным способом представления и организации знания в сознании человека является категоризация, в результате которой поступающая извне информация последовательно подразделяется на все более и более узкие области. Объектом процесса категоризации как когнитивного механизма восприятия и переработки информации нашим мозгом являются не только внешний мир действительности, но и внутренний мир человека. В свою очередь процесс категоризации становится доступным

для понимания благодаря языку, поскольку именно язык репрезентирует и внешний, и внутренний миры человека как систему категорий. Как составляющая человеческого существования язык сам подвергается категоризации: практически все единицы языка распределяются по категориям.

В лингвистике существует мнение, согласно которому в основе выделения той или иной языковой категории лежит определенный концепт [1, 240; 2, 10]. Такое возможно благодаря

особенности этих единиц, поскольку концепты, будучи результатом концептуализации и категоризации действительности, «сводят разнообразие наблюдаемых фактов и воображаемых явлений к чему-то единому, подводя их под одну рубрику», т.е. способствуют «обработке субъективного опыта путем подведения информации под определенные выработанные обществом категории и классы» [3, 90]. Говоря о языковой категории, мы прежде всего имеем в виду грамматическую категорию, поскольку «грамматическая категоризация создает концептуальную сетку, каркас для распределения всего концептуального материала» языка, и именно в грамматике «находят отражения те концепты, которые наиболее существенны» для этого языка [3, 91].

Среди грамматических категорий русского глагола центральное место занимает категория наклонения. Ее статус в категориальной системе определяется тем, что она несет собственно глагольную информацию, оказываясь отмеченной не только в морфологическом плане, но и в синтаксическом, поскольку является грамматическим средством выражения модальности, которая признается большинством лингвистов одним из показателей предиката и высказывания в целом.

Как известно, категория наклонения русского глагола чаще всего рассматривается в виде трехчленного противопоставления форм одной лексемы, которое включает две оппозиции, построенные по разным дифференциальным признакам: 1. реальности / ирреальности; 2. наличия / отсутствия императивности. Формы повелительного наклонения, различаясь по этим дифференциальным признакам, являются наиболее маркированными. Поэтому мы считаем необходимым обратиться к концепту, который составляет основу категории повелительного наклонения. Таким образом, цель настоящей статьи выявить содержание концепта и определить, какие его значения и смыслы лежат в основе соответствующей категории в языке и в речи.

В качестве «доминирующего концепта, организующего семантическую категорию императивности» для эпохи раннего христианства в исследовании Л.Т. Килевой рассматривается ТРЕБОВАНИЕ, ведущий смысл которого – «призыв к терпению и покаянию, отказ от всего земного, мирского рад и высшего разума» [2, 51].

Для повелительного наклонения в настоя-

щей статье мы избираем концепт ИМПЕРАТИВ. Выбор слова-имени концепта обусловлен следующими обстоятельствами. Во-первых, упомянутый выше концепт ТРЕБОВАНИЕ считается доминирующим в картине мира раннего христианства и представляет культуру (взгляды, верования, мировоззрение) восточных славян. В данной статье концепт рассматривается как лингвокогнитивная единица без ее отнесенности к определенной культуре. Концепт ИМПЕРАТИВ является значимым для человечества в целом, поскольку представляет «смыслы, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких «квантов» знания [3, 90]. Во-вторых, слово-имя концепта *императив* – это более ранняя и распространенная номинация данной категории наклонения в науке.

Концепт – это многогранная единица, и соответственно методы ее описания, подходы к изучению столь же разнообразны. После изучения и обобщения имеющихся в науке подходов к описанию концепта, нами была разработана методика расширенного концептуального анализа [4, 5]. Описание концепта осуществлялось в формате интеллект-картирования и заключалось в выполнении следующих процедур: анализ словарных дефиниций, описание этимологии слова-имени концепта, определение деривационных потенциалов, анализ синонимов и антонимов, выявление контекстов употребления, анализ идиом и метафор, построение ассоциативного поля, включающее экспериментальные методики.

Интеллект-карта расширенного концептуального анализа позволила увидеть полную картину и объединить все семемы концепта, выделив доминирующие и дополнительные [4, 5]. В общем виде содержание концепта будет следующим. Центральными семемами концепта «императив» являются семы 'повеление' (как форма выражающая повеление / волеизъявление) и 'грамматическая категория'. В силу семантики самого слова-имени концепта И. Кант избрал его в качестве наименования своей теории «категорического императива», под которым философ понимал «предложение, имеющее форму повеления».

Семема 'повеление' на ассоциативном уровне поддерживает связь слова-имени концепта императив с однокоренными словами *империя* и *император*. Данная связь не отмечается в лексикографических источниках, но на ассоциатив-

ном уровне носители языка указывают на близость слов.

Концепт обладает двумя составляющими – *планом говорящего и планом слушающего*, т.е. говорящий понимает императив как *приказ, указание, просьбу*, соответственно слушающий воспринимает то, о чем говорится как действие, которое необходимо исполнить. В позиции адресанта актуализируется сема ‘*намерение воздействовать*’, ‘*повеление*’. В позиции адресата актуализируется сема ‘*распознавание воздействия*’, ‘*потенциальная реакция на повеление*’.

При анализе контекстов ИМПЕРАТИВ предстает в качестве объекта и субъекта, но роль последнего доминирует. На употребление слова, безусловно, влияет семантика. Так, будучи субъектом и объектом императив несет в себе каузативный характер. Как ИМПЕРАТИВ выражается при помощи языковых единиц и обладает голосом. Локализацией императива выступает сознание человека, а также культура – как хранилище духовных и материальных ценностей человека. Императив охватывает такие сферы как этика, мораль, религия, политика. Концепт визуализируется в сознании носителей в виде образов: *жезл, трон, король в короне и мантии со скипетром в руках, король на троне, глава государства* – человек, обладающий властью.

Рассмотрим связь грамматической категории и семем концепта ИМПЕРАТИВ.

Как уже было отмечено выше, центральными семемами концепта являются ‘*повеление*’ (как форма выражающая повеление / волеизъявление) и ‘*грамматическая категория*’. Причем первичной является семема ‘*повеление*’. Данная семема была выявлена при обращении к этимологии и внутренней форме слов-имени концепта: позднелат. *imperativus* ‘устраиваемый по приказу, повелительный’, которое в свою очередь произошло от латинского *imperare* ‘приказывать, повелевать’ [6: 225]; организуй что-либо сам: < in + paro – «снаряжаю», «добываю», «организуя» [7: 345]. Таким образом, внутренняя форма повлияла на выбор наименования категории: в грамматике как название категории *imperative* стало использоваться с XV в. Выражая повеление, императив репрезентируется грамматическими формами с семантикой волеизъявления, а также языковыми средствами модализации смысла высказывания.

Слово-имя концепта *императив* может восприниматься адресантом (говорящим) и адре-

сатом (слушающим), благодаря чему в содержании концепта были выявлены две составляющие – *план говорящего и план слушающего*.

В позиции адресанта актуализируется семема ‘*намерение воздействовать*’, ‘*повеление*’. Как правило, повеление отдается человеком, который обладает властью над собеседником. Визуализация концепта ИМПЕРАТИВ в образах руководящих лиц (*глава государства, император, король*) и атрибутов власти (*жезл, трон, король в короне и мантии со скипетром в руках, король на троне*) подтверждает это.

В позиции адресата актуализируется семема ‘*распознавание воздействия*’, ‘*потенциальная реакция на повеление*’. Эти семемы, по сути, отражают процесс речевого взаимодействия, когда произнесенное говорящим повеление рассматривается как побуждение к действию, а реакция слушающего, в идеале, представляет выполнение данного повеления. Кроме того, семемы, о которых идет речь, характеризуют грамматическое значение повелительного наклонения. Как известно, «в широко распространенных дефинициях грамматической категории на первый план выдвигается значение», т.е. семантика, которая объединяет множество форм в одну категорию. Рассмотрим некоторые дефиниции повелительного наклонения. Под повелительным наклонением понимается выражение «воли говорящего, побуждающей собеседника стать производителем, субъектом какого-нибудь действия» [8, 479]. «Повелительное наклонение – это номинативное грамматическое значение, которое представляет действие как такое, которое должно осуществиться одним лицом в результате волеизъявления» [9, 355]. «Представление действия требуемого, такого, к которому говорящий кого-либо побуждает» [10, 619].

Говорящий и слушающий понимают *императив* как *приказ, указание, просьбу*. Данные семемы характеризуют функционирование императивных высказываний как приказов, требований, просьб, советов, предложений. Такая интерпретация императивов составляет своеобразную парадигму. В зарубежной лингвистике (западная лингвистика), в частности в «теории речевых актов», приказы, просьбы, советы, предложения и др. относятся к директивам. В русистике же эти подвиды директивов именуются «оттенками волеизъявления» [9, 356; 10, 52], поскольку «у этих оттенков нет специальных средств выражения», за исключением случаев, когда в побудительном высказывании используются перформативные глаголы,

конкретизирующие значение волеизъявления.

При анализе сочетаемости слова-имени концепта доминирующим оказалось значение *причинности (каузативности)*: ИМПЕРАТИВ выступает в роли субъекта (*императив отомстит, не позволит, запрещает, требует, угнетает*), объекта каузации (*подаваться, следовать, подчиняться императивам*), результата каузации (*превратить в императив*). Как основная семема концепта, каузация нашла отражение в грамматической категории. В глаголах повелительного наклонения как в особой форме действие каузируется: «императивная форма глагола является прямой каузацией» [11, 7]. Однако каузация представлена не в чистом виде, а в сочетании *каузативности и перформативности* [12, 76]. Содержательно это

означает, что если «императив, как всякий перформатив, есть действие, то каузатив — рассказ (повествование) о действии» [12, 76]. Так, каузацию можно считать семантическим качеством, свойством данной категории.

Таким образом, на становление грамматической категории и выбор номинации повлияла семантика слова-имени концепта, основанная на его внутренней форме. Грамматическое значение повелительного наклонения складывалось также из восприятия действия-повеления. Одна из доминирующих семем концепта ‘каузация’ определила свойства форм, входящих в категорию. Семемы приказа, требования просьбы и т.д. характеризуют функционирование предложений с глаголами в форме повелительного наклонения.

Литература

- 1 Шарандин А.Л. Русский глагол: Комплексное описание: монография. – Тамбов: Изд-во Першина Р.В., 2009. – 587 с.
- 2 Килевая Л.Т. Картина мира древних славян. Категория наклонения: монография. – Алматы: АГУ им. Абая, 2002. – 176 с.
- 3 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрай Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 246 с.
- 4 Шетијева А.Т. Методика концептуального анализа // Сборник материалов международной научно-теоретической конференции «Актуальные вопросы современной филологии: теоретические проблемы и прикладные аспекты». – Алматы: Казак университети, 2012. – С. 204-208.
- 5 Шетијева А.Т. Репрезентация концепта «ИМПЕРАТИВ» в формате интеллект-карты (методология исследования) // Вопросы когнитивной лингвистики. – №4. – Тамбов, 2013. – С. 33-45.
- 6 Oxford concise dictionary of English Etymology. Ed. T.F. Hoad. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 561 с.
- 7 Черных П.Я. Историко-этимологический словарь русского языка: 13560 слов. – Т. I – М.: Русский язык, 1994. – 782 с.
- 8 Виноградов В.В. Русский язык. 3-е издание. – М.: Высшая школа, 1986. – 560 с.
- 9 Грамматика русского языка / Отв. ред. Шведова Н.Ю. – М.: Издательство АН СССР, 1970. – 768 с.
- 10 Русская грамматика / Отв. ред. Шведова Н.Ю. – Т. 2 (Синтаксис). – М.: Издательство АН СССР, 1982 – 720 с.
- 11 Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива: Русский императив. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 272 с.
- 12 Касевич В.Б. О межкатегориальных связях в языке // Материалы международной научной конференции Грамматические категории: иерархии, связи, взаимодействие. – СПб., 2003 г. – С. 70-77.

References

- 1 Sharandin A.L. Russkiy glagol: Kompleksnoe opisaniye: monografiya. – Tambov: Izd-vo Pershina R.V., 2009. – 587 s.
- 2 Kilevaya L.T. Kartina mira drevnih slavyan. Kategiriya nakloneniya: Monografiya. – Almaty: AGU im. Abaya, 2002. – 176 s.
- 3 Kubryakova Ye.S., Demjankov V.Z., Pankran Yu.G., Luzina L.G. Kratkiy slovar' kognitivnyh terminov. – M.: Filologicheskiiy facultet MGU im. M.V. Lomonosova, 1997. – 246 s.
- 4 Shetiyeva A.T. Metodica konceptualnogo analiza // Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchno-teoreticheskoi konferencii «Actualnye voprosy sovremennoi filologii: teoreticheskie problemy i prikladnye aspekty». – Almaty: Qazaq universiteti, 2012. – S. 204-208
- 5 Shetiyeva A.T. Rerezentaciya koncepta «IMPERATIV» v formate intellect-karty (metodologia issledovaniya) // Voprosy kognitivnoi lingvistiki. – №4. – Tambov, 2013. – S. 33-45.
- 6 Oxford concise dictionary of English Etymology. Ed. T.F. Hoad. – Oxford University Press, 1996. – 561 с.
- 7 Chernyh P.Ya. Istoriko-etimologicheskiiy slovar' russkogo yazyka: 13560 slov. T. I – M.: Russkiy yazyk, 1994. – 782 с.
- 8 Vinogradov V.V. Russkiy yazyk. 3-e izdanie. – M.: Vysshaya shkola, 1986. – 560 с.
- 9 Grammatica russkogo yazyka / Отв. ред. Shvedova N.Yu. – M.: Izdatelstvo AN SSSR, 1970. – 768 s.
- 10 Russkaya grammatica / Отв. ред. Shvedova N.Yu. T. 2 (Syntaksis). – M.: Izdatelstvo AN SSSR. – 1982, 720 s.
- 11 Khrakovskiy V.S., Volodin A.P. Semantica i tipologia imperativa: Russkiy imperativ. – M.: Editorial URSS, 2002. – 272 s.
- 12 Kasevich V.B. O mezhkategorialnyh svyazyah v yazyke // Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii Grammaticheskie kategorii: ierarhii, svyazi, vzaimodeistvie. – SPb., 2003. – S. 70-77.

Дубляж фильмов на русский и казахский языки и их продвижение: интернет-пиратство ...

УДК 791.43.01:316

Т. Б. Жилисбаев

магистрант II курса Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенова,
г. Алматы, Казахстан
Научный руководитель – д. ф. н. профессор М. В. Соловьева
e-mail: talgaway@mail.ru

Дубляж фильмов на русский и казахский языки и их продвижение: интернет-пиратство, прокат в кинотеатрах, DVD-рынок и ТВ-рынок

Актуальность вопроса дубляжа фильмов на различные языки мира стала острой не только потому, что люди захотели смотреть фильмы переведенные на русский и казахский языки, а именно с приходом дистрибуции фильмов по всему миру. В этой статье поднимается вопрос о продвижении фильмов на рынок СНГ и проблемы связанные с интернет-пиратством фильмов дублированных на русский язык, прокатом фильмов в кинотеатрах, продвижением на DVD-рынок и ТВ-рынок. В статье даются рекомендации по дубляжу фильмов и исследуется вопрос синхронного дубляжа американских фильмов на казахский язык.

Ключевые слова: дубляж, фильм, язык, дистрибуция, продвижение, кинотеатры, интернет, интернет-пиратство, DVD-рынок, ТВ-рынок, казахский язык.

Т. Б. Жилисбаев

Фильмдерді орыс және қазақ тіліне дубляждау және оларды нарыққа шығару: интернет-пираттылық, кинотеатрлардағы прокат, DVD нарығы және ТВ нарығы

Фильмдерді әлемнің түрлі тілдеріне аудару мәселесінің көкейкестілігі адамдар фильмдерді орыс немесе қазақ тілінде көргісі келгендіктен ғана емес, фильм дистрибуциясының бүткіл әлемге жайылуынан күшейіп отыр. Бұл мақалада фильмдерді ТМД елдерінің нарығына шығару мәселесі мен орыс тіліне дубляждалған фильмдерді интернет-пираттылықпен байланыстыратын сұрақтар талқыланады. Сонымен қатар фильмдердің кинотеатрлардағы прокат мәселесі мен DVD-нарығы және ТВ-нарығына шығару жолындағы қиындықтар қарастырылады. Мақалада фильмді дубляждау жайында ұсыныстар беріледі және америкалық фильмдердің қазақ тіліне синхронды аударылу мәселесі зерттеледі.

Түйін сөздер: дубляж, фильм, тіл, дистрибуция, нарыққа шығару, кинотеатрлар, интернет, интернет-пираттылық, DVD нарығы, ТВ нарығы, қазақ тілі.

T. B. Zhilisbayev

Films' Dubbing into Russian and Kazakh Language and Their Promotion: Internet-Piracy, Cinema Theaters' Distribution, DVD-market and TV-market

Current importance of films' dubbing into various languages was created not only because viewers became more aware of the films from various countries, but also because the distribution of films became more universal. This article raises the question of promotion of films on the territory of CIS countries and problems related to this question, i.e. internet-piracy of the dubbed films, cinema theaters' films distribution, sales on the DVD-market and TV-market. Lastly, the article gives recommendations on dubbing films and answers the acute question of dubbing into Kazakh language.

Key words: dubbing, film, language, distribution, promotion, cinema theaters, internet, internet-piracy, DVD-market, TV-market, Kazakh language.

Точкой отсчета в продвижении дублированных иностранных фильмов на территорию

СНГ можно считать начало 90-х годов, когда многие голливудские и европейские фильмы

были переведены для видео-проката стран СНГ.

В те годы одnogолосый перевод фильмов мог быть поставлен на поток любым частным лицом. За один вечер переводчик мог начитать на диктофон от трех до пяти фильмов, и поэтому все киоски были заполнены видео-кассетами с фильмами, изготовленными по принципу одnogолосного озвучания. Тем не менее, эти видео пользовались очень большим успехом до тех пор, пока не стали появляться законы о правообладателях видео-контента, интернет и DVD-рынок, начавшие эпоху ма- Б. Жилибаев

ссовых пиратских продаж в цифровой среде, на которую всем правообладателям и другим заинтересованным сторонами пришлось организовывать совместную работу в направлении противодействия нарушениям авторских прав. На данный момент, есть прогноз, что уже к концу 2014 года и DVD-рынок перестанет работать, поскольку дублированные фильмы доступны для просмотра в интернет-пространстве, и хранить их на дисках для многих уже не является логичным, даже с приходом блю-рэй дисков. Однако, более совершенные технические носители видеопродукции пока ещё не избавили зрителей от некачественного перевода и озвучания фильмов.

В начале 2000 года зрители большее значение стали придавать просмотрам видео в интернете. Массовое бесплатное просматривание фильмов, дублированных на русский язык, пришлось на появление в 2005 году You Tube - интернет-сервиса, предоставляющего услуги видеохостинга, когда весь видео-контент был переведен в интернет-пространство совершенно бесплатно.

You Tube дословно переводится как «ты в ящике», где имеется в виду, что «ты в телевизоре». Все пользователи могут добавлять, просматривать, комментировать и делиться с друзьями теми или иными видеозаписями, вне зависимости от их происхождения, будь это видеоматериал спортивного канала, новостного канала или видеозапись фильма, снятого с экрана на любительскую камеру и озвученный одnogолосым «любительским» способом. Поэтому, если кто-то из пользователей хотел поделиться своей личной видеозаписью с друзьями, то заблокировать эту видео-ссылку правообладателям видеоматериала невозможно.

Еще одним большим изобретением нашей части мира, связанным с переводом и продвижением фильмов, которое пришлось на вторую половину 2006 года, стала социальная сеть

Vkontakte.ru. (сейчас работает под названием: vk.com). Она стала основной платформой, на которой можно посмотреть любой фильм в режиме онлайн, причём в достаточно хорошем качестве.

Начиная с 2000 года, множество фильмов дублируются в интернет-пространстве без ведома правообладателя фильма. И самым популярным способом перевода фильмов долгое время была интернет-версия с «экранки», т.е. записанная с экрана и переведенная в профессиональной или любительской студии. При этом, в этом случае, правообладатель не имел возможности бороться с пиратским прокатом его фильмов, из-за чего дистрибуторским компаниям, как голливудским, европейским, так и из СНГ, Индии и других стран всё сложнее и сложнее становилось прокатывать свои фильмы в кинотеатрах или продавать их на DVD. Большинству зрителей оказалось совсем неважно, что картинка мутная, а дубляж фильма сделан некачественно и с посторонними шумами.

Например, фильм «Белоснежка и Охотник» стартовал в прокате в США 30 мая 2012, его премьеру на территории СНГ российские прокатчики назначили на 14 июня 2012 года. Зато в социальной сети Вконтакте этот фильм был доступен всем пользователям уже в середине мая 2012 года, пусть в «экранный» качестве и с плохим, как из бочки, звуком, но уже с русским многоголосым переводом.

Поэтому основным решением, к которому пришли компании-дистрибуторы фильмов «20-ый Век Фокс», «Юниверсал Пикчерс», «Уолт Дисней Компани» и «Сони Рилисинг» – это блокировать группы в социальных сетях и торренты, с которых можно скачать для себя фильм на свой личный компьютер за неделю до начала проката и на время всего проката фильма в кинотеатрах. И только семь лет спустя, после запуска You Tube и социальных сетей, телеканалы и прокатные компании получили свои рычаги влияния на то, чтобы их контент не смогли так безжалостно размещать бесплатно. К примеру, теперь существует специальная программа авторизации на You Tube и если видео-контент принадлежит какой-то большой прокатной компании-дистрибутору, то обычный пользователь уже не сможет разместить это видео без получения разрешения от компании-дистрибутора.

После того, как кинорынок приобрел более легальные очертания, встал вопрос о легальном и качественном переводе фильмов на

государственные языки стран.

Дублировать ли иностранные фильмы на отечественные и государственные языки или просто вставлять субтитры – это является, без преувеличения, политическим выбором каждой страны. В мире есть много стран, которые выбрали делать дубляж всей иностранной кинопродукции на государственный язык. И формат перевода - субтитрирование, одnogолосое озвучание, многоголосое озвучание или синхронный дубляж фильма, - формирует ценное предложение за фильм иностранного производства для кинопроката, телеканалов, платных видеохостингов, DVD-дисков и, в итоге, для зрителей. К примеру, если право первого показа за полнометражный фильм с субтитрами, к примеру, в Японии и в Казахстане стоит 3 тысячи долларов США, то стартовая цена за первый показ фильма с синхронным переводом на большом российском рынке составляет 200 тысяч долларов.

В Казахстане, после того, как в 2012 году вступил в силу закон об обязательном дубляже зарубежных фильмов, в кинотеатрах стали появляться по 2-3 фильма в год на казахском языке. Все остальные фильмы продолжают идти в прокате в русском озвучании, сделанном российскими звукозаписывающими студиями.[1, 1]

На это есть две причины: первая – недостаток финансирования дорогостоящего процесса дубляжа и вторая причина заключается в объективно низкой окупаемости казахстанского кинопроката.

Как правило, такое финансирование дубляжа на родной язык той или иной страны осуществляется государством или же самими кинопрокатчиками. Хорошо, если у людей есть выбор, на каком языке смотреть фильмы. Но в Казахстане ситуация сложилась так, что если бы расходы на дубляж взяли на себя казахстанские кинопрокатчики, это могло бы привести к удорожанию билетов в кинотеатры. Для того, чтобы дубляж на казахский начал себя окупать, требуется время. Нужно дать время людям привыкнуть к просмотру иностранных фильмов на казахском и когда будет увеличено количество показов и количество зрителей, то дубляж будет самоокупаться, а со временем станет прибыльным. [2, 1]

Сам процесс дублирования (дубляж) фильмов осуществляется несколькими способами. Ещё со времён немного кино используется субтитрирование фильмов, и далее, субтитры применяются к фильмам со звуком, где считается,

что это дает возможность зрителям испытать всю полноту актерской игры, так как сохранены их голоса и мимика. Одноголосое и многоголосое озвучание, в этом смысле, тоже являются «лояльными» способами перевода фильмов, так как при них слышны голоса актеров в оригинале.

Синхронное дублирование или дублированный перевод (от слова «дубль» - двойной, если кратко - дубляж) фильмов, мультфильмов, телесериалов и аниме – это такой перевод, при котором осуществляется полная замена иностранной речи актеров на другой язык, с целью последующей трансляции этого фильма в странах, не говорящих на языке оригинала произведения. Это вид дубляжа является самым дорогостоящим способом перевода, но при непрофессиональном исполнении этот способ подвергается самой большой критике со стороны зрителей, так как зачастую мимика и реакции героев становятся непонятными зрителям из-за «трудностей перевода», к примеру, утери смысловой нагрузки фраз или некоторых юмористических приемов в диалогах.

Чтобы понять механизм и трудности синхронного дубляжа фильмов на казахский язык, мной было проведено интервью со специалистами казахстанской студии звукозаписи «Синема Тон Продакшн», которая сотрудничает с двумя крупнейшими компаниями – гигантами мировой киноиндустрии Walt Disney Company (Компания Уолта Диснея) и Sony Pictures Entertainment (Сони Пикчерз Энтертейнмент). Процесс сведения звука завершает лондонская студия дубляжа «Shepperton Studios» (Шеппертон). И за последние три года из студии «Синема Тон Продакшн» в казахстанский прокат вышли следующие фильмы: «Көліктер-2 / Тачки-2», «Қара киімділер 3 / Люди в чёрном 3», «Батыл журек/ Храбрая сердце», «Жаңа Өрмекші-адам / Новый Человек-паук», «Монстрлар Университеті / Университет Монстров», «Жалғыз рейнджер / Одинокий рейнджер» с профессиональным синхронным дубляжом на казахском языке.

Компании-дистрибьюторы выставляют высокие требования к синхронному дубляжу, когда планируют транслировать свой фильм в других странах. К примеру, «Уолт Дисней Продакшн» присылает тексты для дубляжа и подробные требования к дублированию, а также контролирует подбор актерского состава и размер дублированных текстов. И «Синема Тон Продакшн» должна предоставить компании-дистрибьютору минимум, по три голоса

на каждого персонажа.

В первую очередь, голоса должны подходить идеально под оригинальный голос актера. При подборе актёров учитывается голосовой возраст, интонационное сходство и соответствие темпераменту персонажа. К примеру, если у актера жесты и выражение глаз не напоминают самого персонажа, то и дубляж не совпадает. Ведь дублирование – это не только проговаривание текста. Актер проживает жизнь своего персонажа, и если персонаж плачет, смеется или бежит, то актер за кадром тоже все это делает.

Во-вторых, любая фраза должна точно совпадать с движением губ оригинала по всем гласным звукам.

В-третьих, обязательно должен совпадать размер текста, т.е. если текст произносится быстро и его много, то актеры тоже должны произносить казахский текст с такой же скоростью, что и оригинал. При том, что, традиционно казахская речь одна из самых «медленных».

В-четвертых, перевод должен быть привязан к грамматике казахского языка, который отличается от других тем, что в нем все глаголы стоят в конце предложения. Поэтому переводчикам приходится чуть-чуть менять смысл, чтобы жесты и артикуляция совпадали с персонажем на экране.

Кроме того, перед специалистами по дубляжу могут ставиться оригинальные творческие задачи. Например, при озвучании мультфильма «Университет монстров» было необходимо создать перевод рифмованных реплик на казахском языке с окончанием на «эй»: «Салем, менін атым Жанэй. Кунін сәтті өткей».

Одним из лучших примеров казахского

дубляжа стала работа специалистов «Синема Тон Продакшн» над фильмом «Люди в Черном-3», который, по оценкам специалистов и зрителей, соответствует оригиналу от начала и до конца. Единственное, что вызвало нарекания зрителя – это смысловой перевод названия фильма «Қара киімділер-3».

Весь процесс дублирования проходит в тесном сотрудничестве с дистрибьюторами фильмов и реализуется в сжатых временных рамках, когда от получения исходного текста до окончательного сведения звука может пройти не более двух месяцев.

При осуществлении дубляжа необходимо учитывать два важных аспекта. Первый связан с качеством работы. К сожалению, в настоящее время, казахскоязычный дубляж, в целом, не соответствует высоким международным стандартам, как это должно и может быть, на примере работ «Синема Тон Продакшн». Наши телеканалы своим одnogолосым или двухголосым «дубляжом» создают у зрителя мнение, что казахский дубляж «не обязан» быть качественным. Второе условие, что дублированный фильм должен выходить на экраны кинотеатров в день мировой премьеры. Если затянутый дубляж приводит к более позднему показу фильма, то зритель к тому времени посмотрит его на русском языке в кинотеатре или в интернете.

Поэтому решение проблем дублирования фильмов на казахский язык и взвешенный механизм внедрения дубляжа иностранных фильмов на казахстанский кинорынок стали бы дельным вкладом как в расширение использования государственного языка, так и в развитие процесса продвижения лучших фильмов и развития киноиндустрии Казахстана.

Литература

- 1 Источник: http://brod.kz/news/dublyaj_na_kazahskiy_yazyik
Дата просмотра: 7 апреля, 2014 г.
2 Источник: <http://yvision.kz/post/264441>
Дата просмотра: 7 апреля, 2014 г.

References

- 1 Source: http://brod.kz/news/dublyaj_na_kazahskiy_yazyik
Last visited on: 7th April, 2014.
2 Source: <http://yvision.kz/post/264441>
Last visited on: 7th April, 2014.

ӘОЖ 78.07

Ә. Рақымжан

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Т. К. Мұқышев, өнертану ғ.к., доценті
e-mail: Ashkon_ra@mail.ru

Прима қобызда ойнауға үйретудің музыкалық-педагогикалық кейбір аспектілері

Бұл мақалада прима қобыз мектебінде шебер орындаушыларды қалыптастыру үшін оқытудың қазіргі педагогикалық-психологиялық бірқатар аспектілерінің маңызы туралы жазылған.

Түйін сөздер: прима қобыз, оқыту мен тәрбие, тұлғаның қалыптасуы, сабақтастық, портфолио, рефлексия, бағалау критерийлері, музыкалық-педагогика, шығармашылық қабілет, аспапта ойнау.

А. Рақымжан

Некоторые музыкально-педагогические аспекты обучения игре на кобыз-прима

В данной статье рассматривается роль некоторых музыкально-педагогических аспектов в обучении прима кобызистов.

Ключевые слова: прима кобыз, обучение и воспитание, развитие личности, преемственность, портфолио, рефлексия, оценочные критерии, музыкальная педагогика, творческие способности, игра на инструменте.

A. Rakymzhan

Some musical-pedagogic aspects of playing Prima kobyz

This article discusses the role of some musical-pedagogical aspects of learning prima kobyz players.

Key words: prima kobyz, training and education, personal development, succession, portfolio, reflection, evaluation criteria, music pedagogy, creative ability, fingering.

Прима қобыз мектебінде шебер орындаушыларды қалыптастыру үшін оқытудың қазіргі педагогикалық-психологиялық бірқатар аспектілеріне сүйену нәтиже береді деп есептейміз.

Шығармашылық қабілеттің кез келген адамға туғаннан берілетінін бәріміз білеміз. Алайда, бұл қасиеттің ары қарай жалғасын тауып дамуы тікелей тәрбиеге байланысты екені де баршамызға мәлім.

Аса дарынды жапондық музыкант-педагог Шиничи Сузуки жеке тұлғаның дамуын үшбұрышты құрастырумен салыстырады. Оның негізі – өмірдің басталуы, себебі адамның шығармашылыққа деген қабілеті бала кезінде барынша анық байқалады. Ер жеткен сайын оның қабылдау қабілеті кеми береді, яғни үшбұрыш барынша тарыла береді. Үшбұрыштың шыңы – адамның бастапқы қабылдау қасиетінің қарқыны мен үйлесімділігін жоғалтқан сәттегі әр түрлі қасиеттері мен сипаттарынан құралған мінездер жиынтығы. «Үшбұ-

рыштың тарылуынан» құтылуға бола ма? Шығармашылықтың таңдаулылардың ғана еншісінде болғанын болдырмауға бола ма? Басқалар секілді Сузуки де болады деп есептейді. Заманауи музыкалық педагогиканың қол жеткізген жетістіктері де мұны растайды. [2,74]

Ең бастысы – адам өзінің ішкі еркіндігін қолдап және дамыта отырып, үздіксіз оқу арқылы тәрбие мен оқытуды негізге алғаны дұрыс. Сол кезде адам шығармашылық әрекеттерге қатысты қорды тікелей өзі жинақтайды, ал үшбұрыш жоғары қарай тарылмайды.

Музыкант дайындау адамда жеке тұлғалық, кәсіби музыканттық білімді, дағдыны, қасиеттерді кезең-кезеңдеп дамытуға тікелей байланысты. Алайда, бұл ретте оқытудың ең алғашқы кезеңінде негізі қаланып, базасы жасалатын басты компоненттердің маңызы анық аңғарылатын болады. Алғашқы кезеңде олқылықтар жіберілсе, арнайы музыкалық білімнің ортаңғы және жоғарғы кезеңінде әр түрлі кемшіліктерді түзеу үшін қайта құрулар,

дәлелдеулер мен жаттаулар секілді тәсілдер қалыптасып, орнығады. Музыкалық білім беру саласындағы мұндай қиындықтар мен кемшіліктер «мектеп – колледж - ЖОО» жүйесіндегі музыкант мамандарды дайындаудың мақсатты түрде жасалған әдістемесінің осалдығымен, кейбір нақты кезеңдердегі оқыту әдістемесі мен мазмұнының және педагогикалық әсер етудің әлсіздігімен түсіндіріледі. Сондықтан соңғы жылдары музыканттарды дайындау барысында сабақтастықты, жалғастықты сақтау туралы мәселе қойылуда. Музыкантты дайындау барысында оқыту мен тәрбиенің сабақтастығын сақтау – өте күрделі үдеріс. Бұл үдеріс әлеуметтік жеке қасиеттердің, базалық музыкалық білімі компоненттерінің біртіндеп қалыптасуы мен тұрақталуынан және сапалық тұрғыдан қайта толысуынан тұрады. Мұның өзі педагогикалық әсер етудің жан-жақты жүйесінің кешенді қызметімен қамтамасыз етіледі.

Музыкалық білім беру мен тәрбиелеудің өзара сабақтастығын жетілдіру алдымен оқушының келешектегі дамуының іргетасы болып табылатын алғашқы кезеңдегі оқытудың сапалы болғанын талап етеді.

Сабақтастық - музыкалық білімін жаңа бастаған музыкант үшін өзінің музыкалық қабілетін барынша жүзеге асыра алатын жағдаят болып табылады.

Басты мақсат – балаларды аспапта ойнауға үйретумен қатар, барлық әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, олардың музыкаға деген махаббатын ояту, музыканы сүюді үйрету және бұл сезімнің өмір бойы өздерімен бірге болатынына сендіру.

Қазір оқушының жеке тұлға ретіндегі қалыптасуы мен тәрбиесі оның жұмысының айрылмас бөлшегіне айналған педагог-музыканттардың қоғамдағы маңызы арта түскені бәрімізге белгілі. Әрине, педагогтің таланты, біліктілігі, эрудициясы, психологизмі, терең білімі мен шеберлігі сабақтың деңгейі мен нәтижесін көтеретіндігі сөзсіз.

Музыка-педагогикалық үдерісте кәсіби орындаушылықты талдау, диагностикалау және кемшіліктерді жоюдың жолдарын болжау «дәстүрлі» болып табылады. Көп нәрсе педагогтің кәсіби шеберлігіне байланысты, ол жұмыс жасау барысында туындаған кемшілікті көре білу және оны түзетудің жолдарын қарастыруы тиіс. Бұл ретте бірінші «аурудың» себебін анықтау керек, содан соң «емдеу» жолдарын ойластыру керек.

Педагог таза техникалық тұрғыдан да, музыкалық тұрғыдан да басты мақсатты, одан

шығатын міндетті және жалпы келешекті білуі керек. Сондықтан әрбір сабақ бүгін не істелді, кеше не істелді, ертең не істелмек деген жоспарлау принципіне негізделуі тиіс. Мысалы, интонацияға байланысты айтсақ, оқушыға сол қолының шынтағына баса назар аудару керек екендігін ескерту. Себебі аз қозғалатын шынтақ ойын ойнауды қиындатады, саусақтардың табиғи орналасуына кедергі жасайды. Ал саусақтардың табиғи орналасу ретінің бұзылуы интонацияның дұрыс алынуына кедергі жасайды, аспапта ойнау техникасы баяулайды, аспаптың үні нашар шығады.

Сыныптағы сабақтың өту барысына жағымды психологиялық орта үлкен әсер етеді. Егер оқушы мұғалім тарапынан өзіне көрсетілген жылы қабақты, өзіне мұғалімнің көрсеткен сенімін сезінсе, қиыншылықтарды қиналмай жеңеді.

Қобызда ойнауды үйрету үдерісі екі жақты, яғни бұл үдерісте мұғалімнің алатын орны бар, алайда біз осы үдерістегі оқушыға қатысты факторларды да ескеруіміз керек: оның мінезінің ерекшеліктері, оның психоэмоционалдық жайы, дарыны. Бұл жерде ең бастысы - оқушының шығармашылық бастама көтеруге, өз бетімен жұмыс жасауға дайындығы мен ептілігі, яғни оқушының әрекетінің біртіндеп қалыптасуы.

Музыкалық педагогиканың ең үздік принциптеріне сүйене отырып қобызшы-мұғалім өз оқушыларын барынша өз бетімен жұмыс жасауға, сабақ барысында және үй тапсырмасын орындау барысында неғұрлым өз бетімен ойлану дағдыларын дамытуға күш салуы керек. Осы бағытта барынша жан-жақты, терең, жүйелі, мақсатты түрде жасалған оқу және тәрбие жұмысы керек. Сонда ғана оқушының көркем-шығармашылық тұрғыдан дамуына жол ашылады. Біздің ойымызша, таза оқу-дидактикалық әдіс-тәсілдерден басқа мұғалім оқушының бойында шынайы шығармашылық әсер тудыра алуы қажет және осы алған әсер оқушының қуанышына негіз болғаны дұрыс. Мұндай сезім, әсіресе, оқушы музыканы түсініп, образға еніп орындау кезінде ерекше күшжігермен жүзеге асады.

Оқушының музыкалық белсенділігін, өз бетімен жұмыс жасауын арттырудың кейбір формалары оқушыға өз күшін байқауға және бекітуге, өз орындауын басқалармен салыстыруға, мысалы мұғаліммен, сол арқылы алдына аса күрделі емес әр түрлі жаңа міндеттер мен мақсаттар қоюына мүмкіндік береді.

Өз бетімен жұмыс жасауды қалыптастыру, тұрақтандыру және дамыту жұмыстырының нәтижелі болуына оқушының жеке жоспарының болуы маңызды. Қажетті материалдарды сәтті талғап алу оқушының барынша қызығып жұмыс жасауына түрткі болады. Бұл жерде қайсыбір гамманы, этюдті, пьесаны, концертті қаншалықты орындау керек деген мәселе туындауы мүмкін. Бұл мәселеге қатысты нақты бір қағида жоқ, болуы да мүмкін емес, себебі әр сәтте бұл мәселені әр түрлі шешуге болады. Алайда, өз бетімен жұмыс жасау оқушының музыкаға деген құштарлығын арттырып, жеке дамуына әсер етеді. Оқу жоспарын жүзеге асыру барысында ағымдағы жұмыстар да назардан тыс қалмағаны дұрыс, мысалы, үй жұмысын тексеру, материалдардың кейбір фрагменттерін сыныпта орындату және т.б.

Сыныпта шығармамен жұмыс жасау тек оны тыңдаумен шектелмейді, мұнда оқушының ойнауына қатысты ескертулер де, пікір айту да маңызды боып табылады. Оқушының өз бетімен қажет дыбыстық үндестікті, дұрыс аппликатураны табуы, дыбысталудың тамаша үлгісін табуына қол жеткізу керек. Этюд немесе пьесаның сыныпта алғашқы орындалуынан бастап үйде орындағанын қосқанда сабақтан сабаққа мақсатты түрде орындау дағдысын ұштағаны дұрыс. Егер мұғалім оқушының тапсырманы ойлана отырып, шын беріле орындағанын байқаса, тіпті біршама қателері болса да оқушының жетістігін атап, мақтағаннан кейін ғана оның кемшіліктерін жөндеудің жолдарын айтқаны дұрыс. Мұндай тәсіл оқушыны қанаттандыратыны сөзсіз. Сондықтан мұғалімнің оқушының үй тапсырмасын орындағанына баса назар аударғаны маңызды болып табылады. Оқушының өздік жұмысты орындау дағдысын дамыту оқушы мұғалімінің нұсқауы қандай көркемдік мақсат көздейтінін қабылдап, елестетіп, түсінгеніне тікелей байланысты. Мұғалімнің орындау үрдісінің жалпы заңдылықтарын ашу мақсатында нақтылықтан абстрактіге принципін үнемі қолданып отырғаны да маңызды болып табылады. Мұндай жинақтауды оның мәнін ашатын мысалдармен толықтырып отыру керек. Жинақталған материалды оқушы тез меңгеріп алуы үшін мұғалім әр түрлі ойындар арқылы тапсырмалар бергені дұрыс.

Нотаны парақтан оқу шеберлігі қобызшыны қалыптастыру үшін маңызды сәт болып табылады. Оны қалыптастыру және жетілдіру жұмыстарын қозғалыс-моторикалық әрекеттермен, қобызда ойнаудың технологиясымен,

техникасымен, нормаларымен, ережелерімен және ойнау үрдісінің түрлерімен байланыстыру керек.

Тәжірибелі, кәсіби және әдістемесі жеткілікті педагогтер нотаны парақтан оқуды қобыз ысқышының алғашқы қозғалысынан бастап, үнемі айналысады. Материалдар оқушының ерекшелігіне, оның техникалық мүмкіндігіне және музыкалық-эстетикалық қабілетіне байланысты «қарапайымнан күрделіге», «жекеден жалпыға» принципімен таңдалады. Бұл ретте басты мақсат – жеке дыбыстардың басын біріктіруден біртіндеп өзара біріккен дыбыстардың музыкалық мәнді орындауына қол жеткізу.

Талдау мен жаттау дағдыларын меңгере отырып, бірінші кезекте оқушының нота мәтінін қабылдауын қамтамасыз ету керек, содан соң барып топ болып екі, үш, төрт дыбысты қобызда орындату керек. Мұның бәрі олардың әуенді, жеке бөліктерді қалай меңгергеніне тікелей байланысты. Мұғалім оқушыға ол әуеннің мағынасын, әрбір элементті жаттаудың мәнін, түсіндіріп, оны әруақытта қолдап отыруы тиіс. Бұл жағдайда мұғалімнің ынталандыруы, уәжі мен нотаны үзіліссіз оқу дағдысын меңгертуі және ол үшін өзінің, өзгенің іс-тәжірибесіне сүйенуі, сондай-ақ психология және физиология ғылымдарының жетістіктерін пайдалануы нәтижеге жеткізеді. Қобызда ойнауға үйрету барысында оқушының жүйке жүйесінің қырларын, оның жас ерекшелігі мен психологиялық ерекшелігін ескерген дұрыс.

Жоғарғы сынып оқушысы бағдарлы рефлексстің не екенін, оның «қосылу» сәтінде не болатынын, зейіннің зейінге қарсылығын, оның ерікті және еріксіз болатындығын білу керек. Мұғалім күрделі құрылымды ұғымдар мен терминдерді оқушыға түсінікті, қарапайым формада түсіндіру керек. Мысалы, парақтан нота оқу барысында біртіндеп жүйке жасушалары туралы, кейбір дағдылардың ұзақ уақыттық жаттығулардың үзілісінен кейінгі бұзылуының физиологиялық негізі туралы және т.б.

Практика мен ғылымның көмегімен ойнаудың инерттілігі мен секірмелілігіне қол жеткізуге, ұзақ уақыттық зейінді қалыптастыруға, қолдың қозғалысынан ертерек болатын ойнау үрдісінің үзіліссіздігіне қол жеткізуге болады.

Мұндай стратегиялық тәсіл екі бағытта нәтижеге қол жеткізеді: қарапайым, күрделі емес тапсырмадан бастап топ болып ноталық мәтінді талдауға және үзіліссіз оқу (оқушы нотаны

тез және мағыналы түрде жаттау шеберлігін меңгерген кезде) және оқушының музыкалық білімін дамыту керек. Үзіліссіз оқу орындап отырған музыканы бар ерекшелігімен тыңдай алу, оның құрамындағы техникалық және көркемдік айқындылыққа жол ашатын элементтерді үйлестіре білу сәтінде анық байқалуы мүмкін.

Прима қобыздың дыбыс ерекшелігі – әуенділігінде – қобыз үнінің ерекшелігі, тек кантиленалық шығармаларда ғана емес виртуоздық техникалық қиын тұстарды да әндетіп ойналады, демек сол қол техникасы басты рөл атқарады. Осы қиын міндетті шешу үшін оқушыны шығарманың көркемдік, әдістемелік, теориялық маңызын түсінуіне жетелеу керек. Сол қол техникасы музыкалық-мазмұндық құралдардың кешені, сондықтан ол өзіндік мақсат болмауы тиіс. Осының барлығын оқушы терең түсінгеннен кейін ғана техникалық жағына кірісе алады. Әрине, бұл үрдіс бірден емес, біртіндеп және өте ұқыпты түрде жүзеге асырылады.

Бұл жерде маңыздысы - теориялық «қосымшалардың» барынша қысқа, мүмкіндігінше қарапайым және оқушының қабылдауына түсінікті болғаны дұрыс. Мысалы, сол қолдың техникасы туралы айтқанда, тамыры бар ағаштың бес түрімен салыстырған дұрыс: дінгегі – қол, ал бұтақтары – өткелдер, аппликатура, интонация, позиция және т.б. Сөйтіп, біртіндеп практикалық, әдістемелік, теориялық тарауларға бірнеше сабақтар арналады. Осы айтылғанның барлығы өзара тығыз байланыста өту керек. Егер әңгіме аппликатор туралы болса, онда оның қолдың барлық қозғалысы-мен байланысты екенін айту керек. Дұрыс үйретілмеген қозғалыс «ыңғайлы», бірақ нашар аппликатура болатыны белгілі, немесе, керісінше, жақсы, мақсатты аппликатура көбіне табиғи нормадағы жай-күйді, яғни саусақтардың біркелкі нақты қозғалысын қамтамасыз етеді.

Прима қобызшылардың кәсіби өсуіндегі *портфолионың* пайдасы. Көбінесе оқушылар кезінде ойнаған шығармаларын уақыт өте ұмытып қалады. Орындалған шығармаларын жинап портфолиоға салып, жеткен жетістіктерге талдау жасап отырса, даму, алға жылжу жүзеге асады. Бұл портфолио орындаушылардың күйшілік қорын байытуға септігін тигізеді. Сонымен қатар, жеткен жетістіктерінің жүйелі көрсеткіші болып саналады.

Прима қобызшылардың шығармашылық өсуіндегі *мәдени күнделіктің* маңызы. Әр орын-

даушының жеке мәдени күнделігін жүргізуі орындаушыны жан-жақты жүйелендіреді. Прима қобызшы мәдени күнделік жүргізетін болса, оның шығармашылығының шынайы дамуына, маңызды мәліметтерді жазып жүру арқылы кез келген уақытта ашып, пайдалануына, өткенді еске түсіруіне, шәкірт дайындауына дайын құрал. Сабақта үйренгенін, шығарманың орындаушылық талдауын күнделікке жазып жүру маңызды. Бұл орындаушыны шығарманы тез жаттауға, техникалық кедергілермен жұмысты жеңілдетуге, ассоциацияны қолдануға, суретпен, белгілермен жазу арқылы образды ойлауға, мәдени күнделікті өзіне түсінікті бейнелермен жазу арқылы қиялды, шығармашылықты дамытуға, мақала жазуға, өз ойын реттеуге жетелейді. Мәдени күнделік – есте сақтауды, қиялды, ой ұшқырлығын, креативтілікті, шығармашылықты дамытудың тиімді жолдарының бірі.

Прима қобызшының кемшіліктерін түзетіп, реттелуіне *рефлексияның* әсері. [4,31] Орындаушының дамуы үшін рефлексияның маңызы зор. Концертте ойнағаннан кейін немесе сабақта педагогтің шығарманың сәтті тұстарын айта келіп, өз ұсынысын білдіруі прима қобызшыға оң әсерін тигізеді. Шәкірт үнемі өз жұмысының бағасын естігісі келеді. Дұрыс рефлексиядан кейін сахнада ол өзін барынша көрсетуге тырысады, өз ойын тыңдап, бағалай біледі, өз ойынына сенімді болады. Рефлексия орындаушының тұлға ретінде ізденушілігін, талпынысын, жауапкершілігін арттырады. Рефлексия прима қобызшының алға басуына, орындаушылықтың өзгеше жолдарын іздеуіне көмектеседі. Рефлексияның бір түрі кері байланыс көпшіліктің пікірін білу үшін арнайы сұрақтар арқылы жүргізіледі.

Қазіргі әлемдік педагогикада топтық жұмыс қарым-қатынастың дамуына, топ мүшелерінің бір-бірін қолдауына, жақсы ықпал етуіне, әлеуметтенуіне, жеке тұлғаның дамуына жағымды әсер етеді деп есептеледі. Топтық жұмыстарға түрлі ансамбльдерде, оркестрде ойнау жатады. Консерваторияда қобызшылар ансамблінің жетекшісі аға оқытушы Л. Тажибаева. «Меруерт» ансамблі жыл сайын концерт беріп тұрады. Бұл прима қобызшылардың кәсіби өсуіне үлкен көмегін тигізеді. «Ансамбль сабағы музыканттың кәсіби дайындығына, басқа да арнаулы пәндермен қатар шығармашылық ынтасын арттырып және қалыптастырып, орындаушылық қызметте де жоғары нәтижелерге қол жеткізу тұрғысынан маңызды сабақтың бірі болып табылады. Ансамбль сы-

ныбының міндеті – музыканттарды ансамбльдік орындау шеберлігін меңгеруге тәрбиелейді, қобызшылардың бірге ойнау дағдысы қалыптасып, көркемдік талғам және орындалатын шығарманың мазмұнын, музыкалық формасын, стилін түсіну қабілетін дамытады. Ұжымдық шығармашылық тәртібін, жауапкершілігін қалыптастырады. Ансамбль қозғалыстың үйлесімділігіне, жылдамдықтың ырғақтың бірлігіне, динамикалық біркелкілікке, әуездік және дыбыс шығару тәсілдерінің сәйкестігіне, орындаушылық жауапкершілікке тәрбиелейді,» – деп жазады Ғалия Уразалиева-Шілдебаева қобызшылар ансамбліне арналған «Назерке» шығармалар жинағында. [1,3]

Музыкалық-педагогикада бағалау маңызды категориялардың бірі. Шәкірттің орындаушылығын дұрыс бағалау үшін және шәкірт дайындық барысында өзіне қойылатын талапты ескеруі үшін алдын ала дайындалған *бағалау критерийлері* маңызды.[4,27] Орындаушы даму үшін оқу қандай критерийлермен бағаланатынын білгенде, сол талаптарды, шарттарды барынша орындауға тырысады, ізденеді. Зейінін критерийдің әр бағытына бөледі. Дайындық кезінде, оқу барысында осы критерийлерге сүйене отырып, солармен жұмысты ерекше ескереді. Мысалы төмендегідей критерийлер әзірлеуге болады:

Оқушының аты-жөні, курсы _____			
№	Бағалау критерийлері	балл	Ескертулер
1.	Дыбыс сапасы	10	
2.	Интонацияның дәлдігі	10	
3.	Сол және оң қолдың техникасы	10	
4.	Мәтінді білу	10	
5.	Штрихтарды орындау техникасы	10	
6.	Ысқыштың бөліктерін дұрыс пайдалану	10	
7.	Сахнада өзін ұстауы, орындаушының артiстiгi	10	
8.	Эмоционалды, жарқын, көрнекті ойнау	10	
9.	Шығарманы түсіну, мазмұнын, табиғатын ашу	10	
10.	Көркемдік жағы	10	
Барлығы:		100%	

Әдебиеттер

- 1 Уразалиева-Шілдебаева Ф. Қобызшылар ансамбліне арналған жинақ «Назерке». – Астана, 2005. – Б. 3.
- 2 Судзуки Ш. Взращенные с любовью. Классический подход к воспитанию талантов. – М.: Попурри, 2005. – 192 б.
- 3 Флеш Карл. Искусство скрипичной игры. – М.; Музыка, 1964. – 74 б.
- 4 Мұғалімге арналған нұсқаулық, Назарбаев Зияткерлік мектептері // ДБҰ педагогикалық шеберлігі, 2014. – Б. 27, 31.

References

- 1 Urazalieva-Shildebaeva F. Qobyzshylar ansambline arnalğan zhinak «Nazerke». – Astana, 2005. – B. 3.
- 2 Sudzuki Sh. Vzaschennye s lyubov'yu. Klassicheskiy podhod k vospitaniyu talantov. – M.: Popurri, 2005. – 192 b.
- 3 Flesh Karl. Iskustvo skripichnoy igrы. – M.; Muzyka, 1964. – 74 b.
- 4 Mұғalimge arnalğan nyskkaulyk, Nazarbaev Ziyatkerlik mektepteri // DBBY pedagogikalыk sheberligi, 2014. – B. 27, 31.

ӘОЖ 811.512.122'34

Н. Егізбаева, Б. Рысбай

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценттері,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: nazyken@mail.ru

Түркі тілдерінің дыбыстық жүйесіне тән дыбыс алмасулар

Тіл – үнемі даму үстіндегі жанды құбылыс, қатынас құралы қызметі нәтижесінде бірте-бірте қалыптасқан тілдік элементтердің тұтас бірлігі, сондықтан онда көптеген өзгерістер мен құбылыстардың, дыбыс алмасуларының болуы заңды құбылыс. Морфемалар құрамында, жігінде кейде фонетикалық заңдылықтармен түсіндіруге келмейтін әртүрлі дыбыстық өзгерістер кездеседі, ондай құбылыстарды фонология, морфонология тұрғысынан зерттеу қажеттілігі туындайды. Қазақ тіліндегі осындай дыбыс алмасулардың бірі – дыбыстардың сәйкестігі. Мақалада қазақ тіліндегі дыбыстардың сәйкестігі деп аталып келген ұғым морфонологиялық тұрғыдан қарастырылады. Фонетикалық дыбыс алмасу мен морфонологиялық дыбыс алмасудың айырмашылықтары талданады.

Мақалада жалпы тіл біліміндегі жас салалардың бірі ретінде қалыптасып келе жатқан морфонология саласы жайлы, қазіргі қазақ тіліндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың алмасуы морфонологиялық тұрғыдан қарастырылады.

Түйін сөздер: морфонологиялық құбылыс, дыбыс, алмасу, фонетикалық заңдылықтар, дыбыс сәйкестігі.

Н. Егізбаева, Б. Рысбай

Чередование звуков в тюркских языках

В статье чередование некоторых согласных звуков казахского языка рассматривается как морфологическое явление. В языке происходят различные изменения и встречаются разные явления, в том числе и чередование звуков. Так, в составе морфем и на их стыке могут встречаться различные звуковые изменения, которые невозможно объяснить с точки зрения фонетических закономерностей, подобные явления необходимо рассматривать с позиции фонологии и морфонологии. Одним из таких чередований звуков в казахском языке является звуковое соответствие. В настоящей работе чередование, под которым в казахском языке принято называть соответствие звуков, рассматривается с точки зрения морфонологии. Кроме того, в статье анализируются различные фонетического чередования звуков с его морфонологическим чередованием.

Ключевые слова: морфонологические явления, звук, чередование, звуки заднего ряда, фонетические закономерности, звуковое соответствие.

N. Yegizbaeva, B. Rysbay

Alternation some sounds in Turkic languages

Language, as a natural phenomenon, is being developed all the time and is considered as the whole unity of language elements, formed as a result of its realization as a means of communication. So as a consequence there are different changes in the language and different phenomena appear as a rule, including sound alternation. So in the structure of morphemes and on their combination different sound changes can take place and they can't be explained in terms of phonetic regularities. Such phenomena must be considered in terms of phonology and morphonology. One of such sound alternation in Kazakh language is the sound accordance.

Alternation, which means sound accordance in Kazakh language, is being considered in this article in terms of morphonology. Besides this, the article analyses differences of phonetical sound alternation with its morphonology alternation.

Is morphonological phenomena as a consequence of alternation of vowel and consonant sounds in Kazakh language, as well as positional and non-positional morphonological sound alternations.

Key words: morphonological phenomenon, some consonants, alternation, phonetic patterns.

Әлемдегі кез келген халықтың тілі сол ұлттың тарихымен тығыз байланысты екендігі белгілі. Халықтың өзімен, яғни тарихымен бірге жасасып келе жатқан тілдің барлық деңгейлеріндегі өзгерістер тіл білімінің тиісті салаларында қарастырылып келеді. Мысалы, фоне-

тикада дыбыстардың табиғаты, акустикалық, артикуляциялық қасиеттері қарастырылса, фонологияда олардың қызметі зерттеледі. Бұл бағытта фонема – тілдің ең кішкене мағына ажыратқыш бірлігі, ал сөйлеудегі фонеманың көрінісі – фон, фонның көптеген түрлері болады,

бір фонемаға тән фондар аллофондар деп қарастырылады. Фонема фонологияның негізгі ұғымы ретінде қарастырыла отырып, оны зерттеу морфонологияға жол ашады. Морфонологияның негізгі міндеттерінің бірі – морфонологиялық дыбыс алмасулар ұғымына не жататынын нақты сипаттап, оларды фонетикалық, фонологиялық дыбыс алмасулардан ажыратып беру. Морфонологиялық алмасуларды (кейбір зерттеулерде «фонемалардың алмасуы», кейбір зерттеулерде «дыбыстардың алмасуы», кейбір зерттеулерде «дыбыс сәйкестігі», кейбір зерттеулерде «дыбыстық өзгерістер» деп аталады) көптеген ғалымдар бірнеше морфонологиялық алмасулар бір тілде ғана кездеседі, екінші тілдерде дәл сондай алмасулар жүзеге аспайды деген тұжырымға келген.

Түркі тілдерінің дыбыстық жүйесіне тән дыбыс алмасулары жөнінде зерттеуші М.Моллованың пікірі мынадай: «спонтанды ауысулар, яғни бір фонеманың екінші фонемаға сәйкес келуі – фонетикалық құбылыс, ал дауыстылардың ешқандай мән жүктелмей алмасулары – тарихи құбылыс» [1, 56]. Бұл пікір дыбыс алмасуларының тіл тарихымен байланысын растай түседі.

Позициялық алмасуларды якут, тува тілдері материалының негізінде морфонологиялық тұрғыдан қарастырған тіл мамандарының бірі В.И. Золхоев. Ол морфемалардың фонемалық құрылымын анықтау морфонологияның міндеті деп көрсетеді [2]. Алайда дыбыстар сәйкестігінің морфонологияға қатысы жайлы пікір білдірмеген. Ғалым еңбегінің морфонология ұғымын түркі морфонологиясында қалыптастыруда маңызы зор.

Татар тілінің зерттеушісі М.З. Закиев «Түркі морфонологиясы туралы» мақаласында түркі тілдері морфонологиясының орыс және басқа да үндіеуропа тілдерінен ерекшеленетіндігін, осы уақытқа дейін оның бағыт-бағдарының толық зерттеліп, анықталмағандығын ескертеді. Ғалым тарихи дыбыс алмасуды морфонология шеңберінде, ал позициялық дыбыс алмасуды фонетика және морфонология шеңберінде қарастыру қажеттігін айтады, яғни фонетикада олардың артикуляциялық ерекшеліктері, морфонологияда морфемалар құрамында қолданылуы қарастырылады. Ол алмасатын дыбыстардың барлығын «морфонология» деп атауды ұсынады [3].

Түркітануда да көптеген ғалымдар түркі тілдерінің табиғатын, өзіне тән ерекшеліктерін ескере отырып, сөздердің кірігуі, ықшамдалуы, фонетикалық ережелер аясынан ауытқып жата-

тын кейбір құбылыстарды, морфемалар құрамындағы дыбыстардың еркін алмасуын морфонологиялық тұрғыдан қарастырады.

Сөздер құрамындағы дыбыстардың алмасуын көбіне жергілікті тіл ерекшеліктері деп қарау, солай қабылдау қалыптасқан. Дегенмен морфемалар құрамында дыбыстардың алмасып қолданылуына, жергілікті тіл ерекшеліктерінің пайда болуына әсер ететін тілдік және экстралингвистикалық факторлар болады. Кейбір ғалымдардың пікірінше, диалектілік ерекшеліктер – өткен замандардың ізі, осы күні кездеспейтін, бір кездердегі тілдік және диалектілік жүйелердің қалдығы, жұрнағы. Олар қашан да жалпы халықтық сөйлеу негізіне сүйенетін қазіргі говорлардың табиғи элементтеріне айналып кеткен. Мәселен, әдеби тілдің даму барысында өзгеріске ұшырап, басқаша вариантта жұмсалатындары да ауызекі тілде кездесе береді.

Кез келген тілдегі дыбыстардың алмасуын кездейсоқ жағдай деп түсіндіруге болмайды. Дыбыстардың алмасуында өзіндік «заңдылықтар» болуы мүмкін. Тіліміздегі дыбыс алмасуларының негізі жалпы түркі тілдерінің фонетикалық ерекшеліктеріне ортақ құбылыстармен сабақтасып жатыр деп санаймыз.

Жеке айтылған дыбыстар дыбыстар тіркесімінде айтылғаннан ерекше болады. Бірінен кейін бірі тізіліп айтылғанда кәдімгі нормадан ауытқушылықтың болуы әбден мүмкін. Жеке бір дыбысты айтқанда дыбыстау мүшелері өзінің қызметін орындап болып, бастапқы қалпына тез оралады. Ал морфемалар құрамындағы дыбыстарды айтқанда, мұндай процесс болмайды, дыбыстау мүшелері ары қарай жұмысын жалғастыра береді. Осы жағдайда дыбыстар бір-біріне әсер етеді, морфемалар бір-бірімен кірігеді, дауысты дыбыстар дауыссыздармен, дауыссыздар дауыстылармен жымдасып айтылады. Осындай жағдайда дыбыстар әртүрлі өзгерістерге түседі. Осылайша комбинаторлық өзгерістер жүзеге асатыны белгілі. Дыбыстардың өзгерісіне психологиялық факторлар да әсер етеді. Мұндай жағдайда дыбыстардың өзгерісіне аналогияның да әсері басым. Яғни естілуі бойынша ұқсату арқылы кейбір морфемалар құрамында болатын дыбыстық өзгерістерді А. Айғабылұлы *қазір – кәзір – әзір* варианттарының соңғы сынары **-ше** жұрнағын қабылдап, *әзірше – әзірінше* варианттары пайда болады, ал оның *әзірінше* нұсқасының пайда болуын *өзінше, мейлінше* сияқты сөздердің аналогиясымен байланысты пайда болған деп жорамалдайды [4, 79]. Осындай жағдайлардан

барып дыбыстық өзгерістердің пайда болуы мүмкін. С.Е. Маловтың мәліметінше, 1893 жылы В. Томсен және басқа түркітанушыларды Орхон-енисей ескерткіштерінің мағынасын талдап түсінгенде қазіргі түркі тілдерінде үяң дыбыстар қолданылатын позицияларда қатаң дыбыстардың кездесетіндігі таң қалдырған. Мысалы, *алты* «alti» және *алты (ал-ты)* «aldı», *алды* емес, *ант* «yemın» қазіргідей *ант*, және *анта (ан-та)* «orada», *барты (бар-ты)* «gitti» [5, 214]. Бұдан ғалымдардың қатаң-үяң дыбыстардың алмасуы көне түркі тілінде кездесетінін байқағандығын түсінеміз.

Қазіргі қазақ тіліндегі дыбыстар алмасуы белгілі бір кезеңдерде сөзжасам тәсілі ретінде қызмет атқарған деген де пікірлер бар. Мысалы, Н.К. Дмитриев түркі тілдеріндегі сөзжасамдық морфология тәсілінің үш жолы барын көрсеткен: біріншіден, бір-біріне синтаксистік ерекшелігі бойынша ажыратылатын етістік және есім негіздерінің формальді сәйкестігі. Екіншіден, фонетикалық алмасу арқылы етістік және есім негіздерінің дифференциясы. Үшіншіден, сөз табына нақты ажырататын аффиксация механизмінің пайда болуы [6, 27]. Осыған ұқсас пікір көптеген түркітанушы ғалымдардың еңбегінде дыбыс алмасуларының қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздердің семантикалық жағынан дамуына әсер ететіні жайлы да кездеседі.

Әдеби тілдегі кейбір сөздердің ауызекі сөйлеу тілінде басқаша немесе әдеби тілде бірнеше нұсқасының қатар қолданылуы сөз құрамындағы дыбыстардың алмасуынан болатыны белгілі. Бұл құбылыс түркітануда «сингармониялық варианттар», «сингармониялық параллельдер» немесе «фонетикалық дыбыс сәйкестігі», «дыбыстардың спонтанды (игерусіз) өзгерісі» деп әртүрлі аталып жүр. Олардың пайда болуы, қалыптасуы себептері де әртүрлі түсіндіріліп келеді.

Тіл білімінде сөз варианттары, дыбыстар сәйкестігі мәселесі аз зерттелген жоқ. Варианттылық мәселесі синхрониялық тұрғыдан да, диахрониялық тұрғыдан да тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып келеді. Жалпы осы варианттылық мәселесі тіл білімінің барлық саласына қатысты. Көбінесе лексикология, диалектология, әлеуметтік лингвистика тұрғысынан зерттеліп, қарастырылған. Тіл білімінде Прага лингвистикалық мектебі өкілдерінің еңбектерінен кейін «вариант», «инвариант» ұғымдары фонологиялық тұрғыдан қарастырыла бастады.

Академик Ә.Т. Қайдар қазақ тіліндегі бір

буынды түбірлер варианттарының фонологиялық, морфологиялық және сыртқы факторлардың әсерінен пайда болатындығын көрсеткен. Бір буынды түбірлер варианттылығынан ұзақ жылдар бойы тығыз байланыста болғанын байқаймыз. Фонологиялық, морфологиялық факторлардың әр тілде өз заңдылықтары бойынша қолданылатынын ескерте келіп, ғалым бір буынды түбірлердің варианттарын «фономорфологиялық» деп атайды. Ғалым дыбыстардың сәйкестігі мен дыбыстардың алмасуын екіге бөліп қарастырады. Дыбыстардың алмасуы түбірге қосымша жалғанғанда дыбыстардың бір-біріне регрессивті немесе прогрессивті әсерінен іске асады, мысалы, *сөз – сөй -ла* жұрнағы жалғанғанда *з-й* алмасуы іске асады. Ал дыбыс сәйкестіктері артикуляциялық базасының жақындығынан қалыптасады [7]. Академик ғалым ағамыздың бұл жерде түбір мәселесіне тереңдей үңілгендігін аңғарамыз. Ал біздің жұмысымыздың мақсаты қазіргі қазақ тіліндегі айқын көрінетін морфонологиялық алмасуларға сипаттама беру болып табылады.

Ал морфонологиялық құбылыстар артикуляция мен акустикаға байланысты болмағандықтан, оны фонетика ережелерімен түсіндіруге келмейді. Бір позицияда түрлі өзгеріс пайда болады, ауытқу жиі кездеседі. Түркітанушы М.А. Черкасский сингармониялық варианттар қырғыз тіліндегі *ğomul – ğomul*, қазақ тіліндегі *izgi-äzgi*, қарақалпақ тіліндегі *qyral-qural* лексика-семантикалық жағынан ешқандай айырмашылығы жоқ, тек сөз құрамындағы дыбыстардың алмасуынан туған вариант сөздерді, ал қазақ тіліндегі *әһраь – уһра*, татар тіліндегі *асұ – äci*, башқұрт тіліндегі *qainy – käini* сияқты құрамындағы дыбыстардың алмасуы себептерінен лексика-семантикалық жағынан алшақтап, дербес мағынаға ие бола бастаған сөздерді сингармониялық параллельдер деп атайды. Автор бұл құбылысты сингармониялық варианттар немесе сингармониялық параллель деп атаудың өзі шартты екенін ескерткен [8, 354].

Башқұрт тілінің маманы Д.Г. Киекбаев сингармониялық варианттар немесе параллельдердің пайда болуын үндестік заңымен байланыстырады. Тілдің даму барысында үндестік заңы әртүрлі кезеңдерден өтіп, ал соңғы кезеңнің (параллельдердің пайда болуы) фонетика шеңберінен шығып семасиологияға, лексикаға қатысты тікелей қатысты болатындығын айтады. Д.Г. Киекбаев варианттардың пайда болуына үндестік заңының әсерін жуан-жінішке, еріндік-езулік болып жіктелуімен байланыстырады [9]. Демек алдымен дыбыстар жуан-

жінішке болып жіктелген, содан кейін үндестік заңы пайда болған. Ал дыбыстардың алмасуы арқылы пайда болған варианттарды «сингармониялық» деу шартты атау болып шығады.

Шай – шәй, жай – жәй, жайлы – жәйлі, жайымен – жәйімен, жайлап – жәйлеп, жайылым – жәйілім, жайлау – жәйлеу, жайбарақат – жәйбарақат сияқты сөздердегі *а-ә* алмасуын түркологтар *ш, ж* және *й* дыбыстарының алмасуын жұмсартушылық қасиетінің әсері деп түсіндіреді. Осыған ұқсас құбылыс басқа түркі тілдерінде де кездеседі. Б.А. Серебренников пен Н.З. Гаджиева *а-ә* алмасуын *а* дыбысының тұрақсыздығынан деп [10], ал М. Рясенен *а*-ның жінішкеруін *ж* және *й* дыбыстарының ортасында келгенде көрші дыбыстардың ықпалынан деп түсіндіреді.

Аталған құбылысты профессор А. Айғабылов фонетикалық өзгеріске жатқызбайды, себебі *ж, ш, й* дыбыстарының «ықпалы шексіз емес, бір сөзде әсері болса, екінші сөзде әсері жоқ. Бұл дыбыстардың арасында келген *о, ұ, ы* дыбыстары тіпті жінішкеріп *ө, ү, і* түрінде дыбысталмайды. Мәселен, *жой, шойын, сой,*

сый сияқты сөздердің жінішке айтылуы кездеспейді. Демек, бұл құбылыстар – сөйлеу барысында қалыптасқан морфонологиялық құбылыстар» [4, 38].

Қорыта келгенде, дыбыс алмасулары фонетика мен морфология салаларының заңдылықтарына көне бермейтін, сөзжасам тәсілінің де талаптарына жауап бере бермейтін аралық (фонетика, морфология, семантиканың үшеуіне де белгілі бір дәрежеде қатысты) құбылыс болып табылады. Дыбыс алмасуларына байланысты құбылыстардың барлығы тілдің даму тарихымен тікелей байланысты болғандықтан, көп жағдайда фонологиялық шарттылық орын алады. Морфонологиялық құбылыстар артикуляция мен акустикаға байланысты болмағандықтан, оны фонетика ережелерімен түсініруге келмейді. Бір позицияда түрлі өзгеріс пайда болып, ауытқу жиі кездеседі. Сондықтан дыбыс алмасулары таза фонетикалық себептермен жүзеге аспайды және олардың өзгеруіне басқа да факторлардың әсері болады, олардың морфонологиялық құбылыс ретінде қарастырылуының басты себебі осы.

Әдебиетер

- 1 Моллова М.К. Истории тюркского вокализма // Вопросы языкознания. – 1966. – №2. – С. 56-65.
- 2 Золхоев В.И. Фонология и морфология в агглютинативных языках. – Новосибирск, 1980. – 143 с.
- 3 Закиев М.З. О тюркской морфологии // Советская тюркология. – Баку, 1984. – №7. – С. 11-18.
- 4 Айғабылұлы А. Қазіргі қазақ тілі. Морфонология. – Алматы, 1999. – 199 б.
- 5 Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1952. – Т. XI. Вып. 2. – С. 135-143.
- 6 Строй тюркских языков. – М., 1978. – 618 с.
- 7 Кайдаров А. Структура односложных корней в казахском языке. – Алма-Ата, 1986. – 388 с.
- 8 Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. – М.: Наука, 1965. – 142 с.
- 9 Кiekbaev Д.Г. О передвижении гласных в башкирском языке // Ученые записки Башкирского государственного пединститута. – Уфа, 1956. – Вып. VIII. – С. 370-381.
- 10 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1986. – 302 с.

References

- 1 Mollova M.K. Istoriya tyurkskogo vokalizma // Voprosy yazykoznanija. – 1966. – №2. – S. 56-65.
- 2 Zolhoev V.I. Fonologiya i morfonologiya v agglutinativnyh yazykah. – Novosibirsk, 1980. – 143 s.
- 3 Zakiev M.Z. O tyurkskoy morfonologii // Sovetskaya tyurkologiya. – Baku, 1984. – №7. – S. 11-18.
- 4 Aygabylyly A. Qazirgi qazaq tili. Morfonologiya. – Almaty, 1999. – 199 b.
- 5 Malov S.E. Drevnie i novye tyurkskie yazyki // Izvestiya AN SSSR. Otdelenie literatury i yazyka. – M., 1952. – T. XI, vyp.2. – S. 135-143.
- 6 Stroy tyurkskih yazykov. – M., 1978. – 618 s.
- 7 Kaydarov A. Struktura odnoslozhnyh korney v kazahskom yazyke. – Alma-Ata, 1986. – 388 s.
- 8 Cherkasskiy M.A. Tyurkskiy vokalizm i singarmonizm. – M.: Nauka, 1965. – 142 s.
- 9 Kiekbaev D.G. O peredvizhenii glasnyh v bashkirskom yazyke // Uchenye zapiski Bashkirskogo gosudarstvennogo pedinstitutu. – Ufa, 1956. – Vyp. VIII. – S. 370-381.
- 10 Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov. – M., 1986. – 302 s.

УДК 811.512.122'373

Б. Рысбай

к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: rbibigul@mail.ru

Язык – живое явление

В статье рассматриваются вопросы определения уровней языка, а также различные точки зрения ученых относительно их классификации. Особое внимание обращается на рассмотрение сложившегося в более позднее время раздела языкознания – словообразования в его различных системных проявлениях: взаимообусловленность с языковыми единицами и языковыми уровнями, его место и функции в системе языковых ярусов. Наряду с этим автор анализирует переход одних языковых единиц в другие (переход звуков, переход одних частей речи в другие, а также одних членов предложения в другие) и взаимный переход языковых ярусов (переход словосочетания в сложное слово и др.). В статье также затрагивается вопрос о том, какую роль занимает промежуточный слог в тесной взаимосвязи всех уровней языка, описываются различные процессы, происходящие в языковых ярусах (конверсия, лексикализация), а также реализация функции языка как целостной системы. Автор придает особое значение переходным процессам языка, выполняющим важную роль в эволюционных трансформациях языковых единиц, их изменчивости, переходности и взаимной дополняемости, что представляет собой закономерное явление в процессе развития языка.

Ключевые слова: язык, языковой уровень, языковой ярус, система языка, языковые единицы, переходность, словообразование, промежуточный уровень.

Б. Рысбай

Тіл – жанды құбылыс

Мақалада тілдік деңгейлерді (қабаттарды) анықтау мәселесі, оларға қатысты ғалымдардың әртүрлі пікірлері қарастырылады. Әсіресе тіл білімінде кеш танылған сөзжасам саласының әртүрлі жүйеде қарастырылуына, оның тілдік бірліктеріне, тілдік деңгейлерге қатысына, тілдік қабаттардан алатын орны мен атқаратын қызметіне назар аударылады. Сонымен қатар тілдің тарихи даму барысында әрбір деңгейдегі тілдік бірліктердің бір-біріне (дыбыстардың алмасуы, сөз таптарының бір-біріне ауысуы, сөйлем мүшелерінің бір-біріне ауысуы т.б.) және тілдік қабаттардың өзара (сөз тіркесінің күрделі сөзге ауысуы т.б.) ауысып отыруы, барлық деңгейлердің өзара тығыз байланысында аралық буынның (аралық деңгейдің) алатын орны, тілдік қабаттарда жүретін әртүрлі үдерістер (конверсия, лексикалану т.б.), түптеп келгенде тілдің біртұтас жүйе ретінде танылуына қызмет атқаратыны кеңінен сөз болады. Мақалада тілдік бірліктердің өзгеріп, ауысып, бірін-бірі толықтырып отыруда маңызды рөл атқаратын ауыспалық процеске аса мән беріледі.

Түйін сөздер: тіл, тілдік деңгей, тілдік қабат, тілдік жүйе, тілдік бірліктер, ауыспалылық, сөзжасам, аралық деңгей.

B. Rysbay

Language – a living phenomenon

The article deals with the determination of the levels of language, as well as different points of view of scientists on their classification. Particular attention is drawn to the existing at a later time, a branch of linguistics - word-formation in its various systemic manifestations: the interdependence of linguistic units and levels of language, its place and function in the system of language tiers. In addition, the author examines the transition of one language to the other units (transition sounds, moving some to other parts of speech, as well as some of the sentence in the other) and the mutual transition linguistic lines (transition phrases in a compound word, etc.). The article also addresses the question of what role is an intermediate syllable in close relationship of all levels of language, the different processes in the language tiers (conversion, lexicalization), and the implementation of the function of language as a complete system. The author emphasizes the transient language plays an important role in the evolutionary transformations of language units, their variability, transitional and mutual complementarity.

Key words: language, language skills, language tier, system of language, linguistic units, transience, word formation, the intermediate level

Язык – целостное сложное явление, состоящее из небольших систем, представляющих собой подсистемы языка. Языковыми систе-

мами ученые называют уровни, либо ярусы языка. В языковой системе существует свои методологические основы исследования лин-

гвистических уровней, либо языковых ярусов и определения особенностей их взаимосвязи. Определение уровней языка является важной и значимой проблемой. Если обратиться к точкам зрения ученых относительно выделения и описания языковых уровней, то единого и однозначного мнения не существует. В выявлении языковых ярусов ученые предлагают их классификацию по двум основаниям: по языковым единицам (Э.Бенвенист, Ю.С.Степанов, А.Т.Кривонос, В.И.Кодухов, Н.А.Кобрина, Б.Н.Головин и др.), а также по выполняемой им функции (Е.Ф.Киров). Ю.Степанов выражая точку зрения о том, что «...уровнем языка называется та часть его системы, которая имеет соответствующую одноименную единицу», подразделяет языковые единицы на следующие: фонемный уровень, морфемный уровень, словарный уровень, уровень сочетаемости слов и уровень предложений. По мнению ученого, отсутствие специальных единиц, определяющих стилевую систему, не позволяет относить их к числу языковых уровней [1,218], однако в некоторых случаях стилевой уровень вводится в число других языковых уровней (Ю.Д.Дешериев). Языковые уровни (фонема, морфема, слово, словообразовательные типы, уровни морфологических и синтаксических категорий (Б.Н.Головин)) В.И.Кодухов подразделяет их на два типа: основной и промежуточный. При этом к основным уровням относит фонетико-фонологический, морфемно-морфологический, синтаксический и лексико-семантический, а к промежуточному уровню морфонологический, словообразовательный и фразеологический ярусы [2,137]. Казахский ученый З.Бейсембаева отмечает: «... к основным уровням языка относятся: фонема, лексика, синтаксический, а также текст. Функциональные особенности языковых явлений не служат основным критерием в разграничении языковых уровней. В связи с этим в определении уровней языка необходимо опираться на языковую единицу. Это означает, что каждому уровню языка должны соответствовать единицы, свойственные только ему (они не должны присутствовать в других уровнях и должны служить только для определенного уровня). Например, фонема имеет отношение только к фонетике, лексика — к лексикологии, морфема — к морфологии, словосочетания и предложения — к синтаксису» [3,94]. Таким образом, перечисленные выше точки зрения позволяют сделать вывод о том, что в определении языковых уровней ученые преимущественно

опираются на функции языковых единиц. Отсюда вытекает следующий вопрос: что является языковой единицей словообразования как отдельного, самостоятельного раздела языкознания?

В казахском языке словообразование как отдельный раздел языкознания является языковым процессом, сложившимся в более позднее время. В то время, когда словообразование не выделяли как отдельный раздел языкознания и рассматривали его в составе частей речи, не обращалось достаточного внимания общим теоретическим вопросам словообразования как науки о языке. В результате такого подхода к словообразованию, общие теоретические вопросы оставались вне поля зрения ученых, между тем все их внимание было сосредоточено вокруг образования отдельных частей речи. Именно этот факт привел к тому, что отдельные вопросы словообразования оставались не изученными. В казахском языкознании словообразовательная система долгое время рассматривалась в системе частей речи в морфологии, некоторые из них — в лексикологии и только в конце 80-ых годов прошлого столетия стало выделяться в отдельный раздел языкознания. По изучению словообразования как отдельного раздела языкознания стали выходить в свет монографические труды, учебники и учебные пособия, что позволило определить метаязык словообразования как самостоятельного раздела науки о языке, определить его объект, методы, содержание и языковые единицы, имеющие непосредственное отношение к способам образования слов в казахском языке. Однако на сегодняшний день существует множество проблем по изучению словообразовательного потенциала казахского языка, требующих своего решения. Например, отношение словообразовательной системы к уровням языка, ее место в языковых ярусах и др.

Дефиниции таких терминов, как фонема, морфема, слово, словосочетание и предложение широко известны научной общественности, как правило, такие единицы языка встречаются во многих языках. В казахском языкознании точку зрения о языковой единице словообразования и ее отношении к уровням языка З.Бейсембаева выражает следующим образом: «... единица словообразования — производное слово. Производное слово как готовое наименование, состоящее из лексики, корневой и словообразовательных морфем (т. е. путем синтетического способа) вводится в содержание морфологии. Поэтому, ввиду отсутствия единицы, присущей только ей, мы не можем увидеть словообразо-

вание в ряду языковых уровней. В связи с этим словообразование следует отнести к промежуточному уровню, который находится между лексикой и морфологией» [3,94]. По мнению Э.В.Севортяна «Словообразование грамматического типа, подчиняясь словарю, служит ему, что реализуется посредством грамматических способов и приемов. Такая особенность словообразования свидетельствует о том, что оно занимает особое место в составных частях языка — между грамматическим явлением и основным словарным фондом [4,17]. Такая точка зрения позволяет заметить своеобразие словообразования. Точка зрения Ю.С.Степанова тесно соприкасается с мнением Э.В.Севортяна: «... система словообразования получает точно очерченное место между лексикой и грамматикой» [1,156].

Из приведенных точек зрения ученых наблюдается, что словообразование представляет собой промежуточное звено между лексикой и грамматикой, фонетикой и лексикологией.

Словопроизводство, являясь процессом порождения производной формы, вступает в связь со всеми уровнями языка. Это связано с тем, что в языке нет ни одного языкового явления, которое не было бы взаимосвязано с другими подобными явлениями и не нуждалось бы в них. То обстоятельство, что словообразовательная система каждого языка до последнего времени рассматривалась в составе морфологии, реже — лексикологии, указывает на их тесную связь между собой. Например, причина во взаимосвязи словообразования и морфологии состоит в том, что оба раздела языкознания исследуют состав слова. И если морфология, разграничивая состав слова, на корень и вспомогательные морфемы и выделяя словоизменяемые формы, исследует его лексические и грамматические значения, то словообразование, разграничивая состав производного слова на основное, корневое слово и словообразовательные формы, рассматривает его словообразовательные значения. Значит, если морфология рассматривает производное слово по отношению к его принадлежности к какой-либо части речи, словообразование изучает производное слово по таким отличительным признакам, как способ, тип и образец образования слова, его продуктивность и непродуктивность. В процессе развития языка переход одних частей речи в другие, т. е. образование новых слов посредством конверсионного метода показывает на связь морфологии со словообразованием.

Обогащение и пополнение словарного состава языка путем образования новых (производных) слов с помощью способов словообразования, связано с лексикологией. Значит, после образования производного слова оно становится объектом лексикологии и вводится в словарный состав языка. Лексикология — это отдельная область языкознания, которая исследует современное состояние словарного состава языка и аспект его исторического формирования. Словообразование наряду с морфологией и лексикологией находится в тесной взаимообусловленности с другими разделами языкознания — фонетикой, синтаксисом и др. Связь словообразования с фонетикой можно пронаблюдать из следующего: в результате чередования и соответствия звуков в процессе исторического развития языка, слова подвергаются изменениям их формы вследствие которого образуется новое значение, что происходит на основе словообразовательного процесса. Например: *тон — тоң, өс — өш* и др. Наряду с этим присоединение к основному слову словообразовательных форм по фонетическим закономерностям языка изучает морфонология. Значит, словообразование посредством использования своих словообразовательных аффиксов вступает в связь с фонетикой и морфонологией. Между тем переход словосочетаний в сложные слова на основе процесса лексикализации, употребление членов предложения, как и частей речи, вместо друг друга по способу выполняемой функции в предложении, либо формирование производного слова на основе частотного использования в другой функции слов помимо устоявшейся их позиции в системе высказывания, указывает на закономерность взаимосвязи синтаксиса и словообразования. Таким образом, словообразование тесно связано со всеми уровнями языка и сосуществует с ними, подчиняясь общим законам функционирования языка. Несмотря на то, что языковые уровни находятся в тесном взаимодействии и взаимосвязи друг с другом, они отличаются посредством объекта своего исследования, сохраняя при этом свою автономность. Наряду с тем, что словообразование находится в непрерывной взаимосвязи с уровнями языка, объединяет все языковые ярусы, связывая их между собой, и как промежуточный процесс служит для развития языка. Это представляется нам вполне закономерным явлением, так как принадлежность производных слов, образованных с помощью словообразовательных способов (фонетико-семантический, семантический, синтетико-семанти-

ческий, аналитико-семантический) к частям речи и функции, выполняемые ими, определяется и формируется только после словообразовательных процессов.

Кроме того, словообразование как промежуточный процесс выполняет важную функцию между синтаксисом и лексикологией. В процессе исторического развития языка происходит лексикализация словосочетаний, и их переход в число сложных слов представляет собой явление, связанное со словообразовательными процессами. Естественно, что взаимопереходность языковых единиц нельзя считать одномоментным явлением, это процесс, который происходит на протяжении длительного времени. В ходе длительного и частотного употребления свободные сочетания на первых порах используются в несвободном значении, затем, пересекая зону ограничения, последовательно переходят к именованию, обозначающим специальные значения. В связи с тем, что несвободные сочетания, использующиеся в несвободных значениях, представляют собой основу образования производных слов, они являются в словообразовательном процессе промежуточным связующим звеном. Переход свободных словосочетаний сначала в несвободные, затем — в сложные слова в полной мере свидетельствует о системном, т. е. последовательном развитии языка. То, что несвободные словосочетания образуются на основе свободных сочетаний, указывает на их связь с синтаксисом, выражение производного значения — со словообразованием и то, что это слово является производным — с лексикологией. Постоянные и непрерывные изменения, происходящие в языке, связаны между собой и следуют друг за другом. Словообразование — это языковое явление, которое, как и

основные уровни, имеет свойственные только ему языковые единицы, и способно создать особую промежуточно-уровневую систему.

Таким образом, несмотря на то, что каждый уровень языка имеет свою систему, они связываются между собой посредством определенных закономерностей языка и составляют его общую систему. Переход языковых единиц друг в друга свидетельствует о том, что развитие языка проходило в системном порядке. Об этом В.В.Бабайцева пишет: «Переходность — это такое свойство языка, которое скрепляет языковые факты в целостную систему, отражая синхронные связи и взаимодействие между ними, обуславливая взаимодействие между ними и обуславливая возможность диахронных преобразований [5,15]

В.Н. Мигирин в своей книге «Очерки по теории процессов переходности в русском языке» раскрывает основные проблемы переходных процессов, встречающихся на разных языковых уровнях, а также определяет свойственные для них признаки и виды трансформации. Он основательно и всесторонне рассматривает переходные процессы на уровне членов предложения, переходные процессы на уровне частей речи, переходные процессы на уровне синтаксических конструкций, а также переходные процессы на разных уровнях языка, считая их взаимосвязанными между собой. Ученый описывает каждый из этих процессов, глубоко изучая их суть [6].

Таким образом, язык — живое явление. Непрерывные изменения, происходящие на всех уровнях языка, т. е. явления и процессы находятся в тесной взаимосвязи друг с другом и сосуществуют вместе в общей ткани языка как целостной системы.

Литература

- 1 Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
- 2 Кодухов В.И. Общее языкознание. – М.: Высшая школа, 1974. – 303 с.
- 3 Бейсембаева З. Сөзжасамның тіл деңгейіне қатысы // Түркітану мәселелері: бүгін мен болашағы (халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары). – А., 2001.
- 4 Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М., 1962. – 643 с.
- 5 Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматике русского языка. – М.: Дрофа, 2000. – 640 с.
- 6 Мигирин В.Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке: уч. пособ. для студ. – Бельцы, 1971. – 199 с.

References

- 1 Stepanov Yu.S. Osnovy obshchego yazykoznaneya. – M.: Prosveshchenie, 1975. – 271 s.
- 2 Koduhov V.I. Obshee yazykoznaney. – M.: Vysshaya shkola, 1974. – 303 s.
- 3 Beysembaeva Z. Sөzjhasamnyң til deңgeyine қатысы // Tүrkitanu мәseleleri: byğini men bolashafy (halykaralық ғылыми-практикалық конференция материалдары). – А., 2001.
- 4 Sevortyan E.V. Affiksy glagolobrazovaniya v azerbaydzhanskom yazyke. Opyt sravnitel'nogo issledovaniya. – M., 1962. – 643 s.
- 5 Babaytseva V.V. Yavleniya perehodnosti v grammatike russkogo yazyka. – M.: Drofa, 2000. – 640 s.
- 6 Migirin V.N. Ocherki po teorii protsessov perehodnosti v russkom yazyke: Uch. posob. dlya stud. – Bel'tsy, 1971. – 199 s.

ӘОЖ 81'271; 82.085; 808.5

Г.А. Машинбаева

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: gulnaznuki@mail.ru

Ақпараттық бағдарламалар тіліндегі саяси эвфемизмдер

Мақала қазіргі тіл білімін зерттеу саласындағы өзекті бағыттардың бірі БАҚ құралдарының тілін талдауға арналады. Автор еліміздегі мемлекеттік және тәуелсіз арналардан беріліп жүрген ақпараттық, ақпараттық сараптамалық бағдарламалардың мәтіндерінде кездесетін саяси эвфемизмдердің БАҚ тілінің ауқымды бір бөлігін құрайтындығын айта келе, олардың қолданыстағы мағынасын талдап көрсетеді. Мақалада саяси эвфемизмдерді теледидар тілінің негізгі ерекшеліктерінің бірі етіп көрсетеді және мысалдар арқылы саяси эвфемизмдердің БАҚ тіліндегі синонимдік қатарын көрсетуге тырысады. Сондай-ақ мақалада ақпаратты көрерменге тікелей жеткізу мәтіндерінде саяси эвфемизмдер бұқара халықты үрейлендірмеу, қандай да бір оқиғаны жеңілдетіп жеткізу, оқырманға оқиға туралы оң баға беру функцияларын атқаратынын айтады.

Сондай-ақ автор, ақпарат құралдарының тілінде қолданылатын саяси эвфемизмдер бұл – тіл мәдениетін, сөйлеу мәдениетін көтеруге септігін тигізеді, тілді әдеппен жұмсай білуге үйретеді және газет бағаналарындағы эвфемистік формалардың әлеуметтік сипаты басым болады деп есептейді. Мақалада газет публицистика тіліндегі эвфемизмдердің әлеуметтік сипатымен ерекшеленетінін, сөздің эвфемистік мағынасын да тілдің «өз ішінде» ғана емес, тілдік ұжымның этикалық-моральдық, дүниетанымдық ерекшелігімен, экономикалық, қоғамдық-саяси өмірімен байланыстыра қарау құбылыстың мәнін айқындай түсетіндігін айтады және эвфемизм сөздің ұғым-түсінігін сыпайылап әдемілеп, ұштап тілдік құбылыстардың ерекше стильдік қызметте жұмсалыуына себепші болады.

Түйін сөздер: қоғамдық саяси лексика, саяси эвфемизмдер, ақпарат, ақпаратты қабылдаушы, БАҚ тілі.

Г.А. Машинбаева

Политические эвфемизмы в языке информационных программ

В статье рассматриваются основные направления современного языкознания в области исследования языковых средств масс-медиа. Автор на материале текстов государственных и независимых информационных и информационно-аналитических программ, а также газет и журналов, исследует политические эвфемизмы языка СМИ, их значения и смысл, применяемые в различных контекстах. Также в статье исследуются особенности использования политических эвфемизмов в языке телевизионных передач, приводятся примеры политических эвфемизмов СМИ, и на их основе строятся синонимические ряды. Изучены методы воздействия на массовое сознание телезрителей посредством использования политических эвфемизмов, а также функции языка СМИ, рассмотрены виды многозначного прочтения текстов и осознания.

Таким образом, широкие возможности использования политических эвфемизмов свидетельствуют о высоком уровне языка культуры, о развитии разговорного жанра в публицистике и языке СМИ. Автор анализирует методы исследования печатного слова, социальный характер статей, формирование массового сознания посредством СМИ. В статье исследуются особенности периодики, эвфемистическое значение слов и выражений, используемых в публицистике, морально-этическое значение слов и выражений, характер общественно-политического влияния СМИ. Автор анализирует взаимосвязь языка СМИ и экономического и социального состояния государства, определяет границы использования политических эвфемизмов и развития общественного мнения.

В заключении автор статьи приходит к выводу, что использование эвфемизмов, как в художественных текстах, так и в языке масс-медиа, свидетельствует, во-первых, о богатстве языка, во-вторых, о постоянном повышении и разностороннем развитии культурного мировоззрения народа.

Ключевые слова: общественная политическая лексика, политические эвфемизмы, информация, рецензент, язык СМИ.

The political euphemisms in the language of information programs

This article discusses the main directions of modern linguistics in the study of the language of mass media. Author on the material of different informational texts of the state and independent analytical programs, and also newspapers and magazines, investigates political euphemisms of the mass media language, their meaning and the sense used in various contexts. The article also examines the using of particular political euphemisms in the language of television programs, political euphemisms in the language of mass media, and built synonymous lines based on these examples. Methods of impact on mass consciousness of TV viewers by means of using the political

euphemisms, and also function of the mass media language are considered, the possibility of pressure upon public opinion, types of multiple-valued reading of the texts and their understanding are studied.

Thus, extensive using of political euphemisms indicates the high level of the culture language, the development of the colloquial genre in journalism and the mass media language. The author analyzes the research methods of the periodicals, the social character of articles, and formation of the mass consciousness through the media. The article examines the particular periodicals, euphemistic meaning of words and expressions used in journalism, moral and ethical meaning of words and expressions, and the nature of social and political influence of the media. The author analyzes the relationship between the language of media and the economic and social condition of the state, defines the boundaries of the using of euphemisms and political development of public opinion.

At the end, author concludes that the using of euphemisms, as in literary texts and language of the media, shows, first, the richness of language, and secondly, the continuous improvement and diversifying of the cultural outlook of people.

Key words: public political lexicon, political euphemism, information, recipient, the language of mass media.

Грушиннің пікірінше: «Ақпарат дегеніміз – бұл белгілі бір объектінің немесе оқиғаның жай-күйі туралы ақпарат алушының білімінің белгісіздігін жоюдың амалы» [1,5].

Журналист құнды материалды, яғни ақпаратты құқықтық, саяси, эстетикалық, діни, этикалық, көркем қызметтегі бағыттардан алады. Бұл құнды категориялар қоғамда жасалады. Журналист оны мәніне, халқына, сұранысына қарай нақты факті ретінде қолданады. Ол ақпарат жасау барысында қалың аудитория мүмкіншілігін ескереді. Бұл – басты шарт. Ол өз материалын қарапайым ауызекі сөйлеу тілімен құрастырғанның өзінде «өліп қалды», «соғыс басталды», «өртеніп кетті», «атып кетті», «түрмеге түсті», «бандит», «қарақшы» деудің орнына бүркемелеп, басқаша атайды. Мысалы: «өліп қалды» – «қаза тапты», «соғыс басталды» – «дүмпу болды», «бас көтерді». Сөздерді бұлай қолдануды қазіргі қазақ тілінде саяси эвфемизмдер деп атайды.

Эвфемия құбылысы мен табу өзара тығыз байланысты. Әдетте табу дегеніміз – әлдеқандай себептермен (наным-сенім, саяси, әкімшілік, т.б.) тыйым салынған атаулардың басқаша сөзбен аталуы, ауыстырылуы. Адамның өзге де заттар мен құбылыстардың аттарын өз атымен атамай, басқаша ат беру ең алдымен ерте замандағы мифологиялық ойлаудың формасымен тығыз байланысты.

Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдердің тілдік табиғатын зерттеуге арналған Ә. Ахметовтың «Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдер» [2, 305], азербайжан тіліндегі табу мен эвфемизм құбылысына арналған Х.М. Джаббаровтың «Табу и эвфемизмы в азербайджанском языке» [3, 27], Н. Исмадуллаевтың «Эвфемизмы в современном узбекском языке» [4, 153] деген еңбектерін, И.Л. Циртаутастың «К вопросу о табу и эвфемизмах в казахском, киргизском, узбекском языках» [5, 23-31], Ш.Ч. Саттың

«Табу и эвфемизмы в тубинском языке» мақалаларын [6, 42-45 бб.] атап айтуға болады.

Эвфемизмнің тұрақты белгілері, біріншіден, тыйым салынған сөздерді (мифологиялық, діни, саяси, әкімшілік, идеологиялық, т.б.) басқа атаулармен ауыстыру, екіншіден, белгілі бір тілдік ұжымда айтуға ұят саналатын сөздерді (кейбір дене мүшелері, жыныстық қатынасқа байланысты атаулар, физиологиялық зат алмасумен байланысты атаулар, т.б.), үшіншіден, сөйлеуші ұғымында, түсінігінде «дөрекі», «әдептілікке» жатпайды-ау деген сөздерді басқаша сөздермен (қарапайым лексика) ауыстыру, төртіншіден, тыңдаушыға «жайлы», «жағымды» болып көрінетін сөздерді таңдау, талғау. Міне, бұл аталғандарды эвфемизмдердің тұрақты белгілері деп атауға болады. Қоғамдық сананың өзгерілуі, мысалы, мифологиялық ойлау жүйесінің орнына прагматикалық ойлаудың басым сипатқа ие болуы, сондай-ақ діни сананың орнына ғылыми сананың орнығуы эвфемизмдердің өзгеруіне, ескіруіне, жаңарып-жаңғырып отыруына қатты әсер ететін фактор екені сөзсіз. Сондай-ақ эвфемизмдердің мағыналық-семантикалық тұрғыдан бірде көнеріп, бірде жаңарып отыратын ерекшелігі ең алдымен қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзгерістермен де тығыз байланысты.

Эвфемизмдер – тілдің сөздік құрамын байытады, синонимдік қатарын көбейтеді;

– функционалдық-стильдік айырымдарды тереңдетеді;

– тіл мәдениетін, адамның жеке мәдениетін қалыптастыруға әсер етеді;

– сөз этикеті нормаларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Міне, бұл айтылғандар эвфемия құбылысын екі өлшемде – жан-жақты және тереңдете зерттеудің өзектілігін көрсетеді.

Әдеттегі эвфемизмдер жеке адамдар арасындағы коммуникативтік қолайсыздықты бол-

дырмауды көздейді де, жеке бастық қатынасқа тән сипатқа ие болады. Ал телеақпараттық хабарлардағы эвфемистік формалардың әлеуметтік сипаты басым болады. Мысалы, жеке коммуниканттар арасында адресатқа «*еңбек ардагері*», «*құрметті демалыстағы адам*», «*зейнеткер*», «*қария*» деп сөйлеу *пензионер* деуден әлдеқайда сыпайы форма болып табылады.

Ақпараттық хабарлар тілінде, әсіресе, мемлекеттің сыртқы, ішкі саясаты, экономиканың әлеуметтік саласындағы саясат, қауіпсіздік, құқық қорғау, т.б. салалар эвфемизациялаудың объектісі болып табылады. Әдетте, жеке бастық қатынаста әлеуметтік қатынаста болсын, адамның психологиялық күйіне ауыр тиетін кейбір сөздер эвфемистік форманы қажет етеді. Мысалы, қылмыстық атаулармен байланысты көптеген сөздер эвфемизмдердің қатарында қаралып жүр. *Түрме, қамау* тәрізді көрермен психологиясына қолайсыз әсер тудыратын сөздер арнайы сөздермен бүркемеленіп беріледі. Яғни телеарналардан көрсетілетін бағдарламаларда журналистер *қамау, қамауға алу, түрмеге отырғызу, абақтыға жабу* сияқты нақты номинатив терминдерді көрермен алдында қолданудан қашқақтайды. Олар көрерменге психологиялық жағымсыз әсер қалдыратын атауларды өз тілдеріндегі арнаулы терминдермен атайды.

Отырғандардың тәртібі жақсы болса, күніне 2-3 сағат таза ауаға шығарылады («Хабар», «Талап пен тәртіп», 21.10.05).

Өмір бойы бас бостандығынан айрылғандар үшін арнайы камералар салуды біздің еліміз Ресеймен ақылдаспақшы («Хабар», «Талап пен тәртіп», 21.10.05).

Рақымишылыққа ілігу үшін қойылатын басты шарт олардың жасаған қылмысы ауыр қылмыс болмау керек («Қазақстан», 01.11.05).

Осы мысалдардағы қамалғандар сөзінің эвфемистік сипатын беретін қатар: «*отырғандар*», «*бас бостандығынан айрылғандар*» тіркестері арқылы «*ұрды*», «*ұрлады*», «*соқты*», «*ұрлықшы*», т.б. жағымсыз реңктегі қылмыстық атаулар бүркемеленіп қолданылған. Сөйлемде *түрмеден олардың қылмысы жеңіл болса шығарады* деуден гөрі «*рақымишылыққа ілігу үшін*» тіркесі сияқты саяси эвфемизмдер қазіргі теледидар тілінде кеңінен қолданылады.

Сондай-ақ «*салық төлеуден қашты*», «*адам өлтіргенді*» немесе «*ұрлықшыларды ұстады*», «*ұрланған ақша*», т.б. қылмыстық істерді тура мағынасында қолдану қай көрерменді болса да

жалықтырады. Мысалы *суыққолды болған қаржылар, қымқырған қаржы, жемқорлыққа бой алдырған – пара алған* деген эвфемистік форманың «*ұрланған*» деген формасын адресат қиындықсыз түсінеді.

Бірақ кейбір ақпарат таратушы агенттіктерінің хабарлауына, биліктен кеткен шенеуніктердің көбі жемқорлыққа бой алдырған («Қазақстан», С. Дауылбай, 13.12.05).

Жемқорлықтан бірінші орын полиция қызметкерлері болып отыр. Одан кейін қара тізімде жол полициясы мен өрт орталығы екен («Хабар», Арман Балтабайұлы).

Мемлекеттік басқару жүйесі, оған қызмет ететін идеологиялық аппараттардың қоғамдағы гуманизмге жат қатігездік іс-әрекеттерін анық айтудан, жалтарумен байланысты *бүркеме эвфемизмдер* қолданылады. Ондай іс-әрекеттерді өз атымен атау үрей шақырып, қорқыныш тудырады. Сондықтан үрей, қорқыныш, қолайсыздық туғызатын атауларды эвфемизмдермен бүркемелеу негізін іс-әрекетті былайғы жұрттан жасырын күпия органдарда, аппараттарда, мекемелерде жиі қолданылады.

Бұл мәселенің анық-қанығы анықталған соң, құзырлы орындар арнайы шешім қабылдайды (Арман Балтабайұлы, 18.11.05).

Билік басына жаңа адамдар келгенімен билік келбеті өзгерген жоқ (Арман Балтабайұлы, 18.11.05).

Көлік иесі техникалық қызмет көрсету орнына жол полициясына немесе басқа да құзырлы мекемеден анықтама қағазын әкелуі керек («Информбюро», Д. Қонысбек, Солтүстік Қазақстан облысы, 31.10.05).

Мұндағы «*билік басы*», «*құзырлы орындар*», «*құзырлы мекемеден*» сияқты мемлекеттік орындар атауларын журналистер сөздік қайталауларға жол бермеу мақсатында қолданған. Осы мысалдарға ұқсас журналистер қызмет, мамандық атауларын да халыққа қарапайым тілмен түсінікті етіп жеткізуге талпынады.

Ал «қарға қарғаның көзін шұқымайды» демекші, алатаяқтылар бұл іске немқұрайлы қарады («КТК», «Күндерек», Кенже Жұман).

Оқиганың болған жеріне келген тәртіп сақшылары істі лезде тындырды («КТК», «Күндерек», Жазира Бегалы).

Президент қалам тербегендерге ел қамын ойлауды тапсырды («Рахат» арнасы, Кенже Жұманұлы, 21.04.05).

Бұл мысалдардағы «*алатаяқтылар*» – МАИ қызметкерлері, «*тәртіп сақшылары*», «*құқық сақшысы*» – полиция қызметкерлері, «*қалам*

тербегендер» – жазушылар деген мағынаны білдіреді.

Теледидар хабарларында жиі кездесетін «*атқамінер мырзалар*», «*депутат мырзалар*», «*билік басындағылар*» тәрізді, яғни ақпараттың нақтылығы жоқ, ешкімнің аты-жөні айтылмайтын сөз топтарын әмбебап штамптар деп атадық. Штамптың соңғы типін қолданушылар әлдекімді сынаған болып, шындыққа ара түскен болып, белгісіз біреудің көлеңкесімен күресіп жүреді.

Жоғарыда айтылған перифраз штамптар, әмбебап штамптар ақиқатты боямалап көрсетудің, шындықты бүркемелеудің, ақиқатты айналып өтудің эвфемистік формалары. Субъект (сөз иесі) белгілі бір мақсатпен, себептермен ақиқатты тура айтпай, айналып өтеді немесе шындықты бүркемелейді. Яғни, ақиқат шындық (денотат) табуға айналады. Ал жоғарыда сөз болған перифраз штамптар, жылтырақ штамптар, әмбебап штамптар сол табудың эвфемистік субституттары болып табылады.

Кейбір басшылар құр шөппен ауыз сүртіп, ел ахуалын түзеген сыңай танытады.

Бұл мәселенің нақты түйіні – билік басындағылардың шешімінде болса керек.

Елбасының Жолдауын жоғары бағалаған депутат мырзалар ауыл-ауылға үлкен жауапкершілік арқалап қайтты.

Сондай-ақ бағалауыш мәнде қолданылатын тіркестер теледидарлық хабар тілінде көп кездеседі. Қоғам өміріндегі кез келген құбылыс әлеуметтік-идеологиялық бағалаудың нысаны бола алады. «Бағалау дегеніміз = *тіл + ойлау + шындық немесе ақиқат (реальды өмір)* трихотомиясының нәтижесі болса, ал бағалаудың семантикалық категориясына бағалауыштық жатады. Сондықтан да баға – адам санасында үнемі тоқтаусыз жүріп жататын процесс және ол адамның ойлау қабілеті арқылы іске асатын интеллектуальды-психикалық акт болып табылады» [7,63 б.]. «Атқамінерлер», «ат төбеліндей шенеуніктер», «ұлықтар», «ортан қол шенеунік» тіркестері негативті әлеуметтік-бағалауыштық мәнде, ал «іс басында отырғандар», «лауазым иесі», «төменгі шенеуніктер» – позитивті әлеуметтік-бағалауыш мәнде қолданылатын тіркестер болып саналады.

Бұл істің мән-жайын шешуде ауыл атқамінерлері де дәрменсіз болып шықты («Қазақстан», «Елден хабар», Ә. Шаймерден).

Ат төбеліндей шенеуніктердің халық мүддесіне тиіп-қашып қарайтыны көңілге кірбің ұялатады («31 арна», «Информбюро», Шынар).

Ұлықтар Астанаға көшуден неге қашқайды? Астананың суығынан ба екен, әлде оңтүстік астананың той-думанын қимай ма?

Мерзімді баспасөз, теледидар, радио хабарлары тілінде жиі жұмсалатын, тұрақты қолданылатын сөз орамдарының ерекше түрі бар. Олар – эвфемистік перифраздар. Олардың біразы мына тәрізді: «*қанатты металл*» – *алюминий*, «*қара алтын*» – *мұнай*, «*ақ алтын*» – *мақта*, «*ақ ұлпа*» – *қар*, «*дала аруы*» – *жүгері*, «*теңіз алыптары*» – *киттер*, «*қыр баласы*» – *ауыл баласы*, «*солтүстік еркелері*» – *страустар*, «*алла үйі*» – *мешиіт*, «*саналы сандық*» – *компьютер*, «*темір тұлпар*» – *машина*, «*Алтайдың ар жағынан келген қандастар*» – *оралмандар*, түрме т.б.

Австралияның оңтүстігінде теңіз алыптары (киттер) қырылуда («Хабар», 25.10.05).

Онсыз да ата-баба тәжірибесінен білетін қыр баласы осы кәсіптен мол пайда табамын деп ойлайды («Елден хабар», М. Баймолда, 10.11.05).

Қария қолындағы қанаттылардың қатерден аман екеніне сенімді («НТК», 1.11.05).

Ауыл қара домалақтары кешкісін жарпазан айтуға шықты («НТК»).

Темір тұлпарды ерттеп мінген Гуля апай мұнсыз жұмыс бітпейді дейді («Хабар», Руслан Оспанов, 08.03.05).

Күнкөріс үшін осы ауыр темірді қолға алдық дейді әйелдер қауымы («Астана», «Осы сағатта», 14.04.06).

Кей аудандарда ақ ұлпаның қалыңдығы бір метрге жеткен екен («Оңтүстік астана», Данияр Меңлібеков, 24.12.04).

Бұл мысалдардағы эвфемистік перифраз сөздердің лингвистикалық дәрежесі осы күнге дейін анық емес. Лингвистикалық зерттеулерде бұл *газети фразеологизмдер, перифраздар, газети стандарттар, газети штамптар* әртүрлі аталып жүр. Кейбір зерттеулерде перифраздар «*көркем перифраздар*» және «*штамп перифраздар*» делініп, парқы ажыратылып қарастырылып жүр. Саяси-әлеуметтік іс-шараларды нақты атамай, жалпылап жеткізу де ақпараттық хабарлардың үрдісіне айналған. Осындай сөздер теледидар лексикасының бір бөлігін құрайды.

Президент журналистердің сайлау алды науқанында журналистік этиканы сақтауға шақырды (Арман Балтабайұлы, «Хабар», 21.10.05).

Бүгін Азербайжан елінде үгіт-насихат науқаны аяқталды («Қазақстан» С. Дауылбай, 04.11.05).

Төрағаның сөзіне қарағанда қол жинау науқанында бірқатар заң бұзу оқиғалары да тіркелген («Қазақстан», М. Тұрмағамбетов, 26.10.05).

Саяси науқан жақындағалы бері Путиннің төбесі көріне қоймаған соң, ол ойын ақи-тақи паш етті («Мезгіл», 24.04.04).

Бірақ қоғамда ол дәл шешімін таппай, басы ашық мәселе ретінде қалып қойды.

Үкімет елдегі бұл игілікті істерді қалтасынан қаржыландырып отыр (Арман Балтабайұлы, 16.11.05).

Кәсіпорын болса Нұралыға көмек қолын созудан бас тартып отыр екен.

«Сайлау алды науқаны», «қол жинау», «саяси науқан» – сайлау мәселесіне қатысты, «бір үстел басына жинау» – жиналыс өткізу, «басы ашық мәселе» – белгілі мәселе, «қал-

тасынан қаржыландырып» – бюджеттен төлеп отыр, «көмек қолын созудан» – көмектесуден деген мағынаны білдіреді.

Ақпараттық хабар тілінің басым бөлігін саяси эвфемизмдер құрайды. Мұның басты себебі, саяси қоғам, халық өмірінде болып жатқан әлеуметтік мәселелерді бағалаушылық мәнде жеткізу, екіншіден, қоғамда болып жатқан қылмыстық істер, кереғар қылықтарды халық санасына ишараттап беру, үшіншіден, журналистердің уақыт үту мақсатында дайын қалыптарды қолдануы. Алғашқы аталған екеуі кейде жаңа ұғымдар туындатып, байыптап, дамытуға әрекет жасаса, үшіншісі, керісінше, тілдің дамуына кедергі жасайды. Қоғамдық өмірдің әр алуан саласына тән терминдер, номенклатуралық атаулардың эвфемизмге айналуы тележурналистердің меншігінде.

Әдебиеттер

- 1 Грушин Б.А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исслед. – М.: Политиздат, 1987. – 367 с.
- 2 Ахметов Ә. Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Мектеп, 1995. – 305 б.
- 3 Джаббаров Х.М. Табу и эвфемизмы в азербайджанском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.06. – Баку, 1972. – 27 с.
- 4 Исмагуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке. – Ташкент: Фан, 1964. – 153 с.
- 5 Циртаутас И. (Сиэтл, США) К вопросу о табу эвфемизмах в казахском, киргизском и узбекском языках // Советская тюркология. – 1976. – № 4. – С. 23-31.
- 6 Момынова Б. Қазақ газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Арыс, 1998. – 131 б.

References

- 1 Grushin B.A. Massovoye soznaniye: Opyt opredeleniya i problemy issled. – M.: Politizdat, 1987. – 367 s.
- 2 Akhmetov Ä. Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Мектеп, 1995. – 305 b.
- 3 Dzhabbarov Kh.M. Tabu i evfemizmy v azerbaydzhanskom yazyke: Avtoref. dis. kand. filol. nauk: 10.02.06. – Baku, 1972. – 27 s.
- 4 Ismatullayev N. Evfemizmy v sovremennom uzbekskom yazyke. – Tashkent: Fan, 1964. – 153 s.
- 5 Tsirtautas I. (Sietl, SShA) K voprosu o tabu evfemizmax v kazakhskom, kirgizskom i uzbekskom yazykakh // Sovetskaya tyurkologiya. – 1976. – № 4. – S. 23-31.
- 6 Momynova B. Қазақ газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Арыс, 1998. – 131 b.

УДК 81:001.12/.18
81'373; 001.4

Г. Б. Мадиева¹, Д. Б. Мадиева²

¹д. ф. н. профессор, ²докторант PhD Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
e-mail: gmadi@mail.ru

К вопросу изучения эвентонимов: постановка проблемы

В статье рассматриваются вопросы определения эвентонимов как класса имен собственных и ставятся некоторые проблемы их исследования. В ряду хрононимов выделяется класс слов, которые называют не только временные отрезки, но и события, проходящие в этот временной отрезок, т.е. названия событий. В связи с этим, особое значение и интерес представляет специфический разряд онимической лексики – эвентонимы, которые до настоящего времени не были предметом разностороннего изучения в казахстанской ономастике. Однако эвентонимы в большей или меньшей мере в настоящее время включаются в исследовательское поле в зарубежной лингвистике. Анализ научной литературы позволяет представить обобщенное определение этого термина: эвентоним – имя определенного события (исторического, культурного, социального). Более тщательное изучение этого термина и понятия, которое оно именуется, даст возможность детализировать дефиницию этого термина. С этой проблемой тесно связана другая – проблема определения ономаσιологического статуса эвентонимов. Эвентонимы могут выполнять характеризующую, информативную роль, не являясь статическими, они подвержены изменениям в связи с социальными переменами, расширением информационного пространства, возникновением новых событий и т.д.

Ключевые слова: имя собственное, оним, хрононим, геортоним, эвентоним.

Г. Б. Мадиева, Д. Б. Мадиева
Эвентонимдерді зерттеу мәселесі

Мақалада жалқы есімдерге жататын эвентонимдерді айқындау мәселесі және кейбір зерттеу мәселелері қарастырылады. Хронимдер қатарында оқиға атауларынан тұратын сөздер тобы да кездеседі. Осыған орай онимдік лексика қатарында арнайы эвентонимдер де айрықша қызығушылық тудырады, олар осы уақытқа дейін қазақстандық ономастикада жан-жақты зерттеу пәніне айнала қоймаған. Алайда эвентонимдер азды-көпті шетелдік лингвистикада зерттеліп жүр. Ғылыми әдебиеттерде бұл терминге мынадай анықтама беріледі: эвентоним – белгілі бір оқиға (тарихи, мәдени, әлеуметтік) атауы. Эвентонимдердің ономаσιологиялық мәртебесін анықтау мәселесі де маңызды болып табылады. Эвентонимдер сипаттаушы, ақпараттық рөл атқара алады, статикалық емес, олар әлеуметтік өзгерістерге, ақпараттық кеністіктің кеңеюіне, жаңа оқиғалардың пайда болуына және т.б. байланысты өзгерістерге бейім келеді.

Түйін сөздер: жалқы есім, оним, хрононим, геортоним, эвентоним.

G. B. Madiyeva, D. B. Madiyeva
To Issue of Studying Eventonims: Problem Statement

In the article issues of defining eventonims as a class of proper names are considered and some problems of their research are set. Among chrononims a class of words which name not only time spans, but also the events which are taking place in this time span, i.e. names of events is allocated. In this regard, emphasis and special interest is given to the specific category of onim lexicon – eventonims which weren't up to date the subject of versatile study in Kazakhstan onomastics. However at the present time eventonims to a greater or lesser degree are included in a research field in foreign linguistics. The analysis of scientific literature allows to present the generalized definition of this term: eventonim is a name of a certain event (historical, cultural, social). More thorough study of this term and concept which it names, will give a possibility to detail the definition of this term. Another problem – issue of defining onomasiological status of eventonims is closely connected with this problem. Eventonims can play a characterizing, informative role, aren't static, they are subject to changes in connection with social changes, expansion of information space, emergence of new events, etc.

Key words: proper name, onym, hrononym, heortonym, eventonym.

Имена собственные – обширный лексический пласт любого языка – представляют со-

бой значимый фрагмент языковой картины мира. Как известно, имена собственные (онимы, они-

мическая лексика) создаются в определенный исторический период конкретным народом. Априори и то, что функционирующая на определенной территории совокупность имен собственных представляет собой ономастическое пространство (В.Н. Топоров, А.В. Суперанская, В.И. Болотов, В.И. Супрун, И.В. Крюкова, Г.Б. Мадиева и др.), которое, по мнению многих ученых, может эволюционировать, качественно и количественно расширяясь в связи с увеличением объектов, необходимые с точки зрения человека в именовании, и изменении различных критериев ономастической номинации. Как отмечает М.В. Голомидова, «ономастическая система и соответствующее ей ономастическое пространство языка – неотъемлемая часть лингвокультурного опыта, и знание существующей сетки онимического обозначения в каждый конкретный исторический период направляет номинативную деятельность, регламентируя выбор зон денотации» [1, 33].

Это позволяет говорить о том, что имена собственные перманентно нуждаются в изучении как с точки зрения структурного онимобразования, так и с позиции их лексико-семантического наполнения, результаты которого свидетельствуют о ценностных ориентациях социума в определенный исторический период. Так, например, в онимический ряд современного городского ономастического пространства вовлекаются имена исторических и литературных персонажей и наименований, хранящиеся в когнитивном сознании носителей языка: названия ресторанов (*Версаль, Султан Бейбарс*), кафе (*Чингисхан, Золотой теленок*) и др., которые вызывают определенные рефлексивные ассоциации.

Наши исследования позволяют констатировать тот факт, что если топонимы (географические названия) и урбанонимы (собственные имена любых внутригородских топографических объектов) стали носить ярко выраженный национальный колорит, то эргонимы (названия объектов прагматического характера, т.е. собственные имена деловых объединений людей) полиязычны по своему происхождению. Это свидетельствует о характере языковой ситуации в Казахстане. Эргонимия открыта для заимствований, динамична, не подвержена строгому нормированию. Под влиянием социальных факторов происходят изменения и в других рядах ИС.

Все онимы могут быть дифференцированы на две крупные зоны: ядерную и периферийную. Ядерную зону заполняют,

прежде всего, антропонимы, т.к. именно антропонимы в большей степени обладают свойствами имени собственного, даются каждому человеку без исключения и составляют личную сферу человека. В ядерной зоне находятся и топонимы, которые, по мнению исследователей, содержат в себе информацию об окружающей действительности, быте и традициях того или иного этноса и являются историческими свидетелями происходящих в том или ином социуме, в той или иной местности событий.

Периферийное положение в ономастическом пространстве занимают эргонимы, порейонимы, фалеронимы, товарные знаки и др., которые отличаются слабой структурированностью и системностью [2, 8]. Необходимо помнить, что имена собственные, относимые к периферийной зоне, выполняют существенную, социально значимую роль и соотносимы с культурным развитием народа. Они образуют лексическим фоном, информативны, включают в себе социокультурные возможности. В периферийной зоне выделяются имена собственные составляющее поле идеонимов и поле прагматонимов.

Под термином *идеоним* (гр. *idéa* «идея» + *оним*) понимается совокупность различных категорий имен собственных, которые имеют «денотаты в умственной, идеологической и художественной сфере человеческой деятельности...» [3, 61]. К ним относятся *артионимы* (*артонимы*) – названия произведений изобразительного искусства, *библионимы* – названия любых письменных произведений (художественных, политических, научных, религиозных и т.д.), *гемеронимы* – названия органов и изданий периодической печати, *документонимы* – названия значимых документов, *поэтонимы* – имена собственные в художественной литературе, *хрононимы* – ИС исторически важного отрезка (периода) времени, *теонимы* – собственные имена божеств и др. [3]. В свою очередь, в зависимости от характера и специфики денотата, каждый из них подразделяется на отдельные виды. Термин *идеоним* в последнее время получил более широкую трактовку, т.к. в коллективной монографии *Теория и методика ономастических исследований* мы находим следующее его определение: «идеонимы, т.е. названия произведений духовной культуры (песен, танцев, сказок), становились известными далеко за пределами породившей их микросистемы...» [4, 63]. Таким образом, в идеонимической

системе прослеживаются гиперо-гипонимические отношения, обусловленные основными признаками объектов, подвергшихся номинации, названия которых и составляют эту систему. Прежде всего, необходимо отметить уникальность каждого данного объекта, которая обуславливает специфику мотивов его наименования и человеческого мышления.

Так, например, в исследовании О.А. Остапчука отмечается, что «основу мотивации артионимов составляют элементы образно-эстетической информации, содержащейся непосредственно в самом произведении искусства (прямая мотивация)». Е.В. Кныш констатирует: «артионим представляет собой концентрированный образ смоделированной ситуации, «аббревиатуру текста» [Цитируется по: 5, 31]. При помощи артионима художник пытается дать определенную информацию для понимания содержания своего произведения. Особый интерес представляет набор лексических средств языка, который привлекается для номинации произведений искусства.

Особая функция – указание на содержательные характеристики произведения, выполняемая артионимами, сближает их с другим разрядом ИС – *библионимами*, роль которых трудно переоценить. Библионимы выступают актуализаторами практически всех текстовых категорий. Как отметил Л.С. Выготский, «само название дается рассказу, конечно, не зря, оно несет в себе раскрытие самой важной темы» [6, 83]. Библионимы функционально обусловлены самим текстом, однако они могут «как предельно сжатая сверстка целого произведения», по мнению исследователей, представлять и сам текст.

По своему функциональному назначению близки к библионимам *документонимы*, которые призваны озаглавить какой-либо документ (договор, соглашение, закон, обращение, декларация и т.п., имеющие различный статус – международный, дипломатический, политический, общественный): *Конституция Республики Казахстан, Закон о языке, Всеобщая декларация прав человека, Международная конвенция по охране авторских прав*. Однако в силу своего предназначения, документонимы лишены некоторых признаков библионимов, например модальности. В числе документонимов выделяются названия, важные по своей значимости для того ли иного народа или социума в определенный исторический отрезок: *Декрет о мире, Декрет о земле, Потсдамское соглашение, Европейская социальная хартия*.

К слабо изученным разрядам идеонимов относятся хрононимы, геортонимы, теонимы. *Хрононимы* – собственные имена исторически значимых для общества этапов, периодов времени. А.В.Суперанская, давшая общий анализ хрононимам, выделяет следующие мотивы номинации временных отрезков:

- определенный день недели, который бывает один раз в году и отличается от других дней какими-либо особенностями (*Великий четверг*);
- определенный период времени, связанный с деятельностью одного человека (*Петровская эпоха, эпоха Гомера, восстание Кенесары*);
- определенный период времени, связанный с местом проведения значимого события (*Ялтинская конференция, Венский конгресс, Хельсинкская конференция*);
- условные описательные названия периода (*Средние века или Средневековье, Золотой век, эпоха Возрождения*);
- какое-либо событие, имевшее последствия в жизни народа (*Варфоломеевская ночь, Кровавое воскресенье*);
- хронологическая атрибуция отдельных пластов земной коры (*Девон, Карбон*).

Геортоним – название любого праздника, памятной даты, торжества, фестиваля. Как отмечают А.В.Суперанская (1973), Н.В.Подольская (1988), для празднования отводится один или несколько дней. Но каждый из праздников определен во времени, поэтому названия регулярно повторяющихся праздников, событий несут в себе временные коннотации и могут использоваться для обозначения времени, совпадающего со временем этих явлений (*Рождество – праздник и время в период Рождества, рождественские каникулы, Юрьев день – праздник и время древних договоров о найме рабочей силы*).

В ряду хрононимов выделяется класс слов, которые называют не только временные отрезки, но и события, проходящие в этот временной отрезок, т.е. названия событий. Хотелось бы обратить внимание, что особое значение и интерес представляет специфический разряд онимической лексики – *эвентонимы*, которые до настоящего времени не были предметом разностороннего специального изучения в казахстанской ономастике. Однако эвентонимы в большей или меньшей мере в настоящее время включаются в исследовательское поле в зарубежной лингвистике (П.Н.

Донец, Э. Хоффманн, Н.Н. Воропаев, Стрельцова М.Ю. и др.). Следует отметить, что П.Н. Донец является автором термина *эвентоним*, который он предлагает определять как событийное имя (от лат. *eventus* 'событие', 'случай' и греч. *όπυτα, όπoтa* 'имя') [7]. Как отмечает Э. Хоффманн, П.Н. Донец считает этот термин и стоящее за ним понятие «дискуссионным и направленным на феноменологию событий и эвентонимы охватывают более широкую сферу, чем именование политических событий; в частности, к ним он относит имена «событий транскультурного масштаба» [7, 36; 8, 93]. На имена политических событий обратил внимание Э. Хоффманн, который считает, что они могут быть отнесены к эвентонимам и использует эти названия как синонимы [8].

Таким образом, анализ научной литературы, посвященной проблемам эвентонимов, позволяет представить обобщенное определение этого термина как: эвентоним – имя определенного события (исторического, культурного, социального), например: *эпоха Возрождения, Ренессанс, эпоха Просвещения, Смутное время, Куликовская битва, Ленский расстрел, Великая Отечественная война, Война за независимость* (в Северной Америке), *Гражданская война* и т.д. Более тщательное изучение этого термина и понятия, которое оно именуется, на объемном фактическом материале из разных лингвокультурных социумов даст возможность детализировать дефиницию этого термина. С этой проблемой тесно связана другая – проблема определения ономаσιологического статуса эвентонимов.

По мнению Э Хоффманна, «имена политических событий даже в основной ономастической литературе упоминаются очень редко и обычно в контексте других классов имен. Отсутствуют отдельные работы, посвященные этим именам» [8]. Различные научные источники, указанные в [8], определяют различный статус эвентонимов: это имя нарицательное, это имя собственное, это названия, занимающие промежуточное положение между именем нарицательным и именем собственным. В связи с этим, как мы уже отметили, можно выделить следующую проблему, связанную с исследованием эвентонимов: к какому классу они относятся?

Специфика эвентонимов заключается в их грамматической и лексической структуре, они существенно отличаются от ядерных и даже отдельных разрядов периферийных зон. По

этой причине возникает проблема написания эвентонимов. Поэтому особое место им отводится в орфографических словарях: как правильно писать названия исторических событий: с прописной или строчной? (Например, с прописной буквы пишутся названия исторических эпох и событий; в составных наименованиях с прописной буквы пишутся все собственные имена, например: *ДревнийЕгипет, Древний Рим* (государство; но: *древний Рим* — город), *Римская империя, Новгородская Русь, эпоха Возрождения, раннее Возрождение, позднее Возрождение, Реформация, эпоха Просвещения, Смутное время, Петровская эпоха* (но: *допетровская эпоха, послепетровская эпоха*), *Гражданская война* (если это конкретное историческое событие связано с определенной датой), *Вторая мировая война*) [9].

Употребление эвентонимов в контексте письменной речи – предмет лингвистики текста, медиатекста, стилистики, лексической семантики, семиотики текста, герменевтики текста и др. Это обуславливает необходимость исследования эвентонимов с точки зрения их функциональной представленности в текстах, особенно в текстах СМИ, поскольку общественно-политические, культурные, религиозные и другие события широко освещаются журналистами. Существенным, на наш взгляд, является соотнесение и сопоставление эвентонимов с реальной ситуацией, событием с учетом исторических, хронологических, локальных, темпоральных, социальных характеристик. Безусловно, следует учитывать и языковую ситуацию, в которой создаются эти названия, и лингвокультуры, которые их создают.

Важным представляется определение дифференциальных, сущностных признаков эвентонимов, которые возможно выделить только на основе изучения обширного фактического материала. При этом следует учитывать вторичность их образования и критерии искусственной номинации, т.к. эвентонимы являются вторичными образованиями и создаются на базе имеющихся лексико-грамматических средств, т.е. эвентонимы всегда вторичны, т.к. номинатор для их образования использует готовые языковые средства (модели, способы, нормы); это продукт определенной эпохи, определенного социума; они могут выполнять связующую роль между идейным содержанием события и самим событием и др.; эвентонимы могут быть символическими, знаковыми и закрепляться в языковом сознании носителя.

Следует также отметить, что эвентонимы могут выполнять характеризующую, информативную роль, что необходимо фактологически доказать.

Названия этого класса не являются стати-

ческими, они подвержены изменениям в связи с социальными переменами, расширением информационного пространства, возникновением новых событий и т.д.

Литература

- 1 Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике. Дис...д-ра фил. н. – Екатеринбург, 1998. – С. 33.
- 2 Крюкова И.В. Пограничные разряды ономастики в современном русском языке: автореф... канд. филол. наук: 10.02.01. – Волгоград, 1993. – 21 с.
- 3 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
- 4 Суперанская А.В. Сталтмане В.Э. Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
- 5 Мадиева Г.Б. О дифференциации периферийных разрядов ономастического пространства // Вестник Карагандинского университета. Серия филология. – 2005. – № 1(37). – С. 29-36.
- 6 Выготский Л.С. Психология искусства // Собр. соч. – Т. 2. – М., 1982. – С. 83.
- 7 Donec P. N. Zum Begriff des Eventonyms // Das Wort: Germanistisches Jahrbuch der GUS 2002. – P. 35–41.
- 8 Хоффманн Э. Имена политических событий и их онимизация в средствах массовой информации // Вопросы ономастики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2008. – № 5 – С. 90-105.
- 9 http://www.xliby.ru/jazykoznanie/spravochnik_po_pravopisaniyu_proiznosheniyu_literaturnomu_redaktirovaniyu/p2.php
- 10 Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы–М., 2010. – 240 с.
- 11 Джанузакв Т. Очерк казахской ономастики. – Алматы, 1982.
- 12 Ономастика. Типология. Стратиграфия. – М., 1988.
- 13 Суперанская А.В. Структура имени собственного. – М., 1969.
- 14 Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. АДД. – Волгоград, 2000.

References

- 1 Golomidova M.V.. Iskustvennaya nominatsiya v russkoy onomastike. Dis...d-ra fil. n. – Ekaterinburg, 1998. – S. 33.
- 2 Kryukova I.V. Pogranichnye razryady onomastiki v sovremennom russkom yazyke: avtoref... kand. filol. nauk: 10.02.01. – Volgograd, 1993. – 21 s.
- 3 Podol'skaya N.V. Slovar' russkoy onomasticheskoy terminologii. – M.: Nauka, 1988. – 192 s.
- 4 Superanskaya A.V. Staltmane V.E. Podol'skaya N.V., Sultanov A.H. Teoriya i metodika onomasticheskikh issledovaniy. – M.: Nauka, 1986. – 256 s.
- 5 Madieva G.B. O differentsiatsii periferiynih razryadov onomasticheskogo prostranstva // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya filologiya. – 2005. – № 1(37). – S. 29-36.
- 6 Vygotskiy L.S. Psihologiya iskusstva // Sobr. soch. – T. 2. – M., 1982. – S. 83.
- 7 Donec P. N. Zum Begriff des Eventonyms // Das Wort: Germanistisches Jahrbuch der GUS 2002. – P. 35–41.
- 8 Hoffmann E. Imena politicheskikh sobyitiy i ih onimizatsiya v sredstvakh massovoy informatsii // Voprosy onomastiki. – Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 2008. – № 5 – S. 90-105.
- 9 http://www.xliby.ru/jazykoznanie/spravochnik_po_pravopisaniyu_proiznosheniyu_literaturnomu_redaktirovaniyu/p2.php
- 10 Madieva G.B. Imya sobstvennoe v kontekste poznaniya. – Almaty–M., 2010. – 240 s.
- 11 Dzhanzuzakov T. Ocherk kazahskoy onomastiki. – Almaty, 1982.
- 12 Onomastika. Tipologiya. Stratigrafiya. – M., 1988.
- 13 Superanskaya A.V. Struktura imeni sobstvennogo. – M., 1969.
- 14 Suprun V.I. Onomasticheskoe pole russkogo yazyka i ego hudozhestvenno-esteticheskiy potentsial. ADD. – Volgograd, 2000.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Әдебиеттану – Литературоведение

<i>Бисенгали З.-Ф. Қ.</i> Қазақ әдебиетіндегі ғұмырнамалық роман тұңғышы	3
<i>Сыздықбаев Н. А.</i> Специфика притчевого строения повести Ч. Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря» и романа А. Кима «Отец-лес»	9
<i>Бахтиярова С.Б., Әбдіразақова А.Қ.</i> Қазақ балалар әдебиетінің негізін салушы Ы. Алтынсарин шығармаларының тәрбиелік мәні.....	15
<i>Дәулеткелдіұлы Н.</i> «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының жазба нұсқасындағы мазмұндық ерекшеліктер	21
<i>Жанбершиева Ұ.Н., Айтбаева А.Е.</i> Қазақ поэзиясындағы М. Әуезов бейнесі	27
<i>Құсманова К.Ә., Абилмажинова А.Б.</i> Айтыс өлеңдерінің текстологиялық зерттелуі.....	31
<i>Молдатаев Қ.Б.</i> Алдар Көсе жайлы зерттеулер	35
<i>Раимбекова А.А., Казмагамбетова А.С.</i> Антропологические воззрения Н. В. Гоголя	41
<i>Такиров С.У., Акеева А.Р.</i> Қазақ сөз өнерінің асыл арнасы (Қытайдағы қазақ әдебиеті жайында).....	45
<i>Тұяқбаев Ф.Ә.</i> Тұрмағамбет шығармаларындағы мінәжат жанры	51

Тілі білімі – Языкознание

<i>Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю.</i> Средства связи предложений в тексте	55
<i>Аманалиева Ф.Б.</i> Типы монологической речи, используемые в недиалогической прямой речи	60
<i>Абасилов А.</i> Қазақстандағы әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер: ізденістер мен жаңа мүмкіндіктер, проблемалар.....	65
<i>Анесова У.Г.</i> Символдың мазмұнының кешенділігі мен мағыналарының теңдігі және имманентті көпмағыналылығы	72
<i>Байтуова А.Н.</i> Сравнительная характеристика гласных фонем і (i), і (и), е (э), и (у) в казахском, турецком и узбекском языках.....	76
<i>Бердалиева Р.Ш.</i> Невербальные средства коммуникации: о звуковой стороне речи (на примере русского и казахского языков)	81
<i>Борукулова Г.Ш.</i> Изучение глагольного инфинитива в сопоставительном (германо-тюркском) языкознании.....	86
<i>Ешимов М.П.</i> Қарым-қатынастағы бейвербалды амалдар: қол қимылдарының семантикасы.....	91
<i>Исаева Ж.И.</i> Ұлттық паремологиядағы «тағдыр» концептісі	97
<i>Казкенова А.К.</i> О некоторых парадоксах современной массовой коммуникации	103
<i>Керімұлы Ә., Искакова А. Қ.</i> А. Йасауи тілінің зерттелуі.....	109
<i>Котлярова И.В.</i> Лексические репрезентации концепта «тоска» через признаки птиц	115
<i>Құлжанова Б.Р.</i> Орта ғасыр жазба ескерткіштері тіліндегі антонимдер («Құтадғу билиг» және «Ғибат-ул хақайық» ескерткіштері бойынша)	120

<i>Ордабекова Х.А.</i> Дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «гүл» лексемасының семантикалық және ассоциациялық табиғаты.....	125
<i>Танабаева Г.Ө., Байғұтова А.М., Танабаев Ф.Ө.</i> Күрделі ауру атаулары.....	130
<i>Тлешова Ж.К.</i> Кембридж ағылшын тіл бағалау жүйесі Орталығының (CELA) тілдік тестері.....	133
<i>Тулеуова А.М., Султанғалиева А.А.</i> Көптілділік ұғымы мен маңызы.....	137
<i>Утегенова Г.Ж., Шойбекова А.А., Есболаева И.А.</i> Тіл біліміндегі тарихи лексика негізі.....	141
<i>Хасанов Ф.Қ., Кайреденова Г.</i> Когнитивті метафораның қалыптасу негізі.....	144
<i>Айсұлтанова К.А., Шарипова Г.С.</i> Основные аспекты исследования явления паронимии в современном английском языке.....	149
<i>Шойбекова А.А., Утегенова Г.Ж.</i> Болжал мәнді модаль сөздерден жасалатын сөз-сөйлемдер.....	155

Мәдениет – Культура

<i>Есболаева И.А., Балқыбекова Қ.А., Утегенова Г.Ж.</i> Жазушы Дулат Исабеков шығармалары.....	158
--	-----

Тілді оқыту әдістемесі – Методика преподавания языка

<i>Кенжеева К.Т., Туребекова Р.С.</i> К вопросу о речевых ошибках.....	162
--	-----

Жас ғалымдар - Молодые авторы

<i>Myrzakhat D.</i> Electronic corpora as a basis of modern English dictionaries.....	166
<i>Ахметбекова А.М.</i> Метатекст: сущность и признаки.....	170
<i>Ахметова Ж.Б.</i> Речевые стратегии и тактики в политических дебатах Казахстана.....	176
<i>Байзакова В.</i> Үш тілді тұлғаның басым тілі және оның тілді меңгерудегі интерференциялық көрінісі.....	180
<i>Бегматова А., Құлжанова Б.</i> Қазақ тіліндегі көптік жалғаулары, оның ерекшеліктері.....	184
<i>Джанузакова Ж.</i> Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы жол концептісі.....	187
<i>Кожаметова А.С., Чингисова А.А.</i> Репрезентация концепта «язык» в русском, казахском и английском языках.....	191
<i>Мадиярова А.Т., Чингисова А.А.</i> К вопросу о формировании профессиональной компетенции преподавателя иностранного (английского) языка.....	196
<i>Несипбекова М.К.</i> Драмалық шығармалардағы кейіпкер тілі.....	201
<i>Сағанаева А.А.</i> Особенности вербализации концепта «байтерек» в национально-культурном сознании.....	205
<i>Сапар Г.С.</i> Мифопоэтический пласт романа «Счастливая Москва».....	209
<i>Сейдалиева С.</i> Мәтін түзудегі метафора рөлі.....	213
<i>Сихымбаева М.Т.</i> Білім алушылардың кәсіби шеберліктерін шыңдау.....	218
<i>Скрипникова А.И.</i> Разница в объеме концепта «женщина» в русском и казахском языках (на примерах употребления в полиязычной прессе Казахстана).....	222
<i>Смайлова Ш.</i> Қазіргі қазақ қуыршақ театрларының дамуындағы фестивальдердің маңызы.....	228
<i>Таубаев Ж.</i> Интернет қарым-қатынасындағы бейресми есімдердің топтастырылуының кейбір мәселелері.....	233
<i>Тоқташбай М.</i> Образды салыстырулардың лингвопоэтикасы.....	236

<i>Шетиева А.Т.</i> Концепт «Императив» как основа грамматической категории повелительного наклонения.....	239
<i>Жилисбаев Т.Б.</i> Дубляж фильмов на русский и казахский языки и их продвижение: интернет-пиратство, прокат в кинотеатрах, DVD-рынок и ТВ-рынок.....	243
<i>Рақымжан Ә.</i> Прима қобызда ойнауға үйретудің музыкалық-педагогикалық кейбір аспектілері	247
<i>Егізбаева Н., Рысбай Б.</i> Түркі тілдерінің дыбыстық жүйесіне тән дыбыс алмасулар.....	252
<i>Рысбай Б.</i> Язык – живое явление	256
<i>Машинбаева Г.А.</i> Ақпараттық бағдарламалар тіліндегі саяси эвфемизмдер.....	260
<i>Мадиева Д.Б.</i> К вопросу изучения эвентонимов: постановка проблемы	265